

Mate Kapović
UVOD U INDOEUROPSKU LINGVISTIKU

M A T I C A H R V A T S K A

Biblioteka
THEORIA / ΘΕΩΡΙΑ
NOVI NIZ

Recenzenti
DALIBOR BROZOVIĆ
JOSIP LISAC
RANKO MATASOVIĆ

Glavna urednica
JELENA HEKMAN

Izvršni urednik
LUKA VUKUŠIĆ

CIP zapis dostupan je u računalnom katalogu
Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 672919

ISBN 978-953-150-847-6

Mate Kapović

UVOD
U INDOEUROPSKU
LINGVISTIKU

PREGLED JEZIKÂ I POREDBENA
FONOLOGIJA

MATICA HRVATSKA
ZAGREB MMVIII

PREDGOVOR

Ova knjiga predstavlja prvi pravi uvod u indoeuropsku lingvistiku na hrvatskom jeziku, tj. prvo djelo u kojem se indoeuropeistička tematika ne obrađuje u sklopu slavenske, hrvatske ili latinske povijesne gramatike nego zasebno. Na hrvatskom se jeziku dosada o indoeuropskom prajeziku, tj. jeziku iz kojega su se razvili svi indoeuropski jezici (a većina jezika današnje Europe pripada indoeuropskim jezicima), moglo saznati iz više priručnika, ali nijedan nije bio posvećen isključivo indoeuropeistici. Od starijih su radova tu Jurišićev *Nacrt hrvatske slovnice* (1944) i Ivšićeva *Slavenska poredbena gramatika* (1970). Ti su radovi danas ipak, premda mogu biti korisni, uvelike zastarjeli, a predstavljaju nacrt hrvatske povijesne gramatike i slavensku poredbenu gramatiku u kojoj indoeuropski prajezik ne igra glavnu ulogu. Mihaljevićeva *Slavenska poredbena gramatika* (2002) pruža osnovne informacije o indoeuropskim jezicima, ali je također u načelu povijesna fonologija slavenskoga. Fonološkom se povijesti hrvatskoga jezika od praslavenskoga do danas bavi djelo *Historische Grammatik des Kroatischen. Einleitung und Lautgeschichte der Standardsprache* (2007) Georga Holzera. Najbolji je uvod u indoeuropsku lingvistiku na hrvatskom jeziku predstavljala Matasovićeva *Kratka poredbeno-povijesna gramatika latinskoga jezika* (1997). Ondje je dobro izložena indoeuropska fonologija i morfologija preko latinskoga jezika (2008. je izišla i *Poredbenopovijesna gramatika hrvatskoga jezika* istoga autora), ali je dotično djelo, premda pruža obilje indoeuropeističkih podataka, ipak povijesna gramatika latinskoga, dok je ova knjiga posvećena u jednakoj mjeri svim indoeuropskim jezicima (naravno, onima poznatijima). Ona se od Matasovićeve knjige razlikuje po tome što daje iscrpan povijesni pregled, kao i time što pruža podatke o povijesnoj fonologiji za veći broj indoeuropskih jezika, a s druge je strane ne zamjenjuje jer Matasovićeva knjiga ostaje osnovnim priručnikom za poredbenu latinsku gramatiku te za indoeuropsku morfologiju koje u ovoj knjizi nema. Što se tiče

drugih aspekata indoeuropeistike – indoeuropske kulture, arheologije, problema indoeuropske pradomovine itd., tu je nezaobilazno djelo *Indoeuropljani. Zagonetka njihova podrijetla – jezik, arheologija, mit* Jamesa P. Malloryja (2006), a od indoeuropeističkih knjiga na hrvatskom treba još spomenuti i *Riječi indoeuropskih institucija* Émilea Benvenistea (2005).

Knjiga obuhvaća dva osnovna dijela – pregled izvanjske povijesti indoeuropskih jezika i poredbenopovijesnu fonologiju indoeuropskih jezika. Osnovni su podaci dani o svim bolje posvjedočenim stari(ji)m indoeuropskim jezicima. Knjiga obuhvaća u načelu samo osnove poredbene fonologije – ne govori se detaljno o glasovnim zakonima u zadnjem slogu koji su, primjerice u slavenskom i germanskom, jako komplicirani te se o njima treba govoriti u sklopu morfologije. U knjizi su objašnjeni i hrvatski glasovni zakoni u okviru slavenskih jer autor smatra da nema smisla uzimati samo staroslavenski kao sliku slavenskoga, a da se ne objasne veze hrvatskoga sa staroslavenskim i ostalim indoeuropskim jezicima. Latinski i grčki primjeri (iznimno i neki drugi) u načelu uvijek imaju uza se zapisane i hrvatske internacionalizme koji od njih potječu. Tako se ti jezici približavaju i korisnicima koji ih ne znaju dobro. S obzirom na to da je cilj tih internacionalizama olakšati hrvatskomu čitatelju prepoznavanje riječi, njihovo izvođenje iz dotičnoga korijena treba shvatiti uvjetno – katkad navodi internacionalizam povezan s dotičnom riječi (a ne nužno izravno iz nje izveden), zanemaruju se jezici posrednici itd. Osim toga, iz istoga se razloga uz gotske primjere uvijek navode suvremeni engleski i njemački primjeri s obzirom na to da će mnogim čitateljima ti jezici biti bliski. Kod navođenja su primjerâ davani samo oni primjeri koji dobro oslikavaju promjenu o kojoj se govori. Tako primjerice nisu davani isti primjeri iz raznih jezika ovisno o tome služi li nam riječ *neb^hos za oslikavanje odraza glasa *n ili odraza glasa *s.

Knjiga je najvećim svojim dijelom napisana akademske godine 2004/2005 da bi se poslije polako dopunjavala i prepravljala služeći pritom kao skripta studentima lingvistike. Osim studentima lingvistike, knjiga može poslužiti kao osnovni uvod u indoeuropsku lingvistiku i kroatistima, slavistima, germanistima, klasičnim filozofima, indolozima itd. koji tako mogu staviti jezik-predmet svog izučavanja u širi kontekst, kao i laicima koji žele saznati nešto o povijesti indoeuropskih jezika. Knjiga sadrži i osnove načela jezične promjene pa može poslužiti i kao uvod u povijesnu lingvistiku svima zainteresiranima. Htio bih osim toga napomenuti i

da, premda je ova knjiga zamišljena i kao uvodni indoeuropeistički priručnik, ona nije samo to. Da je riječ samo o udžbeniku preko kojega studenti mogu naučiti osnove indoeuropske lingvistike, opravdan bi bio prigovor da u udžbeniku ima i mnogo toga što i nije tako »osnovno«. Međutim, knjiga je namijenjena i onima koji već nešto o indoeuropskom ili općenito povijesnom jezikoslovlju znaju, ali žele naučiti više pa su »neosnovni« dijelovi namijenjeni upravo njima. Tko želi doista samo osnovne obavijesti, ono što smatra suvišnim može lako preskočiti. Držao sam se stoga načela da od viška glava ne boli iako sama knjiga, naravno, nije pretjerano opsežna.

Zahvalan sam Orsatu Ligoriju na mnogim korisnim primjedbama i dopunama te na majstorski izrađenim kazalima, kao i Ranku Matasoviću koji je pročitao tekst još u prvoj verziji rukopisa i također dao brojne opaske. Zahvaljujem i svojim studentima na njihovim komentarima kao i članovima indoeuropeističke mejling-liste *Cybalist*. Sve su greške, dakako, samo moje.

U Zagrebu, 10. siječnja 2008.

Mate Kapović

POKRATE I ZNAKOVI

> pravilno daje

⇒ nepravilno daje (analogijom i sl.) ili je posuđeno u drugi jezik

~ povezano s

* – rekonstruirano

** – nemoguće, neposvjedočeno

[] – fonetski izgovor

// – fonološki oblik

< > – pravopisni oblik

– granica riječi (početak ili kraj)

V – vokal (samoglasnik)

C – konsonant (suglasnik)

R – sonant

A. – akuzativ (ako nije posebno označeno, znači da je jednina)

akt. – aktivni

aor. – aorist

G. – genitiv

g. – godina

D. – dativ

dij. – dijalektalno

dv. – dvojina

I. – instrumental

ind. – indikativ

jd. – jednina

L. – lokativ

l. – lice

m. r. – muški rod

mn. – množina

N. – nominativ

osn. – osnove

po K. – po Kristu (poslije Krista)

pr. K. – prije Krista
prez. – prezent
ptcp. – particip
sr. r. – srednji rod
st. – stoljeće
tis. – tisućljeće
usp. – usporedi
v. – vidi
V. – vokativ
ž. r. – ženski rod

Jezici:

akv. – akvitanski
ark.-cip. – arkadijsko-ciparski
alb. – albanski
anat. – anatolijski
arm. – armenski
at. – atički
av. – avestički
balt. – baltijski
bjr. – bjeloruski
bsl. – baltoslavenski
bug. – bugarski
čak. – čakavski
češ. – češki
dluž. – donjoluzički
dor. – dorski
eng. – engleski
franc. – francuski
frig. – frigijski
gal. – galski
Gav. – gatha-avestički
germ. – germanski
gluž. – gornjoluzički
got. – gotski
grč. – grčki
het. – hetitski
hom. – homerski (grčki)

hrv. – hrvatski
I – istočno-
ie. – indoeuropski
iir. – indoiranski
ir. – iranski
J – južno-
jon.-at. – jonsko-atički
kajk. – kajkavski
kelt. – keltski
kin. – kineski
lat. – latinski
latv. – latvijski
lid. – lidijski
lik. – likijski
lit. – litavski
luv. – luvijski
mak. – makedonski
mik. – mikenski
neie. – neindoeuropski
njem. – njemački
perz. – perzijski
polj. – poljski
rum. – rumunjski
rus. – ruski
S – sjeverno-
skr. – sanskrt
slav. – slavenski
slč. – slovački
sln. – slovenski
sr – srednjo
st – staro
st. – stariji/starije
stind. – staroindijski
stir. – staroirski
stisl. – staroislandski
stnord. – staronordijski
stprus. – staropruski
stsl. – staroslavenski

stvnj. – starovisokonjemački

svah. – svahili

španj. – španjolski

štok. – štokavski

šved. – švedski

tal. – talijanski

toh. – toharski

tur. – turski

ukr. – ukrajinski

umbr. – umbrijski

ved. – vedski

Z – zapadno

Fonetski znakovi:

ʒ – kao tal. <z> u *zio* »stric, ujak, tetak« ili <c> u hrv. *otac bi*

ǰ – kao hrv. <đ>

ǰ – kao hrv. <dž>

ɸ – kao eng. <th> u *think* »misliti«

ð – kao eng. <th> u *that* »to«

x – tvrdo, velarno *h*, kao u njem. (i nekim hrv. govorima)

ɣ – zvučno *h*, kao <h> u hrv. *kruh ga*

? – glotalni zatvor, kao stanka između samoglasnikâ u izgovoru *a-a*

ɛ̞ – zatvoreno *e* (glas između *e* i *i*)

ɛ – blago otvoreno *e* (kao eng. <e> u *bed* »postelja«)

æ – otvoreno *e* (glas između *e* i *a*), kao eng. <a> u *mad* »lud«

ɑ̞ – zatvoreno *a* (glas između *a* i *o*)

**PREGLED
INDOEUROPSKIH
JEZIKA**

UVOD

JEZIČNA PORODICA

§ 1 Jezičnom porodicom nazivamo skupinu jezika za koje se može dokazati da su se razvili iz istoga (pra)jezika. To su npr. slavenski jezici (hrvatski, slovenski, češki, ruski itd.) koji su se svi razvili iz praslavenskoga jezika ili indoeuropski jezici (slavenski jezici; germanski jezici – njemački, engleski itd.; romanski jezici – talijanski, francuski itd.) koji su se razvili iz praindoeuropskoga. Prajezik koje jezične porodice može biti zabilježen, tj. posvjedočen ili neposvjedočen (kada taj prajezik nije zapisan nego ga se može sàmo rekonstruirati). Posvjedočeni su prajezici npr. vulgarni latinski iz kojega se razviše svi romanski jezici ili starokineski iz kojega se razviše moderni kineski jezici/dijalekti (npr. mandarinski, kantonski itd.). Ako prajezik nije zabilježen, možemo ga rekonstruirati uspoređujući njegove jezike potomke. Tako npr. prema staroslavenskom *trije* (hrvatski *tri*), latinskom *trēs*, grčkom *τρεῖς*, sanskrtskom *tráyas*, litavskom *trỹs* i gotskom *þreis* možemo rekonstruirati ie. praoblik **treyes* za broj »tri«.

INDOEUROPSKI JEZICI

Indoeuropska je jezična porodica danas najproširenija na svijetu – indoeuropski se jezici govore na svim kontinentima. Europa je danas jezično uglavnom indoeuropska – iznimke su predindoeuropski baskijski u Španjolskoj i Francuskoj, uralski jezici kao finski, mađarski ili estonski te, recimo, turski u europskom dijelu Turske koji pripada turkijskim jezicima (koji se uglavnom govore u Aziji – to su npr. još azerski u Azerbajdžanu, kazaški u Kazahstanu itd.).

Indoeuropski su jezici jako brojni i mogu se podijeliti na više potporodica. Neke potporodice čine desetci jezika (npr. baltoslavensku ili indoiransku potporodicu), a neke čini sàmo po jedan jezik (npr. grčki ili albanski koji čine samostalne grane unutar ie.). Kronološki, prema vremenu kada su posvjedočeni, navodimo grane (potporodice, skupine) ie. jezika:

ANATOLIJSKI JEZICI (npr. hetitski, luvijski, likijski)

– od 19. st. pr. K.

INDOIRANSKI JEZICI (npr. sanskrt, avestički, perzijski)

– od oko 15. st. pr. K.

GRČKI JEZIK – između 15. i 13. st. pr. K.

ITALSKI JEZICI (npr. latinski, umbrijski, oskički)

– od 7. st. pr. K.

KELTSKI JEZICI (npr. galski, staroirski, velški)

– od 6. st. pr. K.

GERMANSKI JEZICI (npr. gotski, engleski, njemački)

– od 3. st.¹

ARMENSKI JEZIK – od 5. st.

TOHARSKI JEZICI (toharski A i toharski B) – od 5/6. st.

BALTOSLAVENSKI JEZICI (npr. litavski, hrvatski, ruski) – od 9. st.

ALBANSKI JEZIK – od 14. st.

Osim toga, postoji i više fragmentarno posvjedočenih ie. jezika (od kojih nam je ostalo malo tekstova ili samo imena i sl.) kao što su npr.: luzitanski (današnji Portugal), venetski (današnja sjeverna Italija), mesapski (jug Italije, na »peti«), »ilirski« jezici (najvjerojatnije više jezika, današnja Hrvatska i okolica), dački (današnja Rumunjska), trački (današnja Bugarska), macedonski (današnja Makedonija – nema veze sa suvremenim slav. jezikom makedonskim), frigijski (Mala Azija) itd.

INDOEUROPEISTIKA

§ 2 Poredbenopovijesna lingvistika je lingvistička disciplina koja se bavi proučavanjem povijesnoga razvoja raznih jezika i jezičnih porodica. Poredbena indoeuropska lingvistika je jedna od grana poredbenopovijesne lingvistike koja se bavi proučavanjem povijesti indoeuropskih jezika i rekonstrukcijom ie. prajezika. Osim lingvistike, u indoeuropeistiku pripada i proučavanje indoeuropske kulture, društva, mitologije, pjesništva itd.² Indoeuropska je jezična porodica najbolje proučena jezična porodica na svijetu (proučavanje traje već više od 200 godina) te tako svojim

¹ Ne računamo tu *kacigu iz Negove* iz 3/2. st. pr. K. koja sadrži samo jedno germansko ime, a natpis je zapravo na latinskom.

² Za nelingvističke aspekte vidi Mallory 2006.

dostignućima i iskustvima može pomoći i pri poredbenopovijesnom proučavanju drugih jez. porodica.

INDOEUROPSKA PRADOMOVINA

Indoeuropski se prajezik govorio oko 4 000 godina pr. K. Točna lokacija indoeuropske pradomovine nije poznata i o njoj postoji mnoštvo hipoteza (vidi npr. Mallory 2006: 183-237). Predlagane se indoeuropske pradomovine nalaze od Srednje Europe na zapadu do Kaspijskoga jezera na istoku, od Baltika na sjeveru do Anatolije i Kavkaza na jugu (u igri je čak i Hrvatska!). Gdje god ie. pradomovina bila, govornici su indoeuropskoga odande krenuli uglavnom na zapad, u Europu (osim ako ondje već nisu bili), ali ne svi – Indoiranci su otišli prema Indiji, preko Bliskoga istoka, govornici su toharskoga također otišli na istok, u antičku Baktriju (današnji Kineski Turkestan, *Xīn Jiāng*), anatolijski su narodi izvršili u Maloj Aziji itd.

Indoeuroljani su bili stočari, obično ih se smatra ratnički nastrojenima i agresivnima, osvajačke ideologije (što bi objašnjavalo njihovu ekspanziju)³, poznavali su konja i kotač, živjeli u patrijarhalnom društvu i imali velik panteon. Bavili su se i poljoprivredom i poznavali su barem jednu vrstu žitarica.

Kako je teško povezati arheološke nalaze s jezikom (ne možemo prema kopljima ili vrčevima, primjerice, znati kojim je jezikom govorio njihov vlasnik, osim ako nema pismenoga traga), u lociranju nam ie. pradomovine pomažu i jezični podatci. Primjerice, znamo li da je u ie. sigurno postojala riječ za »snijeg« (ie. *snoyg^{wh}-, stsl. *sněgъ*, got. *snaiws*, lat. *nix*, *nivis* itd.), jasno nam je da su Indoeuroljani morali živjeti u sjevernijim predjelima gdje je bilo snijega. Poznat je slučaj riječi za »bukvu« koja se također može rekonstruirati u ie. (lat. *fāgus*, grč. *φηγός*, engleski *beech* itd.) – može se pretpostaviti da je u ie. pradomovini rasla i bukva što nam pomaže u njezinu lociranju. Dugo se tvrdilo da bukva u Europi ne raste sjeveroistočno od crte Kalinjingrad – Krim pa je prema tome ie. pradomovina morala biti negdje na zapad od nje. No to se pokazalo netočnim jer je rasprostranjenost bukve bila veća u negdanje doba i bukve je bilo i sjeveroistočno od te crte.

³ Valja reći da ne treba romantično misliti da je proces širenja uvijek bio takav da su se selili čitavi narodi. U nekim slučajevima su se mogle seliti manje skupine ratnikâ koje bi drugim narodima nametnule svoju vlast a onda i jezik.

Važan nam podatak o ie. pradomovini daje i nepostojanje stare riječi za »more« što nas upućuje na to da Indoeuropljani nisu živjeli uz more. Iako stsl. *more* i lat. *mare* znače upravo »more«, to je značenje drugotno i ie. je riječ **mori* bila isprva sàmo opći naziv za bilo kakvu, manju ili veću, vodenu površinu. Za to usp. eng. *mere* »jezerce, bara i sl.« ili izvedeno eng. *marsh* »močvara« gdje se još vidi da starije značenje nije bilo sàmo »more«. Prema tom što se u ie. može rekonstruirati i riječ »*losos*« (slav. **lososъ*, litavski *lāšis*, njem. *Lachs* itd.), tvrdi se da su Indoeuropljani živjeli u području gdje je bilo lososa itd.

Od teorijâ koje neku materijalnu arheološku kulturu povezuju s Indoeuropljanima, trenutno je na Zapadu najpopularnija kurganska teorija litavske znanstvenice Marije Gimbutas. Kurganima se zovu spomenici, nadgrobni humci, iz sredine 5. tisućljeća pr. K. iz područja južnoruskih stepa i Prikavkazja. Ti se nalazi mogu povezati s Indoeuropljanima i moguće je da su nositelji te kulture bili ljudi koji su govorili nekom varijantom indoeuropskoga. Stoga se ie. pradomovina smješta u stepe južne Rusije, sjeverno od Crnoga mora (ali ne uz more!) i sjeverno od Kavkaza. Na tu pretpostavku ukazuju sljedeći pokazatelji – čini se da su pripadnici naroda te kulture živjeli u malim plemenima kojima su vladali moćni vođe, bili su pastiri, poznavali su konja, mjed i određene poljoprivredne kulture (za ie. je rekonstruirana riječ »*orati*«), a to se sve podudara s onim što znamo o Indoeuropljanima na osnovi jezične rekonstrukcije. Kurgan inače označava posebnu vrstu grobnoga humka u kojima su izgleda bili pokapani moćni vladari, zajedno sa žrtvama i materijalnim dobrima. Hipotezu o ie. pradomovini u stepama južne Rusije navodno podupiru i neka genetička istraživanja, međutim postoje i brojna suprotna mišljenja te problem ie. pradomovine ostaje sporan.

ANATOLIJSKI JEZICI

§ 3 Anatolijska je grana prva posvjedočena grana ie. jezikâ (19. st. prije K.). Anatolijski su se jezici najvjerojatnije odcijepili od ie. zajednice prije drugih ie. granâ i zato nemaju nekih karakteristika koje ostali ie. jezici imaju (sustava triju rodova, dvojine itd.)⁴. Neki su stoga pretpostavljali, a najpoznatiji je od njih američki hetitolog Edgar Sturtevant (1875-1952), i indohetitski prajezik kao jezik iz kojega su se razvili anatolijski jezici kao jedna skupina i ostali ie. jezici kao druga skupina jezikâ, no to je uglavnom terminološki spor. Nema bitne razlike u tome zovemo li prajezik anatolijskoga i ostalih ie. jezikâ indoeuropskim ili indohetitskim. Anatolijski su se jezici govorili u Maloj Aziji, na području današnje Turske. Novoanatolijski su jezici izumrli negdje u razdoblju heleenizma (3-1. st. pr. K.).

PODJELA ANATOLIJSKIH JEZIKA

Kronološki anatolijske jezike dijelimo na staroanatolijske jezike (koji su se govorili u 2. tisućljeću pr. K.) i na novoanatolijske jezike (koji su se govorili u 1. tisućljeću prije K.).

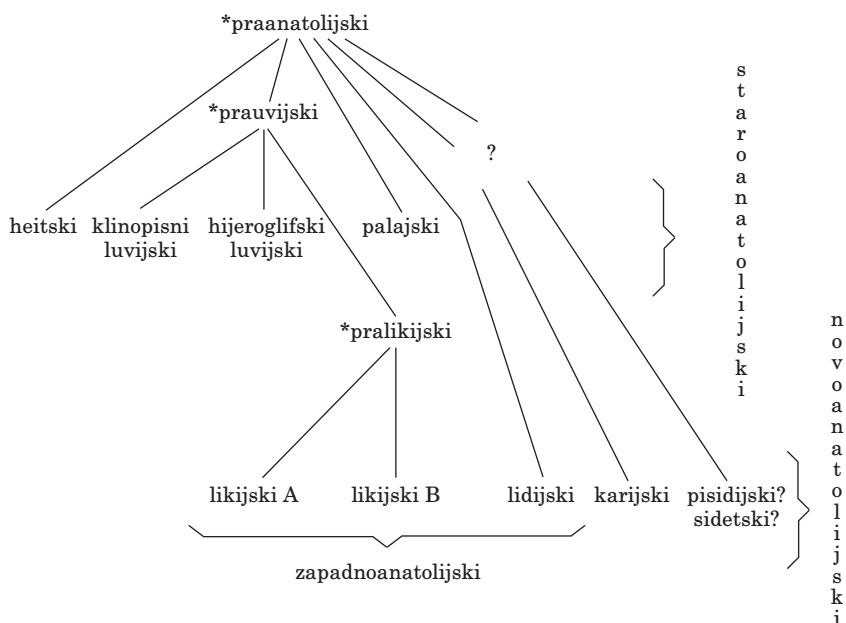
Staroanatolijski su jezici: hetitski, klinopisni luvijski, hijeroglifski luvijski i palajski. Novoanatolijski su jezici: likijski A i B, lidijski, karijski te vjerojatno slabo poznati pisidijski.

Hetitski je najbolje posvjedočen anatolijski jezik, službeni jezik nekoć moćne Hetitske države. Osim njega, u 2. su tisućljeću prije K. posvjedočeni i (klinopisni) luvijski, jezik države Arzawe (na jugozapadu Male Azije), i hijeroglifski luvijski, prvi pisan klinopisom (kao hetitski), a drugi hijeroglifskim pismom nepoznata porijekla. Hijeroglifski se je luvijski prije netočno nazivao hijeroglifskim hetitskim, dok nije utvrđeno da je taj jezik puno bliži klinopisnomu luvijskomu (posrijedi su zapravo dva dijalekta istoga jezika). Od staroanatolijskih je jezika još posvjedočen i palajski, koji je izgle-

⁴ Na hrvatskom je kao opširniji pregled informacija o anatolijskim jezicima, hetitskom jeziku, književnosti i povijesti dostupna knjiga Matasović 2000a.

da rano izumro (za razliku od luvijškoga), a koji se je prema svemu sudeći bio govorio u sjevernoj središnjoj Anatoliji u zemlji Palā. I luvijski su i palajski posvjedočeni sàmo fragmentarno kao vjerski, obredni jezici u Hetitā, koji su preuzimali tuđe bogove i obraćali im se na jeziku naroda od kojega su ih uzeli. Natpisi na palajskom i luvijskom potječu iz hetitske prijestolnice. Na hijeroglifskom su luvijskom Hetiti često pisali kraće natpise, imena, natpise na pečatima i sl., a on se i uklesavao u kamen po današnjoj jugoistočnoj Turskoj i Siriji sve do 8. st. pr. K. (prvi natpisi potječu iz 15. st. pr. K.). Iako su nam natpisi na hijer. luvijskom poznati još od 19. st. (prije hetitskih natpisa), pismo je tek razmjerno nedavno zadovoljavajuće razjašnjeno.

Lidijski je novoanatolijski jezik posvjedočen uglavnom u 4. st. pr. K. stotinjkom zavjetnih i nadgrobnih natpisa. Lidijski je bio službeni jezik Lidije, koja je poznata po svojem legendarno bogatu kralju Krezu. Kao i svi novoanatolijski jezici, i lidijski bijaše pisan pismom povezanim s grčkim alfabetom. Likijski su A i B novoanatolijski jezici potomci jednoga od luvijških dijalekata. Oni su dakle genetski povezani sa staroanatolijskim jezicima luvijškim i hijer. luvijškim, ali nisu nastali izravno od tih jezika nego od nekoga ne-

posvjedočena staroanatolijskoga dijalekta bliska tim dvama jezicima. Likijski je B (koji neki zovu i milijskim) slabije posvjedočen od likijskoga A. Na jugozapadu je Male Azije (i u Egiptu i Nubiji gdje su Karijci radili kao tjelesni čuvari faraonâ i najamnici) oskudno posvjedočen i karijski jezik koji je najvjerojatnije također novoanatolijski jezik. Pisidijski su i sidetski također vjerojatno anatolijski jezici, ali su jako slabo posvjedočeni.

Genetska podjela anatolijskih jezika nije posve jasna. Nedvojbeno je zasebno mjesto hetitskoga među staroanatolijskim jezicima, kao i genetska bliskost (klinopisnoga) luvijskoga i hijeroglifskoga luvijskoga, kojima valja pridodati i novoanatolijske jezike likijski A i B. Neki smatraju palajski bliskosrodnim luvijskomu, a onda bi taj palajsko-luvijski odvjetak zajedno s novoanatolijskim lidijskim činio zapadnoanatolijsku granu koja bi stajala u suprotnosti prema hetitskomu. To međutim nije sigurno (postoje i drugačije teorije). Položaj slabo posvjedočena karijskoga nije jasan.

OSTALI JEZICI U MALOJ AZIJI U 2. TISUĆLJEĆU PRIJE KRISTA

Osim ie. anatolijskih jezika u tadašnjoj se Maloj Aziji govorilo ili upotrebljavalo i više neie. jezika. Sumerski je jezik (neie. jezik bez poznatih srodnika), prvi zapisani jezik na svijetu (na prijelazu 4. na 3. tisućljeće pr. K.), tada, premda već izumro kao govorni jezik, bio jezikom obrazovanja i pismenosti (kao poslije u Europi latinski ili u Indiji sanskrt). Semitski akadski jezik bijaše u 2. tis. pr. K. međunarodnim diplomatskim jezikom i Hetiti su ga, kao i sumerski, dobro poznavali. Hatski bijaše jezik neie. prastanovnika Male Azije (od kojih i potječe naziv »hetitski«⁵) koji je izumro još negdje u 2. polovici 2. tis. pr. Kr., ali je djelomično očuvan kao obredni jezik kod Hetita (slično kao palajski). Neki ga povezuju sa suvremenim abhasko-adigejskim jezicima. Bolje nam je poznat hurijski jezik koji se je govorio dosta dugo u 2. tis. pr. K., uglavnom na području današnje sjeverne Sirije. Hurijski su kulturno i vjerski dosta utjecali na Hetite. Hurijskomu je blizak urartski jezik koji se govorio na početku 1. tis. pr. K. oko jezera Van. Uvjerljivo ih se povezuje sa suvremenim naško-dagestanskim jezicima na Kavkazu.

⁵ Hatijci su živjeli u državi Hatti koju su poslije osvojili Hetiti. Prema državi Hati, gdje su otada živjeli, jezik im je nazvan hetitskim, a oni sâmi Hetitima. Hetiti su »hetitskim« (na het. *hattili*) zapravo zvali hatski jezik, a svoj su jezik zvali *nesijskim* (na het. *nešili*, *nešumnili*) prema svojoj staroj prijestolnici Neši (Kanešu).

OTKRIĆE HETITÂ I HETITSKOGA

§ 4 Hetiti su do kraja 19. stoljeća bili gotovo nepoznati. Njihovo se ime spominje na nekoliko mjesta u Bibliji, ali se tomu nije bila pridavala velika važnost niti se smatralo da je posrijedi neki važan narod.

Između 1809. i 1817. Švicarac je Johann Ludwig Burckhardt tijekom svojih putovanja po Palestini i Siriji otkrio u sirijskom mjestu Hama (*Ḥamāʿ*) na zidu jedne kuće natpis na dotada nepoznatim hijeroglifima. On je to spomenuo u svojem dnevniku, objavljenu 1822., no nažalost, to je bilo neprimijećeno i zaboravljeno sljedećih pedesetak godina.

Godine 1834. je Charles-Félix-Marie Texier, francuski arheolog i svjetski putnik, lutao Malom Azijom tražeći ostatke rimskoga grada Tavija. No, kako nije imao pojma gdje bi Tavij mogao biti, jednostavno se je raspitivao kod turskih seljaka ima li gdje kakvih ruševina. Tako je u seocu Boğaz Köy (doslovno: »selo u tjesnacu«), oko 150 km od današnje Ankare, čuo od seljaka za ruševine odmah iznad sela. Texier to tada još nije bio mogao znati, ali naletio je na ostatke velebne hetitske prijestolnice Hattuše (*Ḥattušaš*)⁶. Oko 1.5 km dalje, naišao je također na lokaciju s mnogo uklesanih reljefa u stijeni zvanoj Yazılıkaya (dosl. »ispisana stijena«) što će se poslije pokazati kao reljefi hetitskih bogova.

Natpise je 1872. u sirijskom mjestu Hama vidio i irski misionar William Wright, a hijeroglifske je natpise, koje je Texier bio našao u Boğaz Köyü i Yazılıkayı, objavio Georges Perrot u Francuskoj. Iako su natpisi na istom hijeroglifskom pismu odjednom iskrsavali posvuda po Siriji i Turskoj (u Ivrisu, Karkemišu itd.), nikomu nije u prvi čas palo na pamet povezati te natpise s onima koje je otkrio Texier u Boğaz Köyü i Yazılıkayı. Wright je 1874. iznio teoriju o tome da su takozvane »hamatske« hijeroglifske natpise, kako su ih prvo bili nazvali, ostavili Hetiti, no njegove su tvrdnje jednostavno bile ignorirane. Godine 1879. je britanski orijentalist Archibald Henry Sayce uočio da su natpisi u Boğaz Köyü i Yazılıkayı, koje je bio otkrio Texier, i tzv. »hamatski« natpisi otkriveni kilometrima daleko u Siriji i drugdje, pisani istim pismom. Godine 1880. u jednom predavanju objavio da su ti natpisi pisani istim pismom i da su ih napisali Hetiti. Osim na biblijske podatke, Sayce se osla-

⁶ Hetitsko se <š> čita kao [s]. To je zato što su Hetiti za svoj glas, koji se najvjerojatnije izgovarao kao [s] (iako ono možda nije bilo »čisto«, poput španjolskoga s), rabili klinopisne znakove koje su Akađani rabili za svoje /š/.

njao i na nedavno otkrivene egipatske i asirske izvore koji su govorili o moćnu narodu koji je prebivao u državi Hati (*Hatti*). Sayce je došao do istih zaključaka kao i Wright, ali su njegovi zaključci, premda ni njemu nisu povjerovali, barem bili ozbiljno razmotreni, za razliku od Wrightovih.

Njihova je hipoteza dobila dodatnu težinu svega 7 godina poslije, kada je 1887. u Egiptu, u Tell el-Amarni, nađen arhiv egipatskoga faraona Amenofisa IV. Ehnatona. Ondje je već iz akademskih spisa bilo jasno da je hetitska država u 2. tisućljeću prije Krista imala važnu ulogu u međunarodnoj politici, a osim toga, nađena su i dva egipatska pisma vladaru tada nepoznate države Arzawe, pisana klinopisom, tada već potpuno čitljivim (njime je pisan i tada već odavno poznat akademski), na dotada nepoznatu jezik. Norveški je orijentalist J. A. Knudtzon, zajedno s kolegama Sophusom Buggeom i Alfom Torpom, 1902. iznio hipotezu da je jezik »Arzawskih pisama« indoeuropski⁷. No kako ta hipoteza nije bila osnovana na posve čvrstim dokazima, našla se je na udaru mnogih (pogotovu poznata mladogramatičara Hermanna Hirta). Pritisnut mnogobrojnim kritikama, Knudtzon se je svoje teorije odrekao u svojem radu o tablicama nađenim u Tell el-Amarni 1915. godine. Ironijom sudbine, upravo je te godine Bedřich Hrozný dokazao nedvojbenu pripadnost hetitskoga indoeuropskim jezicima.

Godine 1906. su počela iskopavanja u Boğaz Köyu koja je vodio njemački orijentalist Hugo Winckler. On je napravio više štete nego koristi svojim nemarnim iskopavanjem u Hattuši, no njegovo je iskopavanje urodilo barem dvjema dobrim stvarima – iako Wincklera, kao asiriologa, nisu zanimali tekstovi na tada nepoznatu jezik (hetitskom), i iz akademskih je tekstova, ondje nađenih, bilo posve jasno da se u Boğaz Köyu doista nalaze tragovi Hattuše hetitske prijestolnice⁸. Također, tekstovi su tablica nađenih ondje ubrzo zatim objavljeni u Njemačkoj, što je 1915. omogućilo češkomu orijentalistu Bedřichu Hroznomu da dokaže da je hetitski indoeuropski jezik, a to je nedugo zatim bilo i prihvaćeno u cijeloj znanstvenoj zajednici.

⁷ U slučaju je »Arzawskih pisama« doista bila riječ o hetitskom. No zanimljivo je da je na hetitskom faraonu pisao vladar Arzawe gdje se govorilo luvijski (vjerojatno zato što njegovi pisari nisu znali tadanji međunarodni diplomatski jezik akademski). Hijeroglifski su natpisi, o kojima su govorili Wright i Sayce, bili natpisi na hijeroglifskom luvijskom, kojim su se Hetiti često služili u javnim monumentalnim zapisima. Hetitski je pak bio službeni jezik državne administracije, njime su se pisali gospodarski zapisi, zakoni i sl.

⁸ Shodno arheološkim tragovima nađene hetitske prijestolnice, ime je dotadanjega Boğaz Köya poslije promijenjeno u Boğaz Kale («dvorac u tjesnacu»).

HETITSKI JEZIK I PISMO

§ 5 Hetitski doista nije bilo teško odgonetnuti. Bijaše pisan klinopisom, koji je tada već bio potpuno poznat, riječi su bile jasno odvojene jedne od drugih (što nije slučaj u dosta starih pisma), tekstovi su osim toga bili puni akadskih i sumerskih riječi, a i akadski su i sumerski već bili potpuno poznati jezici. Obično se kao rečenica kojom je Hrozný konačno potvrdio da je het. ie. jezik navodi:

nu NINDA-an ezzatteni watar-ma ekutteni

Ideogramom (sumerogramom) je napisana riječ NINDA, što na sumerskom znači »kruh«. Čim je riječ o kruhu, Hrozný je logično pretpostavio da bi iduća riječ mogla biti glagol sa značenjem »jesti« i doista, hetitsko *ezz-* nalikuje na ie. korijen **h₁ed-* istoga značenja (hrv. *jěd-ēm*, lat. *edō* itd.). Osim toga, glagol »jesti« traži uza se akuzativ, a hetitsko je *-an* neobično sličilo na ie. akuzativni nastavak (ie. *-om, usp. lat. *-um*, grč. *-ov* i skr. *-am*). Također, sljedeća je riječ *watar* neodoljivo podsjećala na ie. **wod_ṛ* »voda« i na eng. *water*, a glagoli su *ezzatteni* i *ekutteni* (za sljedeći je bilo očito da znači »piti« s obzirom na to da dolazi iza riječi »voda«) imali nastavak *-tteni* koji je bilo lako identificirati sa stind. nastavkom 2. l. množine *-thana* (dakle rečenica glasi: »Kruh jedete i vodu pijete«). Kada je još na drugim tablicama našao kose oblike riječi *watar*, npr. G. jd. *wetenaš* ili D. jd. *weteni*, bilo je jasno da je posrijedi nedvojbeno ie. jezik jer je tu u hetitskom jasno posvjedočena ie. heteroklitska sklonidba tj. sklonidba u kojoj u imenicama sr. r. u N/A. stoji jedan glas, a u kosim padežima drugi (najčešće je to izmjena **r/n* kao ovdje), usp. npr. eng. *water*, ali šved. *vatten* gdje je eng. poopćio osnovu pragermanskoga N/A., a švedski osnovu pragerm. kosih padeža. S obzirom na to da je nemoguće da bi takvo podudaranje bilo posuđeno ili slučajno, jasno je bilo da je hetitski ie. jezik.

Hetitski se je, kako već rekosmo, pisao klinopisom preuzetim od Akadana. No to pisanje nije bilo nimalo jednostavno. Klinopis je slogovno pismo, što znači da njime nisu zapisivani pojedini glasovi, nego slogovi riječi – npr. *ta*, *ka*, *kan*, *aš* i sl. No osim znakova za slogove, u hetitskom su postojali i ideogrami i determinativi. Ideogrami (sumerogrami i akadogrami) su bili znakovi koji nisu označavali slog, nego cijeli pojam (kao hijeroglifski znakovi). Takvi se ideogrami (ili logogrami) transkribiraju kao sumerske riječi pisane velikim slovima npr. ideogram se za »kruh«, kao što vidjesmo,

piše NINDA (a *ninda* je sumerska riječ za »kruh«)⁹. Determinativi su bili znakovi koji se u hetitskom uopće nisu čitali, nego su se pisali ispred određenih riječi i označavali su kojoj skupini pojmova pripada sljedeća riječ (primjerice, česti su bili determinativi: »zemlja/država«, »bog«, »žena« itd.). Determinativi se u transkripciji označuju podignutim velikim slovima prije riječi (opet tako da se u transkripciji rabi sumerska riječ dotičnoga značenja, npr. sumerskom se riječju *sal* »žena« u transkripciji piše determinativ za označavanje ženskih imena). Tako determinativ za »zemlja/država« pišemo kao ^{URU}što na sumerskom znači upravo »zemlja«. Tako se npr. »zemlja Hati« u het. piše kao »^{URU}Ḫa-at-ti«. Dodatne probleme stvara činjenica da jedan znak može imati i slogovno čitanje, a k tomu može biti i ideogram i determinativ, ovisno o pojedinom slučaju. Klasičan je primjer znaka koji se rabi i za pisanje sloga /an/ i kao ideogram za riječ »bog« (DINGIR) i kao determinativ za pojam bog (ispred imenâ bogova stoji ^{DINGIR}).

Riječima se, zapisanima ideogramom, svejedno mogu pridodati gramatički nastavci pisani klinopisom, kao što vidjesmo u slučaju riječi NINDA-*an* gdje je ideogramu za »kruh« pridodan klinopisom pisan nastavak -*an* za akuzativ jednine. Istovjetan način pisanja nalazimo u suvremenom japanskom gdje se rabe kineski ideogrami (*kanji*) za označavanje korijena riječi, ali se gramatički nastavci pišu slogovnim pismom (*hiraganom*).

Osim ovih problema, dodatne je teškoće stvarala činjenica da klinopis nije bio dobro prilagođen fonološkomu sustavu hetitskoga jer se njime nije moglo zapisati mnogo slogova oblika CVC, primjerice (suglasnik-samoglasnik-suglasnik), kojima je hetitski, kao ie. jezik, obilovao. Tako se je hetitska riječ kao /spantskimi/ »lijem (kao žrtvu ljevanicu)« morala pisati *ši-pa-an-za-ki-mi*. Istih je problema bilo i u drugim pismima kojima su pisani neki ie. jezici na Sredozemlju (npr. u mikenskom grčkom koji je pisan Linearom B ili u keltiberskom koji je pisan iberskim pismom – ta pisma također nisu mogla zabilježiti dobro suglasničke skupine tih dvaju jezika).

VAŽNIJI SPOMENICI HETITSKOGA JEZIKA

§ 6 KAPADOKIJSKE TABLICE (19. st. pr. K.) – prvi pisani trag anatolijskih jezika. To su staroasirske gospodarske tablice u kojima su Asirci u svojim trgovačkim kolonijama zapisivali s kim sve

⁹ Rjeđe se umjesto sumerskoga upotrebljava latinski.

trguju. Sâm je spomenik napisan staroasirski, ali se u njemu javlja jako puno anatolijskih imena (hetitskih, luvijskih itd.).

NATPIS KRALJA ANITTE (18. st. pr. K.) – prvi pravi jezični spomenik anatolijskih jezika. Hetitski se kralj Anitta (*Anittaš*) u njemu hvali kako je zauzeo i uništio grad Hattušu i zatim ga zauvijek prokleo (što njegovi nasljednici nisu shvatili pretjerano ozbiljno pa su dotični grad učinili svojom prijestolnicom). Anitta u natpisu veliča sebe, svoje pobjede i boga koji mu je u njima pomagao – Tarhunu (*Tarhunaš*). Natpis je kralja Anitte najstariji sigurno datiran zapis na ijednom ie. jeziku.

HATTUŠILIJEVI ANALI (16. st. pr. K.) – zapisi hetitskoga kralja Hattušilija I. koji je u njima opisao sve bitne događaje koji su se događali za njegove vladavine. Običaj su pisanja analâ preuzeli od njega i kasniji hetitski vladari.

TELIPINUOVA OPORUKA (15. st. pr. K.) – hetitski je kralj Telipinu u svojoj oporuci-ustavu (a ovaj se dokumenat naziva »prvim ustavom u svjetskoj povijesti«) pokušao uspostaviti pravila po kojima će se nasljeđivati kraljevska vlast da ubuduće ne bi dolazilo do krvoprolića i neredâ u borbama za vlast (što mu dakako nije uspjelo). Osim toga, u dokumentu se govori o povijesti hetitskoga kraljevstva i o vladavini samoga Telipinua.

MURŠILIJEVI ANALI (14. st. pr. K.) – anali u kojima je kralj Muršili II. opisao vladavinu svoju i svojega oca Šupiluliume.

MURŠILIJEVE MOLITVE (14. st. pr. K.) – molitve koje je također sastavio kralj Muršili II. koji je bio jako pobožan. Vjerovao je da bogovi kažnjavaju ljude zbog njihovih propusta koji se mogu iskupiti usrdnim molitvama. Pogotovu se molio bogovima za pomoć protiv kuge koja je pustošila hetitsko kraljevstvo desetljećima.

HATTUŠILIJEVA AUTOBIOGRAFIJA (13. st. pr. K.) – autobiografija kralja Hattušilija III., prva autobiografija u povijesti svjetske književnosti. Njegova je autobiografija začudno iskrena i bez pretjerane hvalisavosti, inače tipične za onodobna djela, moderna i jako osobna tona.

PJESMA HETITSKIH VOJNIKA – najstarija pjesma (koračnica) na nekom ie. jeziku. Riječ je o starohetitskoj kratkoj pjesmi za koju pisar izričito navodi da ju pjevaju hetitski vojnici.

POVIJEST HETITSKE DRŽAVE

§ 7 Nije jasno kojim su putem indoeuropski Anatoljani došli u svoju novu postojbinu. Naime u Hetita od najranijih vremena nema izravnih tragova ni o kakvoj povijesnoj seobi.

Natpis nam kralja Anitte govori o Pithani, vladaru Kuššare, koji je zauzeo grad Nešu (Kaneš), prvu hetitsku prijestolnicu po kojoj su sâmi Hetiti zvali svoj jezik (*nešili*). Pithanin je sin kralj Anitta koji je zauzeo i razorio Hattušu u 18. st. pr. K.

Poslije 140 godina, u 16. st. pr. K., hetitski kralj ustanovljava svoju novu prijestolnicu u Hattuši i uzima ime Hattušili (*Ḫattušili*) »čovjek iz Hattuše«. Hetiti su sada »stanovnici zemlje Hatti« po kojoj danas i nose ime. Negdanji su stanovnici te zemlje Hatijci asimilirani, a njihov je jezik zadržan sâmo kao obredni jezik kod Hetitâ (to isto bijaše jedno od sredstava asimilacije).

Kralj je Muršili I. bio veliki osvajač. Njegovo je osvajanje Babilona u 16. st. jedan od najvećih događaja u hetitskoj povijesti, ali nije imao prilike dugo u tome uživati. Glave ga je, kao i Agamemnona, došla vlastita žena po povratku u Hattušu. Vladavina je sljedećih nekoliko vladara protekla bez većih događaja.

Kralj je Telipinu (15. st.) ostao zapamćen po svojoj, već spomenutoj, oporuci. On je bio miroljubiv, dobronamjeren i blag kralj. Nakon njegove smrti, suprotno težnjama izraženim u njegovoj oporuci, zemljom počinju buktati dinastičke borbe i neredi, a stišću ju i vanjski neprijatelji.

Kralj je Šuppiluliuma u 14. stoljeću vratio staru snagu hetitskoj državi. On je posve uništio hurijsku državu Mitanni i zauzeo velika područja sve do Palestine, uključujući i najveći dio današnje Sirije. Za njegove je vladavine počela velika pošast koja je harala Hetitskom državom, a koja je na kraju pokosila i samoga Šuppiluliumu.

Njegov je sin Muršili II. porazio državu Arzawu¹⁰ i uspješno ratovao na još nekoliko mjesta u državi. Za vladavine je njegova sina Muwatallija došlo do zaoštrenja sukoba s Egiptom. Muwatalli se oko 1290. pr. K. sukobio kod grada Kadeša u Siriji s egipatskim faraonom Ramzesom II. i, po svoj prilici, ondje i pobijedio. Nakon

¹⁰ Arzawa je, izgleda, u buni protiv Hetitâ imala grčku potporu pa je nakon poraza arzawski kralj Unhaziti (*Unhazitiš*), čini se, s kraljevskom obitelji pobjegao u Grčku (*Aḫḫiyawu*, vidi § 11).

toga su Hetiti i Egipćani sklopili dugotrajan mirovni sporazum. Muwatalli je iz nepoznatih razloga premjestio hetitsku prijestolnicu iz Hattuše na nepoznato mjesto negdje na jugu.

Hattušili je III. na prijestolje došao nezakonito, uklonivši svojega nećaka. Poznat je kao pisac autobiografije, sklopio je dugotrajan mir s Ramzesom II., kojega je čak i posjetio u Egiptu, i učvrstio Hetitsku državu.

Njegov je sin Tudhaliya IV. ostao zapamćen po donošenju velikoga broja vjerskih propisa (reljefi iz Yazılıkaye potječu iz njegova vremena). Ratovao je, kao i svi hetitski kraljevi, s divljim sjevernim narodom Gašgama te je nametnuo trgovinski embargo Asircima nakon što su ovi napali neke pogranične hetitske posjede.

Oko 1200. godine, Hattušu su, kao i velik dio ostaloga Bliskoga Istoka, pregazili zagonetni barbarski »Narodi s mora« koji su uništili i Mikenu u Grčkoj, Ugarit u Siriji, a Egipat se je jedva obranio od njih (vidi § 15). Propast je nekada moćne Hetitske države bila nagla i sve okolnosti vezane uz nju nisu posve jasne.

INDOIRANSKI JEZICI

§ 8 Indoiranski se jezici dijele na tri grane: indijsku (indoarijsku), iransku i nuristansku (kafirsku). Posvjedočeni su prvi put negdje oko sredine 2. tisućljeća prije Krista na Bliskom istoku. Indijsku i iransku granu čini puno modernih jezika današnje Indije (hindi, bengalski, gudžaratski itd.) i Bliskoga istoka (perzijski/farsi, kurdski, afganski/pašto itd.). No indoarijska su i iranska grana posvjedočene i u 1. tisućljeću pr. K. starim jezicima kao što su vedski i sanskrt u indoarijskoj grani i avestički i staroperzijski u iranskoj grani. Osim ove dvije grane, čini se da postoji i treća, zasebna grana indoiranskih jezika – nuristanska, koju čini 5 jezika koji se govore u sjeveroistočnom Afganistanu. Izdvajanje nuristanskih jezika kao posebne indoiranske grane još nije općeprihvaćeno.

INDOARIJSKI NA STAROM BLISKOM ISTOKU

Kada su 1887. u egipatskom arhivu u Tell el-Amarni otkrivena tzv. »arzawska pisma« (vidi § 4), otkrivena je i korespondencija egipatskih faraona s hurijском državom Mitanni. Kao što je otkriće hetitskoga uzбудilo mnoge duhove, tako su se mnogi iznenadili kada se shvatilo da se vladari države Mitanni zovu npr. Artatama ili Artašumara. Naime, kod tih se imena ne može ne primijetiti sličnost s imenima kasnijih perzijskih kraljeva kao Artakserkso (usp. skr. *ṛta-* »pravda, istina«). Također su nađena i osobna imena kao Indaruta ili Šubandu koja posve odgovaraju vedskim imenima Indrotá- i Subandhu-. Među iskopanim je pločicama u Boğaz Köyü, 20-ak godina poslije, među ostalim, nađen i ugovor hetitskoga vladara Šuppiluliume i mitanskoga kralja Mattiwaze (ili Kurtivaze, što je također indoarijsko ime – »koji ima slavan glas«¹¹) iz 14. st. pr. K. u kojem se na kraju mitanski kralj zaklinje bogovima Mitrašilu, Indaru, Našattiyanni i Arunašilu. To su očito indoarijska božanstva Mitra, Indra, Nāsatye i Varuṇa. Bog je Varuṇa sàmo indoarijsko božanstvo (ne javlja se u iranskoj tradiciji).

¹¹ Usp. Kurti-waza [gurti-vača] sa skr. *vaca-* »glas«, lat. *uōx* itd.

Hurijac je Kikkuli iz Mitannija napisao na hetitskom priručnik o uzgoju konja. Kako su konji već od samih početaka imali veliko značenje među Indoeuroljanima, a u Mitanniju se polovicom 1. tisućljeća pr. K. očito našao jedan njihov indoarijski odvjetak, nije neobično da se među stručnim terminima za uzgoj konja nalazi dosta indoarijskih riječi. Tako se kao nazivi za udaljenosti koje konji moraju pretrčati (od jedne, tri, pet, sedam i devet jedinica udaljenosti) nalaze riječi *aikawartanna*, gdje vidimo stind. *éka-* »jedan« < **a₁ka-* što se ne poklapa sa staroperzijskim *aiva-* »jedan« i što opet upućuje sâmo na Indoarijece, a ne na Irance; *terawartanna* ~ stind. *tráyas* »tri«; *panzawartanna* ~ stind. *páñca* »pet«; *šattawartanna* ~ stind. *saptá* »sedam« i *nawartana* ~ stind. *náva* »devet«. U drugom dijelu riječi *-wartanna* prepoznajemo stind. *vártati* »vrtjeti« (usp. hrv. *vrtjeti*). Osim toga, u hurijskom ima dosta posuđenica iz indoarijskoga, npr. u bojama za konje kao hur. *papru-*nnu*/babru-*nnu** (*-nnu/nni* je čest hurijski sufiks u takvim posuđenica-ma) ~ stind. *babhrú-* »smeđ« (s tim je srodno hrv. *däbar* < **babar* koji je ime dobio po svojoj boji), hur. *parita-*nnu** ~ stind. *palita-* »siv«, hur. *pinkara-*nnu** ~ stind. *pingala-* »žučkast« itd. Osim toga, usp. hur. *marya-*nnu** »plemić; ratnik na bojnim kolima« ~ stind. *márya-* »mladić«, hur. *mani-*nnu** ~ stind. *maní-* »ogrlica« (usp. stsl. *monisto* »ogrlica«, eng. *mane* »griva« itd.), hur. *maka-*nni** ~ stind. *maghá-* »dar« itd.

Kako rekosmo, očito je da je u slučaju ovih riječi posrijedi upravo staroindoarijski, a ne staroiranski, kao što se vidi po bogu Varuṇi, broju *aika-* itd. Kako u nama poznatim indoarijskim jezicima iz Indije ne nalazimo nikakvih hurijskih posuđenica ili posuđenica iz drugih bliskoistočnih jezika (anatolijskih, semitskih i sl.), jasno je da Indoarijci od kojih su posuđene ove riječi u hurijski i hetitski nisu preci onih Indoarijaca koji su poslije došli u Indiju. Očito je da se je u određenom trenutku skupina Indoarijaca bila odvojila od svoje matice (koja je poslije produžila sve do Indije) i došla do Mitannija gdje su, po starom dobrom indoeuropskom običaju, nametnuli sebe kao vojno plemstvo (*maryannu*), odnosno vladajući sloj. No oni su u Mitanniju ostali sâmo tanak aristokratski, vladajući sloj koji je zadržao svoje stare bogove (Indru, Mitru, Varuṇu itd.) i imena (većina mitanskih plemića i svi mitanski vladari imaju indoarijska imena), a inače su asimilirali sa svojim hurijskim podanicima. Njihov jezik nije dugo opstao – od njega su, kako vidjemo, ostale sâmo posuđenice u hurijskom, ponajviše stručni termini vezani uz uzgoj konja i vjerske obrede (uz već spomenuta osobna imena).

INDOARIJSKI (INDIJSKI) JEZICI¹²

§ 9 Indoarijski se jezici kronološki dijele na staroindijske, srednjooindijske i novoindijske jezike. Staroindijski su jezici – vedski, najstariji i najarhaičniji indijski jezik, jezik *Vedâ* te mlađi, »uređeni« jezik sanskrt (*saṃ-skṛta-* »uređen, pravilan, uglađen«) koji i danas uživa ugled »indijskoga latinskoga«, jezika kulture i obrazovanja. Srednjooindijski se jezici još nazivaju i prakrtima (*prā-kṛta-* »izveden«) – to su npr. pali, śauraseni, maharaštri itd. Novooindijski su jezici npr. hindi (ili hindski, najveći i najprostranjeniji u današnjoj Indiji), bengalski, sindhi itd.

VEDSKI

Vedski je jezik svetih indijskih spisa *Vedâ* (*Veda* »znanje« ~ stsl. *vědĕti* »znati«, njem. *wissen*) koje su se stoljećima, gotovo nepromijenjene (kao sveti se tekstovi nisu smjeli mijenjati i tomu je posvećivano mnogo pozornosti), prenosile usmenim putem. Ne zna se točno kada su najstariji dijelovi *Vedâ* nastali – vjerojatno u 2. polovici 2. tisućljeća pr. K., ne kasnije od 1200. g. pr. K. Vede imaju 4 dijela (zbirke – *saṃhite*): Ṛgveda (*ṛc* »kitica«), Sāmaveda (*sāman* »napjev«), Yajurveda (*yajuš* »prozna izreka uz obrednu žrtvu«, *yajate* »žrtvovati si«) i Atharvaveda (*atharva-* »svećenik«). Književnost na vedskom traje od otprilike 12. do 4. st. pr. K.

Ṛgveda je najstarija i najarhaičnija, pa prema tome i najvažnija za indoeuropeistiku. Ona se sastoji od 10 knjiga ili krugova (*maṇḍala* – krug/knjiga) i sadrži 1028 himana (*sūkta* – himna) i veličinom odgovara Bibliji. Najstarije su *maṇḍale* od II. do VII. Većinu himana u Ṛgvedi čine pohvale i molitve bogovima – Indri, Agniju – bogu »Ognju« (~ hrv. *oganj*), Varuṇi, Mitri itd.¹³

Ṛgveda je sastavljena dok su Indoarijci još prebivali u području Pandžab (Pañjāb) u sjeverozapadnoj Indiji i u njoj se među ostalim govori i o borbama s tamnoputim domorodcima. Prije se je smatralo da su ti tamnopusi ṛgvedski domorodci zapravo prastanovnici Indije koji su ondje živjeli prije dolaska indijskih Arijaca. U Indiji je u 3. i 2. tisućljeću pr. K., prije dolaska Indoeuropljana,

¹² Kako se u Indiji govore i neie. jezici (dravidski, austroazijski) koji se također mogu zemljopisno određivati kao indijski jezici, naziv je indoarijski nešto precizniji jer je po njemu odmah jasno da govorimo o ie. indijskim jezicima. Nazivom su *ārya-* »plemenit« sebe nazivali i stari Indoarijci i Iranci (od toga nastaje i današnji naziv države *Iran*). I Iranci su dakle Arijci, jednako kao i Indoarijci, ali u njihovu slučaju nema potrebe to isticati.

¹³ Više o tome vidi u Ježić 1987.

cvala veoma razvijena civilizacija, pogotovu u Pandžabu u dvama najvećim gradovima – Mohendžo Daro i Harappā. Danas se zna da je ta civilizacija bila propala prije dolaska Indoarijca, najvjerojatnije zbog klimatskih promjena. Tâ nam je indijska dolinska civilizacija ili civilizacija Mohendžo Daro (Mohenjo Daro), ostavila i još nedešifrirane tekstove. Moguće je, iako nedokazano, da je jezik natpisâ indijske dolinske civilizacije povezan s dravidskim jezicima – neie. porodicom jezika koji se danas govore uglavnom na jugu Indije. Pretpostavlja se da su se nekoć govorili u cijeloj Indiji, ali da ih je dolazak Indoarijca potisnuo prema jugu. Poznatiji su dravidski jezici npr. tamilski, kannada, malajalamski, telugu itd.¹⁴

Sāmaveda i Yajurveda su mlađe i spjevane na osnovi Ṛgvede (gotovo je sav tekst Sāmavede izveden iz ṛgvedskoga). Sāmaveda je zbirka obrednih napjeva, a u Yajurvedi se govori o žrtvenim obredima. Atharvaveda je najmlađa – to je zbirka svećeničkih izreka i zaklinjanja.

Svaku zbirku, *saṃhitu*, prate i mlađi prozni komentari *brāhmaṇe* koji tumače njihovu obrednu upotrebu. One govore o obredima i dogmama vedske religije. Tajniji nauk o obredima iznose *āraṇyake*, još mlađi tekstovi, tako nazvani jer su se navodno morali proučavati u šumama. *Upaniṣade* (*upaniṣadi*) su moralno-filozofski tekstovi, sveti filozofski spisi, koji dolaze na kraju *āraṇyakâ* i s njima su povezani. Oni su i temelj kasnije indijske filozofije. Najmlađe su *sūtre* – sažeti prikazi pravila vedske religije. Svaku Vedu dakle čine sâme *saṃhite* (zbirke), koje prate mlađi dijelovi – *brāhmaṇe*, *āraṇyake*, *upaniṣade* i *sūtre*. *Sūtre* su pisane na najmlađem vedskom između 6. i 4. st. pr. K.

SANSKRIT

Sanskrit je mlađi staroindijski jezik, »indijski latinski«, jezik klasične indijske književnosti i kulture. Klasični je sanskrit sredine 1. tisućljeća pr. K. opisao veliki indijski (i svjetski) gramatičar Pāṇini (5/4. st. pr. K.). Sanskrit je jako sličan vedskom, premda manje arhaičan, ali nije izravan potomak vedskoga jer je nastao na osnovi staroindijskih dijalekata bliskih, ali ne i istovjetnih, vedskom. Vedski se i sanskrit objedinjuju nazivom staroindijski.

¹⁴ Više o dravidskim jezicima vidi u Matasović 2001: 146-8.

Na sanskrtu su nastala golemo djela, stvarana stoljećima, epovi Mahābhārata (nastao između otprilike 5/4. st. pr. i 4. st. po K.) i Ramāyaṇa (između otprilike 4/3. st. pr. i 3/4. st. po K.). Mahābhārata se sastoji od 18 knjiga i preko 200 000 stihova te je tako 8 puta veća od Ilijade i Odiseje zajedno i najveće djelo svjetske književnosti uopće. Prema predaji, autor je djela slijepi Vyāsa, a okosnica i najstariji dio Mahābhārate govori o borbi dvaju bhāratskih plemena za vlast. No u ep je umetnuto i mnogo dijelova koji su slabo ili nika-ko povezani s okosnicom radnje – borbom u plemenu Bhārata. Od takvih je umetaka poznat samostalni umetnuti ep – Pjesma o kralju Nali i Bhagavadgītā »Pjesma o božanskome« – najvrjedniji moralno-filozofski spis umetnut u Mahābhāratu.

Od kasnijih djela na sanskrtu valja spomenuti Pañcatantru »Peto-knjižje« iz 3. stoljeća po K. – jednu od najvažnijih svjetskih zbiraka pripovijedaka. U 5. je st. po K. živio najpoznatiji indijski dramatičar Kālidāsa čija je najpoznatija drama Śakuntalā kojom je oduševljen bio i Goethe.

SREDNJOINDIJSKI JEZICI

Najstariji su (datirani) zapisi na indoarijskom (ne i najstariji tekstovi! – to su Vede koje su zapisane prilično kasno) natpisi kralja Aśoke iz 3. stoljeća prije K. pisani na raznim prakrtima. Aśoka je bio budist i gorljivo ga je pokušavao proširiti u Indiji koja je tada bila podijeljena između budizma i rane verzije hinduizma. Na kraju to širenje budizma nije uspjelo jer je budizma konačno iz mjesta njegova nastanka, Indije, nestalo iako se u međuvremenu proširio na Tibet, Indokinu, Turkestan, Kinu, Japan itd. Aśoka je budizam nastojao proširiti političko-vjerskim pamfletima i natpisima na tadanjim govornim jezicima – prakrtima.

Od srednjoindijskih je jezika najpoznatiji i najstariji pali (*pāli* »crta, tekst«), jezik budističkih spisa. Na paliju postoji bogata književnost, a kao jezik se budizma poslije proširio i izvan Indije. Važno je napomenuti da je pali bio isključivo književni, a ne govorni jezik.

Od prakrtâ još možemo spomenuti jezike śauraseni (*śaurasenī*), maharaštri (*māhārāṣṭrī*), magadhi (*māgādhī*), ardhmagadhi (*ardhamāgādhī*), pajšači (*paiśācī*) itd. Prakrti se, među ostalim, javljaju u klasičnim sanskrtskim dramama kao jezici kojima govore pučani.

Śauraseni se je govorio na sjeverozapadu Indije, oko grada Mathure u području Śurasena i od svih je prakrta genetski najbliži dijalektatnoj osnovici sanskrta.

Maharaštri se je govorio na Dekanskom polutoku, dakle u južnoj Indiji. Poznat je po književnosti pisanoj na njemu s početka nove ere. Poslužio je kao uzor drugim prakrtskim književnim jezicima.

Jezik se je magadhi govorio u današnjem Biharu u istočnoj Indiji (tadanjem Magadhiju). Na njemu također postoji književnost s početka nove ere.

Srednjindijski su se jezici, među ostalim, pisali i pismom *brāhmī*, poznatim od 4. st. pr. K. (njime su pisani i neki Aśokini natpisi). Pismo je nastalo vjerojatno koje stoljeće prije od kojega sjevernosemitskoga pisma (možda feničkoga), ali sâm nastanak nije potpuno jasan (*brāhmī* je potisnuo drugo staro indijsko pismo – *kharoṣṭhī* »magareća čeljust«, kojim se pisalo na sjeverozapadu Indije, a također je nastalo od kojega semitskoga pisma, vjerojatno aramejskoga). Od *brāhmī* je, uz mnoga druga kasnija indijska i izvanindijska pisma, nastalo pismo *nāgarī*, od kojega se u 11. stoljeću razvilo danas najrasprostranjenije indijsko pismo – *devanāgarī* (»pismo/ božanskoga grada«) kojim se danas piše sanskrt, a od suvremenih jezika hindski. Od raznih su indijskih pisama, potomaka *brāhmī*ja, nastali i tibetsko, burmansko, tajsko, kmersko, javansko i druga pisma širom Azije.

NOVOINDIJSKI JEZICI

Najveći je novoindijski jezik hindi (hindski) kojim govori 366 milijuna govornika, a s govornicima hindskoga kao drugoga jezika i 487 milijuna ljudi (hindski ima službeni status u Indiji). Hindski je genetsko-dijalektološki gledano isti jezik kao i urdski, službeni jezik Pakistana, pa se zajedno nazivaju hindustanskim. Govornici su hindskoga hinduisti i nasljeđuju indijsku, sanskrtsku baštinu što se vidi po brojnim sanskrtskim posuđenicama. S druge strane, govornici su urdskoga muslimani i oslanjaju se na arapsko-perzijsko muslimansko nasljeđe što se vidi po brojnim posuđenicama iz arapskoga i perzijskoga. Hindi su i urdu strukturalno isti, ali se odlikuju različitim kulturnim leksikom i pišu se različitim pismima – urdu arapskim, a hindi devanāgarijem. Neodoljivo se nameće usporedba s gotovo istovjetnom situacijom između hrvatskoga i srpskoga na našim prostorima.

Novoindijski se jezici mogu jednostavno podijeliti na sjevernoindijsku skupinu koju čine svi novoindoarijski jezici u Indiji, Pakistanu, Bangladešu i Nepal, na lankansku skupinu u kojoj je sàmo sinhalski (sinhaleški) jezik na Šri Lanci te na romsku skupinu u koju ulaze svi romski (ciganski) jezici i dijalekti.

U sjeveroindijske jezike ulaze, među ostalima, osim hindskoga i urdua, još i sindhi ili sindski (u Pakistanu), pandžapski u Pandžabu (Pañjābu), gudžaratski u Gudžaratu na sjeveroistočnoj obali Indije, radžastanski u Radžastanu (iznad Gudžarata, a ispod Pandžaba), biharski u Bihar, na istoku Indije (i dijelom u Bangladešu i Nepal), orijski u Orisi (ispod Bihar), bengalski u Bangladešu i Indiji, asamski (u Asamu – dijelu Indije ukotvljenu iza Bangladeša), maratski (marathi) u Maharaštri, nepalski u Nepal, itd.

Sinhalski se na Šri Lanci odvojio od ostalih indoarijskih jezika prije 2 500 godina i zato čini posebnu skupinu. Na Šri Lanci se još govori i dravidski tamilski, a sinhalskom je blizak službeni jezik Maldivskih Otoka – maldivski.

Romi su se iz Indije selili u više navrata tijekom prvoga tisućljeća po K. i danas ih ima posvuda. Oko 10. st. su, preko Irana gdje su dugo prebivali, doprli do Balkana odakle su se proširili po cijeloj Europi. Njihovi bi se »dijalekti« zapravo mogli slobodno nazivati i jezicima – nisu međusobno razumljivi, a svi su redom pretrpjeli i golem utjecaj jezika države u kojoj govornici dotičnoga idioma žive.

IRANSKI JEZICI

§ 10 Iranski se jezici kronološki dijele na staroiranske, srednjoiranske i novoiranske jezike, a genetski na zapadnoiranske i istočnoiranske jezike.

	ZAPADNI	ISTOČNI
STAROIRANSKI	staroperzijski medijski	avestički skitski
SREDNJOIRANSKI	pehlevi (srednjoperzijski) partski	hotansko-sakanski sogdijski horezmijski baktrijski
NOVOIRANSKI	(novo)perzijski (farsi) kurdski balučki	osetski jagnopski afganski (pašto)

Najstarije tragove iranskih jezika nalazimo u zapisima pojedinih iranskih imena u asirskim i babilonskim tekstovima.

AVESTIČKI

Kao ni u slučaju indijske grane, ni u iranskoj se grani najstariji tekstovi ne poklapaju s najstarijim zapisima. Najstariji su tekstovi iranskih jezika avestički, nastali negdje početkom 1. tisućljeća pr. K., ali prenošeni usmeno, sve dok nisu konačno zapisani tek u 3/4. st. pr. K.

Avestički je, premda iz nešto kasnijega doba, arhaičnošću u mnogočem ravan vedskomu. Na njemu su zapisani sveti tekstovi mazdaizma (zoroastrizma) – Avesta. Osnivač je te nove religije bio Zaratuštra (Zarađuštra) negdje u prvoj polovici 1. tisućljeća prije K. Najstariji se dio Aveste zove Gāθā, a jezik se kojim su Gathe pisane zove gatha-avestički i predstavlja najarhaičniju fazu toga jezika (kao što ṛgvedski jezik predstavlja najarhaičniju fazu staroindijskoga). Gathe je prema predaji spjevao sâm prorok Zaratuštra koji je reformirao staru iransku politeističku religiju blisku vedskoj u dualistički mazdaizam (koji se doduše može smatrati i monoteističkim) u kojem postoji dvojstvo između Ahura Mazde i njegova protivnika Ahrimana. Avesta je, kako rekosmo, kao i Vede, prenošena isprva usmeno. Mlađi su dijelovi Aveste, kao Yašt i Videvdād, pisani tijekom 1. tisućljeća pr. K. na mlađem avestičkom jeziku. Prijevod je jednoga dijela Aveste na pehlevi (srednjoperzijski), zajedno s mlađim komentarima, poznat pod imenom Zend-Avesta.

Avesta je bila sveta knjiga u Iranu sve do dolaska Arapa i islama. U 7. su se stoljeću mnogi zoroastrijanci pod njihovim pritiskom počeli povlačiti prema istoku da bi na kraju završili u Indiji gdje se Avesta očuvala do 17/18. stoljeća kada je glas o njoj konačno došao do Europe. Danas zoroastrijanci u Indiji, poznatiji kao parsi, žive uglavnom u Bombaju i okolici i govore gudžaratski.

STAROPERZIJSKI

Staroperzijski je jezik zapisan između 6. i 4. stoljeća prije K. za vrijeme vladavine Ahemenidâ. Najviše je natpisa (pisanih klinopisom preuzetim od Asiraca) iz vremena cara Darija (*dārayavahuš*) i njegova sina Kserksa (*χšayārša*). Klinopis je dešifriran početkom 19. st. baš pomoću staroperzijskoga (jer su svi njihovi natpisi bili višejezični).

Najpoznatiji je spomenik staroperzijskoga natpis iz Behistuna (Bagastāna »mjesto bogova«¹⁵), blizu današnjega grada Hamadāna (stara Ekbatana) u Iranu, iz 521. g. pr. K. Taj je dugi natpis, uklesan na stijeni na visini od 50 m od tla, pisan na staroperzijskom, akadskom i elamskom (neie. jeziku staroga zapadnoga Irana koji se je govorio od 3. tisućljeća pr. K. do početka nove ere, koji neki povezuju s dravidskim jezicima u Indiji). Postavljanje je natpisa naredio perzijski vladar Darije koji se u njemu hvali svojim ratnim pothvatima.

Od ostalih staroiranskih jezika, medijski nam je poznat sàmo po onomastici, posuđenicama u staroperzijskom i po pojedinim riječima zapisanima u grčkim i drugim tekstovima. Medijski se govorio u današnjem sjevernom Iranu, jugozapadno od Kaspijskoga jezera. Skitski je, jezik Skitā koji su živjeli na velikim prostranstvima sjeverno od Crnoga mora, zabilježen sàmo pojedinim riječima u grčkim tekstovima¹⁶. Ostatak su Skitā na Kavkazu današnji Oseti.

SREDNJOIRANSKI JEZICI

Srednjoperzijski je jezik (pehlevi/pahlavi) dobro posvjedočen između 3. i 8. st. po K. Bijaše službenim jezikom Irana (prvotno sàmo u južnom dijelu današnjega Irana) te zoroastrizma i maniheizma. Pehlevi nasljeđuje staroperzijski, a od njega nastaje novoperzijski (farsi).

Partski se je govorio do kraja 1. tisućljeća po K. južno od Kaspijskoga jezera. Partija je bila neko vrijeme samostalna, a onda je potpala pod perzijsku sasanidsku vlast. Partski je posvjedočen uglavnom manihejskim tekstovima iz 1. st.

Sogdijski se govorio na području današnjega Uzbekistana, Kirgistanu i Kazahstanu krajem 1. tisućljeća po K. Sogdija je ležala na putu svile, a Sogdijci su bili dobri trgovci. Jezik je posvjedočen u vjerskim tekstovima između 7. i 10. st. Potisnuše ga turkijski jezici poslije, no jedan se sogdijski dijalekat sačuvao do danas kao jagnopski jezik.

¹⁵ Stperz. je *baga-* srodno s hrv. *bôg* (neki misle da je to iranizam u slavenskom), a *-stān* »mjesto, zemlja« (usp. *-istan* u Pakistan, Afganistan, Uzbekistan itd.) etimološki odgovara hrv. *stān*.

¹⁶ Zabilježeno je dosta skitskih imena i nešto skitskih riječi (Hesihije). Irske su posuđenice u slavenskom zapravo posuđenice iz skitskoga.

Horazmijski se je jezik govorio između Kaspijskoga i Aralskoga jezera. Posvjedočen je već od 3/2. st. pr. K., a najviše se o njemu zna iz arapskih zapisa iz 13/14. st.

Sakanski je (hotansko-sakanski) jezik posvjedočen tekstovima iz Hotana u Kineskom Turkestanu iz 1. tisućljeća. Pisao se indijskim pismom brāhmī, razlikuju se bitno njegova rana i kasnija faza, a govorio se istodobno kada i toharski jezici, u njihovoj neposrednoj blizini (kod Turfana). Postojalo je više sakanskih dijalekata.

Baktrijski se je jezik govorio između 2. (kada su zabilježeno nekoliko tekstova grčkim pismom) i 7. st., kada ga je istisnuo perzijski, u Baktriji, južno od Sogdije, oko gornjega toka rijeke Amu Darje koja se ulijeva u Aralско jezero. Baktrija je prvo bila pod Perzijom, zatim ju je osvojio Aleksandar Makedonski, nakon koga je ondje bila jedna helenistička država koju su srušili toharski prodori sa sjeveroistoka.

NOVOIRANSKI JEZICI

U zapadnoj su skupini novoiranskih jezika kurdski, balučki, perzijski, tadžički itd., a u istočnoj osetski (potomak skitskoga) i jagnopski (potomak sogdijskoga), afganski/pašto itd.

Kurdskim govori 10-ak milijuna ljudi u Kurdistanu, na granici Turske, Iraka, Irana i Sirije. Ima puno dijalekata, a piše se tek u zadnje vrijeme uglavnom arapskim pismom.

Perzijski je (farsi) službeni jezik Irana. Bliski su mu tadžički u Tadžikistanu, Uzbekistanu i Afganistanu te dari u Afganistanu, koji je uz pašto ondje i službeni jezik.

Balučki se (baločki, beludžski) govori u Iranu, Pakistanu i Afganistanu. Piše se tek od novijega doba arapskim pismom.

Osetskim se govori u ruskom dijelu Kavkaza i nešto malo u Gruziji. Osetski potječe od nekoga oblika srednjoiranskoga alanskoga koji pak potječe od kojega staroiranskoga skitskoga govora. U leksičkom pogledu osetski zna biti dosta arhaičan jer čuva neke riječi koje su inače u svim indoiranskim jezicima nestale.

Jagnopski se govori u dolini rijeke Jagnob u Tadžikistanu, a jezik je nasljednik jednoga oblika sogdijskoga. Jagnopski se ne piše, njime je 1975. govorilo još svega 2000 ljudi i tadžički ga polako istiskuje.

Afganski je (ili pašto/puštu) službeni jezik Afganistana. Jezik je posvjedočen od 8. st., piše se arapskim pismom, a dosta Afganaca živi i u Pakistanu.

U pamijsku se skupinu iranskih jezika (na Pamiru u Tadžikistanu) ubraja više malih jezika kao što su jazgulamski, vahanski, sariholjski i sl.

NURISTANSKI JEZICI

Nuristanski su (ili kafirski jezici) slabo poznati, uglavnom bez pisma, jezici koji se govore u Nuristanu u sjevernom Afganistanu. Nuristanske narode čini posebna skupina indoiranskih plemena koja je bježeći pred islamom pobjegla u brdovite predjele Hindukušā. No Afganistanci su ih ipak uspjeli pokoriti 1895-6, priključiti ih Afganistanu i islamizirati. Taj se predio prije osvajanja zvao Kafiristan (»zemlja nevjernika«, arapski *kāfir* »nevjernik«, kako ih nazvaše okolni muslimani), no kako su Nuristanci danas žestoki muslimani, i nazivi ih Kafiristan i kafirski vrijeđaju, novo je službeno ime toga područja Nuristan (»zemlja svjetla«, arapski *nūr* »svjetlo«). Sve skupa Nuristanaca ima između 100 000 i 300 000. Kao nuristanski se jezici najčešće spominju jezici kati, vajgalski, aškunski, prasunski itd.

Ne valja ih brkati s dardskim jezicima, koji su zapravo jedan odvajetak novoindoarijskih jezika u koje se ubraja npr. kašmirski jezik. Samostalnost nuristanskih jezika kao treće skupine indoiranskih jezika nije još potpuno sigurna, a tu je pretpostavku iznio norveški lingvist Georg Morgenstierne (1892-1978) koji ih je istraživao.

GRČKI JEZIK

§ 11 Grčki jezik sâm za se čini posebnu granu indoeuropskih jezika. Nedostatak bliskoga jezika srodnika grčki nadoknađuje bogatom dijalekatnom različitosti. Prvi natpisi na grč., pisani linearnom B na grčkom dijalektu koji zovemo mikenskim, potječu iz 15. st. pr. K., dok se prvi natpisi na grčkom alfabetu (kojim se grčki i danas piše) javljaju od 8. st. pr. K. (prvi je natpis na alfabetu tzv. Nestorov natpis). Grci su u svoju novu posvojbinu došli najkasnije početkom 2. tisućljeća pr. K. Kada govorimo o dolasku Grkâ, sva je prilika da je tu posrijedi bio sâm tanak aristokratski sloj s bojnim kolima koji je nametnuo domorodcima svoju vlast i svoj jezik.

GRCI U HETITSKIM IZVORIMA

Već je od samih početaka hetitologije, nakon otkrića Hroznoga, postalo jasno da se u hetitskim tekstovima nalaze imena koja strašno podsjećaju na grčka. Tako nalazimo na hetitske zapise o gradovima *Apaša* i *Milawata* (ili *Milawanda*) u Maloj Aziji koji podsjećaju na grčke gradove *Efez* i *Milet* (*Ἔφεσος* i *Μίλητος*). Kao zemlja se u zapadnoj Anatoliji spominje *Wiluša*, što neodoljivo podsjeća na grčki naziv Troje – *Ἴλιος* < *Ἔλιος* [wilios] (Ilij), unatoč nekim glasovnim teškoćama. Hetitski izvori osim toga spominju i susjednu zemlju *Taruiša* što pak podsjeća na drugi naziv Troje – *Τροία*¹⁷. I ako to sve nije dosta, ime je vladara Wiluše, koji je sklopio ugovor s hetitskim vladarom Muwatallijem – *Alakšanduš* što je pak očito slično grčkomu imenu *Ἀλέξανδρος* (Aleksandar), a to je drugo ime poznatoga trojanskoga kraljevića Parisa¹⁸. No kao šećer na kraju u priči o Troji u hetitskim tekstovima, u grčkim je izvorima sačuvana legenda o tome kako su Paris i Helena bili u gostima kod kralja Motila (*Μότυλος*) negdje u Maloj Aziji. Nemoguće je izbjeći zaključak da je to upravo hetitski vladar Muwatalli koji je s Alakšandušem/Aleksandrom/Parisom bio sklopio ugovor. Premda se u ovim

¹⁷ U Homera se javljaju oba naziva – i Troja i Ilij. Izgleda da se sâm Prijamov dvor zove Troja (a po njemu se čitava zemlja zove Troada), dok bi naselje oko Troje bilo Ilij.

¹⁸ U egipatskim se pak izvorima, kao saveznik Hetita u bitci kod Kadeša spominje i narod *drdny*, što slični na Homerov naziv za Trojance – Dardanci, *Δαρδάνιοι*. Dardanci je više naziv za stanovnike trojanske države, a Trojanci baš za stanovnike grada Troje.

imenima fonologija ne poklapa baš savršeno (primjerice *Wiluša* prema grč. *Ψίλιος*, a ne ***Ψίλλος*), to i nije neočekivano, tim više što je logično da su grčka imena u hetitski dolazila preko Luvije, koja je Grcima bila bliže, a kada imena putuju tako zaobilazno do drugoga jezika, s njima se svašta može dogoditi što je očito i iz suvremenih primjera. Neke je fonološke razlike, kao hetitsko /a/ umjesto grčkoga /ε/, lako protumačiti luvijskim – u luvijskom naime uopće nije bilo fonema /e/ i on je ondje redovito zamjenjivan fonemom /a/ (odatle *Alakšanduš* i *Apaša*, usporedi i luvijski *Lazpaš* za grčko *Λέσφος* tj. Lezb). U hetitskim izvorima također nailazimo i na državu po imenu *Aḫḫiyawa/Aḫḫiya*, koja položajem izgleda odgovara Grčkoj¹⁹, a opet slični na jedno od grčkih imena – Ahejci, *Ἀχαιοί*. Sačuvano je pismo jednoga hetitskoga vladara vladaru *Aḫḫiyawe*. U još jednom imenu u hetitskim izvorima možemo vidjeti grčko ime – *Tawalagawa* /tawaklaw/ prema *Ἐτεοκλήης* < *Ἐτεφοκλεφεσ*-. Prvo je /ε-/, kao nenaglašeno, ispušteno, a opet pravilno umjesto grč. /ε/ nalazimo luvijsko /a/. Ime se spominje u tzv. *Pismu o Tawagalawi* koje piše jedan hetitski vladar (vjerojatno Hattušili III.) jednomu grčkomu vladaru (možda čak samomu Agamemnonu ili njegovu ocu Atreju?) zbog problema koje je u Maloj Aziji uzrokovao kraljev brat Tawagalawa/Eteoklo, zajedno s Arzawcima, pa je hetitski vladar morao upasti u grčku Milawatu/Milet. U *Pismu o Tawagalawi* pokušava diplomatski izgladiti situaciju (kako su Hetiti imali nevolja na istoku s Asircima, nisu si to isto mogli priuštiti i na zapadu). Iz hetitskih se pisama može zaključiti da Grčka/*Aḫḫiyawa* ima jednoga velikoga kralja, jednaka po moći hetitskomu i babilonskomu vladaru ili egipatskomu faraonu. No iz Grčke se predaje (npr. Ilijade) može zaključiti da Grci nastupaju ujedinjeno sàmo prema van – kada primjerice zajedno ratuju. U tom je slučaju Mikena, kao najveća i najmoćnija palača, bila glavna, iako inače Grčka nije bila jedinstvena država kao Hetitsko kraljevstvo ili Egipat. No čini se da Hetiti nisu baš najbolje razumjeli unutarnju grčku situaciju pa su vladara *Aḫḫiyawe* shvaćali na isti način kao hetitskoga vladara. Čini se da i Trojanski rat ima podlogu u hetitskim izvorima, no izgleda da je Homer, kojih pola tisućljeća poslije, u junačko-epskoj priči o jednoj opsadi Troje i jednom ratu možda sazeo dugotrajna grčka posezanja za *Wilušom* i njihova natezanja s Hetitima oko toga posjeda u Maloj Aziji.

¹⁹ Neki opisi *Aḫḫiyawe* upućuju na to da je riječ o prekomorskoj zemlji, a ne o zemlji u Maloj Aziji (iako su Grci i ondje imali posjeda, pogotovo oko Mileta). To bi objasnilo i zašto *Aḫḫiyawa* ipak ne igra toliku ulogu u hetitskoj politici, iako je očito moćna država, što se može zaključiti po 22-ma spominjanjima *Aḫḫiyawe* u hetitskim tekstovima – jednostavno je bila predaleko, preko mora.

Svako bi se pojedinačno ime još i moglo protumačiti kao slučajnost, ali kada se sve te »slučajnosti« skupe zajedno, čini se očitim da u pretpostavci da su u hetitskim tekstovima zapisana grčka imena, ipak ima nešto. Ova je hipoteza postala još uvjerljivijom nakon što je 1952. dešifriran mikenski jer je tako postalo jasno da se je u 2. polovici 2. tisućljeća pr. K. u Grčkoj već govorio grčki (to nije bilo tako sigurno kada su najstariji spomenici grčkoga bili oni na alfabetu koji su puno mlađi od mikenskih tekstova). Hipotezi u prilog ide i zdravorazumska pretpostavka da je nemoguće da se dva, gotovo pa susjedna, naroda, oba prilično moćna, Hetiti i Grci, nisu poznavali. Nažalost, što se arheoloških nalaza tiče, oni (još) ne potvrđuju filološke indicije koje nas upućuju na dodire Grkâ i Hetitâ. Naime, ni u Grčkoj ni Hetitskoj državi ne nalazimo tragova trgovine Hetitâ i Grkâ (npr. hetitske proizvode u grčkim gradovima i obrnuto). Osim toga, u grčkim ostacima nema primjerice tragova dopisivanja grčkih i hetitskih vladara i sl., za razliku od hetitsko-egipatske ili mitanijsko-egipatske korespondencije. Pa ipak, u natpisima na linearu B doista nailazimo na neka hetitska imena u Knosu i Pilu što možda govori o tome da je u Grčkoj bilo hetitskih pisara. Zapravo nam to što u Mikeni nije nađena korespondencija s Hetitima ne govori ništa. Ondje su ionako nađeni samo dosadni inventari i slični zapisi – nema nikakvih tragova međunarodne diplomacije ili čega sličnoga. Očito je da je kraljevska pismohrana Atrejevićâ netragom nestala u dubinama prošlosti.

Osim u hetitskim tekstovima, neka su grčka imena mikenske kulture posvjedočena i u egipatskim izvorima. Tako je Mikena ondje posvjedočena kao *mkn* (*Mwkana, u egipatskom se ne pišu samoglasnici, kao ni u semitskim jezicima s kojima je srodan), Knos kao *knš*, Ilij (Troja) možda kao *wry*, otok Kitera kao *ktr* itd. Čini se da je kao naziv za cijelu Grčku posvjedočeno ime *tny* što bi moglo odgovarati grčkomu plemenskomu imenu Danajci, *Δαναοί*, dok je drugo ime Ahejci, *Ἀχαιοί*, posvjedočeno 200 godina poslije toga, kao *yhws*, kao jedan od »narodâ s mora«.

MIKENSKI

§ 12 Mikenskim nazivamo jezik između 15/14. i 13. st. pr. K. koji je nađen u zapisima grčkih gradova Knosa, Pila, Mikene, Tebe i Tirinta²⁰. To su najstariji zapisi grčkoga jezika. Pisani su linearnom B, pismom koje jako loše odražava glasovni sustav grčkoga

²⁰ Godine 1994. je nađen tzv. *oblutak iz Kafkanije*, kratak natpis (*a-so-na qo-ro-qa qa-jo*) na linearu B za koji se misli da bi mogao biti najstariji mikenski zapis iako neki sum-

što nam često otežava služenje mikenskim izvorima. Tako, primjerice, linear B ne razlikuje bezvučnih okluziva od zvučnih i aspiriranih (osim $t : d$) i u načelu se ne bilježi zadnji suglasnik u zatvorenom slogu, pa tako ni završni suglasnik u riječi. Na početku se sloga neke glasovne skupine bilježe, a neke ne, kao što ćemo vidjeti.

Kao što svi istraživači napominju, s obzirom na to u koliko je udaljenih mjesta posvjedočen u kopnenoj Grčkoj i na Kreti, mikenski je začuđujuće jedinstven jezik. To upućuje na to da je mikenski bio svojevrsan administrativan, nadregionalan jezik, koji je, dakaiko, imao osnovicu u živućim govorima, ali o govornom jeziku toga doba ne možemo znati gotovo ništa, osim ono malo podataka što nam (možda) pružaju mikenski tekstovi. Određene dvostrukosti i znakovi dijalekatskih razlika u mik. postoje, ali one nisu znatne i na osnovi se njih ne mogu uspostavljati posebne varijante mik. u različitim gradovima odn. područjima. Kako je mik. posvjedočen 500 g. prije ostalih dijalekata, logično je da će se u njemu naći arhaičnijih elemenata koji su kasnije nestali iz grčkoga jezika.

Važno je napomenuti da mikenski, premda je usko srodan s arkadijsko-ciparskim dijalektom, odnosno s praoblicima današnjega arkadijsko-ciparskoga, nije predak nijednoga kasnijega grčkoga dijalekta. Takvo je mišljenje, osim što je i *a priori* vjerojatno, poduprto, osim lingvističkim (katkada doduše prenaplašenima), i povijesnim podacima.

Mikenski je 1952. dešifrirao arhitekt (*sic!*) Michael Ventris (1922-1956), a u završnim mu se fazama dešifriranja pridružio i lingvist, klasični filolog John Chadwick (1920-1998) čuvši Ventrisa kako govori o otkriću na BBC-u. Članak je u kojem su objavili svoje otkriće, »Evidence for Greek dialect in the Mycenaean archives«, izišao 1953. S obzirom na to da je kretsko-mikenska kultura bila prilično različita od klasične grčke kulture, prije njihova se je otkrića smatralo da, tada još nepoznat, jezik lineara B sigurno nije grčki. Takvo je otkriće zaprepastilo i samoga Ventrisa. Ventrisovo je otkriće bilo puno teže od dešifriranja hetitskih klinopisnih zapisa Bedřicha Hroznoga te je stoga fascinantno.

Kao i Hetiti, i Mikenjani su svoje zapise pisali na glinenim pločicama koje su sušili na suncu. Ti zapisi nisu bili predviđeni da dugo traju, a očuvali su se pukim slučajem, ispečeni u vatri, kada su gradovi gdje su se nalazili bili zapaljeni. Nađeno je oko 4 000 gli-

njaju u to, kao i u autentičnost samog natpisa na oblutku koji se datira u 17. st. pr. K. Vidi Arapogianni, Rambach & Godart 1999.

nenih pločica. To su uglavnom inventari, popisi poreza, nabranje zaliha i sl. Osim natpisa na pločicama, postoji još i oko 150 natpisa na mikenskom na vazama. Linearom se B vjerojatno pisalo i po drugim, propadljivim, materijalima, ali oni nisu došli do nas. Iz nekoga razloga nisu pisali po metalu i kamenu, možda zato što je slova lineara B bilo teško gravirati i uklesavati.

Pismenost u Mikenjana nije, kao u Hetitâ, a još više u Egipćana, bila ograničena samo na usku kastu profesionalnih pisara u palačama. Ona je bila raširena pojava i postojala je šira klasa obrazovanih, odnosno pismenih ljudi, za razliku od Bliskoga Istoka gdje je pismenost bila kultno znanje profesionalnih pisara. Tako natpise nalazimo i na raznim pečatima, vazama, amforama za ulje i vino i na raznim drugim predmetima iz svakodnevice, kojih je doduše slučajno jako malo očuvano. Kao što rekosmo, nisu samo pisari u palačama znali pisati, nego su svi službenici u palačama bili podjednako pismeni.

Na mikenskim natpisima nema književnih tekstova i nije ni vjerojatno da će se takvi natpisi naći. Izgleda da Grci nisu vjerovali da je takve tekstove potrebno zapisivati jer se književnost prenosila usmenom predajom, a takva je usmenoknjiževna tradicija izgleda bila veoma jaka, kao i u Indiji. U Mikeni je i Tebi nađeno razmjerno malo pločica s obzirom na veličinu palača, kao i u Tirintu, a na Kreti su pločice nađene samo u Knosu, pa nije moguće da se nađe još mikenskih tekstova iako teško da će više biti spektakularnih otkrića.

MIKENSKO PISMO

Kao što rekosmo, mikenski su tekstovi pisani linearom B, slogovnim pismom od 88 znakova. U njihovu nam čitanju pomaže to što nisu pisani *in continuo* nego su riječi uvijek jasno rastavljene (kao u hetitskom). U linearu B također, kao i u klinopisu (hetitskom, akademskom itd.) i linearu A, postoje ideogrami, ali se oni, za razliku od tekstova na klinopisu i linearu A, ne miješaju sa slogovnim znacima i pišu se npr. na kraju retka i slično (pri transliteraciji se označuju velikim slovima, a značenje se ideograma piše na latinskom, npr. EQUUS za konja i sl.).

Linear se B razvio od starijega lineara A, pisma kojim se je pisao još uvijek neodgonetnut jezik ili jezici²¹. Sva je prilika da je linear

²¹ Po jednoj je hipotezi linear A povezan s nedešifriranim pismom vinčanske kulture (u koju pripada i vučedolska kultura u Hrvatskoj) s »Natpisa iz Tartarije« u Rumunjskoj iz 6. ili 5. tisućljeća pr. K. Postoji određen broj sličnih znakova iako još nije posve sigurno jesu

B nastao svjesnom prilagodbom lineara A grčkomu jeziku (premda ga nisu ni otprilike dobro prilagodili za pisanje grčkoga kao što ćemo vidjeti). To se npr. vidi prema novom znaku u linearu B, za dvoglas /au/, a kojega nije bilo u linearu A – on je izveden, očito naknadno za potrebe pisanja grčkoga dvoglasa /au/, od ideograma za bika. »Bik« se na grčkom veli *ταῦρος*, u toj se riječi nalazi upravo dvoglas /au/, pa nam je jasno kako je taj znak smišljen.

Na linearu nam je A očuvano puno više tekstova nego na linearu B. Oni su nađeni po čitavoj Kreti, na nekim grčkim otocima, te u kontinentalnim gradovima – Teri, Kiteri, na Peloponezu itd. Linear se A prestaje rabiti u Grčkoj oko godine 1500 pr. K. (iz toga doba potječu najmlađi tekstovi u Grčkoj njime pisani), a najstariji natpisi na linearu B potječu iz doba oko 1400. godina pr. K. Nedavno je, 2000. godine, u Izraelu nađen natpis na linearu A, za koji arheolozi procjenjuju da je otprilike iz 1150. g. pr. K. što je, razumije se, izazvalo senzaciju u stručnim krugovima jer je taj natpis mlađi gotovo 400 godina od svih drugih natpisa na linearu A. U 2. tisućljeću prije Krista pismenost na Kreti, Cipru i dijelu kontinentalne Grčke bijaše jako raširena i nađeni su natpisi na više pisama (npr. na kretskom ideografskom pismu, na pismu diska iz Festa, na pismu sjekire iz Arkadije itd.) i jezika. Nije jasno jesu li svi natpisi na linearu A pisani istim jezikom i je li posrijedi neie. jezik. Neki misle da je njime pisan čak neki anatolijski jezik. Jedino je što se zna o jeziku lineara A to da je posrijedi jezik s prefiksima i sufiksima te reduplikacijom. Osim toga, jasno je značenje pojedinih riječi, ali nam sve to ne pomaže previše.

Kako već spomenusmo, linear je B nastao namjernom prilagodbom lineara A grčkoj jezičnoj strukturi. Od 88 znakova, koliko ih ima u linearu B, 70-ak ih je istih kao u linearu A, a ostali su novi. Neki su znakovi iz lineara A napušteni. Kako rekosmo, uporaba je ideograma u dvama linearima različita jer su se u linearu A ideogrami mogli miješati s tekstem, a u linearu B ne. Također, ideogrami su im prilično različiti, svega ih je 20% sličnih.

Za razliku od hetitskoga, gdje se duljine često bilježe ponavljanjem samoglasnika (tzv. *scriptio plena*, npr. *la-a-ma-an* /lāman/ »ime«²²), u mikenskom se dugi samoglasnici dosljedno ne bilježe. Postoje znakovi sàmo za neke dvoglase – primjerice za /au/ (ali se

li znakovi nađeni na lokalitetima vinčanske kulture doista pravo pismo – ako jesu, značilo bi to da je to prvi zapisan ljudski jezik, zapisan gotovo 2000 godina prije sumerskoga.

²² Usp. latinski *nōmen*, sanskrt *nāma-*. U hetitskom je došlo do disimilacije *n-m > l-m*.

i /au/ često piše znakom za /a/), a za /oi/ i /ei/ posebna znaka nema, nego se pišu znakovima za /o/ i /e/. Pa ipak se dvoglasni sa sastavnicom /u/ često bilježe kao <a-u>, <o-u>, <e-u> i sl. U linearu se B ne razlikuju znakovi za zvučne, bezvučne i aspirirane okluzive nego se i /pa/ i /ba/ i /p^ha/ pišu jednako (što transliteriramo kao <pa>)²³, kao i /ka/, /k^ha/ i /ga/ (transliteriramo kao <ka>) te /k^wa/ i /k^{wh}a/ (transliteriramo kao <qa>). Kao što vidimo, pismom su se ipak razlikovali obični od labijaliziranih okluziva. No nelogično, kod dentala ipak opreku po zvučnosti vidimo i u pismu jer se u njih razlikuju znakovi za /ta/ i /t^ha/ od onoga za /da/. Također, u linearu se B ne razlikuju znakovi za slogove s /r/ od onih za slogove s /l/²⁴.

Kako rekosmo, linear je B bio jako slabo prilagođen pisanju grčkoga i njime se nisu mogle pisati suglasničke skupine, ni na početku ni u sredini riječi pa se pribjegavalo različitim rješenjima (kao i u pisanju hetitskoga klinopisom). Tako se primjerice *πατήρ* »otac« piše *pa-te*, a ime grada Knosa, *Κνωσ(σ)ός*, kao *ko-no-so* (obično se u lažnom slogu koji se rabi za pisanje suglasničkih skupina, kao ovdje *ko-*, uzima samoglasnik, koji se ne čita, iz sljedećega sloga). Riječ se »čovjek«, *ἄνθρωπος*, primjerice piše *a-to-ro-qa*, a hom. *κόρφος* »dječak« kao *ko-wo*.

GRČKI DIJALEKTI

§ 13 Za razliku od hetitskoga, koji je jedinstven, standardan, jezik iz jednoga ureda u Hattuši, vedskoga, koji je također jedinstven jezik, ili latinskoga koji je u osnovi samo mjesni govor grada Rima, grčki je jezik od samih početaka skup raznorodnih dijalekata.

Već smo govorili o prvom posvjedočenom grčkom dijalektu – mikenskom. Grčki se dijalekti pak u klasično doba obično dijele na: sjeverozapadne; dorske; pamfilijski; eolski; arkadijsko-ciparski i jonsko-atički.

Sjeverozapadni se dijalekt dijeli na: fokidski, etolski, lokridski, epirski i enijanijski. Dorski su govori: lakonski, mesenijski (ili zajedno lakonsko-mesenijski), argolidski (saronski i zapadnoargolidski), korintski, megarski, kretski, govor Mela, Tere i Kirene, rod-

²³ Slogove sa samoglasnikom /a/ uzimamo samo kao primjer.

²⁴ Ovo nas vodi do pretpostavke da izvorni (neie.) jezik, koji se je pisao linearom A, od kojega je nastao linear B, nije razlikovao zvučne od bezvučnih okluziva (osim možda /t/ : /d/), ni neaspirirane od aspiriranih, kao ni /r/ od /l/. Također, vjerojatno je imao samo otvorene slogove (tipa CV-CV-CV).

ski (sa susjednim otocima)²⁵ i govori dorskih gradova na Siciliji. Ahejski su i elidski vjerojatno bliski sjeverozapadnim dijalektima. Pamfilijski je slabo poznat i izdvojen, vjerojatno dorske osnove, ali po svemu sudeći miješan jer su se onamo naseljavali govornici svih grčkih dijalekata.

Eolski se dijalekt dijeli na: lezbijski, tesalijski (tesalski) i beotijski (beotski). Postojanje je eolske skupine, kako ćemo vidjeti, sasvim uvjetno i više tradicionalno nego lingvistički nužno. Lezbijski je po nekim osobinama blizak južnogrčkim dijalektima (jonsko-atičkomu i arkadijsko-ciparskomu), a i jonski je na nj dosta utjecao, dok su tesalijski i beotijski (koji su se govorili na kontinentu) puno bliži sjeverozapadnomu grčkomu.

Arkadijsko-ciparski se dijeli na arkadijski i ciparski koji su, premda prostorno jako udaljeni, jezično jako bliski, a jonsko-atički na jonski u užem smislu, maloazijski jonski, otočni jonski, eubejski i atički. Uz arkadijsko-ciparski treba još po srodnosti pridodati i mikenski, no njega u klasično doba nema i zbog vremenske udaljenosti svojih potvrda od potvrdâ ostalih dijalekata čini poseban slučaj.

Izuzmemo li neke manje probleme, podjela grčkih dijalekata u klasično, alfabetsko doba nije sporna i nije je teško načiniti. Problemi nastupaju pri uspostavljanju rasporeda grčkih dijalekata, odnosno prethodnikâ današnjih dijalekata, u predmigracijsko doba u 2. tisućljeću²⁶.

Ono u čem se svi slažu kada je riječ o mikenskom jest da je on nedvojbeno u najbližoj srodnosti s arkadijsko-ciparskim. Ono što je pak do danas sporno jest jesu li mikenski i arkadijsko-ciparski genetski bliži jonsko-atičkomu ili eolskomu i to je glavno pitanje grčke dijalektologije koje se može preformulirati i na pitanje dijele li se grčki dijalekti na istočne i zapadne (tradicionalna teorija)²⁷ ili na sjeverne i južne (novija teorija čiji se nastanak, iako ne potpuno, više-manje poklapa s otkrićem mikenskoga)²⁸. Čini se da je novija teorija koja dijeli grčke dijalekte na južne i sjeverne ipak ispravna. Arkadijsko-ciparski s jonsko-atičkim čini južnogrčki ko-

²⁵ Neki autori svrstavaju govor Mela, Tere i Kirene, zajedno s roskim u otočni dorski govor.

²⁶ Vidi Kapović 2003b.

²⁷ Zapadni bi bili sjeverozapadni grčki dijalekti i dorski, a istočni eolski, arkadijsko-ciparski i jonsko-atički.

²⁸ Sjeverni bi bili sjeverozapadni grčki, dorski i eolski, a južni arkadijsko-ciparski, jonsko-atički i prije njih posvjedočen mikenski.

ji se odlikuje svojom inovativnošću (nasuprot konzervativnomu sjeveru) i znatnim brojem zajedničkih izoglosa i karakteristika od kojih su najvažnije njihove zajedničke inovacije. Premda se čini da je južnogrčki bio razmjerno homogen u staro doba, određene su razlike ipak postojale. No prave su se dijalekatne razlike između jonsko-atičkoga i arkadijsko-ciparskoga pojavile tek u postmikensko doba. Mikenski je, premda administrativni jezik kojemu se ne može točno odrediti žive jezične podloge, svakako imao osobitosti koje ga izdvajaju od ostalih južnogrčkih dijalekata. Što se tiče povezivanja mikenskoga s eolskim, svakako je dodirâ s eolskim već u najranije doba bilo, ali se čini da mikenski (i arkadijsko-ciparski) ipak zato ne treba genetski smještati uz eolski. Dosta se južnogrčkih osobina može vidjeti u lezbijskom na koji je po svoj prilici jako utjecao jonski iako su i raniji doticaji i veze s južnogrčkim mogućí. Eolski je najsumnjivija skupina u grčkoj dijalektologiji s obzirom na niz ranih razlika između lezbijskoga i tesalijsko-beotijskoga i zapravo služi kao »koš za smeće« za sve grčke dijalekte koji nisu arkadijsko-ciparski, jonsko-atički ili sjeverozapadni/dorski. U sjevernogrčkom su dorski i sjeverozapadni dijalekt usko povezani (s prijelaznim govorima – ahejskim i elidskim), a vjerojatno su srodni i s eolskim (pogotovu tesalijskim i beotijskim) čije je genetsko jedinstvo, kako rekosmo, sumnjivo.

Južni su dijalekti govori prvoga vala pristiglih Grka, dok su sjeverni dijalekti govori drugoga vala Grkâ koji su stigli vjerojatno među barbarima, »narodima s mora« koji su zaslužni za propast Mikene i Hetitske države. Govornici su arkadijskoga opstali u brdovitoj unutarnjosti Peloponeza, a njihovi su rođaci po dijalektu protjerani sve do Cipra. U klasično se doba i na Kreti, te na južnim otocima Melu, Teri i Rodu govori također sjevernogrčki dijalekat, dorski.

PODJELA GRČKIH DIJALEKATA

sjeverni	sjeverozapadni, dorski, eolski (?)
južni	mikenski, arkadijsko-ciparski, jonsko-atički

Podjela se grčkih dijalekata na 6 skupina (SZ, dorski, eolski, ark.-cip., jon.-at. i pamfilijski) u klasično doba osniva na natpisima kojih ima više od 100 000. Praktički je svaki polis u Grčkoj imao svoj idiom na kojem su pisani natpisi, razni državni zapisi, odluke i sl.

Grčki su dijalekti zapravo jezik tih natpisa i ne valja ih miješati s tradicionalnom podjelom na književna narječja.

Starogrčki se tradicionalno dijeli na 4 književna narječja: jonski, atički, eolski i dorski. To su idiomi koji su se rabili u književnosti i koji su imali podlogu u mjesnim govorima, ali nisu poznati nijednomu dijalektu poznatomu s natpisa. Donekle je tu iznimka eolski, kod kojega se književni jezik malo razlikuje od organskih idioma. Već su antički filolozi dijelili Grke i grčki na jonsko-atički, dorski (uz SZ grčki) i eolski, odnosno na Jonjane, Dorane i Eoljane. Posebnost arkadijsko-ciparskoga nisu uočili jer je Cipar bio daleko, a Arkadija im, kao brdovita zabit u središtu Peloponeza, nije bila pretjerano zanimljiva.

Jonski je jezik grčke epike – na njem pisahu Homer (negdje u 8. st. pr. K.) i Hesiod, i jezik najstarije grčke filozofije – na njem pisahu Heraklit, Parmenid i Tales. Osim njih, jonski je pisao i povjesničar Herodot. Jonski je književni jezik sličan atičkomu. Kod njega u književnosti nema mjesnih govora.

Atički je jezik drame – jezik Eshilov, Sofoklov, Euripidov i Aristofanov. Na njemu su pisali i govorili državnik i govornik Demosten, povjesničar Tukidid, te filozofi Platon i Aristotel. Atički se je prilično razlikovao od govornoga atičkoga jezika, a na osnovi njega poslije nastaje i grčka kovή – opće-grčki zajednički jezik.

Eolski pisahu lirici s Lezba – Sapfa i Alkej. Eolski objedinjuje jako različite mjesne govore, ali se književni eolski kakvim pisahu Sapfa i Alkej jako malo razlikuje od govornoga jezika otoka Lezba.

Dorski je pisana ponajvećma korska lirika, a među pjesnicima se ističe ponajprije Pindar sa svojim odama.

Pojedina su se književna narječja već zarana specijalizirala za pojedina književna područja, pa su tako i Jonjani Bakhilid i Simonid, pišući korsku liriku, pisali dorski, a ne jonski.

Grčki dijalekti postoje otprilike od 8. do kraja 3. st. pr. K. kada se s aleksandrijskom kulturom nameće kovή – opće-grčki zajednički jezik, nastao na osnovi atičkoga (uz ispuštanje nekih istaknutih aticizama), koji je istisnuo sve grčke dijalekte tako da svi današnji grčki dijalekti potječu od kovή, osim izumirućega cakonskoga koji potječe od nekoga dorskoga govora u staroj Lakoniji, a govori se uglavnom u brdima na istočnoj obali Peloponeza. Njegovi su govornici do 19. st. bili relativno izolirani pa su tako uspjeli zadržati svoj izvorni idiom. Dakako, ne može se točno znati koliko su

dugo ostali izvorni grčki dijalekti izdržali u pojedinim dijelovima Grčke prije nego što ih je κοινή potisnula. Osim cakonskoga, čini se da bi od nekoineovskoga starogrčkoga mogao potjecati i tzv. grekanski (*griko*) – dialekat grčkoga, prilično različit od ostalih, koji se govori na jugu Italije, u negdanjoj Velikoj Grčkoj (*Magna Graecia*), u Apuliji (Salentina) i Kalabriji (Bovesia). Jezik koji nastaje u ranom srednjem vijeku od κοινή nazivamo bizantskim grčkim ili srednjogrčkim, dok novogrčkim zovemo jezik nakon pada Bizanta 1453. godine.

DIGLOSIJA U SUVREMENOJ GRČKOJ

§ 14 U Grčkoj je u 20. stoljeću postojala složena diglosijska situacija jer je postojala oštra razlika između jezika puka, narodnoga jezika – *δημοτική* [ðimotiki] i jezika obrazovanih, jezika kulture i književnosti po imenu *καθαρεύουσα* [kaθarevusa] (»čisti« jezik). U Grčkoj tâ podvojenost jezika ima dugu tradiciju. Klasični se je grčki jezik neprestano održavao kao pismeni jezik, jezik Crkve i inteligencije. Takvo svjesno arhaiziranje jezika ide ukorak s novogrčkom narodnom ideologijom i kolektivnom sviješću u kojoj se Grci uvelike određuju prema antičkoj Grčkoj, smatraju antičke grčke pisce svojim piscima itd. Kako je *katarevusa* bila službeni jezik grčke crkve, još u prvoj polovici 20. st. nije bilo dopušteno prevesti Bibliju na *dimotiki*. Jezična se situacija u Grčkoj u 20. st. neprestano mijenjala, čas u korist jedne, čas u korist druge varijante. Kada bi na vlasti bili desničari, prednost bi imala *katarevusa*, a kada bi na vlasti bili ljevičari, u prvi bi plan izbio *dimotiki*. Godine 1976. je konačno *dimotiki* postao službeni jezik Grčke. Do tada su svi službeni dokumenti, većina novinâ i znanstveni tekstovi bili pisani uglavnom na *katarevusi* (u više ili manje »čistu« obliku). Pa ipak, iako je danas *dimotiki* službeni jezik, u nj su uzeti mnogi elementi iz *katarevuse* (to se onda zove *καθουμιλουμένη*). Također, upotrebljavanje više ili manje elemenata *dimotikija* ili *katarevuse* u govoru ovisi o govorniku, njegovu položaju u društvu, obrazovanju i sugovorniku. Primjerice, isti čovjek može razgovarajući s kumicom na tržnici govoriti čisti *dimotiki*, a razgovarajući sa sveučilišnim profesorom može rabiti prilično konzervativan oblik *katarevuse*. Kako se i može očekivati, *dimotiki* se rabi u neformalnim situacijama, a više ili manje »čista« *katarevusa* u službenim prilikama (u parlamentu, na sudu, na radiju i sl.). Također, još se uvijek službeni dokumenti pišu na *katarevusi*, a i javni su natpisi na

njoj. Tako se »ribarnica« na *dimotikiju* veli *παράδικο*, ali na natpisima iznad njih uvijek piše *ἰχθυοπωλείο* (usp. stgrč. *ἰχθύς* »riba«) na *katarevusi*; svakodnevna je riječ za »trgovinu« *μπακάλικο* (posuđenica prema tur. *bakkal*), a na katarevusi je to *παντοπωλείο*. Što se novina tiče, konzervativne novine rabe *katarevusu*, novine političkoga centra rabe *katomilumeni* (miješani jezik – između *dimotikija* i *katarevuse*), a radikalno lijeve novine upotrebljavaju *dimotiki*, katkada čak i pretjerujući u tome pa taj *dimotiki* bude i sām umjetan.

DODATAK: »NARODI S MORA«

§ 15 Kako rekosmo, kao i za propast Hetitske države, čini se da su i za propast mikenske civilizacije odgovorni bili »narodi s mora« ili da su bar u njoj sudjelovali. Naziv »narodi s mora« potječe izravno od naziva kojim se Egipćani zvali svoje neprijatelje koji su im više puta opasno zaprijetili. Dva su najveća napada na Egipat bila oko 1210. i oko 1180. godine pr. K., no Egipćani su ove napadače poznavali već otprije jer je Ramzes II. još negdje oko 1290. pr. K. morao odbiti napad s mora u delti Nila. Čini se da su »narodi s mora« bili rastuća opasnost na istočnom Sredozemlju gotovo jedno stoljeće prije nego što su njihovi napadi kulminirali oko 1200. g. pr. K. kada je došlo do propasti Mikene, Hattuše i Ugarita. Izgleda da su mnogi od tih »naroda s mora« zapravo jednostavno bili gusari. U egipatskim se izvorima, među »narodima s mora« spominju i *yhws ili *Aḳaiwaša što podsjeća na Ahejce/Grke. Kao drugi se »narodi s mora« spominju *Tyekeryw (što se možda može povezati s Teukrijcima, *Τευκριοί* što je jedno od trojanskih imena), *Twrša (što se može povezati s Lidijcima, poznatima i kao *Τυρσηνοί*), *Pwlisati (Filistejci), *Lwkka (Likijci), *Šerden (može se povezati s kasnijim imenom Sardinija), *Šekleš (može se povezati s kasnijim imenom Sicilija)²⁹ itd. Ako su i Grci bili među »narodima s mora«, zanimljivo je napomenuti da su se Grci doista poslije naseljavali na Sardiniji i Siciliji. Postoje i neka nagađanja da su masovne seobe u to doba bile povezane i s nepovoljnim klimatskim uvjetima na tom prostoru.

U palači su u Pilu, u Grčkoj, pronađene pločice koje su izgleda pisane upravo pred propast Pila. Govori se o pripremama za obranu, o straži na obalama, a na zadnjoj se pločici, pisanoj na brzinu i ne-

²⁹ Wood 1985: 217-220.

dovršenoj, govori o ljudskim žrtvama Zeusu i Heri koje je naredio kralj (nisu pomogle). Tâ se je žrtva, čini se, odigrala neposredno prije pada grada pa ni zapis o njoj, pisan u žurbi, nije stigao biti dovršen. Na sličan način, i u Ugaritu je nađena glinena pločica na kojoj se govori o neprijateljima pred gradom – prije nego što je ta pločica stigla biti ispečena, Ugarit je bio spaljen.

ITALSKI JEZICI

§ 16 Premda se obično govori o italskoj jezičnoj porodici kao o indoeuropskoj porodici koja bi bila na istoj razini kao i primjerice keltska ili indoiranska porodica, u slučaju se italških jezika ipak javlja više pitanjâ. Italški su se jezici često svrstavali u širu, italo-keltsku granu. Tâ se hipoteza zasniva na nekim izoglosama koje povezuju keltske i italške jezike (kao što je početno italo-keltsko *k^w, nastalo asimilacijom, u odrazu ie. broja »pet« – usp. lat. *quīnque*, stir. *cóic* prema ie. *penk^we, usp. skr. *páñca*). Neki znanstvenici tvrde da su te izoglose u najvećem broju ili sâmo prividne, ili trivijalne, ili ne povezuju sâmo keltski i italški, nego i druge grane indoeuropskih jezika³⁰. Pa ipak, premda danas većina indoeuropeista i dalje odbacuje italško-keltsku hipotezu, neki je znanstvenici i u novije vrijeme zastupaju i to ne baš neuvjerljivim argumentima (vidi npr. § 63).

Drugi je problem jesu li italški jezici doista zasebna ie. jezična grana ili je to više zasebnih ie. jezika koji genetski nisu bliže povezani, a čije su sličnosti posljedica intenzivnih jezičnih dodira u Italiji gdje su se svi govorili. Dakle, po toj bi drugoj hipotezi italški jezici činili zapravo sâmo jezični savez, dakle skupinu jezika u kojima se pod međusobnim utjecajem, zbog bliskoga zemljopisnoga položaja, razvijaju ista ili slična jezična obilježja³¹. No i u ovom se slučaju čini da zapravo nema pravoga razloga sumnjati u postojanje zasebne italške grane³² iako se je praitalški zacijelo govorio prilično davno, na dubljoj vremenskoj razini od one koja se, recimo, uzima kada se rekonstruira npr. prakeltski, pa iz toga razloga među italškim jezicima nema tolikoga broja zajedničkih izoglosa kao u drugim jezičnim granama – italški su jezici međusobno puno različiti-ji od istodobnih jezika u drugim ie. jezičnim porodicama (što i jest jedan od razloga za sumnjanje u jedinstvenu italšku granu). Na

³⁰ Vidi npr. Matasović 1997: 28-30.

³¹ Usp. npr. balkanski jezični savez, u koji ulaze različiti jezici kao grčki, albanski, makedonski, bugarski, rumunjski, dijelom srpski dijalekti. Ovi su jezici srodni sâmo dubinski, preko ie. prajezika, ali su jezičnim kontaktima razvili niz sličnih osobina kao što je gubitak infinitiva, postpozitivni član itd. Vidi više u Matasović 2001: 65-74.

³² Vidi Matasović 1997: 30-2.

kraju krajeva, genetsko jedinstvo italskih jezika nipošto ne znači da oni nisu činili i jezični savez – dapače, neke su sličnosti italskih jezika očito proizvod kasnijih jezičnih dodira, a ne genetskoga nasljeđa. Sličan se problem, premda puno kontroverzniji, javlja i u slučaju baltoslavenske jezične grane, kao što ćemo vidjeti.

Za razliku od Grčke, gdje u 1. tisućljeću pr. K. nalazimo samo jedan ie. jezik – grčki, koji je doduše jako dijalekatski raščlanjen, na Apeninskom je poluotoku u isto doba bilo jako puno jezika – neie. i ie. Od ie. su jezika neki bili italski, a neki nisu (kao npr. venetski na sjeveru ili mesapski na jugu poluotoka).

Italski se jezici dijele u dvije skupine – latinsko-faliskičku i oskičko-umbrijsku (ili sabelijsku). Latinsko-faliskičku skupinu čine samo latinski i faliskički koji su se govorili na malom području oko rijeke Tiber u središnjoj Italiji. Oskičko-umbrijsku granu čini, osim većih i bolje posvjedočenih jezika – oskičkoga (koji se je govorio na većem prostoru jugoistočno od Rima, odnosno Lacija) i umbrijskoga (koji se je govorio na većem prostoru sjeverno od Rima, a jugoistočno od neie. etrurskoga, odnosno današnje Toskane), niz slabo posvjedočenih jezika (koji se često neopravdano zovu dijalektima) kao što su pelignijski, marucinski, vestinski, ekvijski, marsijski, volščanski i sabinski. Svi sabelijski jezici čine jedan dijalekatni kontinuum (teško je reći gdje prestaje jedan jezik, a počinje drugi, kao što je i slučaj s današnjim romanskim ili slavenskim jezicima). Postoji pretpostavka, kao što je slučaj u Grčkoj s južnogrčkim i sjevernogrčkim, da su latinski i faliskički samo ostatci jezika prvoga vala Indoeuropljana, govornika italskoga koji se spustiše u Italiju, koji su nekako, na malom području oko današnjega Rima, uspjeli preživjeti drugi val naseljenika – govornika sabelijskih (oskičko-umbrijskih) jezika.

LATINSKI

§ 17 Latinski je jezik isprva bio samo jedan mjesni govor, idiom grada Rima. Isto je tako i faliskički bio latinskomu blizak govor obližnjega mjesta *Falerii Veteres* (današnja Cività Castellana). Upravo zato što je isprva bio samo nevažan mjesni govor, kod latinskoga ima jako malo tragova dijalekatne raznolikosti. Čudesno je kako je, samo kojih 700-injak godina poslije, latinski od maloga

mjesnoga govora jednoga zabačena mjesta u Italiji postao jezikom gotovo cijele civilizirane Europe.

Širenje je latinskoga jezika vezano u potpunosti uz rast rimske moći i širenje rimske vladavine, prvo po Apeninskom poluotoku, a poslije i izvan njega. Latinski je prvo istisnuo ostale italske mjesne idiome iz Lacija, te susjedne govore – sabinski, ekvijski, mar-sijski, volščanski itd. Poslije, širenjem rimske države, latinski potiskuje i umbrijski i etrurski na sjeveru od Lacija, venetski, lepon-tijski i cisalpinski galski na sjeveru Italije itd. Već je oko 100. g. pr. K. gotovo čitava Italija govorila latinski – preživjeli su bili valjda još samo oskički, umbrijski i grčki na jugu Italije, u Velikoj Grčkoj (*Magna Graecia*). Latinski je s rimskim osvajanjima također došao i do Iberskoga poluotoka, Galije, Ilirika, Afrike itd. Tako se danas romanski jezici, potomci latinskoga, govore od krajnjega zapada – Portugala na Iberskom poluotoku, sve do Crnoga mora, do Rumunjske. Latinski je u gotovo svim tim krajevima istisnuo domaće jezike – npr. keltiberski i luzitanski na Iberskom poluotoku, galski u Galiji, dački u Rumunjskoj, tzv. ilirske jezike u Iliriku itd. Jedino je grčki, kao prestižan jezik stare grčke civilizacije opstao u istočnom dijelu Carstva, u Grčkoj i Maloj Aziji i ne samo to, nego je poprilično utjecao, kao jezik kulture i bogate književnosti na latinski i na kasnije romanske jezike.

LATINSKI SPOMENICI

Na latinskom je sve do 3. st. prije K. jako malo natpisâ. Najstarijim se latinskim natpisom dugo smatrala tzv. *Fibula Praenestina* (Fibula iz Preneste), koja se datirala u 7. st. pr. K., a na kojoj piše tipična formula (tko je napravio dotični predmet za koga): MANIOS:MED:FHE:FHAKED:NVMASIOI – »Manije me nãpravi za Numerija« (na klasičnom bi lat. ta rečenica glasila: *Manius mē fēcit Numeriō*). Premda jezik ovoga spomenika izgleda nedvojbeno autentičan jer je teško vjerovati da je itko bio u stanju 1887., kada je fibula nađena, tako dobro izmisliti nešto što doista izgleda kao jako arhaičan latinski, čini se da je sama fibula krivotvorena. Lako je moguće da je posrijedi kopija izvorne fibule koja je danas izgubljena.

S obzirom na to da je *Fibula Praenestina* po svemu sudeći krivotvorina, najstariji je spomenik latinskoga ipak *Duenosov natpis* – natpis urezan na posudi za piće iz 7. ili 6. st. pr. K. Taj je pak

natpis jako težak za odgonetanje jer je riječ o 125 slova pisanih *in continuo*, bez razmaka, a kako je posrijedi vjerojatno blagoslov ili kletva, odnosno magijski tekst, samim ga je time još teže odgonetnuti jer takvi su natpisi već sâmi po sebi obično pisani pomalo neobičajeno, tj. često nisu bili lako shvatljivi.

Lapis Niger iliti *Natpis s Foruma* je tako loše očuvan da se vidi svega nekoliko riječi. Potječe iz otprilike 550. g. pr. K. Otprilike oko 500. g. pr. K. nastao je tzv. *Natpis iz Lavinija* – brončana pločica nađena u Laviniju u Laciju s natpisom CASTOREI: PODLOVQVEIQVE QVROIS »Kastoru i Poluku, Dioskurima« (klas. lat. *Castorī Pollūcīque (Dios)cūrīs*).

Također je iz 6. st. pr. K. i *Lapis Satricanus* – natpis s temelja hrama u antičkom Satriku (30 km od Rima). Njegovo je otkriće 1970-ih godina izazvalo buru u stručnim krugovima jer je na njemu posvjedočen, kao i u falisičkom *Kaisiosio*, stari indoeuropski genitiv jednine na *-osio*: *Popliosio Valesiosio* (klas. lat. *Publīi Valeriī*) koji odgovara npr. skr. *-asya*, grč. hom. *-oio* i lepontijskomu *-oiso*. *Natpis iz Tibura (Tivolija)* je teško čitljiv, a potječe iz kasnoga 5. st. pr. K.

Obredne su pjesme *Carmen Arvale* i *Carmen Saliare* također stare, iz 5/4. st. pr. K., ali su iskvarene prepisivanjem. To isto vrijedi i za *Zakon XII ploča (Leges XII tabularum)* iz istoga doba.

Iz kasnijega su doba tu svjesno arhaizirani epitafi porodice Scipion iz 3. st. pr. K., *Natpis iz Spoleta* iz druge polovice 3. st. pr. K. te odluka Senata uklesana u brončanu ploču – *Senatus Consultum de Bacchanalibus* iz 186. pr. K. koja je pisana namjerno arhaiziranim jezikom i u kojoj se zabranjuje odnosno ograničava kult grčkoga boga Bakha (Dioniza). Kao rukopisni su fragmenti, naknadnim prepisivanjem, do nas došli dijelovi djelâ najstarijih rimskih pjesnika – npr. prijevoda Odiseje na latinski grčkoga oslobođena roba Livija Andronika, najstarijega latinskoga epa – »Punskoga rata« Gneja Nevija ili »Analâ« Kvinta Enija.

Kao izvor su pučkoga jezika iz druge polovice 3. stoljeća pr. K. bitne komedije Plautove i Terencijeve. S obzirom na to da su posrijedi komedije, one su logično bile pisane uglavnom svakodnevnim jezikom jer nije bilo potrebe za arhaiziranjem što se inače u nekih drugih rimskih pisaca (npr. Salustija) događalo.

UMBRIJSKI

Umbrijski se je govorio na području sjeverno od Rima. Najveći su njegov spomenik *Tabulae Iguvinae* – veliki obredni tekst na sedam brončanih ploča, nađen u Iguviju (*Iguvium*, današnji Gubbio). Taj nam je tekst i najvažniji izvor umbrijskoga s obzirom na to da ima više od 4000 riječi. To je i najduži italski nelatinski tekst. Izgleda da je i umbrijski preživio bar do 2. stoljeća po K. s obzirom na to da umbrijski natpisi datiraju iz razdoblja između 400. g. pr. K. i 150. g. po K. Rimski je pisac Plaut npr. bio Umbrijac.

OSKIČKI

Oskički se govorio jugoistočno od Rima i na jugu Italije (prema Kalabriji). Jezik je ime dobio prema plemenu Oscima iz Kampanije premda oskički bijaše jezik svih Samnićana³³. Nađeno je preko 250, uglavnom kraćih, oskičkih natpisa, iz svih krajeva gdje su živjeli Samnićani – iz Kampanije, Samnija, sjeverne Apulije, Lukanije, Brutija itd. Najvažniji su spomenici oskičkoga *Cippus Abellanus* i *Tabula Bantina*. Kako su natpisi na oskičkom pronađeni još u 2. polovici 1. st. po K. u Pompejima, čini se da on još tada nije bio izumro (za razliku od većine ostalih predlatinskih jezika u Italiji). Najstariji oskički natpisi potječu još iz 5. st. pr. K., a najveći ih je broj nastao između 2. st. pr. K. i 1. st. po K. Rimski je pisac Enije bio Osk, a Aulo Gelije za nj kaže da je Enije govorio da ima tri srca zato što zna govoriti i grčki i oskički i latinski.

OSTALI ITALSKI JEZICI

Rekosmo da su svi oskičko-umbrijski jezici/dijalekti činili dijalekatski kontinuum. Po nekima je volščanski bio najbliži umbrijskomu, marsijski je svojevrsan prijelazni dijalekat između umbrijskoga i oskičkoga, a pelignijski su, vestinski, marucinski i ekvijski bliži oskičkomu. Pa ipak, gotovo svi ovi jezici imaju neka obilježja koja ih vežu s umbrijskim, a neka koja ih vežu s oskičkim – tako npr. volščanski, pelignijski i marucinski dijele s oskičkim tvorbu perfekta na *-t-*, a s umbrijskim glasovne promjene **ū* > *i* i **-ns* > *-f*. Prije ekspanzije Oskâ, u Samniju se govorio arhaičan italski jezik koji se obično naziva predamnićanskim, a posvjedočen je s neko-

³³ Očita je srodnost naziva *Sabelli*, *Sabīni* i *Samnītēs* (*Samn-* < **Sabn-*).

liko natpisa iz 6. st. Kao sabelijski se jezici još obično navode i aurunkanski (vjerojatno blizak volščanskomu, po nekima čak i njegov dijalekat) te hernički.

NEITALSKI INDOEUROPSKI JEZICI U STAROJ ITALIJI

§ 18 U antičkoj se je Italiji govorilo i više ie. jezika koji nisu pripadali italskoj grani. Na sjeveroistoku se Italije, u području oko današnje Venecije, govorio venetski jezik. Venetski ima neke izoglose koje ga vezuju s italskim jezicima (odraz ie. aspiriranih okluziva), ali izgleda da nije bio italski jezik. Neke ga izoglose vežu s germanским jezicima. Venetski je razmjerno dobro posvjedočen, a njegovih onomastičkih tragova ima čak i u Istri gdje nisu nađeni nikakvi venetski natpisi. Venetski se je pisao jednim od sjevernoitalskih pisama, poteklih od grčkoga alfabeta, a očuvano je oko 200, uglavnom kraćih, natpisa, iz razdoblja između 5. i 1. st. pr. K.

Na sjeveru se Italije također govorio lepontijski, najstariji posvjedočeni keltski jezik – posvjedočen u 6. st. pr. K. (vidi više u § 20). Još je jedan keltski jezik posvjedočen u sjevernoj Italiji – galski. To je jezik cisalpinskih Gala koji se je govorio oko rijeke Pad. Gali su u sjeverno Italiju stigli u 4. st. pr. K. iz Galije.

Onomastički nam je u Ligurskom zaljevu (kod današnje Genove) posvjedočen ligurski jezik. Najvjerojatnije je posrijedi ie. jezik.

Ie. se je, najvjerojatnije neitalski jezik, južnopicenski govorio u Pircenu na obali Jadranskoga mora. Njegovi zapisi potječu još iz 7. st. pr. K. Sjevernopicenski je jezik neie. (najvažniji je njegov spomenik *Stela iz Novilare*).

U Apuliji se je, na jugu Italije, govorio mesapski jezik. Na njemu je očuvano oko 300 uglavnom nejasnih natpisa iz razdoblja između 5. i 1. st. pr. K. Bez previše ga se opravdanja povezuje s prekomorskim »ilirskim« i albanskim jezikom. Blizak je italskim jezicima izgleda bio sikulski jezik koji se je govorio jugu Sicilije³⁴. Na Siciliji se, kao i na južnom dijelu Apeninskoga poluotoka, u Velikoj Grčkoj (*Magna Graecia*) govorio grčki jezik jer su ondje bile mnoge grčke kolonije. Izgleda da je grčki na jugu Italije opstao sve do danas kao tzv. grekanski grčki dijalekat (vidi § 13).

³⁴ Iz sikulskoga su u sicilijanski grčki posuđene neke riječi koje imaju očite usporednice u latinskom, kao npr. sic. grč. κάμπος ~ lat. *campus* »polje«, κάρκαρον ~ *carcer* »zatvor« itd.

NEINDOEUROPSKI JEZICI U STAROJ ITALIJI

Najpoznatiji je od neindoeuropskih jezika antičke Italije etruski (etruščanski). On se je govorio na području današnje Toskane (koja je po njem i dobila ime, od latinskoga *Tuscī* »Etruščani«), sjeverozapadno od Rima. Etruski je razmjerno dobro posvjedočen (oko 10 000 tekstova/natpisa), gramatika mu je koliko-toliko poznata, ali su riječi slabo poznate ili im je značenje dvojbeno. Najduži se spomenik etruskoga čuva baš u Zagrebu – tzv. *Liber linteus Zagradiensis* (Zagrebačka lanena knjiga), natpis na povojima mumi-je djevojčice, možda kćeri etruskoga trgovca koja je umrla u Egiptu. Još je jedan poznat spomenik etruščanskoga brončana jetra iz Piacenze. Izgleda da su Etruščani u Etruriju došli iz Male Azije – na otoku je Lemnu, kod Male Azije posvjedočen jezik koji izgleda kao arhaičan oblik etruščanskoga. Etruščanski je neie. jezik, ali je lako moguće da je dubinski srodan s ie. jezicima, odnosno da su se i ie. prajezik i etruski razvili od kojega još starijega prajezika. Kao jednu od sličnosti etruskoga i ie. usp. etruski genitiv osobne zamjenice *mi* »ja«, koji glasi *mini/mina* što neodoljivo podsjeća na ie. *mene.

Od ostalih neie. jezika možemo spomenuti još i: retski na sjeveru Italije (između jezera Garda i Alpâ), koji neki povezuju s etruskim, a pisao se je luganskim pismom; istim se pismom pisao i keltski lepontijski jezik; sjeverno se od ie. južnopicenskoga govorio neie. sjevernopicenski; na sjeverozapadu je Sicilije, iznad ie. sikulskoga, bio elimijski; na Sardiniji je bio protosardski, poznat samo iz onomastike; na sjeverozapadu se Sicilije govorio i semitski punski (fenički) jezik (na jugoistoku se Sicilije, uz obale, govorio i grčki).

VULGARNI LATINSKI I ROMANSKI JEZICI

§ 19 Književni, klasični latinski kakvim pisahu Cezar i Ciceron nije dakako bio jednak govornomu, pučkomu latinskomu³⁵. Odlike se govornoga jezika mogu zamijetiti već u Plauta i Terencija da bi ih onda nestalo sve do Petronija. U postklasično se doba (od 1. i 2. st. po K. nadalje) u latinskim tekstovima javlja sve više odlika pučkoga govora, odnosno i u tekstovima možemo pratiti neke promjene koje su se događale u pučkome, vulgarnolatinskom i

³⁵ U latinskom su se razlikovali akrolekt (*urbanitas*), mezolekt (*sermo cotidianus*) i bazilekt (*sermo vulgaris*).

koje su na kraju dovele do stvaranja posebnih romanskih jezika. Neki su pisci vulgarnolatinske elemente unosili namjerno, kao Petronije, kod nekih je to bilo slučajno jer jednostavno nisu poznavali klasični latinski u tolikoj mjeri, a neki su se unošenjem pučkih elemenata htjeli približiti publici (kao sv. Jeronim). Mnogi su se postklasični pisci na latinskom čak ispričavali što ne znaju dobro »pravi« latinski. U doba je Karla Velikoga obnovljeno znanje klasičnoga latinskoga (tzv. karolinška renesansa) pa više nije bilo toliko prodora vulgarnolatinskih elemenata u klasični latinski. Otada su tekstovi na klasičnom latinskom i tekstovi na pojedinim romanskim jezicima uglavnom razdvojeni. Rekonstruiramo li od današnjih romanskih jezika prajezik, primjenjujući istu poredbenopovijesnu metodu koji primjenjujemo u rekonstrukciji ie. prajezika, dobit ćemo upravo jedan oblik vulgarnolatinskoga, a ne, dakako, klasični latinski kakvim su pisali Vergilije ili Ciceron. To je zato što se rekonstrukcijom prajezika može uspostaviti samo posljednja faza toga prajezika, neposredno prije njegova raspada. Takvom rekonstrukcijom onda dolazimo i do nekih obilježja vulgarnoga latinskoga koji nam nisu posvjedočeni u zapisanim tekstovima. S obzirom na jako dobru posvjedočenost njihova jezika-pretka, latinskoga, značenje je romanskih jezika za poredbenu ie. lingvistiku minimalno. Oni nam eventualno mogu pomoći npr. u tome da odredimo je li koji slog u latinskom bio dug ili kratak ako to već nije jasno po antičkim svjedočanstvima. Romanski jezici čine dijalekatski kontinuum i teško je primjerice odrediti gdje završava talijanski, a počinje francuski ili gdje završava španjolski, a počinje portugalski.

ROMANSKI JEZICI³⁶

portugalski – u Portugalu (i Brazilu)

galicijski – u Španjolskoj pokrajini Galiciji, sjeverno od Portugala; sličan portugalskomu, ali je Galicija od 14. st. pod španjolskom vlašću

španjolski (kastiljski) – u Španjolskoj i velikom dijelu Južne i Srednje Amerike

³⁶ Podjelu treba shvatiti uvjetno jer ima više varijanata podjelâ romanskih jezika, a u slučaju je romanskih idioma često teško reći što je dijalekat, a što jezik (kao i inače). Moglo bi se nabrojiti i više i manje romanskih jezika nego što je to učinjeno ovdje.

- sefardski (*ladino, judeo-español*) – jezik Židovâ prognanih 1492. iz Španjolske, bilo ih je posvuda po Sredozemlju, a još ih ima i u Hrvatskoj i Bosni
- katalonski – u Kataloniji, na sjeveroistoku Španjolske, službeni jezik Andore
- okcitanski (provansalski³⁷) – južna Francuska, jezik stare trubadurske književnosti, danas ugrožen
- francuski – u Francuskoj (i Švicarskoj)
- retoromanski – u Švicarskoj, jedan od četiriju službenih jezika, njemu su bliski u sjevernoj Italiji ladinski (tirolski) i furlanski
- sardski (logudorski³⁸) – na Sardiniji, zbog izoliranosti je to najarhaičniji romanski jezik
- talijanski – u Italiji (standardni je talijanski nastao na osnovi Danteova jezika, tj. govora grada Firenze – toskanskoga)
- istroromanski (istriotski) – u zapadnoj Istri (npr. Rovinj), autohtoni romanski jezik – nasljednik latinskoga koji se je govorio u Istri u antičko doba³⁹
- dalmatski – nekoć u Dalmaciji, danas je izumro – njegov je dijalekat na Krku, veljotski izumro tek 1898. godine⁴⁰, u Dubrovniku se do 15. st. govorio njegov dijalekat raguzejski⁴¹
- rumunjski (dakorumunjski) – u Rumunjskoj
- istrorumunjski – odvjetak rumunjskoga koji se danas govori u Istri (na Čićariji)
- arumunjski (cincarski) – Grčka, Albanija, Makedonija
- meglenorumunjski – Grčka, Makedonija
- »afrički latinski« – do 16. se st. u sjevernoj Africi (od Maroka do Libije) govorio jedan romanski jezik (ostatak vojničkoga jezika rimske provincije Afrike), od njega su ostale posuđenice u berberskim jezicima

³⁷ Iako se ime provansalski katkada rabi za cijeli jezik, bolje je u tom slučaju govoriti okcitanski jer je provansalski ime jednoga okcitanskoga dijalekta.

³⁸ Kao i kod okcitanskoga: provansalskoga, iako se ime logudorski katkada rabi za cijeli sardski jezik, logudorski je zapravo dijalekat sardskoga.

³⁹ Istroromanski treba razlikovati od doseljeničkoga istromletačkoga (venetskoga talijanskoga).

⁴⁰ Dana 10. 6. 1898. je umro Tuone Udaina Burbur (Tone Udina Brijač), zadnji, ali ne i izvorni, govornik veljotskoga.

⁴¹ Još se izdvajaju i jadertinski dijalekat u Zadru i labeatski u Baru.

KELTSKI JEZICI

PODJELA

§ 20 Keltски se jezici dijele, po novijim teorijama, na 3 skupine:

- 1) keltiberski (koji stoji zasebno i najranije se je odvojio)
- 2) kontinentalni keltски (keltски jezici na kontinentu – galski i le-pontijski)
- 3) otočni keltски (britski – velški, bretonski, kornički; goidelski – irski, škotski, manski)

Ova se novija podjela, koju zastupa poznati keltist Kim McCone⁴², osniva uglavnom na morfološkim kriterijima kao što je razvoj glagolskoga sustava. Prema njoj se je od prakeltškoga prvo odvojio keltiberski, koji čini sâm svoju granu, a zatim se ostatak keltškoga rascijepio na kontinentalnu i otočnu skupinu.

Prema starijim se teorijama, koje se oslanjaju ponajprije na fonološke izoglose, keltски jezici prema odrazu ie. *k^w dijele na P-keltске jezike i na Q-keltске jezike. U P-keltским se jezicima ie. *k^w odražava kao *p*, dok u Q-keltским jezicima ono ostaje *k^w* (koje se poslije može promijeniti u *k*). Usporedi npr. prema ie. *-k^we »i« (lat. *-que*, grč. *-τε*, skr. *-ca*) u keltskom: keltiberski *-Kue*, staroirski *-ch*, ali lepointijski *-Pe*, srednjovelški *-p*. Q-keltски su jezici prema tome: goidelski (irski, škotski, manski) i keltiberski, a P-keltски su: lepointijski, galski i britski (velški, kornički, bretonski). Ovoj se izoglosi pridružuju i neke druge, kao npr. odraz ie. slogovnih sonanata *ṃ i *ṛ. Problem je ove teorije što zbližava primjerice goidelsku i keltibersku granu koje inače nisu toliko slične, a razdvaja blisku goidelsku i britsku granu, a sve to po vrlo sumnjivoj izoglosi prelaska *k^w > *p koja je fonetski prilično banalna (posvjedočena je primjerice neovisno u raznim vremenima u grčkom, oskičko-umbrijskim dijalektima italskoga itd.)⁴³. Podjela je keltskih jezika

⁴² Vidi McCone 1996.

⁴³ Osim toga, zadržavanje *k^w u goidelskom i keltskom nam ne govori ništa o njihovoj srodnosti jer se za dokazivanje (bliže) genetske srodnosti mogu rabiti samo *nebanalne inovacije* (*k^w > *p je banalna inovacija), a ne arhaizmi (zadržano staro stanje tipa *k^w u keltiberskom i goidelskom). Također, o banalnosti nam promjene *k^w > *p govori i općekeltска promjena ie. *g^w u prakeltско *b (dakle ista promjena kao *k^w > *p, samo sa

na keltiberski, kontinentalni keltski i otočni keltski vjerojatno bolja.

Iako su danas praktički svi živi keltski jezici, osim velškoga, u jako lošem položaju, s nevelikim brojem govornika, a neki i pred vjerojatno neizbježnim izumiranjem u budućnosti (bretonski), Kelti su nekoć naseljavali velik dio Europe. Keltski su se jezici govorili od današnje južne Britanije i Portugala sve do središnje Male Azije gdje su bili Galaćani. Danas su od keltskih jezika živi još samo irski na rubovima Irske, maloga broja izvornih govornika, škotski – na samom sjeveru Škotske, također s malim brojem govornika, velški/kimrički u Walesu i bretonski u Bretanji u Francuskoj. Keltska se ekspanzija može pratiti po arheološkim kulturama – s Keltima se povezuje halštatska kultura ranoga željeznoga doba (od 7. st. pr. K.), a pradomovina im se arheološki smješta u središnju Europu, na područje zapadne Češke, Bavorske i Alpâ. Keltski su jezici posvjedočeni od 6. st. pr. K. lepontijskim natpisima.

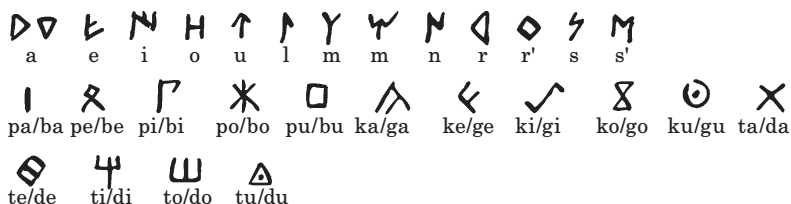
KELTIBERSKI

Keltiberski su govorila keltska plemena koja su se na Iberski poluotok doselila negdje oko 7. st. pr. K., no najstariji tekstovi na keltiberskom potječu tek iz 3. st. pr. K. Očuvano je oko 85 keltiberskih natpisa (uglavnom ugovora, dosta imena itd.), 50-ak natpisa na novčićima itd. na području središnje Španjolske, a najvažniji su njegovi spomenici tzv. Brončane ploče iz Botorrite. Valja napomenuti da se stalno otkrivaju novi tekstovi na keltiberskom. Keltiberski se je isprva pisao iberskim pismom, a poslije i latinicom (20 natpisa). Iberi su bili neie. narod koji je živio na istočnoj obali današnje Španjolske. Antički su autori (Ptolemej) mislili da su Keltiberi zapravo miješavina Keltâ i Iberâ pa su im zato i dali to ime. Ibersko je pismo dešifrirano '50-ih godina 20. st. To je bilo slogovno-alfabetsko pismo. Slogovni su znakovi postojali za slogove koji su u sebi imali okluziv (*p*, *t*, *k*) i samoglasnik, dok su ostali znakovi bili alfabetski (za samoglasnike, polusamoglasnike /y/ i /w/, nazale, likvide, sibilante). Keltiberi su od Iberâ preuzeli to pismo, ali ono nije bilo dobro prilagođeno keltiberskomu jeziku – kao ni klinopis hetitskomu ni linear B mikenskomu – i u keltiberskom su pi-

zvučnim parnjacima). Ono što je moglo olakšati neovisnu promjenu *k^w > *p u galskom/lepontijskom i britskom je i činjenica da u prakeltskom nije bilo fonema *p (jer je ie. *p > 0, usp. hrv. *piti*, ali stir. *ibid* »pije«). Dakle, promjena je *k^w > *p mogla biti uzrokovana težnjom da se popuni rupa u sustavu (*t* : *d*, *k* : *g*, ali 0 : *b* u prakeltskom).

sanju postojali isti problemi sa zapisom zvučnih i bezvučnih okluziva, zatvorenih slogova itd. Tako se je primjerice toponim, latiničom zapisan kao *Contrebia*, iberskim pismom pisao Ko-n-Te-Pi-a (veliko P, T, K označava u transliteraciji da su se ti znakovi mogli čitati i kao /p/, /t/, /k/ i kao /b/, /d/, /g/)⁴⁴. Slogovni se je znak kao <Ka> mogao čitati na 6 načina: /ka/, /ga/, /kā/, /gā/ – nisu se razlikovali slogovi s dugim od slogova s kratkim samoglasnicima, te također i /k/, /g/ u suglasničkim skupinama koje su se mogle zapisati sâmo takvim lažnim slogom, usp. npr. ime TeiuoreKis /dīworiks/ s <-Ki-> za /k/.

Ibersko pismo

KONTINENTALNI KELTSKI JEZICI

LEPONTIJSKI

Lepontijski je najstariji posvjedočeni keltski jezik koji se je govorio u današnjoj sjeverozapadnoj Italiji i južnoj Švicarskoj (oko grada Lugana te oko jezerâ Maggiore, Garda i Como), u Alpama. Najstariji mu spomenici potječu iz 6. st. pr. K. (oko 575. g. pr. K.). Lepontijskim se pisalo sve do 1. st. pr. K. kada ga je potisnuo latinski. Lepontijci su pisali pismom nastalim od etrurskoga (tzv. luganskim alfabetom), a do danas je pronađeno oko 140, uglavnom kraćih, natpisa. Valja napomenuti da neki lingvisti lepontijski smatraju sâmo odvjetkom galskoga, a ne posebnim kontinentalnim keltskim jezikom.

Taj sjevernoetrurski alfabet, nije bio dobro prilagođen za pisanje lepontijskoga (kao ni ibersko pismo za keltiberski, linear B za mikenski, klinopis za hetitski). Kako etrurski nije imao opreku okluziva po zvučnosti, te opreke nema ni u luganskom pismu kojim se piše lepontijski. Također, ovim se pismom ne može zabilježiti ni opreka između kratkih i dugih samoglasnika, ni običnih i udvojenih suglasnika.

⁴⁴ Slogovi se <Ko>, <Te> i <Pi> pišu slogovno – jednim znakom za slog, a <n> i <a> alfabetски – jedan znak za jedan glas.

GALSKI

Galski je posvjedočen na više područja i na više pisama. Iz južne Francuske, rimske provincije *Gallia Narbonensis* (oko grčke kolonije *Μασσαλία*, današnji Marseille), potječu galski natpisi na grčkom alfabetu (tzv. *galogrčki natpisi*). To su najstariji galski natpisi, između 300. i 50. g. pr. K.

Na cisalpinskom je galskom (tzv. *galoetrurski natpisi*) u Italiji nađeno sàmo 8 natpisa između 150. i 1. g. pr. K. Pisani su na luganskom alfabetu preuzetom od Lepontijaca. Ti su natpisi nađeni u sjeverozapadnoj Italiji (rimska provincija *Gallia Cisalpina*), u dolini rijeke Pad – nešto južnije od lepontijskoga područja. Začudo, jedan je natpis nađen i u Umbriji.

Nakon Cezarova osvajanja Galijske (Bellum Gallicum, 58-51. g. pr. K.), Gali pod rimskom vlašću pišu latinicom (tzv. *galolatinški natpisi*). Na tom je, transalpinskom galskom, očuvano oko 100 natpisa nađenih u rimskoj provinciji *Gallia Transalpina*. Natpisi potječu iz vremena između 50. g. pr. K. i 200. g. po K. Još u 5. st. nailazimo na galske glose u jednom izvoru (*Endlicherov glosar*).

Osim toga, postoji i nekoliko ne baš jasnih i sumnjivih natpisa na tzv. istočnom galskom (uz zabilježena imena u latinskim izvorima) iz današnje Austrije i Slovenije (rimska provincija *Noricum*). U Maloj je Aziji živjelo keltsko pleme Galačana – od njihova su jezika u 3. i 2. st. pr. K. posvjedočena imena i glose u grčkim izvorima. Na galatskom jeziku nema tekstova.

Najvažniji su galski spomenici 3 veća obredno-magijska teksta – *Kalendar iz Colignyja*, *Natpis iz Larzaca* i *Natpis iz Chamalièresa*.

OTOČNI KELTSKI JEZICI

GOIDELSKI JEZICI

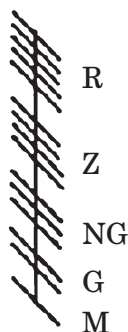
§ 21 Naziv goidelski (gelski) jezici obuhvaća irski u svim njegovim fazama (staroirski, srednjoirski i novoirski) te jezike koji su od njega nastali – škotski (gelski)⁴⁵ i manski (na otoku Man), kada su se Irci onamo doselili iz Irske. Naziv goidelski potječe od staroirskog *Goídel* što je jedan od naziva za Irce (usp. *Gaeilge* – irski jezik).

⁴⁵ Koji valja razlikovati od engleskoga dijalekta škotskoga (*scots*).

IRSKI

Povijest se irskoga može podijeliti na 3 razdoblja: staroirsko (do 10. st.), srednjoirsko (od 10. do 12. st.) i novoirsko razdoblje (od 12. st. do danas). Prvi su spomenici arhaičnoga irskoga pisani ogamskim pismom u razdoblju između 4. i 6. st. Nađeno je tristotinjak ogamskih natpisa (ne samo u Irskoj, nego i u Walesu, Cornwallu, na otoku Manu), uglavnom kraćih i uglavnom s imenima. Grafemi su toga pisma bili crtice i točke (čvorovi), pisali su se vodoravno na središnjoj okomitoj crti (a nju je mogao činiti npr. rub kamena). Crtice su mogle biti s lijeve ili desne strane središnje crte, ili su mogle biti s obje strane, (i onda su bile) kose. Samoglasnici su se označavali točkama. Kombiniranjem se od jedne do pet crtica odnosno točaka dobivaju sva slova.

Ogam

Ogamski je alfabet bio utemeljen na latinici (kao svojevrsna šifra temeljena na latinskoj abecedi) negdje oko 4. st. Ogamski je alfabet poslije zamijenjen latinicom kojom se irski piše od 7. st. do danas. Ogam se i nakon toga nastavio rabiti još dugo u srednjem vijeku, ali isključivo kao tajno pismo.

Iako je na staroirskom očuvana bogata i vrijedna književnost, za lingvistiku su najvažniji spomenici staroirskoga ne književna djela, nego *glose* – kratki komentari zapisani obično uz rub kakva latinskoga teksta. Kako su irski misionari putovali po čitavoj Europi, glose na staroirskom nalazimo praktički posvuda. Jezik glosâ odražava govorni jezik 8. i 9. stoljeća, a znamo da je izvoran zato što se glose nisu, za razliku od književnih djela, poslije prepisivale i prepisivanjem mijenjale, modernizirale i kvarile. Najvažnije su: *Würzburške glose*, *Milanske glose*, *Torinske glose*, *Sanktgallenske glose* itd. Ipak kada govorimo o »govornom« irskom jeziku, valja

imati na umu da je čak i taj jezik glosâ bio zapravo standardiziran. U irskom već od najranijega doba ne nailazimo ni na kakve dijalekatne razlike, a sve se dijalekatne razlike u novoirskom mogu izvesti iz jedinstvenoga staroirskog koji nam je posvjedočen u starim izvorima. Kako svaki jezik ima dijalekte, jasno je da je u Irskoj u jednom trenutku (kao i u helenističko doba u Grčkoj) moralo doći do stvaranja općeirske *koine* iako ostaje zagonetkom kako je i zašto do toga došlo. S obzirom na to da već od prvih zapisa na stir. ondje nema gotovo nikakvih dijalekatnih razlika, jasno je da je do toga *koineiziranja* moralo doći prije toga, još u doba prije pismenosti. Teško je zamisliti da se takvo što dogodilo u nepismenoj zemlji – misli se da se to možda dogodilo pod utjecajem moćnih klasa lutajućih pjesnika (*file*), pravnika (*brithem*) i svećenika (*druí* ⇒ *drùid*) koji nisu bili vezani za pojedina plemena i koji su širili jedinstveni, književni irski, međutim to također izgleda neuvjerljivo. Kada je to bilo, ne možemo znati, ali je jasno da su govornici irskoga, odnosno predirskoga, u Irskoj bili barem od 4. st. pr. K. – Aristotel spominje irsko ime kao Ἰέρωνη (~ stir. *Ériu* »Irska«), a poslije se u grč. izvorima u 2. st. (kod Ptolemeja) spominju i drugi, očito keltski, irski toponimi i etnonimi.

Od najstarijih književnih staroirskih tekstova valja spomenuti *Amra Coluimb Chille* (»Čudo Columba Cille«) s kraja 6/početka 7. st. Od ostalih su stir. tekstova poznati npr. *Táin bó Cúailnge* (»Krađa stoke iz Cúailngea«), *Scél mucci Mic Dathó* (»Priča o Mac Dathóovoj svinji«), *Togail bruidne Da Derga* (»Razaranje Da Dergine krčme«), *Airne Fíngéin* (»Fíngenovo bdijenje«), *Echtrae Chonnlai* (»Connlaeovo putovanje«), *Compert Con Culaind* (»Začeće Cú Chulainda«), *Tochmarc Étaíne* (»Snubljenje Étain«) itd. Priče se grupiraju u cikluse: ulsterski (u koji npr. ulaze i *Táin bó Cúailgne* i *Scél mucci Mic Dathó*), kraljevski, fenianski i mitološki⁴⁶.

Irski je jedini jezik Irske tijekom čitava srednjega vijeka. Dolazak Vikingâ u 9. i 10. st. i Normanâ u 11. st. nije ostavio većega jezičnoga traga na irskome osim određenoga broja posuđenica. No drugačije je bilo s engleskim. Englezi su Irsku brutalno osvojili u 16/17. st. Završna se je bitka, koja je Englezima donijela konačnu pobjedu, odigrala 1691. kod rijeke Boyne. Englezi zatim planski naseljavaju protestante iz Škotske i Engleske u Irsku (naseljavanje je u Munsteru počelo još prije bitke kod rijeke Boyne), pogotovu u Ulster koji je dotada bio »najirskija« pokrajina. Kako su katolici u Irskoj sve do 1829. lišeni gotovo svih prava, tako se isto po-

⁴⁶ Vidi više o ovome i staroirskoj književnosti u Matasović 2004c.

stupalo i s irskim jezikom. Irska se malo-pomalo anglizirala, ali je taj proces tekao jako sporo sve do 19. st. Početkom je toga stoljeća još većina Irske govorila irski, no brzo je povlačenje irskoga pred engleskim počelo nakon *Velike gladi* 1845-1847/8 zbog koje je umrlo pola stanovništva Irske (dakako, najviše seljakâ – govornikâ irskoga) i koja je prouzročila prva velika iseljavanja iz Irske, poglavito u SAD. Između 1847. i 1854. je iz Irske otišlo 1 600 000 ljudi. Više je razloga što se je engleski počeo naglo širiti umjesto irskoga – engleski je, dakako, bio prestižan i povezivan s društvenim uspjehom i napredovanjem, djeca su u školi bila oštro kažnjavana ako bi progovorila i jednu riječ na irskom, a katolička crkva, odvijek važan čimbenik u Irskoj, nije pokazivala nikakva zanimanja za očuvanjem irskoga jezika, dapače, poticala je prelazak Iraca na engleski. To je dovelo do toga da je već 1851. irski govorilo samo 25% Iraca, a 1911. samo 11%. Kada je proglašena neovisna irska država, 1921., irski je proglašen službenim jezikom (uz engleski) i počele su brojne aktivnosti u svrhu oživljavanja irskoga i poboljšanja njegova položaja. Posebna je pozornost dana *gaeltachtima* – područjima gdje se još govorio irski, uglavnom na zapadnoj obali Irske, da bi se irski ondje uspio održati. Kako rekosmo, Irska ulaže velik napor u održanje i širenje irskoga, ali čini se da je umnogome za to već prekasno jer se stanje irskoga jezika i u neovisnoj Irskoj u 20. st. pogoršavalo, odnosno broj se izvornih govornika sve više smanjivao. 1926. je bilo oko 540 000 govornika irskoga. Prema popisu je iz 1971. 26,5% Iraca (odnosno 790 000 ljudi) tvrdilo da govori irski. Prema popisu iz 1983. to je isto tvrdilo 13% stanovništva, odnosno 260 000 ljudi. Brojeve s popisa nakon 1926. treba uzeti *cum grano salis*. Prema današnjim se procjenama broj izvornih govornika irskoga kreće od 10 do 20 000 ljudi. Na popisu je stanovništva iz 1996. godine 71 000 ljudi reklo da svaki dan govore irski⁴⁷. Dakle, samo se je u 20. st., uza svu potporu irske države, broj govornikâ irskoga smanjio s pola milijuna na 10-20 tisuća govornika. Ni u najzabačenijim *gaeltachtima* praktički više nema jednojezičnih govornika irskoga. Irski se obavezno uči u školama, za dobivanje je posla u državnoj službi potrebno znati osnove irskoga, javni su natpisi na ulicama dvojezični, izdaju se novine na irskom, postoje i radijski i televizijski program na irskom, irski se upotrebljava u svečanim državnim prigodama i sl., ali budućnost irskoga kao govornoga, živa jezika nije pretjerano blistava. Irski je državni aparat zapravo najveća sila koja zatire irski jezik

⁴⁷ Od toga broja gotovo 21 000 ljudi živi u *gaeltachtima* što se poklapa s pretpostavkama o broju izvornih govornika.

jer ga, iako bi se službeno trebao o njemu brinuti, marginaliziraju time što je radni jezik vlasti gotovo isključivo engleski, čak i u *galtachtima*.

ŠKOTSKI

Škotski su se (*gáidhlig*) i manski razvili iz arhajskog irskoga. Irci su se naselili na otoku Manu, između Irske i Britanije, prije povijesnih dokumenata, a u Škotsku su došli u 5. st. i ondje osnovali kraljevstvo Dál Ríada pokorivši Brite (keltski narod, rođake današnjih Velšana) i Pikte (neindoeuropski narod)⁴⁸. Škotsku je u 9. stoljeću, prilikom normanske najezde, ujedinio škotsko-piktski kralj Kenneth MacAlpine (*Cinaed mac Alpin*). Škotska je od samoga početka bila višejezičnom. Uz škotski se je gelski, jezik irskih doseljenika, ondje govorio i engleski (današnji škotski dijalekt, *scots*, koji se može smatrati i posebnim jezikom), još od dolaska Germana u Britaniju u 5/6. st. Škotski je neko vrijeme uživao prestižan status u Škotskoj, a sve je do visokoga srednjega vijeka bio ravnopravan engleskomu. U Škotskoj se je kao književni jezik isprva rabio isti irski jezik kao i u Irskoj (prvi su književni tekstovi na škotskom iz 15. st.), tek se od 17. st. škotska i irska varijanta počinju znatnije razlikovati. Škotska je samostalna sve do 17. st. kada nameće svoju dinastiju Engleskoj, ali im se kulturno i jezično podčinjava. Engleski je brzo nametnuo svoju prevlast i škotski se brzo povlači. Englezi su ondje upotrebljavali iste tehnike kao u Irskoj da bi istrijebili škotski. Dosta se je govornika škotskoga iselilo u britanske kolonije, u Kanadi je na poluotoku Nova Scotia škotski čak dosta dugo i očuvan (a do danas je ostao jezik katoličke crkve). Prema nekim je procjenama 1900. bilo oko milijun govornika škotskoga. Danas se škotski govori još samo na krajnjem sjeverozapadu Škotske, pogotovu na otocima, i u jako je lošoj situaciji. Prema popisu stanovništva iz 1971., u Škotskoj je bilo gotovo 89 000 govornika škotskoga, od čega čak 477 jednojezičnih govornika no taj je broj jamačno prenapuhan. Danas je škotski praktički pred izumiranjem, njime još govori određen broj ljudi, ali uglavnom starijih dok mlađi, čini se, govore samo engleski. U takvoj je situaciji izumiranje škotskoga gotovo neizbježno.

⁴⁸ Ti su neie. Pikti ostavili iz razdoblja srednjega vijeka dosada nedešifrirane natpise na ogamskom pismu. Te neindoeuropske Pikte, koji su ostavili natpise u zapadnoj Škotskoj, ne valja brkati s indoeuropskim, keltskim Piktima iz istočne Škotske. Razdvajanje se ovih dvaju piktskih jezika osniva uglavnom na toponimiji.

MANSKI

Manski se (*Gailck*), kao i škotski, razvio iz arhajskega staroirskog nakon doseljavanja Iraca na otok Man. Manski je jezik jedan od jezika za koje znamo točno datum kada su izumrli. Manski je izumro 24. 12. 1974. godine kada je umro njegov posljednji izvorni govornik – Edward Ned Maddrell⁴⁹. Zbog relativne se je izoliranosti otoka manski uspio održati toliko dugo. Iako je zadnji govornik manskoga umro tek 1974, djeca su ga prestala usvajati još početkom 20. st.⁵⁰ Danas se ulažu napore u oživljavanje manskoga, pa se on čak od 1974. (godine kada je umro Maddrell!) uči i u nekim školama kao neobavezan predmet, no od toga je teško puno očekivati osim da postane dodatna sastavnica mjesnoga identiteta. Manski je prvi put posvjedočen početkom 17. st., a piše se neobičnim pravopisom, nalik engleskomu, za razliku od onoga koji se radi u irskom i škotskom (a koji vuče izvore u staroirskom pisanju). Svi su goidelski jezici jako bliski, s obzirom na to da su se svi razvili iz arhajskega staroirskog. Irski, škotski i manski čine dijalekatski kontinuum – nema jasnih snopova izoglosa koje bi dijelile ove jezike. Tako je danas izumrli irski ulsterski dijalekat sličniji najbližemu zapadnomu škotskomu dijalektu nego primjerice udaljenomu irskom dijalektu iz Corca. Također, taj je škotski dijalekat bliži irskom nego udaljenijim škotskim dijalektima.

BRITSKI JEZICI

§ 22 U britske jezike ubrajamo velški ili kimrički (*Cymraeg*) u Walesu, izumrli kornički u Cornwallu i bretonski u Bretanji u Francuskoj. U Britaniji se je prije dolaska Rimljana govorio keltski britski jezik kojega tragove nalazimo u nekim toponimima po Engleskoj. Postoje i dva sumnjiva natpisa iz Batha iz 2. st. Neki su prije britski smatrali samo jednim galskim dijalektom (britski i galski dijele izoglosu *k^w > p). Iz britskoga su se poslije razvili velški, kornički i bretonski. Na britskom je očuvano jako malo natpisa, a u velikoj ga je mjeri u Britaniji bio istisnuo već latinski za vrijeme duge rimske vlasti nad Britanijom (od 43. do 410. godine). U britanskim se je gradovima bio govorio vulgarni latinski, a britski na selima i na zapadnoj periferiji – u Walesu i Cornwallu. Dolaskom

⁴⁹ Maddrell se uzima za zadnjeg kompetentna govornika. Maddrella je, primjerice, za desetak godina nadživio jedan govornik koji manskim nije u cijelosti vladao, tj. poznavao ga je samo djelomično.

⁵⁰ Za izumiranje manskoga vidi npr. Broderick 1999.

je Anglâ i Saksonaca oko 450. g. anglosaksonski (staroengleski) zamijenio latinski u Britaniji. Njihov je dolazak, zajedno s naseljavanjem Iraca u zapadnoj Britaniji, potisnuo pretke današnjih Bretonaca preko La Manchea u Bretanju u 5. st.

VELŠKI

Na velškom (kimričkom) je od ranoga srednjega vijeka očuvana goleme i vrijedna književnost. Natpisâ na velškom ima već od 7. st., a najstariji bi velški spomenik mogla biti pjesma *Y Gododdin* koja se pripisuje mitskomu bardu Aneirinu. Ona opisuje katastrofalan vojni pohod britskoga plemena Gododdin (*Votadini* na sjeveru Engleske i južnoj Škotskoj u rimskim izvorima) protiv Anglosaksonaca. Iako izvornik pjesme možda potječe iz 6. ili 7. st., do nas je došla u kasnijem prijepisu između 9. i 11. st. u kojem je jezik prilagođen srednjovelškomu. Nije jasno je li slabo posvjedočeni northumbrijski samostalan britski jezik ili dijalekat starovelškoga.

U Walesu je situacija umnogome sličila na onu u Irskoj i Škotskoj, s tom razlikom da crkva u Walesu nikada nije odustala od velškoga (za razliku od one u Irskoj). To je možda i jedan od razloga što je danas velški jedini živi keltski jezik s perspektivom preživljavanja u sljedećih stotinjak godina. Prema popisu je stanovništva iz 1991. velški govorilo nešto više od pola milijuna ljudi (od gotovo 3 milijuna Velšana). Još je 1971. bilo gotovo 33 000 jednojezičnih govornika. Osim toga, što je najvažnije, mladi također govore velški, a broj je govornika velškoga razmjerno stabilan (oko pola milijuna i ne mijenja se). Velški govori 19% Velšana, ali ga razumije 33% njih. Velški je službeni jezik Walesa, uz engleski, a na njemu postoji i sveučilišno obrazovanje. Za razliku od Irske, gdje dosta ljudi izmišlja da zna irski, u Walesu je obrnuta situacija. Ljudi koji govore velški ne prijavljuju to na popisu stanovništva jer 20% njih ne zna uopće pisati i čitati velški (iako ga govore). Velški je mnogima sâmo jezik za domaće potrebe i takvi govornici ne znaju primjerice nikakve velške tehničke termine i sl. Osim toga, u broj govornika velškoga ne ulaze govornici koji službeno žive s druge strane granice u Engleskoj. Dakle, situacija je još i bolja nego što izgleda.

KORNIČKI

Kornički je (*kernevek*), koji se je govorio na Cornwallu na jugoistoku Engleske, izumro u 18. st. Tradicionalno se zadnjom govornicom korničkoga smatra Dolly Pentreath koja je umrla 1777. godi-

ne. Kornički nikada nije imao standardizirana pravopisa. Starokornički (do 12. st.) je posvjedočen sàmo glosama i popisima riječi (*Vocabularium Cornicum* iz 12. st.). Na srednjokorničkom (12-15. st.) očuvano je nekoliko crkvenih mirakula i vjerskih književnih djela. Danas ga entuzijasti pokušavaju oživjeti, no takvo je oživljavanje jako umjetno, pogotovu što se ne oživljava posljednja faza korničkoga pred izumiranje (novokornički), nego stariji, srednjovjekovni kornički te postoje čak 3 varijante toga novoga korničkoga. No kako god bilo, zanesenjaka ima dosta tako da neki navode čak 1000 do 2000 govornika korničkoga danas! Brojni su tečajevi korničkoga, rabi se u crkvi itd.

BRETONSKI

Govornici su se bretonskoga (*Ar Brezhoneg*) doselili na kontinent, u Bretanju, u 5. stoljeću pred pritiskom Anglâ i Sasâ pristiglih u Britaniju. Najraniji su zapisi bretonskoga glose u latinskim rukopisima, a prvi je zapis već iz 8. st.

Bretonski danas još govori razmjerno velik broj ljudi – oko pola milijuna govornika, prema podacima iz 1989, koji ga rabe svaki dan, a 1 200 000 onih koji ga ne rabe redovito (drugi podatci govore o sàmo 300 000 govornika). Sàmo je 25% njih pismeno na bretonskom. 1974. je još bilo nekih koji su tvrdili da su jednojezični govornici bretonskoga, a i bilo je još dosta djece i mlađih ljudi koji su ga govorili. Još je 1930. bilo oko 1 300 000 govornika bretonskoga, a početkom je 20. st. sàmo 50% Bretonaca bilo dvojezično.

Danas se nažalost čini da sve manje i manje djece govori bretonski, pa se bretonskomu, unatoč trenutno razmjerno veliku broju govornika, u budućnosti crno piše. Kako Francuska, inače poznata po svojoj rigidnoj unitarističkoj jezičnoj politici, ne priznaje gotovo nikakvih prava bretonskomu (bretonski je jedini keltski jezik bez službenoga statusa), bretonski je i s te strane u jako lošem položaju. Postoji jak pokret za priznanje bretonskoga i Bretonaca te za veću porabu bretonskoga u školama, medijima itd., ali francuske vlade to i dalje odbijaju. Bretonski se vrlo malo javlja na radiju i televiziji, a u nekim se školama ipak uči kao izborni predmet. Upotreba je bretonskoga u službenim dokumentima, javnosti, pa čak i na javnim plakatima zakonom zabranjena!

GERMANSKI JEZICI

§ 23 Germani se u povijesti javljaju u 2. st. pr. K. u antičkim izvorima. Prva su germanska imena zabilježena u djelima rimskih autora⁵¹. Oni su isprva bili »barbarski« narod koji je obitavao negdje u današnjoj sjevernoj Njemačkoj i Danskoj. Poslije su se spustili nešto južnije – u današnju južnu Njemačku i Češku. Germane je, kao i Kelte, moguće dobro pratiti arheološki. Krajem 2. stoljeću pr. K. dva germanska plemena – Cimbri i Teutonci – provališe u Italiju. Ondje su napravili kaos sve dok ih konačno 101. g. pr. K. nije zaustavio rimski vojskovođa Gaj Marije. Germani zapravo neprestano bijahu najvećom pogibelji koja je prijetila Zapadnomu Rimskom Carstvu, a na kraju ga upravo oni i srušiše. Rimljani su ih, tijekom cijele svoje povijesti dodira s Germanima, pokušavali nekako ukrotiti, ili milom, dajući im zemlju, uzimajući ih u rimsku vojsku i pokušavajući ih asimilirati u Rimsko Carstvo, ili silom, u bezbrojnim sukobima. Razni su se germanski narodi u više navrata spuštali južno prema Rimskom Carstvu. Rimljani su pošto-pošto htjeli zadržati Germane iza Rajne i Dunava, a pogotovu podalje od Sredozemnoga mora, a u mnogim su sukobima bili u tom manje ili više uspješni.

Goti su isprva živjeli u današnjoj Švedskoj (usp. ime *Göteborg* u Švedskoj). Oko 1. su stoljeća došli u Poljsku (usp. *Gdańsk* u Poljskoj), a poslije su se podijelili na Vizigote (*zapadne Gote*⁵²) koji su otišli na ušće Dunava u današnju Rumunjsku i Ostrogote (*istočne Gote*⁵³) koji su otišli na sjevernu obalu Crnoga mora u današnjoj Ukrajini.

U 4. su st. Germane na seobu prema jugu i zapadu natjerali nadolazeći Huni s istoka. Vizigoti su, pod vodstvom Alarikovim, 410. tako opljačkali Rim i prodrli sve do južne Italije, a zatim i u Galiju i Španjolsku. Osim Vizigotâ, Rim su bili opljačkali i Vandali

⁵¹ Cezar u svojim djelima razlikuje Germane od Keltâ i govori o Germanima kao o ratobornu narodu. Detaljniji je opis Germanâ dao Tacit u 1. st. u djelu *Germania* koje je ipak pisano po informacijama iz druge ruke.

⁵² Latinski *Uisigothī* – usp. eng. *west*, njem. *West* »zapad«.

⁵³ Latinski *Ostrogothī* – usp. eng. *east*, njem. *Ost* »istok«.

455. Oni su brodovima, naučivši ploviti, bili prvo došli u sjevernu Afriku, iz koje su onda prešli u Italiju i opljačkali sâm Rim. Huni su pak uspostavili veliko carstvo sjeverno od Dunava, a Atila Bič Božji, veliki vođa Hunâ, sredinom 5. st. hara Rimskim Carstvom. Iako je Hunsko Carstvo propalo nakon Atiline smrti 453. godine, Rimsko je Carstvo bilo preslabo da se obrani od nadolazećih Germana i »službeni« je kraj Zapadnoga Rimskoga Carstva došao 476. godine kada je ostrogotski vođa Odoakar zauzeo Rim i svrgnuo posljednjega rimskoga cara Romula Augustula.

SPOMENICI

Najstariji trag germanskoga potječe iz 3. ili 2. stoljeća pr. K. To je zapis na *kacigi iz Negove* (kaciga je nađena u mjestu Negovi u Sloveniji⁵⁴) na kojem je posvjedočeno jedno germansko ime, a zapravo je natpis na latinskom. U samom tekstu ne možemo vidjeti ništa što bi upućivalo na koji zaseban germanski jezik, moguće je da je riječ i o pragermanskome iako se ništa ne može zaključivati na osnovi dviju riječi. Natpis je na *kacigi iz Negove* pisan nekom vrstom sjevernoitalskoga pisma (slična etruskomu), a glasi: HARI-GASTI TEI V A I. Prve dvije riječi su germansko ime u latinskom genitivu – *Harigast* (usp. got. *hari* »vojska« i *gasts* »gost«), dok je drugi dio imena etimološki nejasan. V A I je uobičajena latinska pokrata za *Vexillatio Alarum I (Prima)* pa bi to sve skupa značilo »(kaciga) Harigasta Teja, znakonoše na prvom krilu«⁵⁵.

Prema nekim pretpostavkama, iz jednoga su od sjevernoitalskih pisama poslije nastale i rune – najstarije germansko pismo⁵⁶. Prema drugima, što je vjerojatnije, rune nastaju, posredno ili neposredno, od latinice koja je nekako došla do Germana u Danskoj gdje su rune vjerojatno nastale. Na runskom pismu postoje natpisi od 3. st. pa sve do visokoga srednjega vijeka. Poslije ga zamjenjuje latinica, ali se u nekim krajevima Norveške runama pisalo navodno sve do 16. st. Nisu svi stari Germani znali pisati runama,

⁵⁴ U drugim se izvorima (npr. Matasović 1997: 25) može naići na podatak da je riječ o mjestu Negau u Austriji, no tu je posrijedi nesporazum. Negau je samo njemačko ime slovenske Negove (danas zapravo mjesto Zenjak u Sloveniji), a kako je kaciga nađena još 1811., za Austro-Ugarske monarhije, odatle i podatak da je posrijedi Austrija, a ne Slovenija.

⁵⁵ Drugi se dio natpisa tumačilo i kao *TEIVA* od germ. **teiwaz* »bog« (stind. *devás* < ie. **deywos*).

⁵⁶ Neki misle da su Cimbri, jedno germansko pleme, živjeli u talijanskim Alpama i da su ondje, možda već u 3. st. pr. K., preuzeli od njih pismo od kojega su poslije nastale germanske rune.

one su imale i magijsko značenje. Runski su se natpisi urezivali u bukovu koru (usp. eng. *book* »knjiga« i *beech* »bukva«, njem. *Buch* i *Buche* itd.) i metal. Čini se da je sâm oblik slova jako pogodovao urezivanju u bukovu koru, a većina runskih natpisa otpada na osobna imena.

Od najstarijih je germanskih spomenika još poznat i tzv. *rog iz Gallehusa* (*Gallehus* – mjesto u Danskoj) nastao oko 400. godine. Natpis je na zlatnom rogu iz kojega se je pila medovina, a pisan je na jednoj varijanti staronordijskoga i glasi: *ek hlewagastiR holti-jaR horna tawido* »ja Slavogost (*HlewagastiR*) iz Holta (ili Holtov (sin)) rog napravih«.

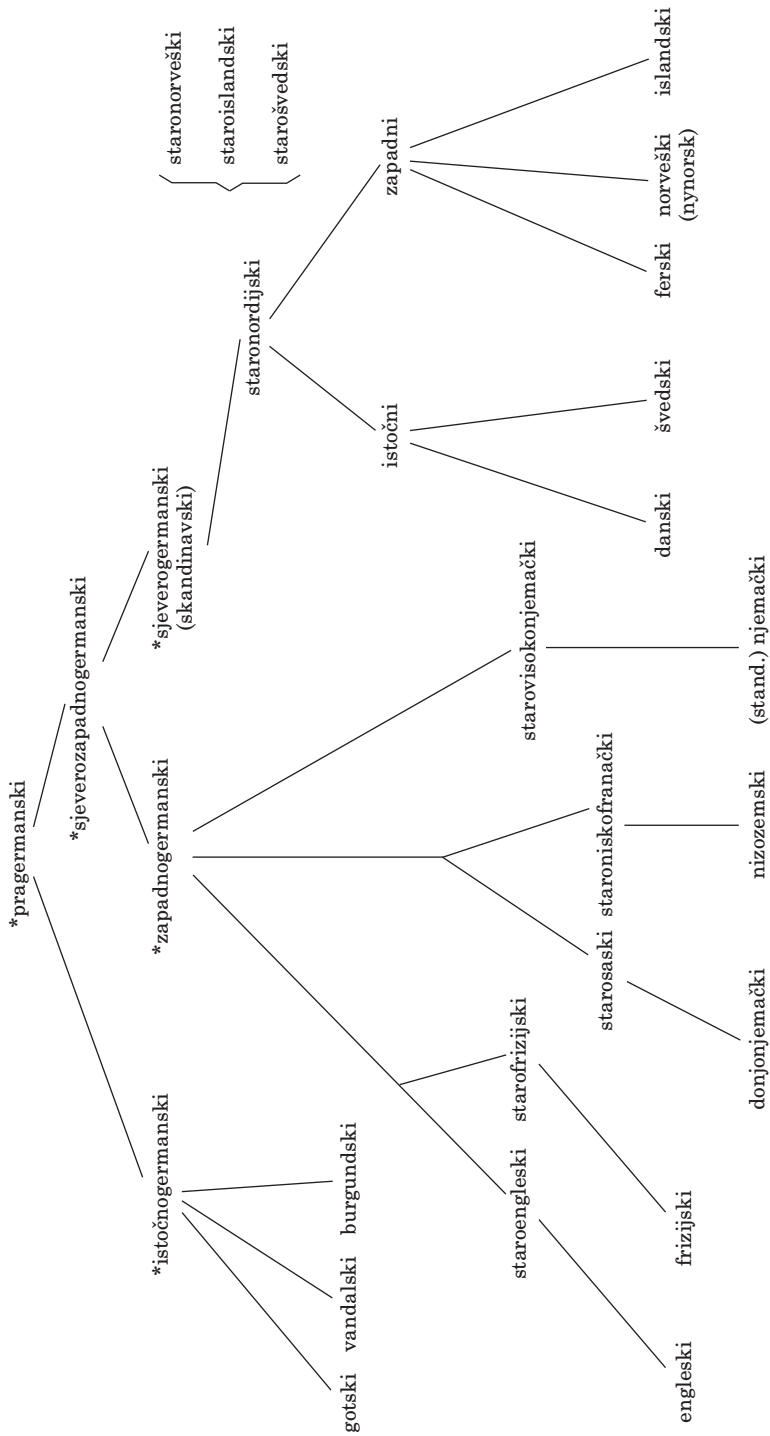
PODJELA

§ 24 Germanski se jezici dijele na dvije grane: istočnu i sjeverozapadnu. Sjeverozapadna se skupina zatim dijeli na zapadnu i sjevernu (skandinavsku). Pretpostavlja se da se od pragermanskoga prva odvojila istočnogermanska grana.

Istočnogermanski su jezici gotski (vizigotski⁵⁷ i ostrogotski), vandalski i burgundski. Zapadnogermanski se jezici dijele na anglofrizijsku podskupinu (koju čine staroengleski i starofrizijski, odnosno moderni engleski i frizijski), na podskupinu koju čine starosaski i staroniskofranački (odnosno moderno donjonjemački ili niskonjemački na sjeveru Njemačke i moderni nizozemski) i na gornjonjemački ili visokonjemački (tj. starovisokonjemački i njegov potomak – suvremeni gornjonjemački ili visokonjemački koji je osnovica standardnoga njemačkoga)⁵⁸. Prema Tacitovoj se podjeli (1. st.) ove tri zapadnogermanske skupine još zovu i ingveonska, istveonska i erminonska skupina. Sjevernogermanski su jezici predstavljeni isprva više-manje jedinstvenstvenim staronordijskim (s varijantama: staronorveškim, staroislandskim i starošvedskim) iz kojega su se poslije razvili moderni skandinavski jezici: istočni (danski i švedski) i zapadni (farski/ferojski/farerski, norveški/nynorsk, islandski i izumrli nornski). Postoje i podjele germanskih jezika koje se u nekim pojedinostima razlikuju od navedene.

⁵⁷ Kada se govori o gotskom, koji je razmjerno dobro posvjedočen, zapravo se misli na vizigotski (zapadni gotski).

⁵⁸ Valja paziti na to da se gornjonjemački (visokonjemački) govori u južnoj, a donjonjemački (niskonjemački) u sjevernoj Njemačkoj, a ne obrnuto.

Podjela germanskih jezika

ISTOČNOGERMANSKI JEZICI

Od istočnogermanskih je jezika samo gotski razmjerno dobro posvjedočen. Vandali su, opljačkavši i razorivši Rim, tajanstveno nestali iz povijesti već u 6. st. Njihovo je ime postalo sinonim za divljaštvo i barbarstvo (*vàndāl*, *vandalizam* itd.). Dolazak je Vandalâ u sjevernu Afriku i osnivanje države ondje značio početak propasti Rimskoga Carstva jer više nije bilo pšenice iz sjeverne Afrike što je uništilo gospodarstvo Italije. Burgundi su također razmjerno brzo nestali s povijesne pozornice. Od njih je ostalo ime francuske pokrajine Burgundije. Danas su svi istočnogermanski jezici mrtvi.

GOTSKI

Gotski je, kako rekosmo, prvi razmjerno dobro posvjedočen germanski jezik i zato je bitan za rekonstrukciju ie. prajezika. Goti su (preciznije Vizigoti), došavši onamo iz Skandinavije preko Poljske i područja oko Visle, bili prihvaćeni kao čuvari *limesa* na Dunavu u Rimskom Carstvu tako da su u 4. st. primili i kršćanstvo, doduše herezu – arijanizam. Gotski je biskup Wulfila u 4. st. preveo na gotski Novi zavjet i najveći se dio toga teksta (187 od 330 listova) čuva u rukopisu po imenu *Codex argenteus* (to je prijepis iz 5. ili 6. st.). To je praktički jedini veći gotski tekst i jedini izvor iz kojega poznajemo gotski. Nešto je mlađi tzv. *Skeireins*, komentar Ivanova evanđelja na gotskom kojega nije napisao Wulfila, koji je bitan zato što je riječ o tekstu izvorno pisanu na gotskom, a ne o prijevodu s grčkoga, ali je očuvan u jako lošu stanju (samo 8 listova). Gotski bijaše pisan posebnim gotskim pismom, načinjenim većinom po uzoru na grčki alfabet, s nekim slovima uzetim iz latinice i runskoga pisma.

Goti su se prvo asimilirali kulturno i vjerski, a zatim i jezički. Gotski je izumro i na Balkanu i u sjevernoj Italiji i u Španjolskoj gdje je do dolaska Arapa trajalo vizigotsko carstvo.

Nešto se duže očuvao krimskogotski u enklavi na poluotoku Krimu u današnjoj Ukrajini. Krimski je gotski (inače ostatak ostrogotskoga) ondje u 16. st. otkrio flamanski putopisac Ogier Ghiseelin de Busbecq koji je zabilježio osamdesetak riječi i nešto gramatike. Čini se da se krimskogotski govorio negdje do 18. st.

ZAPADNOGERMANSKI JEZICI

INGVEONSKI JEZICI

ENGLISKI

§ 25 Staroengleski (anglosaksonski) je jezik Germanâ (Anglâ, Sa-sâ/Saksonaca i Jutâ) koji su se u 5. stoljeću naselili u Britaniji, navodno na poziv jednoga britskoga vođe. U današnjem je imenu zemlje i jezika (*England* i *English*) prevladalo ime Anglâ (iako su oni posljednji došli u Britaniju). Angli su se, Sasi i Juti brzo proširili Britanijom u kaosu nastalu odlaskom rimskih trupa 410. godine. Zauzeli su čitavu Britaniju osim Walesa, Cornwalla i Škotske. Jutski su govori bili na jugu Engleske, u Kentu, na otoku Wight i obližnjem priobalju. Saksonski su govori bili u Essexu, Wessexu i Sussexu, a englijski u Northumbriji, Mersiji i istočnoj Angliji (uz prijelazne anglo-saske govore). Počinju pisati latinicom poslije pokrštenja u 7. st. – iz toga doba potječu i najstariji staroengleski tekstovi: povijesni anali, vjerski tekstovi, glose, književni tekstovi. Staroengleski je jako dobro posvjedočen (četiri su dijalekta u 7. st. – northumbrijski, mersijski, vesečki u Wessexu i kentski), a od spomenika mu je najbitniji ep *Beowulf* iz 7/8. stoljeća. *Beowulf* je napisan u kršćansko doba, ali mu je tema i izvorište pogansko, a radnja se događa u staroj domovini (Danskoj i južnoj Švedskoj), a ne u Britaniji. *Beowulf* je pisan aliteracijskim stihom, tipičnim za germansko pjesništvo. Staroengleskim se smatra jezik do 11. stoljeća kada su Britaniju pokorili Normani – germanski narod (Vikinzi) koji je stoljeće prije (u 10. st.) zauzeo Normandiju i ondje se poromanio te su dolazeći u Britaniju pod Vilimom Osvajačem već govorio starofrancuski⁵⁹. Normanski je francuski strašno utjecao na engleski – u nj je ušao golem broj romanskih posuđenica, a utjecao je i na samu strukuru engleskoga koji se upravo zbog toga danas tako razlikuje od ostalih germanskih jezika. Osim francuskoga, na engleski su u 9. i 10. stoljeću jako djelovali i norveški i danski kojima su govorili Vikinzi naseljeni u Engleskoj. Današnji je standardni britanski engleski jezik temeljen na govoru viših slojeva Londona.

Škotski je engleski (*scots*) najsjeverniji engleski dijalekat. On je bio službeni jezik Škotske od 14. do 17. stoljeća no poslije ga potiskuje

⁵⁹ Današnji se oblik normandijskoga, tj. normanskoga francuskoga govori na Kanalskim otocima u La Mancheu.

službeni engleski. Za to je dosta zaslužna činjenica da na nj u doba reformacije nije prevedena Biblija već je za crkvene potrebe uzet njima razumljiv engleski prijevod. *Scots* danas, kao i gelski škotski, sve više dobiva na značenju kao obilježje škotskoga identiteta.

FRIZIJSKI

Starofrizijski je posvjedočen u današnjoj Nizozemskoj i dijelu Njemačke od 9. st. Najbliži je staroengleskomu jeziku, i dan-danas se ta bliskost očituje u mnogim sličnostima frizijskoga i engleskoga leksika primjerice. Starofrizijski je jako arhaičan, puno arhaičniji od primjerice staronizozemskoga, što je i razlogom da se starofrizijskim zove jezik razdoblja sve do 16. st. Frizijski se i danas govori u Nizozemskoj i Njemačkoj, a procjene se broja njegovih govornika kreću između 400 000 i 700 000, pa i više. Svejedno nije u pretjerano sjajnu položaju što se opstanka tiče. Dijeli se na tri dijalekta (istočni, sjeverni i zapadni) koji nisu međusobno razumljivi. Istočni su i sjeverni dijalekt koji se govore u Njemačkoj praktički pred izumiranjem. Zapadni se frizijski danas u Nizozemskoj uči u školama, a dopušteno ga je rabiti i u druge javne svrhe. U gradovima se govori miješani nizozemsko-frizijski koji se povlači pred nizozemskim.

ISTVEONSKI JEZICI

DONJONJEMAČKI

Starosaski se govorio u sjevernoj Njemačkoj. Od njega su nastali današnji niskonjemački (donjonjemački) dijalekti. Danas ga sve više potiskuje standardni visokonjemački, službeni jezik Njemačke, i svi su govornici dvojezični. Niskonjemački je jezično bliži nizozemskom nego visokonjemačkomu s obzirom na to da s nizozemskim (odnosno njegovim pretkom staroniskofranačkim, pripada u istu skupinu (istveonsku) zapadnogermanskih jezika. Donjonjemački je bio službeni jezik hanzeatske lige od 13. st., no njegov utjecaj pada s padom utjecajem lige u 16/17. st. Danas je položaj niskonjemačkoga otežan time što se njegovi govornici etnički osjećaju Nijemcima pa stoga i smatraju niskonjemački sàmo dijalektom njemačkoga iako je niskonjemački genetski i dijalekatski puno bliži nizozemskom nego visokonjemačkomu. Dapače, genetsko-dijalekatski gledano niskonjemački su i nizozemski zapravo isti jezik. Najstariji je spomenik niskonjemačkoga (starosaskoga) ep *Heliand* (»Spasitelj«) iz 9. st.

NIZOZEMSKI

Predak današnjega nizozemskoga jezika, i njegove varijante u Belgiji – flamanskoga, nazivamo staroniskofranačkim. Staroniskofranački je jako blizak starosaskomu, a nizozemski i donjonjemački i danas još čine dijalekatski kontinuum i genetski ih možemo smatrati istim jezikom. Najstariji nizozemski tekstovi potječu iz 12. stoljeća. Od jezika je nizozemskih doseljenika iz 17. st. (Burâ) u Južnoj Africi nastao današnji poseban jezik afrikaans. Flamanci se ne smatraju Nizozemcima, ali pitanje jezika (tj. odnosa/razlike flamanskoga i nizozemskoga)⁶⁰ nije pretjerano politički osjetljivo pa i oni sâmi katkada vele da govore nizozemski.

ERMINONSKI JEZICI

GORNJONJEMAČKI (STANDARDNI NJEMAČKI)

Starovisokonjemački je predak današnjega visokonjemačkoga/donjonjemačkoga jezika koji je osnovom standardnoga njemačkoga. Stvnj. je posvjedočen od 8. st. glosama (npr. rječnik *Glossarium Keronis*), prijevodima vjerskih tekstova, ali i odlomkom iz duže *Pjesme o Hildebrandu* pisane akcenatsko-aliteracijskim stihom. Na srednjonjemačkom je napisana poznata *Pjesma o Nibelunzima* (oko 1200. godine).

Iako je Njemačka vjerski podijeljena tako što su na jugu katolici (otprilike do visine Frankfurta), a na sjeveru protestanti, Luther je u reformaciji raširio upravo visokonjemački, dakle jezik južne Njemačke. Lutherov je jezik, odnosno jezik Lutherova prijevoda Biblije, prihvaćen kao opći njemački književni jezik. Danas visokonjemački potiskuje donjonjemačke dijalekte.

Iz stvnj. se razvio i jidiš – jezik njemačkih Židova koji su se poslije raselili po čitavoj istočnoj Europi. Osnovom su mu njemački gradski govori iz 12. i 13. st. Jidiš je pretrpio velik utjecaj slavenskih jezika, piše se hebrejskim pismom, a osim puno slavenskih posuđenica u njemu je i dosta hebrejskih kulturnih posuđenica. Velik je broj njegovih govornika stradao u holokaustu ili su raseljeni. Govornikâ jidiša sada ima i u Izraelu, ali je ondje kao službeni jezik uzet oživljeni hebrejski jezik (*ivrit*). Zanimljivo, najveći je broj govornika jidiša danas u New Yorku. Još nešto govornikâ ima i u

⁶⁰ Odnos je flamanski/francuski u Belgiji, dakako, vrlo osjetljiv.

Rusiji gdje je jidiš u autohtonoj židovskoj oblasti na Volgi imao i službeni status. Jidiš se dijeli na 2 prilično različita dijalekta, teško međusobno razumljiva – istočni (isprva u Rusiji i istočnoj Europi, dok je danas puno govornika u Izraelu) i zapadni (u Njemačkoj i drugdje u zapadnoj Europi). Zapadni je jidiš danas pred izumiranjem, a ni istočni nema blistavu budućnost.

Osim jidiša, treba spomenuti i austrijsku i švicarsku varijantu njemačkoga te luksemburški ili leceburški jezik u Luksemburgu. Luksemburški je pretrpio veliki utjecaj francuskoga, a od 1984. je službeni jezik Luksemburga iako su još uvijek službeni jezici francuski (koji je prestižan) i njemački. Govori se osim u Luksemburgu, i u dijelu Belgije i Francuske.

SJEVERNOGERMANSKI (SKANDINAVSKI) JEZICI

STARONORDIJSKI

§ 26 Jedinstvenim se staronordijskim smatra jezik starih runskih natpisa iz 1. tisućljeća – od 3. st. pa nadalje. Staronordijski se (koji je u načelu gotovo istovjetan staroislandskom iz 12/13. st.) uvjetno dijeli na 3 varijante – staroislandski, staronorveški i starošvedski. Skandinavski se jezici počinju dijeliti u vikinško doba, između 9. i 11. st., i to na istočnoskandinavski (iz kojega nastaju švedski i danski) i zapadnoskandinavski (norveški, islandski i farski/farerski). Pa ipak, unatoč ovoj podjeli, i danas su primjericе švedski i norveški govori jako bliski (a norveški je zbog konzervativnije fonologije čak i razumljiviji Švedima od danskoga koji je prilično inovativan).

ISTOČNI SJEVERNOGERMANSKI JEZICI

DANSKI

Najstariji su runski spomenici danskoga s kraja 8. do 12. stoljeća. Latinicom se piše od 14. st. Današnji je danski jezik dijalekatski prilično ujednačen. Jako je sličan ostalim skandinavskim jezicima, ali govorno razumijevanje otežava izrazita fonološka inovativnost danskoga – u pismu se to ne vidi, tj. izgovor se promijenio, ali pisanje ne (kao u engleskom). U prošlosti su na danski, ponajviše leksički, dosta utjecali niskonjemački i poslije standardni njemački.

ŠVEDSKI

Najstariji runski zapisi na švedskom potječu iz 9. stoljeća. Švedski se piše latinicom od 13. stoljeća. Jedan se od švedskih dijalekata – gotlandski na otoku Gotlandu katkada smatra i posebnim jezikom. Ondje je najdulje bilo očuvano runsko pismo, sve do 16. st., a današnji je gotlandski (gutnijski) pod velikim utjecajem švedskoga. Starogotlandski se je pak razlikovao od ostalih skandinavskih jezika, a bio je bliže gotskomu od ostalih (što nije čudno s obzirom na to da se govori na otoku imenom Gotland).

ZAPADNI SJEVERN OGEMANSKI JEZICI

STAROISLANDSKI

Od staroislandskih je spomenika najbitnija *Edda* (zbirka mitološke poezije i proze) nastala uglavnom u Norveškoj, a očuvana na Islandu (Island je naseljen uglavnom iz zapadne Norveške). Razlikuje se *Starija* i *Mlađa Edda*. *Starija Edda* obuhvaća nordijske mitološke i junačke pjesme nastale između 9. i 13. st., a *Mlađa* je *Edda* zapravo pjesmarica i neka vrsta proznoga priručnika za razumijevanje nordijskoga pjesništva i mitologije koji je sastavio islandski učenjak Snorri Sturluson oko 1220. *Edda* je pisana drevnim aliteracijskim stihom, kao i drugi starogermanski spomenici (*Beowulf*, *Pjesma o Hildebrandu* itd.). Teme su, kako rekosmo, mitološke i pseudopovijesne, a u *Eddi* nalazimo i nordijsku verziju legende o Nibelunzima (usp. srednjovisokonjemačku *Pjesmu o Nibelunzima* iz 12. st.). *Mlađa* je *Edda* bitna zato što Snorri Sturluson unutra citira dijelove pjesama starijih poganskih nordijskih pjesnika koji su inače izgubljeni. Od staroislandskoga je nastao današnji islandski jezik koji je zbog svoje izoliranosti ostao prilično konzervativan pa je, očuvavši mnoge drevne osobine, danas najarhaičniji živi germanski jezik. Govornicima ostalih skandinavskih jezika staroislandski zbog svoje arhaičnosti zvuči otprilike kao Slavenima staroslavenski.

FARSKI (FEROJSKI)

Farski je jezik Ovčjih (Farskih) otoka. Njih su u 9. st., kao i Island, naselili Vikinzi iz zapadne Norveške. Malo je starijih zapisa na farskom, tek ih od 16. st. ima nešto više. Farski je, kao i islandski, zbog izoliranosti uspio očuvati neke arhaične osobine – npr. imensku sklonidbu.

NORNSKI (norn)

Nornski je jezik koji se je bio govorio do 18. st. na otocima Shetland i Orkney na sjeveru Škotske. U manjem se razmjeru govorio i na škotskom kopnu, ali je ondje puno prije nestao. Nornski je bio jezik vikinških doseljenika iz Norveške. Na njemu je očuvano nekoliko desetaka runskih natpisa i dokumenata između 11. i 16. stoljeća, očenaš i nekoliko tekstića, a danas su od njega ostale samo posuđenice u tamošnjem škotskom engleskom dijalektu te mnogi toponimi.

NORVEŠKI

Prvi su zapisi na norveškom runski tekstovi iz 11. st. Latinicom se norveški piše već od 12. st. Kako je Norveška od 1310. do 1814. bila pod vlašću Danske, to je uzrokovalo današnju poprilično kompliciranu sociolingvističku situaciju u Norveškoj.

U Norveškoj od 19. st. postoje dva književna jezika i to je stanje održano do danas. To su: *riksmål* ili *bokmål* («državni» odnosno »književni jezik») – u načelu danski jezik (ali s norveškim izgovorom⁶¹) nametnut Norvežanima pod dugotrajnom danskom vlašću koji i danas prevladava u javnoj porabi, te *landsmål* ili *nynorsk* («zemaljski/narodni jezik» odnosno »novonorveški») koji je nastao djelomično umjetno sredinom 19. st. nastojanjima samouka jezikoslovca Ivara Aasena na osnovi izvornih, seoskih norveških govora koji se govore daleko od gradova i na koje nije utjecao danski, kao pokušaj stvaranja pravoga norveškoga jezika⁶². Oba jezika danas imaju službeni status. Zapravo danas u Norveškoj postoji više od samo dviju varijanata jezika – Norvežani neprestano pokušavaju što više približiti ova dva jezika i na kraju ih i ujediniti pa tako danas postoje, pojednostavljeno govoreći, *bokmål* u radikalnoj i ublaženoj varijanti, *nynorsk* u radikalnoj i ublaženoj varijanti te prijelazna varijanta između *bokmåla* i *nynorska* nazvan *samnorsk* koji opet ima radikalnu i nešto blažu varijantu (i čije je uvođenje 1938. izazvalo velike prosvjede obiju strana). *Bokmål* kao jezik velikih urbanih središta i jezik elite prevladava pri pisanju u javnoj porabi i obrazovanju (odnos je *bokmåla* i *nynorska* u porabi otprilike 88-90% : 10-12 %⁶³). Iz ovih se razloga, govoreći o norveškom, kao

⁶¹ Današnji je norveški izgovor puno bliži švedskom nego inovativnom danskom.

⁶² *Bokmål* i *nynorsk* su strogo gledajući zapravo nasljednici *riksmåla* i *landmåla* iz 19. st., odnosno njihove nešto promijenjene inačice u 20. st.

⁶³ Broj se onih koji rabe *nynorsk* neprestano smanjuje, ponajprije zbog urbanizacije Norveške – tako je 1944. 34,1% djece u osnovnim školama pisalo na *nynorsku*, 1955. 25%, 1965. oko 20%, 1988. 16,9%, a danas oko 10-12%.

što se često čini, mora paziti na to da ne postoji jedinstveni norveški nego zapravo (bar) dva norveška jezika (tj. dvije pisane norme), no također, treba znati i da je pitanje *bokmåla* i *nynorska* zapravo više pitanje pisanoga jezika, različita načina pisanja, nego samoga govornoga jezika. U govornom jeziku postoji puno dijalekata – u gradovima se govori jezikom nastalom na osnovi danskoga, u seoskim krajevima izvornim norveškim jezikom. To ne pričinja prevelikih teškoća iako su neki dijalekti prilično različiti pa je nekim Norvežanima katkada lakše razumjeti primjerice švedski nego koji norveški dijalekat (no to je često tako i u drugim zemljama). Valja napomenuti da je odnos prema dijalektima u Norveškoj vrlo napredan, dijalekti se u govoru nerijetko upotrebljavaju čak i u najformalnijim prilikama, npr. na sveučilišnim predavanjima. U pisanju se, dakako, upotrebljava jedan od standarada.

ARMENSKI JEZIK

§ 27 Armenski se jezik, posvjedočen od 4. ili 5. st., govori još i danas i službeni je jezik Armenije. On čini sâm za sebe jednu indoeuropsku jezičnu granu. Neki ga povezuju s oskudno posvjedočenim frigijskim jezikom u Maloj Aziji⁶⁴, a po nekim je osobinama blizak i grčkomu (s grčkim i frigijskim primjerice dijeli izoglosu protetskih vokala, vidi § 77). U počecima se indoeuropeistike u 19. st. mislilo da je armenski zapravo jedan od iranskih jezika, a to zato što su iranski jezici izvršili velik utjecaj na nj i u njemu ima jako puno iranizama. No 1870-ih je neovisan položaj armenskoga u okviru ie. jezikâ dokazao njemački indoeuropeist Heinrich Hübschmann (1848-1908) što se lako može dokazati nizom glasovnih podudarnosti tipičnih za armenski jezik.

Armenski je, kako rekosmo, posvjedočen od 5. st. (preciznije od 406/407. godine, možda čak i od 396.), i to dijelovima prijevoda Biblije koji je načinio armenski biskup Mesrop Maštoc (čija uloga među Armencima odgovara ulozi Wulfilinoj među Gotima i Ćirilovoj i Metodovoj među Slavenima). Eda bi zapisao armenski, Mesrop je Maštoc izmislio i posebno armensko pismo koje je ostalo u uporabi sve do danas. To je pismo načinio na osnovi aršakidskoga pahlavijskoga pisma iz sjevernoga Irana i manje na osnovi grčkoga alfabeta⁶⁵. Prijevod Biblije, dakako, kao u svih kršćanskih naroda, bijaše najvećim uzorom za staroarmensku književnost i jezik. Taj se klasični staroarmenski naziva još i *grabar*.

Staroarmenske tekstove čini dosta prijevoda – uglavnom bizantskih grčkih i sirskih vjerskih tekstova⁶⁶ (npr. *Povijest Fausta Bizantinca*, *Himne sv. Efrema* itd.). Osim prijevoda, postoje i izvorni armenski tekstovi, no i oni su uglavnom pobožnoga sadržaja. Poznatiji su staroarmenski pisci npr. Eznik Kohbaci (*Opovrgnuće herezâ*), Mojsije (Movses) Korenski (pisac djela *Povijest Armenije*), Kohbacijev učenik Korun (*Maštočev životopis*) itd.

⁶⁴ Već kod Herodota nailazimo na tvrdnju da su Armenci u svoju današnju postojbinu došli iz Frigije.

⁶⁵ Čini se da je armenski imao pismo i prije ovoga, još od 2. st. pr. K., ali da je ono nestalo po uvođenju kršćanstva u Armeniju.

⁶⁶ Sirski je semitski jezik kojim govorahu kršćani u Siriji.

Armenija je u visokom srednjem vijeku bila moćna država, poznata pod imenom Kapadokijsko Carstvo⁶⁷. Svoj je vrhunac dostigla u 13. st., no uskoro su je srušili nadolazeći otomanski Turci koji će se pokazati armenskom kobi. Armenija je zatim dugo bila turska provincija, no ondje se nikada nije ustalio islam. Armenci imaju svoju posebnu kršćansku crkvu (nisu pravoslavci). Armenci su u Otomanskom Carstvu bili brojna i moćna zajednica i veoma umješni trgovci te su držali poslove i trgovačke kolonije po cijelom Carstvu – od Carigrada pa sve do Bosne. No pri raspadu je Turskoga Carstva Armence zadesila velika nesreća – Turci su počinili genocid na njima (kao odgovor na armensku pobunu i pokušaj uspostavljanja neovisne Armenije uz pomoć Rusije), čega se i danas svi Armenci bolno sjećaju. Početkom je 20. st. tako izginulo oko 1 do 1,5 milijuna Armenaca (brojke se razlikuju), a još ih se milijun moralo iseliti – ponajprije u Francusku i SAD.

Današnji je standardni armenski, službeni jezik Armenije, načinjen na osnovi istočnoga armenskoga dijalekta (osnovica mu je araratski dijalekat Erevana, glavnoga grada Armenije, i dijalekat Araratske doline). Govornici su nekoć brojnoga zapadnoga armenskoga dijalekta u veliku broju stradali u genocidu 1915. godine i poslije jer se taj dijalekat govorio na prostorima povijesne Armenije⁶⁸ između današnje armensko-turske granice i jezera Van, danas u Turskoj, odakle su Armenci uglavnom istrijebljeni odnosno protjerani⁶⁹. Zapadnim dijalektom govori i većina armenskoga iseljeničtva. Ta su dva dijalekta dosta različita tako da među njima nema međusobnoga razumijevanja iako su njihove razlike prilično mlade. Istočnim se armenskim jezikom, kao standardom, osim Armenaca u Armeniji, služi i armenska dijaspora u Iranu, Azerbajdžanu i Indiji. I na osnovici je zapadnoga armenskoga dijalekta izgrađen književni jezik koji je također još u upotrebi. Dva književna jezika, umjesto klasičnoga staroarmenskoga (*grabara*), nastaju od 17. stoljeća, a dva su se književna jezika stabilizirala u 19. st. Iako je pravo vrijeme postojanja *grabara* bilo između 5. i 11. stoljeća, on je, kao prestižan, učen jezik, bio u porabi zapravo sve do 19. st. Jezik se između 11. i 17. stoljeća smatra srednjoar-

⁶⁷ Po Kapadokiji, području u današnjoj središnjoj Turskoj, danas poprilično udaljenu od suvremene Armenije.

⁶⁸ Povijesna je Armenija oko 1920. razdijeljena između Turske, tadašnjega SSSR-a i Irana.

⁶⁹ Ono što danas na simboličkoj razini najviše boli Armence je činjenica da se iz njihova glavnoga grada Erevana jasno može vidjeti sveta armenska planina Ararat, ali da na nju, s obzirom na to da je ona danas dio Turske, ne mogu stupiti (Armenija i Turska nisu baš u bajnim odnosima, njihova je granica i dan-danas zatvorena).

menskim, a od 17. naovamo novoarmenskim (u svoje dvije inačice). Osim dvaju književnih jezika, istočnoarmenskoga (u Armeniji) i zapadnoarmenskoga (u iseljeništvu), u armenskoj je crkvi još u porabi i staroarmenski – *grabar*.

Armenaca je u Armeniji oko 3 000 000, a sve skupa ih, s iseljeništvom, ima oko 6 000 000. Kako su Armenci, kako rekosmo, bili dobri trgovci, tragovi se njihovih trgovačkih kolonija nalaze posvuda. U svakom se od tih mjesta govori donekle drugačiji dijalekat armenskoga, a ti dijalekti navodno često međusobno nisu razumljivi. Armenski se tako, među ostalim zemljama, govori i u: Turskoj, Libanonu, Azerbajdžanu, Gruziji, Cipru, Iranu, Iraku, Siriji, Izraelu itd.

TOHARSKI JEZICI

§ 28 Toharski su jezici otkriveni dosta kasno, tek početkom 20. st., kao i hetitski. Sâm je naziv *Tohari* i *toharski* zapravo najvjerojatnije povijesno netočan. To je zapravo bilo ime jednoga iranskoga naroda (*Τόχαροι*), koje je zabilježio Herodot, a koje je onda greškom u novije doba dano govornicima jezika koje danas zovemo toharskima⁷⁰. Sami Tohari sebe zovu *arya*, a svoj jezik *ariš-käna*. Od 1890-ih su se u području Kineskoga Turkeстана (*Xīn Jiāng*, pokrajina na sjeverozapadu Kine⁷¹) vršila arheološka istraživanja. Njemačka je znanstvena ekspedicija došla u Kineski Turkestan 1909. godine i ondje su, na Putu svile, radili na iskopavanju dotada nepoznate arheološke kulture iz ranoga srednjega vijeka. Ta kultura nije bila ni kineska ni turkijska (danas ondje pod oštrom kineskom diktaturom živi turkijski narod Ujguri): po freskama je, ondje nađenima, bilo jasno da govornici toga jezika nisu bili azijati nego bijelci – plave kose i plavih očiju (a i danas se u Kineskom Turkestanu još može naići na ljude koji izgledom odskaču od prosječnih Turkijaca). Takvo je otkriće u to vrijeme bilo potpuno neočekivano. Tekstovi su na tom jeziku, odnosno na tim dvama srodnim jezicima, bili pisani već spominjanim indijskim pismom *brāhmī* ili nekim drugim srodnim indijskim pismima. Jezik je bio dotada nepoznat, ali su već prve površne analize nedvojbeno dokazale da je riječ o indoeuropskom jeziku, točnije o dva bliskosrodna je. jezika – toharskom A i toharskom B, koji čine svoju zasebnu jezičnu granu.

Toharsku granu dakle čine dva jezika – toharski A i toharski B. Oni su nedvojbeno bliskosrodni, ali su također nedvojbeno i dva zasebna jezika iako su vjerojatno bili međusobno razumljivi (razlike su bile uglavnom samo fonološke). Toharski se A još naziva i *turfanskim* (po gradu Turfanu gdje su, uz grad Karašahr, nađeni tekstovi toharskoga A) ili istočnim toharskim, a toharski B *kučanskim* tj. *kušīññe* (po gradu Kuča u blizini kojega su nađeni svi

⁷⁰ U jednom su staroturkijskom tekstu govornici toharskoga nazvani *tuχry* što je onda, najvjerojatnije krivo, povezano s narodom Tohara koji se spominju u grčkim antičkim izvorima kao narod koji življaše u Baktriji.

⁷¹ Ime na kineskom znači doslovno »novo područje«.

tekstovi) ili zapadnim toharskim. Toharski se je B govorio na manjem području od toharskoga A. Prije posvjedočenih tekstova (između 6. i 8. st.), govornici su toharskoga početkom nove ere (1-3. stoljeće) izgleda vladali moćnim Kušanskim Carstvom (današnja sjeverozapadna Indija i Pakistan).

Toharski su spomenici uglavnom iz razdoblja između 6. i 8. st. Čini se da su oba jezika već bila izumrla negdje do 1000. godine. Postoji mišljenje da su toharski jezici, ili barem jedan od njih, već bili mrtvi u doba kada su pisani tekstovi na njima (npr. u budističkim samostanima), odnosno da se toharski A više nije govorio (osim kao liturgijski jezik u samostanima), a da se je toharski B još rabio kao svakodnevni jezik ne samo među budističkim redovnicima nego i izvan samostana⁷². Tohare su, njihov jezik i kulturu, potisnuli nadolazeći turkijski narodi (ponajprije Ujguri).

Većinu toharskih tekstova (90 %) čine prijevodi sa sanskrta ili palijski – zato je toharski i bilo tako lako odgonetnuti i otkriti da su posrijedi ie. jezici. Riječ je bila uglavnom o prijevodima, a pismo je (*brāhmī*) već otprije bilo dobro poznato. Tohari su u ranom srednjem vijeku bili budisti⁷³ (u tom području do dolaska islama bijaše više vjera – kršćanstvo, budizam, maniheizam itd.). Što se tiče sačuvanih spomenika, uglavnom su očuvani samo fragmenti – obično po jedna strana određenoga rukopisa, a to zato što je bio običaj da se pri pogrebu mrtvacu (npr. u pećinama) uza nj ostavi jedna strana iz kojega svetoga teksta. Osim vjerskih tekstova, postoje i neki gospodarski i medicinski zapisi, pisma jednoga samostana drugomu, propusnice za karavane, magijski tekstovi itd., a na toharskom je A očuvano i nešto izvornoga pjesništva.

⁷² Izgleda da su govornici toharskoga B, kao nositelji razvijene kulture, s obzirom na to da su bili dalje prema zapadu, i da su bili zaštićeni od Turkijaca pustinjom i planinama, nešto duže uspijevali odoljeti asimilaciji s turkijskim narodima od govornika toharskoga A koji su bili više na istoku.

⁷³ Moguće je čak da se je budizam iz Indije u Kinu prenio upravo preko Toharâ.

BALTOSLAVENSKI JEZICI

JEDINSTVO BALTOSLAVENSKOGA

§ 29 Genetsko je jedinstvo baltoslavenskih jezika (odnosno baltijskih i slavenskih jezika) pitanje koje od samih početaka poredbenoga jezikoslovlja, pa do danas, izaziva velike rasprave. Iako je sličnost baltijskih (litavskoga, latvijskoga i pruskoga) i slavenskih jezika očita i slijepcu, mnogi su bili skloni, a neki su tomu skloni još i danas, tumačiti te sličnosti ne genetskim srodstvom nego jezičnim dodirima, dijalekatnom bliskošću unutar ie. prajezika itd.

Nijemac je August Schleicher u 19. stoljeću predlagao jednostavno rješenje: iz ie. se je prajezika razvio baltoslavenski prajezik iz kojega su se onda razvili prabaltijski i praslavenski. Latvijski je jezikoslovac Jānis Endzelīns (Jan Endzelin) smatrao da su sve sličnosti baltijskih i slavenskih jezika nastale intenzivnim jezičnim dodirima, odnosno da nisu bliže genetski srodni i da nije bilo bsl. prajezika. Poznati je francuski lingvist Antoine Meillet, u reakciji na prepojednostavljenu Schleicherovu teoriju, iznio tezu da su sličnosti baltijskoga i slavenskoga nastale slučajno, neovisnim uspoorednim razvojem i da nikada nije bilo bsl. prajezika. Najboljom se od ovih starih teorija čini ona poljskoga lingvиста Rozwadowskoga koji je smatrao da su sličnosti baltijskoga i slavenskoga plod ne sàmo genetske srodnosti, odnosno činjenice da su se razvili iz zajedničkoga, bsl. prajezika, nego i plod kasnijih jezičnih dodira.

Premda neki jezikoslovci još ni danas iz nekih čudnih razloga ne prihvaćaju genetsko jedinstvo bsl. jezikâ, zapravo nema sumnje da je bsl. prajezik, iz kojega su se razvili i baltijski i slavenski jezici i koji se dâ sasvim lijepo i rekonstruirati, postojao, i da bsl. jezici doista *jesu* genetski srodni⁷⁴.

⁷⁴ Jasan se dokaz za to vidi u prozodiji. Usp. li se primjerice pomični naglasak u sklonidbi riječi »zima« u hrvatskom i u litavskom, očito je da takvo podudaranje nije moglo nastati slučajno ili jezičnim dodirima – hrv. dij. N. *zīmā*, G. *zimē*, A. *zīmu*, N. mn. *zīme* ~ lit. N. *žiemà*, G. *žiemōs*, A. *žīēmą*, N. mn. *žīēmos* (N. i G. jd. imaju u obama jezicima naglasak na kraju, a A. jd. i N. mn. naglasak na početku).

PODJELA BALTOSLAVENSKIH JEZIKA

Tradicionalno se baltoslavenski jezici dijele jednostavno na baltijske jezike i na slavenske jezike. No, postoji i druga, novija podjela koju su šezdesetih godina prošloga stoljeća predložili ruski lingvisti Vjačeslav Vs. Ivanov i Vladimir N. Toporov – oni su prvi posumnjali ne samo u bsl. jedinstvo, nego i u baltijsko jedinstvo, odnosno smatraju da se bsl. prajezik nije rascijepio na baltijsku i slavensku granu nego da je podjela odmah bila na zapadnobaltijsku granu, istočnobaltijsku granu i na praslavenski. Pritom praslavenski zapravo smatraju samo jednim perifernim i inovativnim bsl. jezikom odnosno dijalektom koji je, spletom povijesnih okolnosti, izvršio naglu ekspanziju i prekrrio sve ostale bsl. dijalekte osim onih na rubnim područjima iz kojih su se razvili litavski, latvijski i staropruski⁷⁵. Čini se da bi taj model mogao biti i najbliži istini. Potvrđuju ga ne samo novija istraživanja staropruskoga (kao predstavnika zapadnobaltijske grane)⁷⁶, nego i neki arheološki tragovi i povijesne indicije. Čini se da su Balte od Slavena odvojili isprva Goti. Prije rascjepa je izgleda postojala neka vrsta dijalektnoga kontinuuma, na čijem je rubu bio inovativni dijalekat iz kojega će poslije nastati praslavenski.

Nagla je ekspanzija praslavenskoga u 6. i 7. stoljeću (oko 600. se godine jedinstveni praslavenski jezik govorio od Soluna do Novgoroda u Rusiji⁷⁷)⁷⁸ prema nekima povezana sa spekulativnom hipotezom da je praslavenski zapravo bio *koine* avarske države, odnosno jezik administracije i vojne uprave avarskoga kaganata u istočnoj Europi⁷⁹. Zna se iz povijesnih izvora da su Slaveni i Avari zajedno napadali Bizant i opsjedali Carigrad⁸⁰. Avari su prema toj

⁷⁵ Jasno je, recimo, da se nekoć baltijski govorio sve do Moskve i da ga je ondje naknadno zatro slavenski. Baltijski su tragovi jasni u hidronimiji (imenima rijekâ, jezerâ itd.) toga područja. Nije jasno koliko je i kako taj baltijski doista bio različit od praslavenskoga.

⁷⁶ Za takav odnos dviju baltijskih grana i slavenskoga što se tiče osobnih zamjenica, vidi Kapović 2006.

⁷⁷ Praktički je čitava kontinentalna Grčka, osim gradova, bila poslavenjena što je vidljivo po mnogim slavenskim toponimima ondje (npr. na Peloponezu). Tek je poslije to stanovništvo opet grecizirano pod utjecajem prestižna grčkoga jezika kao službenoga jezika vlasti, osim u pojedinim enklavama (primjerice oko Soluna) gdje se još govori slavenski.

⁷⁸ Često se razlikuju nazivi praslavenski – kao ime prajezika iz kojega se mogu izvesti svi slavenski jezici, koji je bio više-manje jedinstven i govorio se oko 600. godine, i općeslavenski – kao kasniji jezik (između 7. i 9. st.) u kojem su se već, uz sveslavenske, događale i promjene koje su obuhvaćale samo neke slavenske jezike. Usp. npr. Holzer 2007: 15-20.

⁷⁹ Pritsak 1983.

⁸⁰ Kasniji povijesni izvori, kao npr. *De administrando imperio* Konstantina Porfirogeneta, često miješaju Avere i Slavene ne praveći nakon nekoliko stoljeća više jasnâ razlikâ između njih.

pretpostavci u toj državi odnosno savezu bili tanak sloj vojne aristokracije, dok su Slaveni bili zapravo sàmo vojnički stalež – ratnici (dakle nisu bili narod ili etnička skupina u pravom smislu te riječi). Njihov je, slavenski jezik – isprva možda sàmo jedan mjesni govor, koineiziran postao *lingua franca* avarske države. Tako se dobro može objasniti činjenica da se praslavenski mogao tako brzo raširiti po čitavoj istočnoj Europi – od Baltika do Peloponeza i od Rusije i Ukrajine do današnje istočne Njemačke (Hamburga) i Austrije⁸¹, kao i činjenica da su Avari jako brzo asimilirani ne ostavivši praktički nikakvih jezičnih tragova.

Tâ je nagla ekspanzija praslavenskoga izbrisala većinu idioma bsl. dijalekatnoga kontinuuma tako da su nam danas od svih tih jezika ostale sàmo tri već spomenute grane – istočnobaltijska, zapadnobaltijska i slavenska.

Zapadnobaltijski su jezici danas izumrli staropruski i jatvinški⁸². Istočnobaltijski jezici su litavski i latvijski. Slavenski se jezici dijele (zemljopisno) na istočne (ruski, bjeloruski, ukrajinski i rusinski), zapadne (češki, slovački, gornjolužički, donjolužički, poljski, kašupski te izumrli slovinski, pomoranski i polapski) i južne (slovenski; hrvatski, bošnjački, crnogorski, srpski⁸³; makedonski, bugarski). Valja napomenuti da je podjela slavenskih jezika na sàme jezike gotovo isključivo podjela standardnih jezika. Zato je i opravdano govoriti o hrvatskom, bošnjačkom, crnogorskom i srpskom standardnom jeziku. Gledano genetsko-dijalektološki svi slavenski jezici tvore dijalekatni kontinuum i granice jezika i dijalekata nisu uopće jasne⁸⁴. Zato se slavenski jezici u načelu uvijek dijele prema standardnim jezicima – orijentiramo li se čisto genetsko-dijalektološko-strukturalnim kriterijima, nemoguće je smatrati posebnim jezicima ne sàmo hrvatski i srpski, nego i makedonski i bugarski, češki i slovački, ruski, bjeloruski i ukrajinski itd. Dakle,

⁸¹ Slavenski su se jezici oko godine 800. govorili sve do linije Trst – Hamburg na zapadu. Poslije su potisnuti natrag prema istoku.

⁸² Valja reći da je sàmo manjina baltijskih jezika ostala, pa makar i oskudno, posvjedočena. Dosta je baltijskih jezika odnosno dijalekata izgleda nestalo bez traga, ostavivši često sàmo svoje ime, a katkada ni to.

⁸³ Dijalekatski gledano – čakavski, kajkavski, štokavski i torlački (posebno narječje južne Srbije blisko ne sàmo štokavskomu, čijim se dijalektom katkada, ne baš sretno, i smatra, nego i bugarskomu, i s dosta osobina balkanskoga jezičnoga saveza).

⁸⁴ Dijalekatni je kontinuum prekinut u Austriji gdje su se Germani naknadno opet proširili na istok, u Panoniji kamo su u 9. st. došli Mađari, u Rumunjskoj gdje je ipak s vremenom prevladao romanski rumunjski govor, između Češke i Poljske gdje je češki na sjevernim granicama i poljski na južnim bio istisnuo njemački (ondje je današnji dodir češkoga i poljskoga jako mlad – plod protjerivanja Nijemaca nakon II. svjetskoga rata) i između lužičkih jezika i poljskoga i češkoga koji su također dugo bili odsječeni njemačkim govornim područjem.

jasno je da je inzistiranje na »srpskohrvatskom« jeziku, još uvijek prošireno među stranim znanstvenicima, isključivo proizvod ignorancije i inertnosti, a ne kakve »znanstvenosti«. Po istom bi se »znanstvenom« kriteriju, gledamo li dijalekte, onda moralo govoriti i o makedonsko-bugarskom, češko-slovačkom⁸⁵ itd.

Problemi postoje i pri određivanju i dijeljenju manjih jedinica unutar slavenskoga. Jedinstvo je istočnoslavenskih jezika jasno, s obzirom na to da su se praktički svi razvili iz staroruskoga. Isto tako, i zapadnoslavenski se jezici mogu uzimati kao genetska skupina premda su, recimo, neki srednjoslovački govori mnogim izoglosama povezani s južnoslavenskim jezicima (pogotovu hrvatskim dijalektima) te se ne mogu izvesti iz kakva prazapadnoslavenskoga. No pitanje je južnoslavenske grane jako sporno i čini se da bi ona lako mogla biti nepostojećom i da su južnoslavenski jezici sàmo »ostatak« – oni slavenski jezici koji nisu ni istočni ni zapadni. Problem je u tom što je jako malo izoglosa koje bi bile bilježite sàmo za južnoslavenski i koje bi nam govorele da je doista bilo južnoslavenskoga prajezika. Čini se da bi južnoslavenska grana mogla biti sàmo zemljopisno određenje jer se rekonstrukcijom prajezika od južnoslavenskih jezika dobiva praslavenski, a ne kakav poseban južnoslavenski prajezik.

Osim toga, nije jasno kako valja svrstati te tri grane slavenskih jezika. Postoji više teorija: neki dijele slavenske jezike jednostavno na tri grane – istočnu, zapadnu i južnu. Drugi ih dijele na dvije grane – zapadnu i jugoistočnu, a zatim jugoistočnu dijele na istočnu i južnu⁸⁶. Treća je mogućnost da se praslavenski prvo podijelio na sjevernu i južnu skupinu, da bi zatim iz sjeverne skupine nastala istočna i zapadna⁸⁷. Te tri mogućnosti dodatno remeti činjenica da slavenski jezici čine dijalekatni kontinuum pa neki slovački dijalekti, recimo, imaju južnoslavenskih osobina, neki slovenski dijalekti imaju zapadnoslavenskih osobina i sl. Osim toga, kako rekosmo, južnoslavenski i nije pravi genetski čvor u podjeli, nego je

⁸⁵ Jedina je razlika tã što su spomenuti Makedonci i Slovaci npr. namjerno uzeli za svoje standardne jezike one dijalekte koji su što različitiiji od bugarskoga i češkoga standardnoga jezika, što nije slučaj s hrvatskim i srpskim – oba su nastala na osnovi štokavskoga, ali svejedno razlikã ima dovoljno da se može govoriti o dvama standardnim jezicima. Genetsko-dijalektološki gledano, dakako da je sav štokavski jedan sustav, odnosno jedan jezik, iako postoji dosta starih razlika, katkada naknadno potrthih posljjeturskim seobama, između zapadnoštokavskih govora (povezanih nekim zajedničkim izoglosama s čakavskim i kajkavskim govorima) i istočnoštokavskih govora.

⁸⁶ I nazivi se mogu od autora do autora razlikovati.

⁸⁷ Problem je u tome što istočnoslavenski jezici dijele neke osobine sa zapadnoslavenskim jezicima, a neke s južnoslavenskima. Odatle i različita svrstavanja – neki genetski vežu istočnoslav. s južnoslav., a neki sa zapadnoslav.

više »ostatak«, tako da, ako to primijenimo na ove teorije dobijemo, recimo, u trećoj to da se jugoistočna skupina raspala tako da su se odvojili istočni jezici, a da su južni jezici sàmo »ostatak« – oni jugoistočni slavenski jezici koji nisu istočni. Osim toga, postoji i četvrta teorija (koju zastupa austrijski slavist Georg Holzer) da uopće nema smisla govoriti o posebnim granama slavenskoga i da nikada nije ni bilo zapadnoslavenskoga ili južnoslavenskoga prajezika nego da su se svi slavenski jezici/dijalekti razvili izravno iz praslavenskoga bez posrednih međuprajezika, pri čem su se izoglose širile na razne načine. Takva pretpostavka izgleda najbolje odgovara stvarnom stanju i logici stvari. Također valja reći da zasebno stoje i tzv. sjeverozapadni slavenski govori (npr. oko Novgoroda na sjeverozapadu Rusije), danas izumrli, za koje se obično tvrdi da nisu proveli 2. palatalizaciju (psl. *kaina > *čěna) koja je provedena u svim ostalim slavenskim jezicima (situacija je tu sa sjeverozapadnoruskim izgleda malo kompliciranija nego što se obično misli, vidi § 51).

BALTIJSKI JEZICI

§ 30 Kako rekosmo, nije sigurno je li uopće bilo prabaltijskoga jezika. Čini se da su dvije posvjedočene, preživjele grane baltijskoga, istočna i zapadna, različite jedna od druge izvorno kao i svaka posebno od praslavenskoga. Staropruski se bitno razlikuje od litavskoga i latvijskoga. To nejedinstvo baltijskoga potvrđuje i činjenica da su Balti od samoga početka podijeljeni na niz različitih plemena.

U zapadnobaltijske jezike, osim staropruskoga i jatvinškoga, ulaze i izumrli i gotovo nikako posvjedočeni kurski i galindski, a u istočnobaltijske zemgalski i selonski.

STAROPRUSKI

Staropruski (*prūsiskan*) je jedini zapadnobaltijski jezik koji je koliko-toliko posvjedočen. On se je govorio na području negdanje Pruske (danas uglavnom u Poljskoj) – oko Königsberga (Kalinjingrada) u današnjoj Rusiji, sjevernoj Poljskoj te na području današnje jugozapadne Litve.

Prusku je u 13. st. kolonizirala Njemačka. Kolonizaciju je predvodio njemački viteški red Teutonaca. Njihova je država, zbog stalne ekspanzije, bila u sukobu s Litvom, Rusijom i Poljskom. Nijemci su Pruse nakon ratova uspjeli podčiniti, a zatim i pokrstiti. Iz

najranijega doba od jezičnih su nam tragova ostala samo imena. Pruski je jezik posvjedočen tek od 14. st. kada je već počeo pomalo izumirati i kada su se Prusi već bili počeli naveliko ponjemčivati. Staropruski je po svem sudeći imao više različitih dijalekata, a ta se dijalekatna različitost odrazila i u staropruskim spomenicima. U pruskom je katekizmu iz 1545. (vidi dolje), netko rukom oko 1700. godine zapisao: »Ovaj je staropruski jezik danas potpuno nestao. Jedini je starac, koji življaše na Kurskoj prevlaci⁸⁸ i koji još govoraše pruski, umro 1677. premda još ima nekih nalik njemu«. Dakle, čini se da je 1677. umro posljednji ili jedan od posljednjih izvornih govornika pruskoga. Možda je još kratko vrijeme ostalo nešto govornika pruskoga (čak i do početka 18. stoljeća), ali to ne možemo znati.

Iako po svoj prilici već početkom 18. stoljeća više nitko ne govori pruski, Prusi su ipak zadržali još neko vrijeme svijest o svojoj posebnosti. Mnoga su današnja njemačka prezimena zapravo porijeklom pruska, a mnogi su poznati Nijemci zapravo bili Prusi. Tako se je i slavni njemački kancelar Bismarck zapravo smatrao Prusom, a i carska je njemačka dinastija Hohenzollern koja se je u 19. stoljeću nametnula Njemačkoj bila zapravo pruska dinastija. Priča kaže da je Bismarck jedva nagovorio Prusa Wilhelma Hohenzollerna da se iz političkih razloga okruni za njemačkoga cara⁸⁹. Prusi su i u Latviji dosta dugo zadržali svoj poseban identitet, no konačno ih je potpuno nestalo, i Prusi su se konačno i etnički, kao davno prije jezično, uklopili uglavnom u njemački narod. Prusi su i Pruska danas samo povijesni pojam.

STAROPRUSKI SPOMENICI

Staropruski nam je poznat uglavnom iz 5 dužih tekstova očuvanih na njem. Najstariji je tekst *Elbinski rječnik* iz 14. st. u kojem su zabilježene 802 pruske riječi s prijevodom na (nisko)njemački. Taj je rječnik najvjerojatnije nastao negdje na zapadu Pruske, u Pomesaniji (usp. stprus. *pomedian* »šuma«), ali izgleda da je autor rječnika svoj jezični materijal skupljao iz više staropruskih dijalekata. Ovaj rječnik nije složen po abecedi nego po značenjskim poljima i u načelu je riječ samo o popisu riječi – nema zabilježenih rečenica. Ime je dobio prema samostanu Elbingu.

⁸⁸ Prevlaka u današnjoj Kalinjingradskoj oblasti i djelomice u Litvi.

⁸⁹ Od drugih poznatih Prusa možemo spomenuti i jedan neslavan primjer – jedan je od nacističkih vođa, zloglasni Hermann Göring, također bio zapravo Prus.

S početka 16. st. potječe *Rječnik Simona Grunaua*, uklopljen u *Prusku kroniku* istoga autora. Ovaj je rječnik puno manji od elbinškoga, ima sàmo stotinjak riječi i nekoliko fraza, a nije ni pretjerano pouzdan jer sàmo autor, Simon Grunau, izgleda uopće nije znao pruski. Tako mu se je i dogodilo da je pogreškom zapisao vjerojatno kuronski *Oče naš* misleći da je pruski.

Uz ova dva rječnika, postoje još 3 dulja teksta – 3 protestantska katekizma. Kako je jedno od glavnih načina širenja protestantizma bilo prevođenjem vjerskih tekstova na narodne jezike, tako su katekizmi iz toga razloga bili prevedeni i na već izumirući staropruski. *Prvi je katekizam*, prijevod Lutherova katekizma, objavljen 1545. godine nastojanjem pruskoga vojvode Albrechta od Brandenburga (1490-1568) koji je bio prihvatio protestantizam. Taj je prijevod bio očajan – doslovan i ropski prijevod njemačkoga izvornika. Kako je taj prijevod bio tako loš, vojvoda ga je Albrecht još iste godine opet izdao (*Drugi katekizam*) u novom, tobože popravljenju, izdanju. No ni taj prijevod nije bio puno bolji. Iako je posrijedi isti tekst u obama izdanjima toga katekizma, tâ se dva katekizma razlikuju u nekim fonološkim osobinama jer se čini da je autor drugoga izdanja imao drugačije informante od autora prvoga izdanja. Treći se je, najbolji i najkorisniji, katekizam – *Enchiridion* (prijevod Lutherova *Maloga katekizma*) – pojavio 1561. To je najveći i najbolje tj. najtočnije napisan staropruski tekst. Prevoditelj bijaše Abel Will, njemački pastor i profesor, koji je bio lingvistički nadaren pa je čak pokušavao zapisati i staropruske naglaske. Zato je *Enchiridion* jako važan ne sàmo za staropruski nego i za baltoslavistiku općenito. Staropruski su katekizmi pisani na istočnom, sambijskom dijalektu (*Sambija*, njem. *Samland*).

Osim ovih 5 kanonskih staropruskih tekstova, nađeno je i više kratkih zapisa na staropruskom. Najpoznatiji je *Bazelski epigram* otkriven 1973. koji glasi: *Kayle rekyse. thoneaw labonache thewelyse. Eg. koyte. poyte. nykoyte. pennega doyte.* što u prijevodu znači otprilike: »Zdravo, gospodine! Lijenčino, dobar si, striko! (Ako) želiš piti, a ne dati novaca« (postoji više različitih prijevoda).

JATVINŠKI (sudovijski)⁹⁰

Jatvinzi su baltijski narod koji je živio u srednjem vijeku negdje na granici između današnje Poljske i Bjelorusije (oko rijeke Narow). Jatvinzi su nam do '70-ih godina prošloga stoljeća bili pozna-

⁹⁰ Valja napomenuti da se jatvinškim naziva i još jedan izumrli baltijski jezik, nepovezan s ovim.

ti isključivo po toponimiji i iz ruskih srednjovjekovnih izvora. No '70-ih je slučajno pronađen jedini jatvinški spomenik. U Bjelorusiji je mladić po imenu Zinov, koji je u slobodno vrijeme amaterski skupljao stare stvari, kupio od jednoga svećenika rukopis, imenom *Pogańskie gwary z Narewu* («Poganski govori iz Narewa»), dijelom pisan na poljskom jeziku, a dijelom na nekom nepoznatom, »poganskom« jeziku. No, na nesreću po taj rukopis, Zinov se posvađao s materom koja je onda u bijesu spalila taj neprocjenjivo vrijedan rukopis. Pa ipak, kao sreća u nesreći, Zinov je uspio prije toga napraviti bilješke po tom rukopisu koje je naknadno poslao poznatomu baltistu Vladimiru Toporovu. Iako Zinovljeve bilješke sadrže puno pogrešaka, nedvojbeno je dokazano da je tu uistinu posrijedi pravi prijepis autentična jatvinškoga teksta. Taj je kratki jatvinško-poljski rječnik (ima 215 riječi sve skupa), *Pogańskie gwary z Narewu*, izgleda napisao neki poljski svećenik eda bi mogao propovijedati jatvinškomu puku na njihovu jeziku.

Ostali zapadnobaltijski jezici – ovamo ubrajamo slabo posvjedočen kurski, čiji je zapadnobaltijski položaj sporan, i galindski.

KURSKI (kuronski, kurški)

Govorio se je na baltičkoj obali današnje Litve i Latvije. Kuronci su u 13. stoljeću, kao i Pruse i Latvijci, pokorili Teutonci. Od 15. su stoljeća pod litavskom upravom, a kurski je nestao negdje u 17. stoljeću. Asimilirao ga je litavski – tamošnji litavski i latvijski dijalekti još pokazuju neke tragove staroga kurskoga. Tragovi se kuronskoga vide i u livskom (uralskom jeziku koji se govori u Latviji). Kurskim se nikada nije pisalo, od njega su nam ostala samo imena te tragovi u drugim jezicima i dijalektima. Jedini nam je mogući tekst kurskoga očenaša iz stprus. *Rječnika Simona Grunaua*.

GALINDSKI

Galindski se govorio u južnoj Pruskoj. Kao i Sudovijci (Jatvinge), i Galinde spominje Ptolemej u svojem opisu naroda Europe. Izgleda da je galindski izumro negdje u 14. st. Ostavio je jako malo tragova, nije se pisao, a neki ga smatraju samo pruskim dijalektom. Galindi su (*Голядь*), koji se spominju u ruskim kronikama, živjeli u Primoskvlju, a ne u Pruskoj.

LITAVSKI

§ 31 Litavci su, zajedno s Latvijcima, praktički zadnji pokršten i opismenjen europski narod. I danas je ondje još uvijek strašno jak poganski elemenat u folkloru iako su službeno katolici.

Litva je u prošlosti bila puno veća i moćnija nego što je to danas. Nekoć je litavsko govorno područje obuhvaćalo i veliki dio današnje Bjelorusije. Litavski je vladar Gediminas u 13. stoljeću organizirao Litvu kao državu i ona je u 13. i 14. stoljeću bila jako moćna. Bijaše to posljednja poganska država u Europi. Gediminasov je nasljednik vjerski poprilično vrludao – prvo je postao pravoslavcem, zatim se je obratio na katoličanstvo, da bi se konačno u 14. stoljeću Litva opet vratila poganskoj vjeri. Tek je sredinom 1386. službeno prihvaćeno katoličanstvo kada se litavski vladar Jogaila morao pokrstiti ženeći se poljskom kraljevnom Jadwigom. Litavci su do dana današnjega ostali katolici (danas je katolikâ oko 70-80%, prema različitim procjenama), kao i Poljaci, iako je prva knjiga tiskana na litavskom bila protestantski katekizam i iako su i Litva i Poljska u 16. stoljeću bile na razmeđu između katoličanstva i protestantizma. Valja napomenuti da je običan litavski puk još nekoliko stoljeća nakon službenoga prihvaćanja katoličanstva zapravo ostao vjeran svojim starim poganskim običajima i vjerovanjima, koja su u nekim oblicima preživjela sve do 19. stoljeća. U 14. stoljeću i nekoliko stoljeća poslije, kršćani su zapravo bili sâmo plemići (koji su, za razliku od puka, osim toga, govorili poljski, a ne litavski).

Godine 1410. udružene litavsko-poljske snage, pod vođama Vytautasom i Jogailom, nanose konačan poraz njemačkomu teutonskomu redu u bitci kod Žalgirisa (Grunwald-Tannenberg). Litva su i Poljska zatim ušle u personalnu uniju. Na čelu je nove države bila litavska dinastija Jagelovića (prema osnivaču Jogaili – polj. *Jagi-eto*), ali je prevagu u novoj državi zbog veličine, u svakom pogledu, imala Poljska – i kulturno i jezično⁹¹. Litavsko se plemstvo tada posve polonizira i u 16/17. stoljeću već govori sâmo poljski. Litavski tada još nije bio pisan jezik, službeni su jezici bili prije svega latinski i nešto malo starobjeloruski. Od 16. stoljeća kao službeni jezik – sve više prevladava poljski. Litavski je govorio sâmo obični siromašan i još nepokršten puk. Litavski su do kraja 19. stoljeća govorili gotovo isključivo seljaci. U to je doba, recimo, u Vilniusu bilo svega 5-10% Litavaca (i danas ih je ondje manje od 60%). Većinu su stanovništva činili Židovi (oko 1/3 stanovništva, uglav-

⁹¹ Uspoređi sličnu situaciju sa Škotskom i Engleskom.

nom pobijeni poslije u II. svjetskom ratu) i Poljaci (također oko 1/3 stanovništva) te ruska administracija (10 do 15%). To se dobro odrazilo i na vilniuski litavski. Stanje se za litavski poboljšava u 19. stoljeću kada počinje velik lingvistički interes za litavski kao nevjerojatno arhaičan ie. jezik, a pogotovu u kratkom razdoblju litavske neovisnosti između dvaju svjetskih ratova (1918-1940) kada je postao službeni jezik Litve. U Litvi je danas 84% Litavaca. Od manjina je najviše Rusa i Poljaka (skupa malo više od 10%).

Litavski je kao standardan jezik izgrađen tek krajem 19. i početkom 20. st. kada je provedena i pravopisna reforma pa se litavski danas piše slično ostalim srednjoeuropskim (slavenskim) jezicima, među njima i hrvatskomu (u litavskom pravopisu postoje znakovi č, ž, š, dž primjerice). Litavski se dijeli na dva dijalekta (oba jako bitna za indoeuropeistiku): aukštaitiski (na osnovi je južnih govora zapadnoaukštaitiskoga dijalekta, danas zapravo izumrlih, nastao litavski standard) i na žemaitiski. Aukštaitiski se (gornjolitavski) govori govore na jugoistoku Litve i u susjedstvu, u Poljskoj i Bjelorusiji, dok se žemaitiski, donjolitavski (koji je arhaičniji od aukštaitiskoga) govori na sjeverozapadu današnje Litve, oko Klaipėde i južno, prema danas ruskomu Kalinjingradu (Königsbergu).

LITAVSKI SPOMENICI

Litavski je posvjedočen od početka 16. stoljeća. Najstarijim se zapisom smatra litavska molitva iz latinskoga rukopisa *Tractatus sacerdotalis* iz 1503. Iz 1515. potječu *Dzukijske molitve*, a poslije počinje tiskanje vjerskih – protestantskih i protureformacijskih – tekstova. Pruski se, već spomenuti, vojvoda Albrecht od Brandenburga brinuo da se reformacijska djela prevode i na litavski pa tako sredinom 16. st. izlaze Mažvydasova djela (Martynas Mažvydas bijaše podanik na njemačkom dvoru) – prva je tiskana knjiga na litavskom bila Mažvydasov prijevod *Katekizma* iz 1547. Iz 1595. potječe katolički *Katekizam*, a iz 1599. *Postilla* – oba djela autora Mikolajusa Daukše. Daukšini su tekstovi od neprocjenjive važnosti za baltoslavistiku ne samo zato što su jako arhaični, nego i zato što su akcentuirani i predstavljaju nam dragocjen izvor podataka o starolitavskoj akcentuaciji (koja je bitna ne samo za bsl. jezike nego i za rekonstrukciju ie.). Prijevod je *Biblije* Johanna Breteke/Bretkūnasa (1579-1590) nažalost ostao neobjavljen. Godine 1620. izlazi prvi poljsko-latinsko-litavski rječnik, *Dictionarium trium linguarum* Konstantinasa Širvydasa, a 1653. prva litavska gramatika, *Grammatica Lituanica* Daniela Kleina. Na litavskom

su isprva sva djela, osim onih gramatičkih, bila pobožne naravi – nema lijepe književnost sve do 18. st. kada izlazi heksameterski spjev Christiana Donelaitisa – *Mētai* »Godišnja doba«.

LATVIJSKI (letonski)

Latvijski je, kao i litavski, posvjedočen od 16. st. Latviju su, kao i Prusku, bili osvojili Teutonci. Riga je pod njima postala veliko trgovačko središte. Zahvaljujući njemačkomu utjecaju, Latvija je, za razliku od Litve, u velikoj mjeri prešla na protestantizam. Danas je ondje ipak najviše katolika, tek nešto manje luterana (koji su bili najbrojniji prije sovjetske okupacije), a na trećem su mjestu pravoslavci.

Kao i litavski, i latvijski se kao standardni jezik razvija tek od kraja 19. st., a procvat doživljava u razoblju neovisnosti između dvaju svjetskih ratova, kada Latvija, za razliku od ruralne Litve, zahvaljujući velikomu trgovačkomu središtu Rigi, doživljava velik gospodarski procvat (no to je sve upropašteno pod SSSR-om). Na latvijski je standard dosta utjecao jezik usmene književnosti, a u procesu je standardizacije veliku ulogu imao i već spomenuti Endzelīns.

Letonski se dijeli na 3 dijalekta: srednjolatvijski (na osnovi kojega je izgrađen i latvijski standard), tamijski (na sjeveru Latvije) i na latgalski ili visokolatvijski (na jugoistoku Latvije). Latgalski ili latgalijski, jezik Latvijaca katolikâ s jugoistoka Latvije, neki smatraju i posebnim jezikom, no on je zadnjih stoljeća pod velikim pritiskom ostalih latvijskih govora pa je djelomično i letoniziran.

Rusi su za vrijeme SSSR-a u svim baltičkim državama (Litvi, Latviji i Estoniji) provodili brutalnu rusifikaciju, no najgore je prošla Latvija. Danas je u Letoniji oko 60% Letonaca, a nešto manje od 30% Rusa. U Rigi je danas podjednako Latvijaca i Rusâ (po oko 40%). To stvara velike političke probleme, a danas, kako to obično biva, Latvijci »uzvraćaju« Rusima tako što sada oni njima uskraćuju politička i građanska prava i slično.

LATVIJSKI SPOMENICI

Prvi je letonski spomenik *Očenaš iz Uppsale*, negdje iz prve polovice 16. st. Otprilike istodobno, oko 1530., izlaze i *Duhovne pjesme* Johanna Ecka i Nikolausa Ramma. Prva je tiskana knjiga na la-

tvijskom, zanimljivo, katolički katekizam (*Catechismus Catholicorum*) iz 1585. (objavljeno u Vilniusu) koji je s njemačkoga preveo E. Tolgsdorff. Sàmo godinu dana poslije, 1586., izlazi u Königsbergu i luteranski latvijski katekizam. G. Macelius (1583-1654) piše prvi rječnik i priručnik letonskoga, a prva gramatika potječe iz 1644. godine (*Manductio ad linguam lettonicam* J. G. Rehehusena). U razdoblju 1685-1694. je objavljen i prijevod *Biblije* Ernsta Glücka.

Ostali istočnobaltijski jezici – ovamo ubrajamo izumrle zemgalski (žemigalski) i selonijski (selonski).

ZEMGALSKI (žemigalski)

Govorio se je na sjeveru Litve. Njih su također u 13. stoljeću pokorili Teutonci. Zemgalski je dijelio dosta izoglosa s latvijskim i kurskim. Nije nam ostavio nikakvih zapisa pa se saznanja o njemu osnivaju na onomastici.

SELONSKI (selonijski, selijski)

Govorio se je na današnjoj granici Litve i Latvije, u sjeveroistočnoj Litvi i jugoistočnoj Latviji. U 14. ga je stoljeću nestalo kada su Selonci/Seli asimilirani u litavskoj državi. Nema tragova osim onomastičkih, ali je jasno da je dijelio dosta izoglosa s latvijskim.

SLAVENSKI JEZICI

JUŽNOSLAVENSKI JEZICI

STAROSLAVENSKI (STAROCRKVENOSLAVENSKI)

§ 32 Staroslavenski je najstariji književni slavenski jezik i prvi književni jezik gotovo svih slavenskih naroda. Ne smije ga se brkati s praslavenskim, staroslavenski nije predak svih slavenskih jezika nego sàmo najstariji posvjedočeni slavenski jezik koji je u prvo doba, kada su svi slavenski dijalekti/jezici još bili jako slični i posve razumljivi, služio kao književni jezik za više slavenskih naroda. Staroslavenski je jezik načinjen na osnovi narodnoga slavenskoga govora iz okolice Soluna (dakle jednoga staromakedon-

skoga govora⁹²) iz druge polovice 9. stoljeća. Taj su jezik kao osnovu za općeslavenski književni jezik uzeli braća Konstantin Ćiril i Metod, Grci iz Soluna, kojima je dat zadatak da odu među Slaveni i uspostave za potrebe Crkve slavenski književni jezik, što su oni i učinili uzevši njima najbliži slavenski govor – govor Slavenâ iz okolice Soluna. Kako su tada svi slavenski jezici bili jako bliski, svi su Slaveni lako mogli razumjeti taj jezik. Staroslavenskomu je dakle osnovica južnoslavenska, makedonska, a nadgradnja je općeslavenska⁹³. Konstantin je radi potrebe zapisivanja slavenskih glasova izmislio 863. i posebno pismo – glagoljicu, čiji su znakovi porijeklom, unatoč raznoraznim teorijama⁹⁴, izgleda ipak uglavnom sâmo stilizirani znakovi grčkoga alfabeta. Poslije se je u Bugarskoj spontano iz grčkoga alfabeta razvilo novo slavensko pismo – ćirilica, koja je na istoku potisnula glagoljicu. Slavenski su jezici na zapadu pak preuzeli latinicu.

Staroslavenski zapravo nije toliko pravi jezik koliko korpus tekstova. Kanonskim se stsl. tekstovima smatraju: na glagoljici – *Kijevski listići* (najstariji spomenik, pisan arhaičnom oblom glagoljicom na prostoru Blatnoga jezera u Panoniji prije dolaska Mađara⁹⁵), *Zografsko evanđelje*, *Marijinsko evanđelje*, *Assemanijev evanđelistar*, *Sinajski psaltir*, *Sinajski molitvenik*, *Kločev glagoljaš* (iz 11. st., pisan u Hrvatskoj), *Bojanski palimpsest*, *Makedonski listići*; na ćirilici – *Savina knjiga*, *Suprasaljski zbornik*, *Eninski apostol*, fragmenti *Listići Undoljskoga*, *Hilandarski odlomci*, *Zografski listići*, *Listići Iljinskoga*, *Hilferdingov listić*, *Psaltir Slucki* te po nekima i *Ostromirovo evanđelje*. Kasniji tekstovi na staroslavenskom imaju sve više mjesnih osobina, slučajno (to su staroslavenske redakcije) ili namjerno (u tom se slučaju zovu recenzije). Mogu se razlikovati tri faze staroslavenskoga: 1) prastaro(crkveno)slavenski (862-885), 2) staro(crkveno)slavenski – 10/11. stoljeće (jezik stsl. kanona), 3) crkvenoslavenski – jezik redakcijskih tekstova od 12. st. nadalje.

⁹² Neki više vole reći da je to jedan starobugarski govor, a na njemačkom se govornom području staroslavenski (u nas još zvan i starocrkvenoslavenski ili crkvenoslavenski – što pak ne mora biti isto što i staroslavenski jer se crkvenoslavenskim može zvati kasniji, nejedinstveni crkveni jezik različitih slavenskih naroda nastao na osnovi staroslavenskoga jezika s utjecajem pojedinih slavenskih jezika) katkada i zove starobugarskim.

⁹³ To je i zato što su Ćiril i Metod namjerno htjeli stvoriti općeslavenski književni jezik, a i zato što se je stsl. upotrebljavao širom slavenskoga svijeta pa nije mogao ostati ograničen sâmo na jezične crte polaznoga slavenskoga, makedonskoga, idioma na osnovi kojega je načinjen.

⁹⁴ Vidi npr. Hamm 1970: 50-53 ili Damjanović 2005: 30-35.

⁹⁵ Jezik je Kijevskih listića panonski slavenski – prijelazan slavenski dijalekat između hrvatskoga i slovačkoga koji je izumro nakon dolaska Mađara u Panoniju.

SLOVENSKI JEZIK

Slovenski je danas službeni jezik Slovenije. Govori se još i u susjednim dijelovima Italije i Austrije gdje živi slovenska autohtona manjina (ostatci Slavena koji su se ondje naselili još u 7. st.). Prije se slovenski ondje još i šire govorio (Slaveni su nekoć naseljavali čitavu istočnu Austriju što je jasno vidljivo po brojnim slavenskim toponimima).

Najstariji su spomenik slovenskoga tzv. Brižinski spomenici ili Freisinški listići nađeni u Freisingu kraj Münchena. Oni potječu između 975. i 1025. godine i to je zapravo zapis jednoga danas izumrloga slavenskoga dijalekta bliskoga slovenskomu (danas se na tom području u Austriji gdje je to pisano više ne govori slavenski). Oni su pisani latinicom slabo prilagođenom slavenskomu (tim više što ih je izgleda pisao Nijemac kojemu je neki Slaven diktirao). Ne valja svrstavati taj spomenik među stsl. spomenike.

SREDNJOJUŽNOSLAVENSKI

Srednjojužnoslavenski⁹⁶ je neutralan naziv koji obuhvaća kompleks hrvatskoga, srpskoga, bošnjačkoga (bosanskoga) i crnogorskoga standardnoga jezika. Dijalektološki gledano on obuhvaća čakavsko, kajkavsko, štokavsko i torlačko narječje. Strukturalno gledano, svako od njih može biti smatrano i posebnim jezikom iako su i ta narječja u određenoj mjeri znanstveni konstrukti. Teško je govoriti primjerice o jedinstvenom čakavskom s obzirom na to da se južnočakavski govori (koji su usko povezani sa zapadnoštokavskim nizom starih i novih izoglosa) prilično razlikuju od sjevernočakavskih govora (koji pak imaju neke stare izoglose koje ga vežu s kajkavskim i slovenskim). Kajkavski, shodno svojem položaju, dijeli mnoge osobine ne samo s čakavskim i sa štokavskim nego i sa slovenskim govorima. Jedinstvo je štokavskoga danas samo prividno, ono je nastalo naknadno – raseljavanjem i miješanjem starih dijalekata nakon provale Turaka na ove prostore. Prije velikih migracija, postojale su dvije različite varijante štokavskoga: zapadnoštokavski, sličniji kajkavskom i čakavskom, s kojima je činio dijalekatni kontinuum i s kojima dijeli neke stare izoglose, te istočnoštokavski, sličniji torlačkomu. Poslije su seoba izazvanih turskim dolaskom te razlike uvelike zatrte. Većina je zapadnih hrvatskih štokavskih dijalekata danas uglavnom, više ili manje, zapadnošto-

⁹⁶ Autor je ovoga naziva Dalibor Brozović (1928), jedan od najvećih hrvatskih kroatista 20. stoljeća.

kavskoga porijekla. Termin srednjojužnoslavenski valja shvatiti uvjetno jer neće biti da se svi njegovi dijelovi mogu smatrati jednim »dijasistemom«, a također je sasvim sigurno da nikada nije postojao kakav prasrednjojužnoslavenski (kao ni prahrvatski⁹⁷).

HRVATSKI

Najstariji zapisi na hrvatskom jeziku, pisani glagoljicom, potječu iz 11. stoljeća (*Plominski natpis*, *Krčki natpis*, *Valunska ploča*). Oko godine je 1100. nastala i čuvena *Bašćanska ploča*. Hrvati isprva pišu trima pismima – glagoljicom, zapadnom ćirilicom i latinicom, a pišu i na svim svojim narječjima – isprva čakavski i štokavski, a zatim nešto poslije i kajkavski. U 17. se stoljeću čakavski prestaje rabiti kao književni jezik u korist štokavskoga, a u 19. je stoljeću konačno uzet štokavski kao osnovica standardnoga jezika. Štokavski je za standard bio uzet zbog svoje proširenosti, zbog toga što se već neko vrijeme bio upotrebljavao kao svojevrsna književna *koine* (pa su ga tako čakavci već prije preuzeli kao književni, a neki su kajkavci, uz kajkavski, pisali primjerice i štokavski), a i, što se ne smije nikako zanemariti, zbog velika utjecaja dubrovačke književnosti (Dubrovnik je jedan od najvažnijih razloga što je kao standardan uzet ijekavski izgovor). Danas je hrvatski, unatoč tomu što mu je osnovica, kao i drugim srednjojužnoslavenskim standardnim jezicima, novoštokavska, nesumnjivo zaseban standardni jezik. Hrvatski se piše latinicom, čija se hrvatska varijanta zove *gajica* (po Ljudevitu Gaju), a čime se hrvatski uklapa u brojne, pretežno slavenske, srednjoeuropske jezike koji se slično pišu (hrvatski, slovenski, češki, slovački, litavski – svi primjerice imaju znakove č, ž, š)⁹⁸.

SRPSKI

Srbi su sve do 19. stoljeća pisali tzv. *slavjanosrpskim jezikom* – nastalim od starocrkvenoslavenskoga, s utjecajima narodnoga govora, a poslije i velikim utjecajem ruskoga. Tek od 19. st., s pojavom Dositeja Obradovića i Vuka Karadžića, počinju pisati narodnim jezikom (službeno je srpski na osnovici narodnih govora kao književni jezik priznat 1868. godine). Od kraja 19. do kraja 20. stolje-

⁹⁷ Potpisnik ovih redaka ne vjeruje ni u pračakavski ni u prakajkavski dakako. Nemoguće je primjerice sve čakavske govore izvesti iz jednoga međuprajezika. Tražimo li zajednički prajezik, moramo rekonstruirati praslavenski (odnosnu neku kasniju fazu općeslavenskoga).

⁹⁸ Dotične je znakove Gaj uzeo iz češkoga, dok je *ć* uzeto iz poljskoga, a *đ* je, zanimljivo, uzeto prema islandskom pravopisu.

ća traje težnja približavanja srpskoga i hrvatskoga jezika (u kojoj su se sa srpske strane krile velikosrpske ideje), ali tâ ideja nikada nije mogla biti provedena do kraja iako su katkad sredstva bila poprilično nasilna, a standardni jezici nikad nisu bili isti.

BOŠNJAČKI I CRNOGORSKI

Bošnjački⁹⁹ i crnogorski su najmlađi slavenski standardni jezici koji se razvijaju tek nakon 1990. godine. Bošnjački već ima svoju gramatiku, pravopis i rječnik, a Bošnjaci (Muslimani) ga prihvaćaju kao svoj jezik, dok je crnogorski još u povojima i bori se za svoj status u Crnoj Gori.

BUGARSKI

Bugarski i makedonski pripadaju u tzv. istočne južnoslavenske govore. Genetsko-dijalektološki gledano, bugarski su i makedonski isti jezik. I bugarski su i makedonski pretrpjeli jako velike promjene pod utjecajem balkanskoga jezičnoga saveza i danas su »najneslavenskiji« slavenski jezici (izgubili su sklonidbu, razvili su postpozitivne članove itd.). U 19. je stoljeću, kada nakon osamostaljivanja tek počinje pravi razvoj bugarskoga standarda, na standardizaciju bugarskoga dosta djelovao ruski (leksički, pravopisno itd.).

MAKEDONSKI

Standardni makedonski postoji tek od 1945. godine i tek se otada makedonski smatra posebnim slavenskim jezikom (prije se o njemu govorilo kao o dijelu bugarskoga). Makedonci su kao osnovu svojega standarda uzeli zapadnomakedonski dijalekat, dakako, da bi bio što različitiji od bugarskoga. Piše se ćirilicom bliskom srpskoj, za razliku od bugarske ćirilice koja je u nekim pogledima bliska ruskoj. »Otać« je makedonskoga standarda Blaže Koneski.

ISTOČNOSLAVENSKI JEZICI

STARORUSKI

§ 33 Staroruskim zovemo književni jezik stare ruske države, Kijevske Rusije, od 10/11. do 14. st., kao i govorni jezik toga doba¹⁰⁰.

⁹⁹ Sâmi ga Bošnjaci/Muslimani nazivaju bosanskim jezikom.

¹⁰⁰ Staroruski ne valja miješati sa staroslavenskim i ruskom redakcijom staroslavenskoga, također u upotrebi u staroj Rusiji.

Od njegovih spomenika možemo spomenuti npr. spjev *Slovo o vojni Igorevoj* (kraj 12. st.) i zakonik *Pravda* (na ove je svjetovne tekstove stsl. malo utjecao¹⁰¹). Kada se raspala jedinstvena ruska država, pod naletima Mongolâ i Tatarâ u 13. stoljeću i jačanjem moći i širenjem Litve i Poljske, jedinstveni se istočnoslavenski jezik, staroruski, počeo različito razvijati i tako su od njega nastala 3 suvremena istočnoslavenska jezika – ruski, bjeloruski i ukrajinski. Valja reći da je i ova podjela isključivo podjela na standardne jezike jer je genetsko-dijalektološki gledano čitav istočnoslavenski teritorij područje sâmo jednoga jezika.

SJEVEROZAPADNI RUSKI (NOVGORODSKI RUSKI)

Sjeverozapadni ruski je stari istočnoslavenski dijalekat odnosno jezik koji se je govorio na sjeverozapadu današnje Rusije, oko Novgoroda (južno od Petrograda) i koji je danas izumro. Ti su se sjeverozapadni dijalekti razlikovali po nekim osobinama od svih ostalih slavenskih jezika (npr. neprovođenjem tj. drugačijim provođenjem inače općeslavenske 2. palatalizacije te čudnim nastavkom *-e* u N. jd. *o*-osnova čega nema nigdje drugdje). Iz novgorodskoga nam je područja očuvano dosta natpisa na tom jeziku pisanih ćirilicom na brezovoj kori. Ti natpisi odražavaju čisti narodni jezik iz 12/13. st. (bez utjecaja stsl.). Poslije su te dijalekte potisnuli »normalni« ruski dijalekti tako da su danas od starih sjeverozapadnih dijalekata preostali u tamošnjim ruskim jezicima sâmo neki ostatci.

RUSKI

Ruski se razvija kao jedan odvjetak staroruskoga nakon 14. stoljeća. Danas je on službeni jezik Rusije, a govori se i u svim drugim državama bivšega SSSR-a. Na ruski je standardni jezik dosta utjecao staroslavenski, službeni jezik ruske pravoslavne crkve, više nego na ijedan drugi slavenski jezik. Tako danas u ruskom nalazimo dosta stsl. posuđenica, usporedno s domaćim ruskim riječima.

Ruski se dijeli na tri dijalekta – sjeverni, srednji i južni. Osnova je standardnoga ruskoga srednjoruski dijalekat Moskve.

¹⁰¹ Na stsl. su zapravo pisani, ali s utjecajima strus., odnosno u strus. redakciji, npr. *Ostromirovo evanđelje* iz 1056-7, *Arhangel'sko evanđelje* iz 1092, *Čudovski psalterij* z 12. st. itd.

BJELORUSKI

Kao i ruski i ukrajinski, razvio se je iz staroruskoga. Danas je službeni jezik u Bjelorusiji uz ruski (ruski kao standardni jezik preteže). Sličniji je ruskomu od ukrajinskoga, a sociolingvistička je situacija s uporabom bjeloruskoga i ruskoga jezika u javnosti, kao i u Ukrajini, krajnje složena. Kao i ukrajinski, i bjeloruski je u povijesti pretrpio znatan poljski utjecaj.

Bjeloruski je između 14. i 16. stoljeća bio i službeni jezik Velike Kneževine Litve u sastavu koje su Bjelorusi živjeli. U razdoblju 1517-1519. je izašla *Biblija* na bjeloruskom. Pisanje su na bjeloruskom prvo krajem 17. st. zabranili Poljaci, a stoljeće poslije i Rusi.

UKRAJINSKI

Kao i ruski i bjeloruski, razvija se iz staroruskoga nakon 14. st. Danas je uz ruski službeni jezik Ukrajine (kao i u Bjelorusiji, sociolingvistička je situacija ondje jako komplicirana). Ukrajinski se govori na području središta stare Kijevske Rusije pa bi se i staroruski s punim pravom mogao zvati i staroukrajinski¹⁰².

Ukrajinski dugo bijaše samo jezikom nižih slojeva (plemstvo je govorilo poljski ili ruski), a književnost se u pravom smislu javlja tek od 18. st. Ruski je car Petar I. 1720. zabranio tiskanje ukrajinskih knjiga. Knjige se na ukrajinskom opet izdaju, a jezik razvija tek od kraja 19. stoljeća. Ukrajinski se je standard razvio na osnovi jugoistočnih dijalekata (pogotovu kijevskoga govora). Danas se ukrajinski govori više na zapadu Ukrajine, dok prema istoku prevladava ruski.

RUSINSKI

Rusinski je jezik Rusinâ, manjinskoga naroda koji živi u Slovačkoj, Poljskoj, Ukrajini, Rumunjskoj, Vojvodini, Hrvatskoj itd. Rusinski je, prema svemu sudeći, poseban istočnoslavenski jezik premda ga neki svrstavaju u zapadnoslavenske jezike, a drugi među ukrajinske dijalekte. Rusini su grkokatolici, a jezik im se piše ćirilicom te je dosta dijalekatski raščlanjen, pri čem u nekim dijalektima prevladavaju istočnoslavenski, a u drugima zapadnoslavenski elementi.

¹⁰² Osim toga, taj je jezik i jezično zapravo bliži današnjemu ukrajinskomu nego ruskomu.

ZAPADNOSLAVENSKI JEZICI

Zapadnoslavenski jezici – mogu se podijeliti na tri skupine: na lehitske jezike (poljski, kašupski te izumrli slovinski, polapski i pomeranski), na lužički (gornjolužički i donjolužički) i na češko-slovačku skupinu.

ČEŠKI

§ 34 Najstariji su češki spomenici iz 12/13. stoljeća (*Ostrowska pjesma*). Isprva su pisali, kao i drugi slavenski narodi, na staroslavenskom (neki stsl. tekstovi pokazuju češke utjecaje). Češki se već u 15. st. razvija kao jezik visoke kulture nošen husitskim reformama. Zatim ga potiskuje njemački, da bi se od doba prosvjetiteljstva krajem 18. st. ponovno počeo uzdizati. Danas je službeni jezik Češke. Čini dijalekatni kontinuum sa slovačkim. Veliki su dijelovi Češke naknadno, nakon II. svjetskoga rata i protjerivanja Nijemaca, naseljeni Česima. Ondje se govore novi miješani dijalekti (Sudeti, područje na granici s Poljskom itd.). Standardnomu su češkomu osnova srednjoeški govori, pogotovu govor Praga. Važno je napomenuti da se književni češki jezik bitno razlikuje od sveopćega češkoga govornoga jezika (*obecná čeština*). Češki je pravopis, koji potječe još iz husitskoga razdoblja, bitno utjecao na pravopise drugih jezika, neposredno ili posredno (slovački, hrvatski, slovenski, litavski, latvijski).

SLOVAČKI

Najstariji su slovački tekstovi tek iz 15. stoljeća. Od 14. do 18. stoljeća Slovaci kao književni jezik uglavnom rabe češki (za vjerske potrebe) ili latinski. Kako je Slovačka bila stalno pod Ugarskom, književni se slovački razvija tek od kraja 18. st. Kao osnova je slovačkoga standardnoga jezika u 19. st. uzet srednjoslovački zato što je najrazličitiji od češkoga (književni se je jezik u 18. i 19. st. bio pokušavao izgraditi i na osnovi zapadnoslovačkoga dijalekta, no 1851. je pobijedio književni jezik na osnovi srednjoslovačkoga). Zapadni su slovački govori jako bliski češkomu, a istočni poljskomu i ukrajinskomu.

GORNJOLUŽIČKI I DONJOLUŽIČKI (LUŽIČKOSRPSKI¹⁰³)

Slavenski su se jezici nekoć govorili na puno većem prostoru, među ostalim i u današnjoj istočnoj Njemačkoj. Za razliku od polap-

¹⁰³ Osim istoga imena, Lužički Srbi vjerojatno nemaju nikakve izravne veze sa Srbima iz Srbije.

skoga koji je u sjeveroistočnoj Njemačkoj izumro, slavenski se održao u središnjoj istočnoj Njemačkoj uz rijeku Sprevu (Spree), oko gradova Budyšina (Bautzena) i Chotěbuza (Cottbusa). Gornjolужиčki su (na jugu) i donjolужиčki (na sjeveru)¹⁰⁴ dva bliskosrodna jezika, ali su ipak odvojeni jezici. Diješe ih i neke jako stare izoglose. Gornjolужиčki je bliži češkomu, a inovativniji je donjolужиčki bliži poljskomu. Prvi su im spomenici iz 16. stoljeća (Lutherov *Katekizam* je 1574. preveden na donjolужиčki, a 1597. na gornjolужиčki). Neki su stari lužički tekstovi iz 16. st. bili nastali na područjima istočno od današnjega lužičkoga područja gdje je njemački poslije istisnuo lužički (lužički se prije govorio na puno širem području – on je samo ostatak Slavena koji su naseljavali čitavo područje današnje istočne Njemačke). Danas im je položaj u Njemačkoj sve bolji i bolji, lužički su jezici zaštićeni zakonom, jezici se uče u školama i proučavaju na sveučilištima, izdaju se knjige, novine itd. Danas donjolужиčkim govori oko 10 000 ljudi, a gornjolужиčkim oko 40 000 (od čega svakodnevno i kao prvi jezik oko 15 000 ljudi), a broj se govornika, čini se, neprestano stanuje. Uglavnom ih govore stariji naraštaji, a svi su dvojezični (osim nekih najmlađih stanovnika). Gornjolужиčki je u boljem položaju zato što njegovi govornici čine katoličku enklavu među protestantima pa se nisu miješali s okolnim protestantima tj. Nijemcima te su tako uspjeli bolje očuvati svoj jezik. Donjolужиčani su pak protestanti, kao i okolni Nijemci, pa su se s njima miješali što je onda negativno utjecalo na jezik zbog brojnijih miješanih brakova.

POLAPSKI

Polapski je jezik Slavena koji su živjeli u sjeveroistočnoj Njemačkoj, oko rijeke Labe. Oni su bili najzapadniji Slaveni. Polapski je izumro negdje polovicom 18. stoljeća kada ga je potisnuo njemački. Polapski se po nekim osobinama znatno razlikovao od drugih slavenskih jezika. Blizak je bio pomoranskomu i kašupskomu, a posvjedočen nam je po nekoliko rukopisnih rječnika i raznih zapisa iz 17. i 18. stoljeća. Poznato je oko 2800 polapskih riječi (ali od tekstova samo nekoliko molitava, jedna svadbena pjesma i nekoliko narodnih priča). Neposredno je pred izumiranje više ljudi ondje skupljalo fraze, sastavljalo popise riječi i bavilo se narodnim folklorom, ali od njih svih izgleda samo jedan bijaše izvornim govornikom polapskoga¹⁰⁵. Važan je spomenik *Vocabularium Vene-*

¹⁰⁴ *Donji* se i *gornji* odnosi na tok rijeke Spreve (Spree) koja teče prema sjeveru.

¹⁰⁵ Taj je pak ostavio samo 13 strana lingvistički relevantne građe u svojem rukopisu od 310 strana).

dicum (1679-1719) Christiana Henniga. Njemački su gradovi Bremen i Brandenburg zapravo izvorno gradovi koje su osnovali polapski Slaveni (Bremin i Branibor).

POMORANSKI

Pomoranski je danas izumro jezik (zapravo naziv kojim obuhvaćamo više negdanjih dijalekata) Slavenâ koji su živjeli između ušća Odre i Visle, uz obale Baltika pa prema unutrašnjosti, vjerojatno sve do nekakva oblika lužičkoga (Mecklenburg u današnjoj Njemačkoj, područje oko gradova Szczecina i Koszalina u današnjoj Poljskoj). Potisnuo ga je njemački tijekom duge njemačke eskpanzije prema istoku. On nam je poznat samo iz onomastike, a s polapskim je na zapadu i kašupskim odnosno slovinskim na istoku činio dijalekatni kontinuum. Današnji poljski govori na području stare Pomoracije nemaju veze s pomoranskim – to su novi miješani dijalekti nastali nakon protjerivanja Nijemaca i naseljavanja Poljaka iz raznih dijelova Poljske. Jedini su ostatci pomoranskoga današnji toponimi i zabilježena osobna i mjesna imena u njemačkim dokumentima između 12. i 14. stoljeća.

POLJSKI

Poljski je glosama potvrđen od 12. (onomastički i od 9. st.), a tekstovima tek od 14. stoljeća (*Svetokriške propovijedi*). Kako je kršćanstvo u 10. st. došlo u Poljsku iz Češke, staročeški je u početku jako utjecao na staropoljski. Od 16. se stoljeća javlja književnost na poljskom, a poljski ne prestaje biti književnim jezikom ni za razdoblja neovisnosti. Danas je poljski službeni jezik Poljske. Poljski se dijeli na 4 dijalekta: velikopoljski, malopoljski, mazovski (mazurski) i šleski. Nakon brojnih migracija od 1945. godine nadalje, slika se poljskih dijalekata bitno promijenila i nastali su novi miješani dijalekti (na područjima oduzetima Njemačkoj).

KAŠUPSKI

Poseban slavenski jezik koji se govori oko grada Gdańska, danas ima nešto više od 50 000 govornika. Poljski lingvisti ga iz političkih razloga smatraju poljskim dijalektom iako ga od poljskoga odvajaju neke veoma stare izoglose. Najstariji tekstovi na kašupskom potječu iz 16. stoljeća (protestantski prijevodi), a danas ne postoji kašupski književni jezik. Kašubi se danas etnički uglavnom smatraju Poljacima (u prošlosti i Nijemcima). To i činjenica

da kašupski čini više različitih dijalekata sprječava uspostavljanje jednoga književnoga jezika. Kašupski je nerazumljiv govornicima poljskih dijalekata.

SLOVINSKI

Slavenski idiom sa sjevera današnje Poljske, oko jezera Gardno i Łebsko. Neki ga smatraju posebnim jezikom, a neki samo jednim (sjeverozapadnim) kašupskim dijalektom. Slovinski (slovjinski) je jako dobro opisan (postoji opsežna i detaljna gramatika i rječnik Friedricha Lorentza s početka 20. st.), a bitan je za slavistiku zato što je zadržao neke jako arhaične osobine (kao što je slobodan naglasak). Izumro je, odnosno prestao se je govoriti uglavnom negdje u razdoblju prije II. svjetskoga rata (neki tvrde već i početkom 20. st.) iako su poljski dijalektolozi još 1959. nailazili na starije osobe koje su još znale neke slovinske riječi i fraze. Slovinski je iz upotrebe istisnuo donjonjemački. Govornike je slovinskoga od Kašubâ i Poljakâ razdvajalo to što su bili luterani¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Tužna je sudbina slovinskoga naroda. Kako su do 1945, kada je njihovo područje oduzeto Njemačkoj i pripojeno Poljskoj, već bili u potpunosti ponijemčeni, Poljaci su prema njima, smatrajući ih Nijemcima, vrlo grubo postupali te ih je naposljetku većina pobjegla u Njemačku.

ALBANSKI JEZIK

§ 35 Od dobro posvjedočenih primarnih grana ie. jezikâ, albanski je najkasnije posvjedočen – tek od 14. stoljeća. Kada se činjenica što je albanski jako kasno posvjedočen udruži s činjenicom da je albanski jedan od najinovativnijih ie. jezikâ, odnosno jedan od ie. jezikâ koji je pretrpio najviše promjena od ie. prajezika do danas, jasno je da albanski nikako ne može biti jedan od ključnih jezikâ pri rekonstrukciji ie. prajezika. No unatoč inovativnosti, neke osobine albanskoga svejedno mogu pridonijeti u rekonstrukciji ie., i to čak u nekim prilično bitnim segmentima.

Ime Albanci potječe od imena maloga antičkoga plemena u sjevernoj Albaniji – *Albanoi* (ime je posvjedočeno od Ptolemejeva vremena). Sâmi Albanci sebe nazivaju *shqiptarë*. Tragovi se praalbanskoga vide u brojnim toponimima u Epiru. Albanski je potekao od nekoga ie. jezika koji se je govorio na istočnoj obali Jadrana. Obično se dovodi u vezu s »ilirskim« (pa bi albanski bio jedini ostatak »ilirskoga«), no tâ je teza, kao uostalom i jedinstvenost »ilirskoga«, nedokazana, a ni ne može je se pouzdano dokazati s obzirom na to da nam je od »ilirskoga« ostalo malo ili ništa tragova (nešto glosâ i onomastički tragovi).

Prve albanske glose potječu iz 14. st., 1462. je zabilježena kratka formula/obrazac za krštenje na gegijskom, a 1496. je neke albanske glose zabilježio i njemački putopisac Arnold von Harff (tridesetak riječi i 8 kratkih rečenica). S kraja 15. st. potječe i odlomak Matejeva evanđelja na toskijskom. Iz 16. st. potječu prvi vjerski tekstovi – 1555. je tiskan *Meshari* »Misal« Gjona Buzukua, a 1592. *E mbsuame e krështerë (Dottrina cristiana)* Lekëa Matrënge (talijanski zvan i Luca Matranga). Godine 1635. je u Rimu tiskan latinsko-albanski rječnik, prva je gramatika albanskoga napisana 1710., no objavljena je tek 1982.

Na albanski je strahovito utjecao latinski jezik. Iz njega je u albanski (kao i u velški u Britaniji) ušlo strašno puno posuđenica¹⁰⁷

¹⁰⁷ I za albanski se i za velški pretpostavlja da im je više od 50% leksika posuđeno iz latinskoga. Još je romanskih elemenata u albanski ušlo poslije iz talijanskoga i arumunjskoga.

(Rimljani su Albaniju osvojili, zajedno s ostatkom Ilirije, u 2. st. pr. K.). Osim toga, nakon dolaska Slavenâ na Balkan, preuzeto je i dosta slavizama, a određen dio leksika albanski dijeli i s rumunjskim (s čijim su govornicima Albanci izgleda prije bili u dodiru jer su preci Rumunja živjeli u unutrašnjosti Balkana). Uz to, ima i priličan broj posuđenica iz turskoga i grčkoga također. Albanski se otpočетка piše latinicom¹⁰⁸, no s jako puno varijacija. Današnji je pravopis dogovoren 1908. na sastanku u Bitoli nakon što je Turska dopustila upotrebu albanskoga jezika.

Albanski čine dva velika dijalekta – toskijski na jugu Albanije i gegijski na sjeveru. Granica je dvaju dijalekata na rijeci Shkumbin. Oni se prilično razlikuju, a toskijski je nešto inovativniji od gegijskoga. Isprva je standardni jezik bio zasnovan na gegijskom, no to je nasilno promijenio albanski staljinistički diktator Enver Hoxha. Kako je on bio s juga Albanije, iz grada Gjirokastëra, on je dakako kao novi standard odredio upravo svoj dijalekat, toskijski, koji i danas funkcionira kao standardni albanski.

Albanci su po vjeri katolici (na sjeveru), muslimani (većina, uglavnom u središnjoj Albaniji) i pravoslavci (na jugu)¹⁰⁹. Albanaca, osim u Albaniji, ima dosta i u susjednim zemljama, na Kosovu gdje su većina od preko 90%, u zapadnoj Makedoniji (25%), u Grčkoj, u Italiji (tzv. *Arbreši* na jugu Italije) itd. U Hrvatskoj je poznata njihova kolonija u Arbanasima – danas dijelu Zadra¹¹⁰. Čini se da arbanaškomu prijete izumiranje jer ga govori sve manje djece.

¹⁰⁸ U 18. se i 19. stoljeću albanski nešto malo pisao i dvama pismima načinjenima na osnovi grčkoga alfabeta te arabicom, no to nije ostavilo bitnijega traga.

¹⁰⁹ No danas je u Albaniji, nakon što je za komunističkoga režima ondje i službeno bila zabranjena svaka religija, malo praktičnih vjernika.

¹¹⁰ Arbanase su početkom 18. stoljeća osnovala izbjeglice iz Bara.

SLABO POSVJEDOČENI JEZICI

§ 36 Slabo, odnosno fragmentarno posvjedočenim ie. jezicima smatramo ònē jezike od kojih je, kako im i sàmo ime kaže, ostalo nedovoljno tragova (malo natpisa ili sàmo imena ili posuđenice u kojem drugom jeziku) eda bismo ih mogli rabiti kao primaran izvor pri rekonstrukciji ie. prajezika. Ovdje ćemo nabrojiti takve fragmentarno posvjedočene ie. jezike koji ne pripadaju nijednoj većoj jezičnoj grani, ili se o njima premalo zna da bi ih se moglo svrstati u koju granu. Neke smo fragmentarno posvjedočene jezike, ònē na Apeninskom poluotoku – venetski, ligurski, južnopicenski i mesapski, već spominjali (vidi § 18). Fragmentarno se posvjedočeni jezici još zovu i reliktnim jezicima.

LUZITANSKI

Luzitanski je bio predrimski jezik današnjega južnoga Portugala odnosno Španjolske (natpisi su nađeni u portugalskoj pokrajini Alentejo i španjolskoj pokrajini Extremadura), slabo posvjedočen, ali bez ikakve sumnje ie. jezik. Na njemu postoji nekoliko kasnih natpisa (svi iz 1. st. pr. K.), uglavnom na kamenu i pisanih latinicom. Često ga se je povezivalo s keltskim jezicima što nema puno smisla znamo li da je luzitanski očuvao ie. *p kao *p*, koje u keltskim jezicima nestaje. I neke ga druge izoglose razdvajaju od keltskoga, ali je teško doći do konačnoga zaključka s obzirom na to da je poznato manje od 50 luzitanskih riječi. Luzitanski je ostavio dosta onomastičkih tragova.

»SJEVEROZAPADNI BLOK«

Jezik je tzv. sjeverozapadnoga bloka neposvjedočen ie. jezik, koji nije pripadao ni keltskoj ni germanskoj skupini jezika, a koji se navodno govorio na području današnjega Beneluksa ostavivši sàmo onomastičke tragove (toponime i slično). Treba napomenuti da postojanje »sjeverozapadnoga bloka« nije općeprihvaćeno.

»ILIRSKI KOMPLEKS«

U antici se područje od Raše (antički *Arsia*) u Istri do Albanije nazivalo Ilirikom. U 19. st. se svi jezični tragovi nađeni na području staroga Ilirika automatski pripisuju »ilirskom«, no kako se čini, nije bilo jedinstvena ilirskoga jezika. U čitavom Iliriku nema nijednoga predrimskoga zapisa te nam »ilirski« uopće nije ostavio pisanoga traga. Radoslav Katičić (1976) ustanovio je da na području Ilirika postoji više onomastičkih zona i vjerojatno više jezika, a ne samo jedan ilirski jezik. Tako je lako moguće da je bilo zapravo 4 »ilirska« jezika: histarski, liburnski, delmato-panonski i ilirski u pravom smislu (*Illyrii proprie dicti* – na području stare ilirske države).

DAČKI I TRAČKI

Dački i trački su bili ie. jezici staroga istočnoga Balkana. Nije posve jasan njihov odnos, a niti to jesu li uopće postojala upravo dva jezika – dački u Daciji (današnjoj Rumunjskoj) i trački u Trakiji (današnjoj Bugarskoj). Bugarski lingvist Vladimir Georgijev razlikuje na osnovi toponimije dački i trački (slično kao što Katičić razlikuje 4 »ilirska jezika« na istoj osnovi). Na dačkom nema tekstova, a na tračkom postoje dva nerazumljiva teksta pisana grčkim alfabetom, ali bez razmaka, te 20-ak kraćih natpisa. Najpoznatiji je trački spomenik, jedan od tih dvaju, *natpis na zlatnom prstenu iz Ezerova* iz 5. st. pr. K.¹¹¹ U grčkim je izvorima zabilježeno i nešto tračkih glosa.

MACEDONSKI

Macedonski je bio jezik stare Makedonije (Makedonije). Slabo je poznat, kao i **peonski** (ie. jezik koji se je govorio u antici uza srednji tok Vardara). Macedonski nam je poznat samo iz glosâ i onomastike. Na njemu, što je zapravo neobično, nema tekstova – vjerojatno zato što je macedonsko plemstvo brzo prihvatilo grčki kao svoj jezik. Neki ga smatraju arhaičnim grčkim dijalektom (što neće biti točno) ili jednostavno ie. jezikom bliskim grčkomu (što je moguće).

¹¹¹ Natpis glasi: *rolisteneasn ereneatil teaněskoa razeadam eantilezy ptamiēe raz ēlta*. Ne zna se što to znači.

PELAZGIJSKI (pelazgički)

Pelazgijski je bio navodni ie. jezik prastanovnika Grčke koji nam nije ostavio tragova osim mogućih toponima i posuđenica u grčkome. Herodot spominje pelazgijski kao »barbarski« jezik, dakle različit od grčkoga, no njegovo je postojanje jako upitno.

FRIGIJSKI

Frigijski je bio jezik države Frigije u Maloj Aziji poznat po legendarnom kralju Midi, čiji je dodir navodno sve pretvarao u zlato. Moguće je da su Frigijci u Malu Aziju dospjeli s »narodima s mora«. Prema Herodotu, Frigijci u Malu Aziju dolaze iz Macedonije, otprilike u isto vrijeme kada Armenci odlaze iz Male Azije da bi otišli u ondašnju Albaniju, današnju Armeniju. Frigijski jezik čini sâm zasebnu granu ie. jezika i nije bliže povezan ni s anatolijskim jezicima ni s drugim jezicima premda dijeli neke izoglose s grčkim i armenskim što vjerojatno govori o njihovoj dijalekatnoj bliskosti u ie. prajeziku. Posvjedočen je razmjerno dobro, s 200-injak natpisa koji potječu iz razdoblja između 8. i 4. st. pr. K. (malobrojni starofrigijski natpisi, njih samo 27) i iz 2. i 3. st. po Kr. (novofrigijski, uglavnom nadgrobni natpisi kojih ima više) kada ga je konačno prebrisao grčki.

NEINDOEUROPSKI JEZICI STARE EUROPE

AKVITANSKI

Akvitanski je bio slabo posvjedočen neie. jezik koji se je govorio na području današnje Španjolske i Francuske. Akvitanski je predak današnjega baskijskoga jezika, ali se govorio na puno većem području nego baskijski danas (nekoć je čitava francuska Gaskonja bila baskijska što se vidi i po njezinu imenu), i to više prema sjeveru – zapravo se akvitanski izvorno govorio u jugozapadnoj Galiji, današnjoj Francuskoj, i Pirinejima, a manjim dijelom na području današnje španjolske Baskije. Akvitanci su se, odnosno Baski, dakle, prema jugozapadu pomakli tek poslije. Akvitanski natpisi potječu iz 1. st. pr. K., a pisani su latinicom. To su uglavnom imena, uglavnom unutar latinskih natpisa. Posvjedočeno je oko 400 akvitanskih osobnih imena i oko 70 imena božanstava. Ta su imena nesumnjivo baskijska – usp. npr. akv. ime *Cison* i bask. *gizon* »čovjek«, akv. ime *Andere* i bask. *andere* »žena«, akv. *Nescato* i bask. *neskato* »djevojka«, akv. *Sahar* i bask. *zahar* »star« itd. Baskijski

je posvjedočen od 9. st. glosama, uglavnom imenima uz nešto riječi i fraza. Godine 1545. je objavljena prva knjiga na baskijskom – *Linguae Vasconum Primitiae*.

Baski su starosjedioci u svojoj domovini – nema nikakvih tragova njihova doseljavanja. Oni su jedini predindoeuropski europski narod koji je uspio ostati neasimiliran sve do danas. Čini se da nešto posuđenica iz baskijskoga, ili jezika srodnoga baskijskomu, ima i u staroirskom što bi nam također moglo govoriti o negdanjoj većoj proširenosti baskijskoga/akvitanskoga, odnosno mogućih njemu srodnih jezika. Baskijski je izoliran jezik, odnosno nema poznatih srodnih jezika.

IBERSKI

Iberi su bili neindoeuropski narod s istočne obale današnje Španjolske od kojega su Keltiberi posudili slogovno-alfabetско pismo za svoj jezik. O iberskom se dugo nije ništa znalo dok u prvoj polovici 20. st. španjolski jezikoslovac Manuel Gómez Moreno nije odgonetnuo kako iberski valja čitati. No iako sada iberske tekstove možemo čitati, opet se malo što razumije jer je dotični jezik očito nesrodan i s jednim drugim nama poznatim jezikom. Iberski je dobro posvjedočen – poznato je više od 1000 iberskih natpisa. Najstariji natpisi potječu iz 5/4. st. pr. K., a izgleda da se je iberski govorio sve do 4. st. po Kr. Iberska je dijalekatna raznolikost posvjedočena i u natpisima. Sve skupa je, uključujući sve toponime, glase i osobna imena, poznato oko 1000 različitih iberskih riječi (kojima uglavnom ne znamo značenja).

TARTESANSKI

Tartesanski je slabo poznat jezik, najvjerojatnije neie., čiji su natpisi (njih 70-ak) nađeni na jugozapadu iberskoga poluotoka (otprilike na istom području gdje su nađeni i luzitanski natpisi). Pisan je poluslogovnim pismom, kao i iberski, a natpisi su mu iz doba između 7/6. i 4. st. pr. K. Tartesanski katkada zovu i južnoluzitanskim iako nema s njim veze, a i samo je ime *tartesanski* potpuno proizvoljno.

PIKTSKI

Piktski je bio neie. jezik sjeverne Britanije, Škotske i Irske u ranom srednjem vijeku. Ostavio je malo tragova – nekoliko natpisa na ogamu, i o njemu se jako malo zna.

POREDBENA FONOLOGIJA

UVOD

§ 37 Neke smo informacije vezane uz poredbenopovijesnu lingvistiku već iznijeli na samom početku (vidi § 1, § 2). Ovdje ćemo ukratko prikazati još neke elemente povijesnoga jezikoslovlja, odnosno preciznije, povijesne fonologije.

JEZIČNE PROMJENE I POREDBENOPOVIJESNA LINGVISTIKA

Jezići se mijenjaju. To je općepoznata stvar koju svatko može lako potvrditi – primjerice, naši djedovi i bake ne govore potpuno isto kao što mi govorimo, a isto tako lako možemo ustvrditi da su ljudi prije sto godina govorili malo drugačije nego što mi govorimo. Odemo li dublje u prošlost, razlike će biti sve veće. Prođe li nekoliko tisuća godina, tih se malih promjena toliko nagomila da se jezici potpuno promijene i često se rascijepu na više različitih jezika čiji se govornici više ne razumiju. Tako su i od indoeuropskoga prajezika, koji se je govorio negdje 4000. pr. K., nastali današnji indoeuropski jezici među koje pripadaju svi autohtoni europski jezici osim baskijskoga, mađarskoga, finskoga i estonskoga te nekolice manjih jezika.

Često se čuje ili da jezik postaje sve razvijeniji ili da se jezik kvari – npr. stariji će se ljudi žaliti da mladi više ne znaju govoriti, da se njihov izvorni, pravi jezik gubi itd. No sve su to zablude. Jezik se ne razvija, niti se kvari. Jezik se jednostavno **mijenja**. Jezična je promjena stalna, jezik se neprestano mijenja, i u trenutku dok ovo čitate. Nema jezika koji se ne mijenja i koji se nije mijenjao. Promjena je imanentna svakom ljudskom jeziku.

Često se čuje i da se jezik pojednostavljuje – da se teži lakšemu, kraćemu, ekonomičnijemu izgovoru i izrazu. To često jest točno, ali ne uvijek. Ne možemo reći da se jezik pojednostavljuje – on se, kako već rekosmo, samo mijenja. Tako primjerice pojednostavljenjem možemo smatrati da se u govornom hrvatskom često umjesto *učiti* kaže *učit*. Drugi je izraz kraći, ekonomičniji. No s druge strane, danas se kaže i *ženama*, a ne, recimo, *ženam* iako je ovaj drugi

oblik u prošlosti imao priliku prevladati kao i prvi oblik. Da ekonomičnost izraza nije uvijek u prvom planu, jasno je već po tome što je prevladao duži oblik *ženama*, a ne kraći *ženam*. Jednako tako je prema starijim oblicima *vidjevši* i *vidjev* danas u potpunosti prevladao duži oblik *vidjevši*. To se izvrsno vidi i kod pridjevsko-zamjeničke sklonidbe u hrvatskom – ondje su nastali ekonomični, kraći oblici kao D. *tom*, *dobrom* umjesto starijega *tomu*, *dobromu* (koji još postoje), ali su također i prema starom, već izvorno ekonomičnu, kratkom L. *tom*, *dobrom* nastali i novi, duži (neekonomični!) *tome*, *dobrome*. Isto je i na glasovnom planu – možemo reći da je pojednostavljenje to što se u hrvatskim govorima umjesto *pčela* veli *čela*, no to što se umjesto *rđa* kaže *hrđa* se i ne može baš smatrati pojednostavljenjem. To je jasno ako se pogleda popis glasovnih promjena (vidi § 38) – kod nekih glasovi nestaju (npr. sinkopa), a kod drugih se glasovi dodaju (npr. epenteza) itd. Dakle nema nikakva razloga smatrati da se jezik ili izgovor općenito pojednostavljuje – jezik se mijenja, a ta promjena katkada rezultira »pojednostavljenjem«, a katkada »kompliciranjem«.

Povijesna se lingvistika bavi proučavanjem povijesnih mijena u jeziku – ili na općenitoj razini, proučavajući načela jezične promjene, ili konkretno, proučavajući prošlost pojedinih jezičnih porodica, skupina ili jezika. Tako se indoeuropeistika bavi proučavanjem prošlosti indoeuropskih jezika, semitistika se bavi proučavanjem prošlosti semitskih jezika itd.

Prajezici pojedine jezične porodice mogu biti **posvjedočeni** i **neposvjedočeni** tj. zapisani i nezapisani. Primjer su posvjedočenih prajezika latinski od kojega su nastali svi romanski jezici, ili starokineski jezik od kojega su nastali svi moderni kineski jezici (koji se često neprecizno nazivaju i kineskim dijalektima). Primjer su neposvjedočenih, nezapisanih prajezika indoeuropski, uralški ili semitski prajezik. Nijedan od njih nije zapisan. Svi jezici nastali od istoga prajezika čine, dakako, jednu jezičnu porodicu.

Kako dolazimo do zaključaka o tome da su određeni jezici srodni, odnosno da su nastali od istoga prajezika? Najprije dolazi do opažanja o sličnosti određenih jezika – u riječima, oblicima itd. Tako su ljudi već davno primijetili da je dosta europskih jezika slično, no nisu znali te sličnosti objasniti. Pogledajmo neke od očitih sličnosti u leksiku između hrvatskoga i engleskoga: *māti/mätēr* ~ *mother*, *brät* ~ *brother*, *sîn* ~ *son*, *sèstra* ~ *sister*, *sûn-ce* ~ *sun*, *nôs* ~ *nose*, *mîš* ~ *mouse*, *svínja* ~ *swine*, *vòda* ~ *water*, *dvâ* ~ *two* itd. Ove su sličnosti rezultat toga što su i hrvatski i engleski potekli od istoga

jezika pretka – indoeuropskoga. Valja istaknuti da sama sličnost nije dovoljna – ona naime može biti i slučajna. Tako su hrvatske i engleske riječi *dân* i *day*, *svêt* i *saint* sasvim slučajno slične. S druge strane, srodne riječi ne moraju nužno biti slične da bi bile srodne. Tako su npr. srodne hrvatske i engleske riječi *jèzik* ~ *tongue*, *òko* ~ *eye*, *ûho* ~ *ear*, *kíi* ~ *daughter*, *ždrâl* ~ *crane* ili *dròzd* ~ *thrush* itd. iako uopće nisu slične. U dotičnim su se riječima glasovi od indoeuropskoga vremena toliko promijenili da te riječi u ovim dvama jezicima, unatoč tomu što su nastale od istih korijena, više uopće ne nalikuju jedne drugima. To nam dakle opet dokazuje da je sama sličnost nevažna. Ono što je važno jesu **sustavne glasovne podudarnosti**. Postoje i riječi koje su naizgled slične, ali nisu srodne – to su npr. već spomenute riječi hrv. i eng. *svêt* i *saint* ili *dân* i *day* koje nemaju veze jedne s drugima. Kao druge takve slučajne podudarnosti možemo navesti hrv. *tròm* i stir. *tromm* »težak«, eng. *bad* »loš« i perzijski *bæd* istoga značenja, hrv. *jáje* i svah. *yai*, hrv. *màma* i kin. *māma* (takve su riječi često slične u jezicima svijeta), eng. *name* »ime« i jap. *namae* istoga značenja, svah. *kumi* »deset« i finski *kymmenen* (isto), svah. *ile* »onaj« i lat. *ille* istog značenja, hebrejski *goyim* »stranci (nežidovi)« i japanski *gaijin* »stranac«, malgaški *vorona* »ptica« i ruski *ворона* »vrana« itd. U prethodnim je primjerima jasno da je nemoguće da su te riječi srodne već i po tome što je tu (isključimo li prva dva primjera) riječ o udaljenim jezicima koji očito nemaju nikakve bliske veze jedni s drugima. Sve i da su neki od njih jako dubinski srodni (primjerice engleski i japanski bi trebali po nostratičkoj teoriji biti dubinski srodni), u tom bismo slučaju *a priori* očekivali da njihove srodne riječi neće biti slične (jer je prošlo previše vremena i malo je vjerojatno da bi se tako malo promijenile). Ali svakako nam takvi primjeri pokazuju da su slučajne sličnosti između jezika itekako moguće. No katkada su neke riječi povezane iako nam to izgleda nemoguće jer se nalaze u posve udaljenim jezicima (a nisu posrijedi novije posuđenice) – tako je npr. kineski *mǎ* »konj« (jap. *uma*) srodno s eng. *mare* »kočila«. Tu je posrijedi lutajuća riječ koja se eto našla i u dvama tako udaljenim jezicima.

Sustavnim promatranjem i izučavanjem dolazimo do sustavnih podudarnosti između pojedinih jezika. Tako primjerice dolazimo do sustavne glasovne podudarnosti da prema početnom engleskom *th-* uvijek stoji hrvatsko *t-*, usp. npr. engleski *three* i hrvatski *tri*, engleski *thin* i hrvatski *tanak*, engleski *thorn* i hrvatski *trn* itd. No opet ni sustavne glasovne podudarnosti nisu dovoljne jer one često postoje i kod posuđivanja riječi, tako, recimo, turskom *ç*

pravilno odgovara hrvatsko *č*, usp. primjerice turski *çorap* i hrvatski *čàrapa*, *çay* i *čàj*, *çelik* i *čèlik* itd. Tu je dakako riječ o turskim posuđenicama u hrvatskom, a ne o nasljeđenicama, no katkada ne možemo biti sigurni je li određen sloj riječi u jednom jeziku naslijeđen ili posuđen. Stoga osim sustavnih glasovnih podudarnosti tražimo i sustavne gramatičke, odnosno morfološke podudarnosti. Tek nam one doista pouzdano mogu dokazati srodnost dvaju ili više jezika. Tako su prvi indoeuropeisti dokazali srodnost indoeuropskih jezika promatrajući prezentsku paradigmu glagola »biti«, usp. staroindijski (sanskrt) *ásmi*, *ási*, *ásti*, staroslavenski *jesmь*, *jesi*, *jestь*, latinski *sum*, *ēs*, *est*, hetitski *ēšmi*, *ēšši*, *ēšzi*, gotski *im*, *is*, *ist*, armenski *em*, *es*, *ē*, starolitavski *esmi*, *esi*, *esti* itd. Ovakve sličnosti nikako ne mogu biti ni plod slučajnosti ni plod posuđivanja i one nam nesumnjivo dokazuju srodnost indoeuropskih jezika. Ovom se metodom, koju nazivamo **poredbenopovijesna metoda**, služimo pri rekonstrukciji neposvjedočenih prajezika. Tako sustavnim uspoređivanjem indoeuropskih jezika dolazimo do toga da su prva tri lica prezenta glagola »biti« u indoeuropskom glasila **h₁esmi*, **h₁esi*, **h₁esti*.

Kako rekonstruiramo? Gledajući sustavno odraze pojedinih glasova u više jezika, dolazimo do najboljega rješenja kako rekonstruirati određen glas u prajeziku. Najbolje je rješenje onō pomoću kojega najlakše možemo objasniti sve odraze dotičnoga glasa u jezicima potomcima. Tako promatrajući sanskrtsko *ási*, staroslavensko *jesi*, latinsko *ēs*, hetitsko *ēšši*, gotsko *is*, armensko *es* i starolitavsko *esi* dolazimo do zaključka da je prvi samoglasnik u ovoj riječi u indoeuropskom prajeziku najvjerojatnije bio **e*. Zašto? Ne sàmo zato što većina indoeuropskih jezika pokazuje odraz */e/*, nego i zato što se iz toga pretpostavljenoga **e* lako mogu objasniti i drugi odrazi. U sanskrtu je to **e* prešlo u */a/*, a u gotskom je **e* dalo */i/*. Fonetske su promjene */e/ > /a/* (preko međufaze */æ/*, kao <a> u engleskom *bad* »loš«) i */e/ > /i/* trivijalne i uobičajene tj. možemo ih vidjeti u mnoštvu svjetskih jezika. S druge strane, pretpostavimo li da je tu indoeuropskom bilo **a*, a ne **e*, puno je teže objasniti zašto je to **a* očuvano sàmo u sanskrtu, dok je svugdje drugdje prešlo u */e/*, a i teško je iz njega objasniti gotsko */i/* jer */i/* teško može izravno nastati iz */a/*. Tu bismo trebali pretpostaviti više glasovnih međufaza između */a/* i */i/* što nije ekonomično. I obrnuto, teško je iz potencijalnoga prajezičnoga **i*, pretpostavimo li da je gotski očuvao izvorni indoeuropski samoglasnik, objasniti sanskrtsko */a/*. Jasno je da je ovo ponešto pojednostavljeno objašnjenje, ilustracije radi.

Argumenti su koji idu u prilog tomu da se ovdje rekonstruira upravo indoeuropsko *e, a ne što drugo, dakako, puno brojniji.

Valja primijetiti da se glasovi u načelu mijenjaju predvidljivo. Kada se koji glas mijenja, uvijek se mijenja u sebi sličan glas. Tako, recimo, /a/ neće nikada izravno prijeći u /i/, dakle u glas koji mu uopće nije sličan, nego će uvijek prelaziti u sebi slične, odnosno izgovorno bliske glasove. Tako će /a/ prijeći npr. u /â/ (zatvoreno /a/, odnosno otvoreno /o/, tj. glas između /a/ i /o/), pa će zatim to /â/ prijeći u /o/, pa će /o/ prijeći u zatvoreno /o/ (glas između /o/ i /u/), pa će to /o/ prijeći u /u/ koje će prijeći u /ü/ (glas između /u/ i /i/, kao u njemačkom), koje će onda prijeći u /i/, koje će onda prijeći u /e/, koje će prijeći u /æ/, pa će to /æ/ npr. dati opet /a/ itd. Ne možemo znati u kojem će smjeru krenuti jezična promjena (hoće li u kojem jeziku npr. /a/ ostati /a/, ili će dati /â/ ili /æ/), ali znamo da će se glasovi uvijek mijenjati u sebi slične, a ne u posve različite glasove. Isto vrijedi i za suglasnike, tako je npr. logično da će /d/ prijeći, recimo, u /t/, a ne u /m/ ili /v/ i sl. No ima li dosta vremena, odnosno dosta međufazâ, može se reći da u načelu svaki glas može prijeći u svaki glas (ili na kraju i potpuno nestati).

Prije nego što krenemo uspoređivati koji jezik s drugim jezicima, potrebno je izvršiti i unutarnju rekonstrukciju. Često do određenih zaključaka o povijesti kojega jezika možemo doći promatrajući sustavno samo jedan jezik. Tako promatrajući hrvatski glagol *mògu*, ali *mòžeš*, ili *vrâg*, ali *vrâže*, možemo zaključiti da je u određenom razdoblju u prošlosti hrvatskoga (odnosno slavenskoga) slijed /ge/ promijenjen u /že/. To, dakle, možemo zaključiti već samo na osnovi hrvatskoga jezika. Da je to doista bilo tako, potvrđuju nam poslije i izvanhrvatski, odnosno, izvanoslavenski podaci – prema hrvatskom *žena* imamo primjerice u staropruskom *genna* gdje još vidimo to starije i nepromijenjeno /ge/.

Poredbenopovijesna metoda se dokazala kao vrlo uspješna u rekonstrukciji prajezikâ jezičnih porodica kao što su indoeuropska, semitska, uralaska ili algonkijska, no primjenjivost je poredbenopovijesne metode u svim situacijama još uvijek sporna. Mogućnost se dokazivanja jezične srodnosti poredbenopovijesnom metodom kod dublje jezične srodnosti čini prilično sumnjiva. Primjerice, poredbenopovijesna metoda je izvrsno oruđe pri dokazivanju srodnosti indoeuropskih jezika, kako rekosmo, međutim, pri dokazivanju dublje povezanosti indoeuropske jezične porodice s drugim jezičnim porodicama, tu više pouzdanost poredbenopovijesne metode

nije toliko sigurna. Naime, veliko je pitanje može li se pouzdano dokazati jezična srodnost jezika koji su, recimo, srodni na vremenskoj dubini od, recimo, 10 000 godina ili više (indoeurovska je jezična porodica duboka 6000 godina). Klasična poredbenopovijesna metoda tu više ne može biti toliko učinkovita iz jednostavna razloga što se pri takvoj velikoj dubini jezične srodnosti jezici već toliko razlikuju da je postotak naslijeđena jezičnoga materijala toliko malen da je jako teško razlučiti je li tu riječ o naslijeđenu materijalu, posuđivanju ili slučajnosti. Stoga se vjerojatno mora prihvatiti ograničenost poredbenopovijesne metode do određene vremenske granice. Drugo je pak pitanje može li se klasična poredbenopovijesna metoda primijeniti na sve tipove ljudskih zajednica – iznijeto je mišljenje da se ona ne može primijeniti na zajednice lovaca i sakupljača koji žive u uvjetima u kojima se narodi i jezici toliko miješaju neprestanim seobama da je u tim slučajevima nemoguće primijeniti klasičnu poredbenopovijesnu metodu i rekonstruirati prajezik dotičnih jezika. Tako se izražava sumnja primjerice u primjenjivost te metode u radu s australskim domorodačkim jezicima čiji su govornici donedavno živjeli upravo u opisanim lovačko-sakupljačkim uvjetima¹¹². To međutim ostaje sporno.

Klasično se, još od 19. stoljeća kada je to bilo inspirirano evolucijskom biologijom, jezične porodice prikazuje tzv. genealoškim stablom gdje se uzima da se je primjerice jezik A podijelio na jezike B, C i D, pa se jezik B podijelio na jezike E i F itd. (tzv. *Stammbaumtheorie*). Pritom se čini kao da su svi jezici posve odijeljeni i da su njihove granice jasne i nesporne. Međutim, to u stvarnosti nije tako i genealoška stabla valja shvatiti kao grube aproksimacije i pomagala pri predočavanju jezičnih porodica. Jezične se promjene često šire posve nepravilno i ne šire se uvijek do istih granica (jezične promjene koje se šire do određenih granica nazivamo izoglosama). Često je jako teško odrediti gdje prestaje jedan, a počinje drugi jezik ili dijalekat. Tako se, recimo, čini da je lako reći gdje je granica talijanskoga i francuskoga jezika. Međutim, u stvarnosti to nije tako jer se na terenu teško može reći gdje točno prestaje francuski, a gdje počinje talijanski. Prikazujemo li međutim romanske jezike pomoću genealoškoga stabla, talijanski će i francuski biti posve odijeljene grane. No genealoško se stablo stoga mora uzeti kao simboličan i neprecizan prikaz koji nikako ne može odražavati u potpunosti stvarnu situaciju. Model bi, koji bi doista prikazivao odnose među jezicima/dijalektima jedne jezične prodi-

¹¹² Dixon 1997.

ce, morao biti puno složenijim od genealoškoga stabla. Iako nam prikazivanje jezičnih porodica pomoću genealoškoga stabla može biti jako korisno, valja uvijek imati na umu da se stvarni jezici nikada ne rascjepljuju i ne mijenjaju tako čisto i pregledno kao što je to u tom modelu.

IZOGLOSE

Izoglosom nazivamo jezičnu promjenu koja se proširi do određene granice i koja zatim može dijeliti i razlikovati primjerice dva ili više jezika, dijalekta itd. Kada se više različitih izoglosa proširi do jedne granice, onda takvu skupinu izoglosa nazivamo *snopom izoglosâ*. U ie. je izoglosa da kratko *o prelazi u kratko *a zahvatila baltoslavenski, germanski, indoiranski i anatolijski. U italskom je i grč. primjerice kratko *o ostalo nepromijenjeno – njih nije zahvatila ta izoglosa. Druga je pak izoglosa, promjena ie. *s u *š iza glasona *r, *u, *k, *i zahvatila sâmo baltoslavenski i indoiranski. Treća je pak izoglosa, promjena ie. palataliziranoga velarnoga okluziva *k u nešto kao *ś zahvatila baltoslavenski i indoiranski i dio anatolijskoga.

Izoglose se mogu širiti pravilno i ići do neke granice (npr. državne granice, rijeke ili planinskoga masiva) u snopovima, a često se, u slučaju dijalekatskoga kontinuuma, šire nepredvidivo i kaotično pa presijecaju područje tako da je nemoguće reći gdje počinje jedan, a završava drugi jezik ili dijalekat.

INDOEUROPSKI PRAJEZIK

§ 38 Indoeuropski se prajezik rekonstruira prema podacima iz njegovih posvjedočenih jezika-potomaka. Metoda se, kojom se pritom služimo, kako rekosmo, naziva **poredbenopovijesna metoda** koja, grubo rečeno, označava sustavno promatranje jezičnih pojava u više jezika za koje pretpostavljamo da su srodni i pokušavanje da se te pojave protumače izvođenjem iz zajedničkoga prajezika. Traže se sustavne podudarnosti – **glasovni zakoni**, i pomoću toga se rekonstruiraju prajezični fonemi, morfemi pa i cijele riječi. Tako primjerice ustanovljujemo da stsl. *b-* na početku riječi odgovara u mnogim riječima lat. *f-*, npr. stsl. *bratrъ* (hrv. *brät*) ~ lat. *frāter* ili stsl. *berq* (hrv. *bērēm*) ~ lat. *ferō* »nosim«. Na osnovi ovih podudarnosti (i podudarnosti u drugim ie. jez.) rekonstruiramo u ie. fonem *b^h koji nam s jedne strane služi kao formula kojom ćemo zapisati podudarnost slav. *b-* i lat. *f-*, ali i s druge strane kao poku-

šaj realne rekonstrukcije toga glasa u ie. (zvučni aspirirani dvousnjeni okluziv) iz kojega se može izvesti i stsl. *b-* (deaspiracijom) i lat. *f-* (obezvučenjem i prelaskom p^h u *f*).

Valja imati na umu da, kada govorimo o rekonstruiranju ie. prajezika, ne mislimo da možemo rekonstruirati točno jedan, jedinstven vremenski presjek toga jezika. Poredbenopovijesnom metodom možemo rekonstruirati sâmo posljednju fazu u razvitku ie. prajezika, neposredno prije njegova raspada na posebne ie. jezike. Taj je jezik već tada bio jako dijalekatski raščlanjen i često je teško pri rekonstrukciji ustanoviti »koji« smo indoeuropski točno rekonstruirali – koji dijalekat, koju fazu u njegovu razvitku itd. Osim toga, valja paziti i ne izvoditi iz rekonstrukcije jezika neopravdane zaključke o njegovim mogućim govornicima. Kada govorimo o Indoeuroljanima, upotrebljavamo taj naziv sâmo u smislu »govornici ie. prajezika«, kao lingvistički termin, a ne u bilo kakvu etničkom ili rasnom smislu. Dobar nam primjer za to pruža afrazijska jezična porodica – različitim afrazijskim jezicima (npr. arapskim, hebrejskim, koptskim, hausom itd.) govore i crnci i bijelci i tu vidimo da sâmo po jeziku ne možemo zaključivati ništa, primjerice, o izgledu govornikâ praafrazijskoga (koja je već tada uostalom mogla biti izrazito heterogena kao što je npr. u suvremenih govornika francuskoga jezika u Francuskoj).

VRSTE GLASOVNIH PROMJENA

Glasovni zakoni

Glasovnim zakonima nazivamo sustavne promjene koje se dogode u nekom jeziku, odnosno, sustavna glasovna podudaranja između nekih jezika¹¹³. Tako je npr. slavensko staro nosno /q/ (kao u franc. *bonbon* »bombon«) u hrvatskom pravilno i uvijek dalo /u/. Ta promjena, /q/ > /u/, vrijedi općenito i u svim riječima. Drugi je primjer, recimo, indoeuropsko $*b^h$ koje u sanskrtu pravilno na po-

¹¹³ Tako se svaka glasovna podudarnost, primjerice to da slavenskomu o odgovara litavsko *a* (usp. stsl. *noga* ~ lit. *nagà*), ili promjena $*a > *o$ u slavenskom, može zvati glasovnim zakonom. Međutim, pod glasovnim se zakonima često podrazumijevaju (obično) bitniji glasovni zakoni koji imaju posebna imena, npr. Brugmannov zakon, de Saussureov zakon itd. Iako bi se po nekoj logici očekivalo da bi samo bitniji, veći glasovni zakoni trebali dobiti imena, u povijesnoj lingvistici katkada i ne tako bitni zakoni dobiju nečije ime. Ipak, za povijesnoga je lingvista jedna od najvećih časti imati »svoj« zakon, ma kako nevažan možda on zapravo bio. Takvim je, imenovanim, glasovnim zakonima posvećena knjiga Collinge 1985, inače ne baš najuspješnija.

četku riječi daje /bh-/ , u latinskom /f-/ , a u grčkom /φ/. Taj je glasovni zakon također u načelu bezizniman i potvrđen brojnim primjerima, usp. ie. *b^hreh₂tēr »brat« > skr. *bhrātā*, lat. *frāter*, grč. *φράτηρ* ili ie. *b^heroh₂„nosim« > skr. *bhārāmi*, lat. *ferō*, grč. *φέρω* itd. Mladogramatičari su krajem 19. st. ustvrdili »die Lautgesetze kennen keine Ausnahmen« tj. »glasovni zakoni nemaju iznimaka«. Oni su tvrdili da u svim jezicima uvijek i u potpunosti vrijede glasovni zakoni, tj. da se jezične promjene uvijek događaju tako da se neki glas (primjerice /b^h/) promijeni u neki drugi glas (primjerice /f/) odmah, dakako uz moguće međufaze, u svim riječima bez iznimaka. Iznimke su uvijek bile posljedicom sekundarnih odnosno naknadnih analogija. Tako bi primjerice staroslavenski broj *devęť* trebao glasiti *nevęť (usp. lat. *novem*, eng. *nine*), ali glasi *devęť* analogijom prema broju *desęť* gdje se to početno *d-* očekuje po glasovnim zakonima (usp. lat. *decem*, eng. *ten* gdje *d-* pravilno daje *t-*). Mladogramatičarima se suprotstavila lingvistička geografija – njezini su zastupnici, nasuprot mladogramatičarima koji su tvrdili da su glasovni zakoni beziznimni, tvrdili »chaque mot a son histoire« (»svaka riječ ima svoju povijest«), odnosno da se glasovne promjene tipa *b^h > /f/ ne događaju odjednom u svim riječima, nego da polako napreduju od riječi do riječi, katkada brže, a katkada sporije. To bi značilo da se primjerice promjena *b^h > /f/ ne dogodi odmah u svim riječima, nego prvo, recimo, u nekim riječima, poslije u drugima, još poslije u trećima, a tek na kraju u svima ili u većini njih. Takvu promjenu zovemo **leksičkom difuzijom**, a primjer, recimo, nalazimo u našim dijalektima. U hrvatskom je staro, prahrvatsko slogotvorno *ǰ dalo u većini štokavskih dijalekata /u/ (usp. npr. hrv. *vŭk* i češ. *vlk*). No slogotvorno *ǰ nije izravno prešlo u /u/ – jedna je od međufaza prije /u/ bio dvoglas /u̯o/. Dakle /u̯o/ > /u/. Zastupnici bi beziznimnih glasovnih zakona tu očekivali da ćemo u svim primjerima na mjestu starijega /u̯o/ imati /u/ i to je doista istina u većini dijalekata. No u nekim je istočnobosanskim dijalektima zabilježeno da imaju još dvoglas /u̯o/ u riječi *stuōp* (umj. *stŭp*, od starijega *stǰp) i u još nekoliko riječi iako je odraz slogotvornoga *ǰ u svim ostalim riječima /u/. Tu vidimo primjer leksičke difuzije – ta promjena, /u̯o/ > /u/, očito nije izvršena odjednom u svim riječima, nego je u nekim riječima staro /u̯o/ bilo dulje zadržano, katkada i do današnjih dana.

Odnos je mladogramatičarske pravilnosti glasovnih promjena i leksičke difuzije i dan-danas sporan i kompliciran. Čini se da mladogramatičarski beziznimni glasovni zakoni u većini slučajeva do-

ista stoje, ali da također postoje i slučajji gdje je očito došlo do leksičke difuzije. Neki smatraju da se glasovni zakoni mogu promatrati tek nakon što je promjena potpuno gotova (i nakon što su mogući slučajji leksičke difuzije već prebrisani). Ovim se problemima danas pogotovu bavi sociolingvistika¹¹⁴.

Glasovne promjene mogu biti **neuvjetovane** i **uvjetovane**. Neuvjetovane su one glasovne promjene u kojima glas daje neki drugi (ili ostaje isti) u svim okolinama i u svim položajima u riječi. Tako primjerice slavensko nosno *q daje u hrvatskom /u/ u svim položajima u riječi (npr. *rǫka > *rúka*). To je neuvjetovana promjena. S druge strane, slavenski jat – *ě (u prahrvatskom zatvoreno /e/) daje u standardnom hrvatskom razne odraze ovisno o glasovnoj okolini, položaju u riječi, duljini itd., npr. *světъ* > *svijēt*, *pěvati* > *pjěvati*, *rěpa* > *rěpa*, *volěltъ* > *vòlio*. To je dakle uvjetovana promjena.

Osim raznih analogijâ, »nepravilnost« glasovnih podudarnosti izazivaju i druge sporadične jezične promjene kao što su disimilacije, asimilacije i sl. Ovdje ćemo dati kratak pregled nekih takvih promjena¹¹⁵.

Analogija

Analogijom nazivamo promjenu pri kojoj jedan ili više oblika utječu na drugi oblik ili oblike. Već smo naveli primjer slavenskoga *devetъ* umjesto **nevětъ* analogijom prema *desetъ*. Analogija često djeluje u paradigmi tako da ujednačuje, pojednostavljuje oblike – tako primjerice neki hrvatski govori umjesto *pečete*, *peku* imaju *pečete*, *peču* gdje je *peču* stvoreno analogijom prema *pečete*. Analogijom se mogu ujednačavati i pojedini nastavci – tako se primjerice u mnogim hrvatskim govorima umjesto *sve vrijeme* veli *svo vrijeme*, analogijom prema *ovo vrijeme*. Analogija ne djeluje pravilno – ona u nekim slučajevima djeluje, u nekima ne. U samoj je naravi analogije da je zapravo nasumična. Tako se, recimo, analogijom prema prezentu *čěšēm* danas govori *čěšati* umjesto starijega *čěsati*, iako te iste analogije nije bilo kod glagola *plěšēm*, *plěsati* (a ne ***plěsati*) ili *krěšēm*, *krěsati* (a ne ***krěšati*). Pojava analogije u jednoj riječi, a u drugoj nē, katkada ovisi o frekventnosti određene riječi, odnosno oblika, a često i o običnoj slučajnosti. U analogiji se

¹¹⁴ Za opširnu raspravu usp. Labov 1994.

¹¹⁵ Usp. na hrvatskom i preglede u Ivšić 1970: 20-31 ili Mihaljević 2002: 13-28. Na engleskom usp. primjerice opširniji pregled u Beekes 1995: 54-95.

ne može zahtijevati sustavnosti ili pravilnosti (iako je i ondje katkad ima)¹¹⁶ jer je to protivno samoj naravi analogije.

Ispadanje glasova

Samoglasnici se često gube, pravilno (uvijek) ili sporadično (katkada) na početku, u sredini i na kraju riječi. Prema položaju samoglasnika koji se gubi razlikujemo tako aferezu, sinkopu i apokopu.

Afereza

Aferezom se naziva otpadanje samoglasnika na početku riječi. Ova je promjena u indoeuropskim jezicima prilično rijetka, no u nekim se drugim jezičnim porodicama češće javlja. Primjer je afereze npr. hrvatski dijalekatni oblik *nako* umjesto *onako* (to se dođuše može smatrati i analogijom prema *tako*).

Sinkopa

Sinkopa je ispadanje samoglasnika u sredini riječi. Primjer je toga hrvatsko dijalekatno/govorno *četri* umjesto *četiri* ili *velki* umjesto *veliki*.

Apokopa

Apokopa je otpadanje samoglasnika na kraju riječi. Primjer je hrvatsko dijalekatno *tak*, *onak* umjesto *tako*, *onako*.

Kako rekosmo, ispadanje samoglasnika može biti pravilno i sporadično. Dosad navedeni primjeri su sve primjeri sporadična ispadanja glasova. Primjer pravilna otpadanja, dakle, otpadanja koje se događa u svim slučajevima, imamo u onim hrvatskim govorima u kojima, recimo, zanaglasno /i/ i /u/ ispada pa se kaže *stòlca*, *lìsca*, *nòst*, *vòdla*, *màknla*, *Ìssa* umjesto *stòlica*, *lìsica*, *nòsiti*, *vòdila*, *màknula*, *Ìsusa* itd. Pravilne su nam sinkope i apokope poznate i primjerice u latinskom jeziku ili u germanskoj jezičnoj porodici.

¹¹⁶ Dakle, ne može se reći da analogija *čèsati* ⇒ *čèšati* nije moguća ili uvjerljiva zato što *plésati* ili *krèšati* nisu zahvaćeni istom analogijom. S druge strane, katkada se može tražiti razlog zašto je analogija u kojem primjeru djelovala, a u kojem drugom nije. Npr. u hrvatskom danas svi glagoli osim *mògu* i *hòću* imaju u 1. licu jd. prezenta nastavak *-m*. Taj je nastavak u svim glagolima, osim u njih tri (*imām*, *dām*, *jèsam*), sekundaran i uveden analogijom prema dotičnim trima glagolima. Tu se nedostatak te analogije u *mògu* i *hòću* objašnjava učestalošću tih glagola (pa ipak u dijalektima postoje i oblici *možem* i *hoćem*).

Umetanje glasova

Kao što se mogu izgubiti, katkada se glasovi mogu i dodati u koju riječ. Po mjestu u riječi na koje se glas dodaje razlikujemo tako protezu i epentezu.

Proteza

Proteza je dodavanje glasa na početku riječi. To je primjerice dodavanje *h-* ispred slogotvornoga *ř-* u nekim hrvatskim dijalektima (i u standardu), npr. *hřvati se* umjesto *řvati se*. U praslavenskom su gotovo sve riječi koje su počinjale samoglasnikom dobivale protetsko */v/* ili */j/*, pa tako prema starolitavskom *esmì* »jesam« imamo u staroslavenskom *jesmь* »jesam«, a prema sanskrtskom *údrā* imamo staroslavensko *vydra* »vidra«. Primjer protetskoga samoglasnika vidimo u španjolskom i turskom gdje riječi koje počinju skupinom */s/* + neki suglasnik dobivaju protetsko *e-* (u španjolskom) odnosno protetsko *i-* u turskom. Tako se hrvatski *statistika* kaže na španjolskom *estadística*, a na turskom *istatistik*.

Epenteza

Epenteza je umetanje glasa u sredini riječi. Umetanje suglasnika (ekskrescenciju) vidimo u hrvatskom *ljúbav-ju* > *ljúbavlju* (usporedi *glád-ju* > *gláđu*) s poznatim epentetskim */l/*, dok umetanje samoglasnika (anaptiksu ili *svarabhakti*) vidimo u hrvatskom *vosak* umjesto *vosk prema starijem *voskъ (usp. i posuđenicu *dijàlekt/ dijàlekat* bez epenteze i s njom).

Premetanje glasova ili metateza

Primjer je metateze npr. hrv. dijalekatno *koròmāč* umjesto *komòrāč* ili hrvatski turcizam *bārjāk* prema turskom *bayrak*. Metateza može biti i pravilnom – tako se u južnoslavenskom svako *el u zatvorenom slogu pravilno premeće u *lě, usp. hrv. *mļjēti* < *mel-ti, ali *mělj-ēte* < *mel'-ete.

Asimilacija

Asimilacija je približivanje u izgovoru ili potpuno izjednačavanje dvaju susjednih glasova (mogu biti jedan do drugoga ili u susjednim slogovima). Asimilaciju primjerice vidimo u hrv. dijalekatnom

čīzma umjesto *čīzma* gdje se č-z asimilira u č-ž (/ž/ je bliže glasu /č/ nego /z/), u dijalekatnom *apatéka* umjesto *apotéka* s *a-o* > *a-a* ili dijalekatnom *ně veljā* umjesto *ně valjā* s *e-a* > *e-e* (tu je mogla usput djelovati i disimilacija *a-a* > *e-a*). U asimilacije pripadaju i hrvatsko jednačenje po zvučnosti (*iz-piti* > *ispiti*) i po mjestu tvorbe (*stān-benī* > *stāmbenī*).

Disimilacija

Disimilacija je udaljavanje u izgovoru dvaju susjednih glasova (mogu biti jedan do drugoga ili u susjednim slogovima). Usp. hrv. *jārbol* prema lat. *arbor* (i španjolskom *árbol*), dijalekatno *stīropōl* umjesto *stīropōr* (*r-r* > *r-l*) ili dijalektano *súmlja* umjesto *súmnja* (*m-lj* > *m-nj*). Disimilirati se mogu i dva ista glasa (npr. *r* i *r* u *stīropōr*) i dva izgovorno bliska ali ne ista glasa (*m* i *nj* u *súmnja*).

POREDBENA INDOEUROPSKA FONOLOGIJA

§ 39 Ovako izgleda rekonstruirani praindoeuropski fonološki sustav:

Samoglasnici:

*e, *o, *a

*ē, *ō

*ey, *oy, *ay, *ew, *ow, *aw

*ēy, *ōy, *ēw, *ōw

Sonanti: *m/m̥, *n/n̥, *l/l̥, *r/r̥, *y/i, *w/u

Frikativi: *s, ? *h₁, *h₂, *h₃

Okluzivi: *p, *t, *k, *b, *d, *g, *b^h, *d^h, *g^h, *k̥, *g̥, *k̥^h, *k̥^w, *g^w, *g^{wh}

Rekonstruirani praindoeuropski sustav ima, dakle, 28 glasova (34 brojimo li i diftonge, a 40 brojimo li i duge samoglasnike posebno). Pri tom valja spomenuti da su glasovi *a, *ay i *aw bili rubni fonemi u indoeuropskom, prilično rijetki, kao i *b kod okluziva (kod okluziva je još razmjerno rijedak bio i *g^{wh}). I dugi su se dvoglasni također pojavljivali u vrlo ograničenim okolnostima. Fonetski su samoglasnici *i i *u u praindoeuropskom vjerojatno funkcionirali fonološki kao slogotvorne varijante polusamoglasnika (fonoloških sonanata) *y i *w. Dok su tzv. »laringali«¹ *h₂ (bez sumnje) i *h₃ (vjerojatno) bili frikativi, to je upitno što se tiče *h₁ (znakom *H pišemo laringale kada ne znamo koji je točno u pitanju ili kada nam to nije bitno). U indoeuropskom je sustavu najprimjetnija slaba zastupljenost samoglasnika (zanemarimo li dvoglase) kao i raznorodnosti frikativa (nema primjerice glasova tipa š, z, ž, þ itd. kao fonema, premda su se *z i *þ javljali kao alofoni) te potpun izostanak afrikatâ (nema glasova tipa c, č, ž itd.), dok je sustav okluzivâ bio neobično bogat.

Kasniji su se indoeuropski fonološki sustavi obično razvijali u sljedećem pravcu: sustav je samoglasnikâ postajao tipološki uobičajeniji – *a je postalo puno učestalije, *i i *u su i fonološki postali samoglasnicima – dvoglasni su se pak često monoftongizirali; slogotvorne su varijante sonanata u pravilu nestale; mnogi su jezici dobili nove

afrikate, a među frikativima su »laringali« uglavnom nestali, ali su dolazili novi frikativi; sustav je okluzivâ pak prema očekivanjima svugdje radikalno pojednostavljen, jezici su zadržavali najviše jedno dodatno obilježje – aspiriranost ili labijaliziranost (palataliziranost kao takva nije nigdje očuvana – ona je ili u potpunosti nestala, ili je bila izvorom nastanka novih afrikata i frikativa).

INDOEUROPSKI OKLUZIVI

	BEZVUČNI	ZVUČNI	ASPIRIRANI
labijali	*p	*b	*b ^h
dentali	*t	*d	*d ^h
velari	*k	*g	*g ^h
palatalizirani velari	*k̥	*g̊	*g̊ ^h
labiovelari	*k ^w	*g ^w	*g ^{wh}

§ 40 Ie. su se palatalizirani okluzivi *k̥ i *g̊ vjerojatno izgovarali slično kao suvremeno makedonsko *ќ* i *ѓ* (npr. ноќ »noć«, меѓа »međa«). Labiovelari *k^w i *g^w označuju glasove kao u eng. *queen* »kraljica«, *anguish* »tjeskoba« ili tal. *quando* »kada«, *quanto* »rukavica«. Ie. se aspirirani okluzivi tradicionalno pišu kao zvučni aspirirani okluzivi iako je u njih razlikovna bila samo aspiriranost (dok je zvučnost vjerojatno ovisila o položaju u riječi, odnosno nije bila razlikovnim obilježjem). Zvučni su aspirirani okluzivi rijetki u jezicima svijeta, a bezvučni se [p^h], [t^h], [k^h] (alofoni u ie.) čuju npr. u eng. *pen* »olovka«, *ten* »deset«, *Ken* (ime). U ie. su glasovi mogli biti istodobno i palatalizirani i aspirirani (*g̊^h) ili labijalizirani i aspirirani (*g^{wh}).

*p

ie. *ph₂tēr »otac« > stind. *pitá* (Gav. *ptā*, *pitar*-), grč. πατήρ, lat. *patēr* (osk. *patir*), got. *fadar* (eng. *father*, njem. *Vater*), stir. *ath(a)ir*, arm. *hayr*, toh. B *pācer*

ie. *pōds/pod-/ped- »noga«¹¹⁷ > stind. *pát*, G. *padás* (av. *pad*-), grč. (dorski) πῶς (atički πούς), G. ποδός (⇒ *pōdij*), lat. *pēs*, G. *pedis* (⇒ *pedála*), stsl. *podъ* »pod«, lit. *pādas*, got. *fofus* (eng. *foot*, njem. *Fuß*), hijer. luv. *pat*, stir. *ís* < *pēdsu »ispod«, arm. *otn*, toh. B *pai*

¹¹⁷ Riječ je u ie. imala različit prijevaj ovisno o padežu (prijevaj je morfonološki uvjetovana pravilna smjena samoglasnikâ u korijenu riječi, sufiksu ili nastavku). Zato u ie. jezicima nalazimo tragove osnova *ped-, *pod-, *pēd- i *pōd- (nisu sve osnove postojale i u ie., lat. je *pēs* primjerice sekundarno). U nekim je jezicima sačuvana smjena različitih prijevajnih osnova: skr. N. *pāt*, G. *padás*, grč. N. *πούς*, G. *ποδός*, lat. N. *pēs*, G. *pedis*. Drugi su jezici poopćili jednu od osnova, npr. germ. osnovu *pōd-.

ie. ***pek^w-/pok^w-** »peći« > stind. *pácati* (av. *pačá'ti*), grč. *πέσσω*, lat. *coquō* < **quoquō* < **poquō*, stsl. *pešti*, *pekq*, lit. *kèpti* < **pekti* (premetanje), arm. *hac^c* »kruh«, alb. *pjek*

Ie. ***p** ostaje u većini ie. jezika nepromijenjeno – kao *p*. Sàmo se u germ. mijenja u ***f**, u keltskom prvo prelazi u ***h** pa potpuno nestaje, dok u armenskom na početku riječi daje *h-* ili također nestaje (iza samoglasnika daje *w*). U italiskim se i keltskim jezicima ie. ***p-k^w** asimilira u ***k^w-k^w** (ie. **penk^we* »pet« > lat. *quīnque*, stir. *cóic*¹¹⁸). U hetitskom ie. ***p** daje *-pp-* u sredini riječi, a na početku se riječi piše kao *#p-*.

***t**

ie. ***tod** »to« > stind. *tád* (av. *tat*), grč. *τό*, stsl. *to*, lit. *tàs*, got. *þata* (eng. *that*, njem. *das*), stir. *tó* »da«

ie. ***t_h₂us** »tanak« > stind. *tanúš*, grč. *τανύς*, *ταναός*, lat. *tenuis*, stsl. *tnǫkǫ*, lit. *tévas*, stisl. *þunnr* (eng. *thin*, njem. *dünn*)¹¹⁹, stir. *tanae*

ie. ***tern-/tr_n-** »vlat« > stind. *tǵnam*, grč. *τέρναξ*, stsl. *trǫnǫ*, got. *þaur̥nus* (eng. *thorn*, njem. *Dorn*)

Ie. ***t** ostaje nepromijenjenim u većini ie. jezika. U germ. daje ***þ** (got. *þ*, eng. *th*, u stvnj. ***þ** > *d*, usp. eng. *thou* ~ njem. *du* »ti«), a u arm. aspirirano *t^c* (arm. *t^canjr* »gust, debeo« < ie. ***tenk-**). U het. ie. ***t** daje *#t-* na početku, odnosno *-tt-* u sredini riječi.

***k**

ie. ***lewk-/lowk-** »svijetliti, svijetao, svjetlo« > stind. *rokás*¹²⁰ »svjetlo« (av. *raočah-*), grč. *λευκός* »svijetao; bijel« (⇒ *leukòcīt*), lat. *lūx*, *lūcis* »svjetlo«, stsl. *lučb*, lit. *laũkas* »blijed«, got. *liuhap* »svjetlo« (eng. *light*, njem. *Licht*), srir. *lúach* »sjajan«, het. *luk(k)*- »svijetliti«, arm. *lois* »svjetlo«, toh. AB *luk-* »svijetliti«

ie. ***kleh₂wis** »zasun, kračun; kuka«¹²¹ > grč. (dorski) *κλαίς* (atički *κλεις*), lat. *clāvis* »ključ; brava«, *clāvus* »klin« (⇒ *klavijatúra*), stsl. *ključb*, stir. *cló* »metalna oštrica, vršak«

¹¹⁸ U stir. ***k^w** > *c*.

¹¹⁹ Ako riječ nije posvjedočena u got., navodimo primjer iz kojega drugoga starijega germ. jezika (stisl., steng., stvnj. itd.).

¹²⁰ Za sanskrt se često umjesto dočetnoga *-s* (i *-š*) piše *-h*, što je oblik koji se javljao prije pauze. Za pravila sandhija usp. npr. Whitney 2005: 56-64.

¹²¹ U mnogim se ie. jezicima iz ovih osnovnih razvija i značenje »ključ«.

ie. *kelh₂-/kolh₂- »tući, udarati itd.« > grč. κόλος »okrnjen«, κλάσις »razbijanje« (⇒ ikonoklástičkī), lat. per-cellō »srušiti, udariti, uništiti«, stsl. klati, koljō, lit. kálti, stir. clár »daska, ploča«

Ie. *k ostaje očuvanim u većini ie. jezika¹²². U germ. prelazi u *x (got. h), a u arm. u k^c. U het. na početku riječi imamo #k-, a u sredini -kk-.

Grimmov zakon¹²³

U germanskom se, kao i neovisno u armenskom, događa glasovni pomak u sustavu okluziva. Aspirirani (zvučni) prelaze u zvučne okluzive (ie. *b^h, *d^h, *g^h daje germ. *b, *d, *g), zvučni okluzivi prelaze u bezvučne (ie. *b, *d, *g, *g^w > germ. *p, *t, *k, *k^w), a bezvučni okluzivi postaju frikativima (ie. *p, *t, *k, *k^w > germ. *f, *þ, *x, *x^w)¹²⁴. Valja reći da promjena *p, *t, *k > *f, *þ, *x u germ. vrijedi samo za početak riječi, odnosno u sredini riječi samo neposredno nakon naglašenoga sloga u ranom pragermanskom (koji se često slaže s mjestom naglaska u vedskom i grčkom). Bezvučni se okluzivi u germ. ne odražavaju kao bezvučni frikativi ako dolaze iza germanskih frikativa s, f, h, þ (koji nastaju od ie. *s, *p, *k, *t), nego ostaju bezvučni okluzivi (tj. bezvučni se frikativi vjerojatno naknadno opet mijenjaju u bezvučne okluzive u germanskom): usp. ie. *stog- > stisl. stakkr »stog«, stsl. stogō, ie. *pisk-/peysk- »riba« > steng. fisc (eng. fish), lat. piscis, stir. iasc, ie. *nok^wts »noć« > got. nahts, ie. *h₃ektoh₁ »osam« > got. ahtau itd.

Vernerov zakon¹²⁵

U germanskom se *f, *þ, *x (odnosno ie. *p, *t, *k) ozvučuje u *β, *δ, *γ (zvučni spiranti koji se izgovaraju kao <b, d, g> u sredini riječi u španjolskom) u sredini riječi ako se naglasak u pragerm. nije

¹²² U latinskom se, a prema njemu i u staroirskom, [k] piše kao <c>. U klasičnom se latinskom <c> uvijek čitalo kao [k], dakle Caesar [kaisar].

¹²³ Prema njemačkom jezikoslovcu Jacobu Grimmu (1785-1863) koji ga je 1822. točno formulirao. Prvi je Grimmov zakon zapravo nešto prije Grimma, po kojem je zakon dobio ime, otkrio danski jezikoslovac Rasmus Rask (1787-1832).

¹²⁴ U armenskom se ie. aspirirani i zvučni okluzivi ponašaju isto kao u germ., ali se ie. bezvučni okluzivi ne mijenjaju u frikative kao u germ., nego u bezvučne aspirirane okluzive: ie. *p, *t, *k > arm. *p^c, t^c, k^c. U arm. poslije *p^c daje h- ili nestaje na početku riječi (u sredini iza samoglasnika daje w). Grimmovim zakonom nazivamo samo glasovni pomak u germanskom, ne i u armenskom.

¹²⁵ Prema danskom indoeuropeistu Karlu Verneru (1846-1896) koji ga je otkrio 1875.

nalazio neposredno ispred njih¹²⁶. Isto se događa i s ie. *s koje po Vernerovu zakonu daje *z u germanskom. Pragermansko se *β, *δ, *γ odražava u got. kao *b*, *d*, *g*¹²⁷.

Tako prema ie. *b^hreh₂tēr »brat« (ved. *bhrātā*, grč. *φράτηρ*) imamo u got. *broþar* (eng. *brother*, njem. *Bruder*), dok prema ie. *ph₂tēr »otac« (ved. *pitā*, grč. *πατήρ*) imamo u got. *fadar* (eng. *father*, njem. *Vater*). Usp. također s početnim *p- ie. *penk^we »pet« > ved. *pāñca*, grč. *πέντε*, got. *fimf* (eng. *five*, njem. *fünf*), no s ie. *p- u sredini riječi ispred naglasaka: ie. *sept »sedam« > ved. *saptá*, grč. *ἑπτά*, got. *sibun* (eng. *seven*, njem. *sieben*). Za Vernerov zakon usp. još i ie. *k₁rtus > grč. *κρατύς* »moćan« ~ got. *hardus* (eng. *hard*, njem. *hart*).

Starovisokonjemački glasovni pomak

U stvnj. se negdje između 4. i 8. st. dogodio još jedan glasovni pomak kojim je većina okluziva opet (nakon Grimmova i Vernerova zakona) promijenila svoju artikulaciju (u više faza). Germanski bezvučni okluzivi *p*, *t*, *k* (očuvani primjerice u got., eng. ili niskonjem.) daju u stvnj. afrikate sastavljene od bezvučnih okluziva i frikativa: *pf-*, odnosno *-ff-* (u sredini riječi), *z-*, odnosno *-zz-* (čita se [c]) i *kch-*, odnosno *-hh-/ch-*. Germanski se zvučni okluzivi *b*, *d*, *g* obezvućuju u *p*, *t*, *k*, a frikativ *þ* daje *d*¹²⁸. Promjena je *þ* > *d* obuhvatila i niskonjemački i nizozemski, koji inače nisu sudjelovali u ovim promjenama.

¹²⁶ Slobodan je naglasak, koji se u dosta slučajeva poklapa s pragermanskim, najbolje očuvan u vedskom te s bitnim ograničenjima i u grč. U tradicionalnoj se indoeuropsistici prema tim pitanjima često rekonstruira i mjesto naglasaka u praie. (npr. *ph₂tēr, *b^hreh₂tēr), ali je po nekim novijim teorijama rekonstrukcija ie. naglasaka ipak složenija. Stoga u ovom djelu ne bilježimo naglasak u ie. rekonstrukcijama (kada se naglasak u ved., grč. i germ. poklapa, ionako ga je jednostavno rekonstruirati na tradicionalan način). U germ. je jezicima stari slobodni (tonski?) naglasak dosta kasno (ali prije prvih potvrda) zamijenjen jakim dinamičkim naglaskom vezanim na prvi slog u riječi. Trag se ie. slobodnog naglasaka u germ. vidi samo po djelovanju Grimmova i Vernerova zakona.

¹²⁷ Lako je moguće da su gotsko *b*, *d*, *g* između samoglasnikâ bili fonetski zapravo [β], [δ], [γ] kao u pragermanskom.

¹²⁸ U standardnom se njemačkom, koji je doduše nastao na osnovi visokonjemačkoga, nalaze razni oblici iz različitih dijalekata pa neće svaka riječ imati odraze koje očekujemo u idealnom visokonjemačkom – u standardni njemački ulazi primjerice promjena *d > t, ali ne i *b > p i *g > k što se događa u južnonjemačkom. Općenito u dijalektima postoji jako velika raznolikost što se toga tiče, a promjene su prema jugu sve dosljednije (austrijski njemački stoga uopće nema razlike zvučnih i bezvučnih okluziva). Usp. primjerice prema eng. *cook* stand. njemački *Koch*, s promjenom samo drugoga *k, no u Švicarskoj *Kchoch* gdje se ta promjena provela i na početku riječi.

***b**

ie. ***h₂ebōl/h₂eb-** »jabuka« > stsl. *abl̥ko*, lit. *obuol̥ys*, steng. *æppel* (eng. *apple*, njem. *Apfel*), stir. *ubull*

ie. ***bel-** »snaga« > stind. *bálam* »snaga«, grč. *βελτίων* »bolji«, lat. *dē-bilis* »slab«¹²⁹ (⇒ *dēbīl*), stsl. *bolii*, stir. *balc* »jak«, (?) frizijski *pall* »jak«

ie. ***d^hewb-/d^hub-** »dubok«¹³⁰ > lit. *dubūs*, got. *diups* (eng. *deep*, njem. *tief*), gal. *Dubno-*, stsl. *dъno* < *dъbno

§ 42 Ie. je ***b** bilo jako rijetko (možda ga nije ni bilo) i primjeri su s njegovim odrazom uglavnom ograničeni na nekoliko jezika. Recimo, korijen je ***h₂ebōl** ograničen na sjevernoie. dijalekte – germ., kelt. i bsl. – to je vjerojatno bio ie. dijalektalizam. Više vidi pod § 43.

Ie. ***b** ostaje *b* u svim ie. jezicima osim u germ., arm., toh. i anatolijskom gdje prelazi u bezvučno *p* (u stvnj. germansko *p* > *pf*, usp. eng. *penny* ~ njem. *Pfennig*). U het. ***b** daje uvijek *p* (za razliku od ***p** koje daje *#p-*, ali *-pp-* u sredini riječi).

***d**

ie. ***h₁don(ts)**, G. ***h₁d̥ntē/os** »zub«¹³¹ > stind. *dán*, A. *dántam* (av. *dantan-*), grč. eol. n. *ἔδοντες*¹³², lat. *dēns*, G. *dentis*, hrv. *dēsni* < *dēsni, lit. *dantis*, got. *tunþus* (eng. *tooth*, njem. *Zahn*), stir. *dēt* (velš. *dant*), arm. *atamn*, het. *adan(t)-* »jedući; pojedena« (ptcp.)

ie. ***deks-** »desni« > stind. *dákšinas* (av. *dašinō*), grč. *δεξιός*, lat. *dexter* (⇒ *ambidēkster*), stsl. *desnъ*, lit. *dēšinas*, got. *taihswa*, stir. *dess*, alb. *djathtë*

ie. ***dōm/domh₂-/demh₂-** »dom; graditi« > stind. *damas* (av. *dām(i)* »doma«), grč. *δῶ/δόμος*, lat. *domus*, stsl. *domъ*, lit. *nāmas* < *damas, got. *timrjan* »graditi« (eng. *timber* »drvo (građa)«, njem. *zimmer* »praviti što od drva«, *Zimmer* »soba«), arm. *tun*, hijer. luv. *ta-ma-* »graditi«

¹²⁹ Katkad se tvrdi da je ta riječ mogla nastati i od *dē-habilis* > *dēbilis* (*habilis* »sposoban«), ali protiv toga govori činjenica da se *de-* u latinskom nikad ne stapa s početnim *a-*, usp. npr. *deambulō* »ophodim«.

¹³⁰ Ie. je korijen ***d^hub-** slučajno nalik hrv. *dubok* koje je nastalo ukrštanjem izvornoga slav. pridjeva *glubok/glibok* »dubok« s glagolom *dúpsti*.

¹³¹ Ova je riječ zapravo particip aktivni glagola ***h₁ed-** »jesti« (stind. *ádmi*, lat. *edō*, stsl. *jasti*, got. *itan* itd.), dakle »jedući – koji jede« (usp. het.).

¹³² Atički *ódoús*, G. *ódoús* (⇒ *kalo-dōnt*) nastaje asimilacijom *ε – o > o – o*.

Ie. *d ostaje *d* u svim ie. jezicima osim u germ., arm. i anat. gdje daje *t*¹³³. U het. ie. *d daje uvijek *t* (za razliku od *t koje se na početku riječi piše kao #*t*-, a u sredini daje -*tt*-). U toh. ie. *d daje *t*.

***g**

ie. *Hyugom »jaram« > stind. *yugám*, grč. ζυγόν (⇒ *zigōta*), lat. *iu-gum* (⇒ *konjugácija*), stsl. *igo*, lit. *jūngas*, got. *juk* (eng. *yoke*, njem. *Joch*), het. *iukan*, arm. *luc*

ie. *(s)teg- »pokrivati« > stind. *sthaḡayati*, grč. (σ)τέγος »krov«, lat. *tegō* (⇒ *protektōrāt*), stsl. *stogъ*, lit. *stāgas*, stisl. *stakkr* »stog« (eng. *stick*, njem. *Stecken* »štap«), arm. *t'akn* »toljaga«

ie. *gerh₂nos/gerh₂us »ždrak« > grč. γέρανος, lat. *grūs*, hrv. st. *žerav*¹³⁴ < *žeravъ, lit. *gėrvė*, steng. *cran* (eng. *crane*, njem. *Krahn* ⇒ *krân*), velš/bret. *garan*, arm. *krunk*

Ie. *g ostaje *g* u svim ie. jezicima osim u germ., arm., toh. i anat. gdje daje bezvučno *k* (u stvnj. germ. *k* > *ch* između samoglasnika, usp. eng. *cook* ~ njem. *kochen* »kuhati«). U het. ie. *g daje uvijek *k* (za razliku od ie. *k koje daje -*kk*- u sredini riječi, a sàmo se na početku također bilježi kao #*k*-).

Problem ie. *b

§43 Fonem je *b u ie. bio jako rijedak i javljao se je sàmo u posuđenicama ili je nastao razmjerno nedavno raznim procesima, npr. *ph₃ u ie. pravilno daje *b – usp. npr. ie. *peh₃- u skr. *pāti* »pije«, dok kod redupliciranja istoga korijena od *pi-ph₃- dobivamo *pib- > skr. *píbat* »pije«, lat. *bibō* < *pibō, stir. *ibid*. Tako se kao sekundarno može protumačiti i *b u riječi za »jabuku« – ie. *h₂abl- od starijega mogućega *h₂eml- (dakle, s tipološki čestim prelaskom *ml* > *bl*¹³⁵) posvjedočena u drugom ie. korijenu za »jabuku«, *me-h₂lom (het. *maḡla*-, lat. *mālum*, grč. μῆλον. Dakle, ovdje bi posrijedi bilo premetanje *meh₂l- > *h₂eml- pa onda *h₂eml- > *h₂abl- u sjevernoie. dijalektima (bsl., germ., kelt.). Sličan se korijen, ali s

¹³³ U stvnj. germansko #*t*- > *z*- (njem. *Zeit*, usp. šved. *tid*, eng. *tide*), -*t*- daje stvnj. -*zz*- [ss], tj. njem. -*ss*- (njem. *Wasser*, usp. eng. *water*), -*t#* daje stvnj. -*z* [s] tj. njem. -*s* (njem. *das*, usp. eng. *that*), a germ. -*tt*- daje njem. -*tz* [cc] (njem. *Katze*, usp. lat. *cattus*).

¹³⁴ Hrv. *ždrāl* < *ždrāj* < *žravlj < *žъravъ.

¹³⁵ Usp. kao tipološku usporednicu za tu promjenu od ie. korijena *meld- stsl. *mladz* i lat. *mollis* »mekan«, ali grč. βλαδύς »nježan« i velški *blydd* »blag« s promjenom *ml- > *bl- zasebno u grčkom i velškom.

početnim *s- vidi i u het. *šam(a)lu-*, palajskom *šamluwa*¹³⁶. Disimilacijom se *ml- > *bl- može objasniti i korijen *bel- »bolji; snaga« (vidi § 42). Taj korijen najvjerojatnije ima veze s korijenom *mel- posvjedočenim u lat. *melior* »bolji« (Matasović 1994a: 140).

Izgleda da rani ie. uopće nije imao fonema *b što je jako bitno u interpretaciji ie. fonološkoga sustava – naime, na svijetu nema jezika koji bi imao fonem *p*, a ne bi imao fonema *b*¹³⁷. Obrnuto je moguće – arapski primjerice ima *b*, ali nema *p* (u arapskom je prasemitsko *p dalo *f*, a novo *p* nije nastalo drugim putem); također, prakeltski je imao *b (od ie. *b^h i *g^w), ali ne i *p (ie. je *p u keltskom nestalo) itd. To je neke istraživače dovelo do zaključka da se ie. odsječci koji se tradicionalno rekonstruiraju kao zvučni okluzivi, (*b), *d, *g, moraju zapravo rekonstruirati kao glotalizirani okluzivi – (*p), *t, *k zato što jezici koji imaju glotalizirane okluzive često nemaju bilabijalnoga glotaliziranoga okluziva *p iz artikulacijskih razloga (takav je primjerice sjevernoamerički indijanski jezik navaho). Tâ se teorija zove **glotalna teorija**, a kao razrađenu su je teoriju predložili početkom '70-ih prošloga stoljeća Rus Vjačeslav Ivanov i Gruzijac Tamaz Gamkrelidze (te neovisno o njima Amerikanac Paul Hopper)^{138,139}. Ipak, iako je dotična teorija jako poznata, danas je malo tko zapravo prihvaća¹⁴⁰. Rekonstrukcija je glotaliziranih umjesto zvučnih okluziva za posljednju fazu indoeuropskoga zapravo jako malo vjerojatna, s obzirom na to da su odrazi onoga što tradicionalno pišemo kao *b, *d, *g u većini ie. jezika upravo zvučni okluzivi. Stoga se čini da su u zadnjoj fazi ie. prajezika, prije njegova raspada, ti fonemi doista fonetski bili zvučni okluzivi. Moguće je da je rijetkost fonema *b u kasnom ie. proizvodom toga što su zvučni okluzivi nastali od negdanjih (ranoindoeuropskih) glotaliziranih okluziva. No ono što baca sjenu na takvu pretpostavku jest činjenica da najnovija istraživanja pokazuju da glotalno /p/ ipak nije rijetko u jezicima koji imaju glotalizirane okluzive. Ipak, to doduše možda govori protiv ie. glotalne teorije, ali ne rješava problem ie. *b.

¹³⁶ Matasović 2004a izvodi ie. *h₂ebōl iz *h₂eph₃ōl, a Hamp 1979 misli da je *h₂ebōl posuđenica iz nekoga nepoznata sjevernoeuropskoga supstrata.

¹³⁷ Jedina je iznimka jezik lifu na otočju Loyalty kod Nove Kaledonije.

¹³⁸ Usp. npr. Gamkrelidze i Ivanov 1973, 1984 i Hopper 1973. Za raspravu o problemu ie. *b u vezi s glotalnom teorijom usp. i Matasović 1994a.

¹³⁹ Prvi je tu ideju, inspiriran člankom Holgera Pedersena (1951), u fusnoti zapravo donio André Martinet (1953) i to u članku o semitskom konsonantizmu, no nije ju bio dalje razradio.

¹⁴⁰ Praktički je jedina iznimka nizozemska indoeuropeistička škola okupljena oko Frederika H. H. Kortlandta i Roberta S. P. Beekesa (Sveučilište u Leidenu).

***b^h**

ie. ***b^hreh₂tēr** »brat« > stind. *bhrātā*, grč. *φράτηρ* »član bratstva«, lat. *frāter* (⇒ *frātar*), stsl. *bratrъ*, lit. *broterēlis* »braco« (*brólis* »brat«), got. *broþar* (eng. *brother*, njem. *Bruder*), stir. *bráthir*, arm. *ebayr*

ie. ***b^huH-/b^hewH-** »biti«¹⁴¹ > stind. *bhávati* »bîvā, jest«, grč. *φύω* »postati« (*φύσις* »priroda« ⇒ *fīzika*), lat. *fuī* »bio sam«, stsl. *byti*, lit. *būti*, got. *bauan* »stanovati« (eng. *be* »biti«, njem. *bin* »jesam«, *bauen* »graditi«), stir. *ba!* »budi!«, lidijski *bu(v)-*, alb. *buj* »živim«, arm. *busanim* »rastem«

ie. ***ġomb^hos** »zubac« > stind. *jámbhas*, grč. *γόμφος*, stsl. *zqbъ*, lit. *žam̃bas*, stnord. *kambr* »češalj« (eng. *comb*, njem. *Kamm*), toh. B *keme*, alb. *dhëmb*

§ 44 Ie. ***b^h** ostaje aspirirano u stind. *bh*, koje je zvučno, i u grč. *φ*, koje je bezvučno [p^h]. Iir. se ***b^h**, očuvano u skr., u avestičkom (i iranskom općenito) deaspirira u *b*, usp. stind. *bhárati* »nösī«, ali av. *bara^{ti}* (ie. ***b^her-** > grč. *φέρω*, lat. *ferō*, stsl. *berq*). U latinskom ie. ***b^h** na početku riječi daje #f-, a u sredini riječi -b- (praitalski *f-, *-β-). U bsl. se, keltskom i alb. ie. ***b^h** stapa s odrazom ie. ***b**, odnosno ***b^h** > *b*¹⁴². U germ. i arm. ie. ***b^h** daje pravilnim suglasničkim glasovnim pomakom *b*. U hetitskom ***b^h**, kao i ***b**, daje *p*. U toh. ***b^h** > *p*.

***d^h**

ie. ***h₁wid^heweh₂** »udovica« > stind. *vidhávā* (av. *viðavā*), grč. *ἡίθεος*, lat. *uidua*, stsl. *vъdova*, stprus. *widdewu*, got. *widuwo* (eng. *widow*, njem. *Witwe*), stir. *fedb*, het. *w(i)dati-*, alb. *ve*

ie. ***h₁rud^hros (*h₁rowd^h-)** »crven« > stind. *rudhirás*, grč. *έρυθρός* (⇒ *eritrôcīt*), lat. *ruber* (⇒ *rùbrika*), stsl. *rъdrъ*¹⁴³, lit. *raũdas*, got. *raups*¹⁴⁴ (eng. *red*, njem. *rot*), stir. *rúad*, toh. B *ratre*

¹⁴¹ Ova je osnova u ie. jezicima često supletivna s osnovom ***h₁es-** tvoreći tzv. nepravilni glagol »biti« (usp. hrv. *bīti*, *jèsam*, eng. *be*, *am*, lat. *fui*, *esse* itd.).

¹⁴² U bsl. se razlika između ie. zvučnih okluziva (***b**, ***d**, ***g**) i ie. aspiriranih okluziva (***b^h**, ***d^h**, ***g^h**) ipak može očuvati djelovanjem Winterova zakona koji dulji ie. kratke samoglasnike u bsl. sâmo ispred ie. zvučnih okluziva, no ne i ie. aspiriranih okluziva (vidi § 72).

¹⁴³ Usp. čak. (Istra) *řdar*, a od istoga korijena i hrv. *rîd*, *řda*, *rúda*, kajk. *rdeč* itd.

¹⁴⁴ U gotskom je *þ* nastalo obezvučenjem *ð* ispred -s, usp. stsl. *raudr*.

ie. ***d^huh₂mos** »dim« > stind. *dhūmās*, grč. *Θῦμος* »duh, duša«, lat. *fūmus*, stsl. *dymъ*, lit. *dūmai*, stvnj. *toum*, het. *tuhhui-*, toh. A *twe* »prašina«

Ie. ***d^h** ostaje aspirirano u stind. *dh*, koje je zvučno, i u grč. *θ*, koje je bezvučno [^h]. Iir. ***d^h**, očuvano u skr., u iranskim se jezicima de-aspirira u *d*, usp. stind. *duhitā* »kći« prema av. *dugədar-/duydar-*, srperz. *dux̄t* < ie. ***d^hugh₂tēr**. U bsl. se, keltskom i alb. ie. ***d^h** stapa s odrazom ie. ***d**, odnosno ***d^h** > *d*. U germ. i arm. ie. ***d^h** daje pravilnim suglasničkim glasovnim pomakom *d* (u stvnj. germ. *d* daje *t*, usp. eng. *dead* ~ njem. *tot* »mrtav«). U hetitskom ***d^h**, kao i ***d**, daje *t*. U toh. ***d^h** > *t*.

U latinskom je odraz ie. ***d^h** nešto kompliciraniji. Ie. ***d^h** daje na početku riječi latinsko *#f-* (preko međufaze ***p**¹⁴⁵, kako je vjerojatno bilo u praitalskom: ***p-**, *-**ð-**) i tako se izjednačuje s odrazom ie. ***b^h** koje također daje *#f-* na početku riječi (lat. *fūmus* kao *frāter*). U sredini riječi ie. ***d^h** daje u latinskom *-d-* (lat. *vidua*), kao što ie. ***b^h** daje *-b-* (međufaza je bila praitalsko ***ð** i ***β**). No ie. ***d^h** u sredini riječi daje u latinskom *-b-* ako je ispred ili iza *-r-*, usp. lat. *ruber* < **rubros* < ie. ***h₁rud^hros**, lat. *verbum* »riječ« < ie. **werd^hom* »riječ« (got. *waúrd*¹⁴⁶, lit. *vařdas* »ime«), lat. *barba* < (asimilacijom *f-b* > *b-b*) ***farba** < ie. ***b^hord^heh₂** »brada« (stsl. *brada*, lit. *barzdà*, eng. *beard*, njem. *Bart*). Također, ***d^h** daje *-b-* ispred *-l-*, usp. ie. ***sth₂d^hlom** > ***stablom** > lat. *stabulum* »staja«¹⁴⁷ (s pravilno naknadno umetnutim *-u-*, usp. i lat. *ebulus* »bazga«, hrv. *jěla* < **edla* < ie. ***h₁ed^hl-**), te iza *-u/ū-*, usp. lat. *iubeō* »zapovijedati« < ie. ***yewd^h-**.

Odraz ie. ***d^h** u latinskom:

- ***d^h** > *#f-* (na početku riječi)
- ***d^h** > *-b- /u-* (u sredini riječi iza *u*)
- l* (iza *l*)
- r-* (iza *r*)
- r* (ispred *r*)
- ***d^h** > *-d-* (u ostalim slučajevima)

¹⁴⁵ Za fonetsku promjenu *p* > *f* usporedi npr. u eng. londonski *cockney* gdje se npr. *think* »misliti« ne izgovara kao [bɪŋk] nego kao [fɪŋk].

¹⁴⁶ Eng. *word*, njem. *Wort*.

¹⁴⁷ Od ie. korijena ***steh₂-** »stati« imamo u hrvatskom *stāti* (lat. *stō, stāre*) i prema njemu imenicu *stāja* kao u latinskom *stabulum* prema *stō*.

*g^h

ie. *h₃mig^hleh₂ »magla« > stind. *meghás* »oblak« (av. *maēya-*), grč. *ὀμίχλη*, stsl. *mogla*, lit. *miglà*, arm. *mēg*, alb. *mjegull*, (st)eng. *mist*, stir. *nél* < *mél

ie. *g^hreb^h-/g^hrb^h- »grabiti« > stind. *gr̥bhñāti* (av. *grab-*), stsl. *gre-ti* »grepsti«, lit. *grėbti* »grepsti«, got. *graban* »kopati, rovati« (eng. *grab* »grabiti«, njem. *graben* »kopati«)

ie. *g^hostis »gost, tuđinac« > lat. *hostis* »tuđinac, neprijatelj«, stsl. *gostb*, got. *gasts* (eng. *guest*, njem. *Gast*), ? luv. *kaši-* »posjet«

Ie. *g^h ostaje aspirirano u stind. *gh*, koje je zvučno, i u grč. *χ*, koje je bezvučno [k^h]. Iir. se *g^h, očuvano u skr., u iranskom deaspirira u *g*, usp. prema stind. *meghás* av. *maēya-* (*γ* < *g*)¹⁴⁸. U bsl. se, keltskom i alb. ie. *g^h stapa s odrazom ie. *g, odnosno *g^h > *g*. U germ. i arm. ie. *g^h daje pravilnim suglasničkim glasovnim pomakom *g*. U hetitskom *g^h, kao i *g, daje *k*. U toh. *g^h > *k* kao i obično.

Opći je odraz ie. *g^h u lat. *h*¹⁴⁹, i na početku i u sredini riječi (od praitalskoga *h-, *-γ-), usp. lat. *uehō* »vozim« < ie. *weg^hoh₂ (stsl. *vezq*)¹⁵⁰. Na početku je riječi ispred -u- pak staro *h dalo u latinskom #f-, usp. lat. *fundō* »lijem« < ie. *g^hew- (grč. *χέω* ⇒ *kēmija*, ved. *hu-* itd.)¹⁵¹. Ispred *r* i *l* na početku riječi ie. *g^h daje *g* u latinskom, kao i u sredini riječi iza *n, usp. ie. *g^hlad^h-ros »gladak« > lat. *glaber*, stsl. *gladъkъ*, lit. *glodūs*¹⁵², eng. *glad*; ie. *g^hred^h- »hodati« > lat. *gradior* »stupam, koračam«, stsl. *grędq* (čak. *grěděš* »ideš«)¹⁵³.

¹⁴⁸ Valja napomenuti da u stind. već od najranijih vremena nalazimo i daljnju promjenu zvučnih aspiriranih okluziva *bh*, *dh*, *gh* u *h* u nekim primjerima, što je poslije poopćeno kao glasovna promjena u srednjoindijskim jezicima. Tako primjerice u participu glagola *dādhami* »staviti« nalazimo već u vedskom, uz očekivano *-dhita-*, i mlade *hitá-* »stavljen«.

¹⁴⁹ Fonem je *h* u latinskom bio izrazito nestabilan. U govornom je jeziku izgleda nestao već zarana (v. više u Sihler 1995: 158-159) – u romanskim mu jezicima primjerice nema ni traga te nailazimo na brojne primjere nestajanja etimološkoga #h- na početku riječi već u klasičnom latinskom (npr. *ānser* »guska« umjesto starijega *hānser*). Također, u nekim latinskim riječima dolazi do brkanja početnoga #h- i #f- vjerojatno pod utjecajem faliskičkoga ili njemu sličnih drugih italskih dijalekata (Matasović 1997a: 65), npr. uz očekivano lat. *faba* »bob« < ie. *b^hob^h- (stsl. *bobъ*) u lat. postoji i inačica *haba* za što usp. faliskički *haba*.

¹⁵⁰ Latinski, kao kentumski jezik (vidi § 46), ne razlikuje odraze ie. *g^h i *g^h.

¹⁵¹ Za promjenu *hu-* > *fu-* usporedi japanski u kojem je *φ* alofon fonema *h* ispred *u* (po- vijesno gledajući je zapravo *φ* u japanskom ispred samoglasnika dalo *h*, osim ispred *u* gdje je staro *φ* zadržano).

¹⁵² Vokalizam u bsl., koji upućuje na *ā, nije baš jasan.

¹⁵³ Sihler 1995: 158 sumnja u pravilnost ove promjene zbog primjerâ u kojima ie. *g^hr- kao da daje *r-*, a ne *gr-* (npr. lat. *rūdus* »krhotine, ruševine«, steng. *gréot* »pijesak« < ie.

Odraz ie. *g^h u latinskom:

*g^h > *h* (općenito)

*g^hu- > *fu*-

*g^hr/l- > *gr/l*-

*-ng^h- > *-ng*-

Problem ie. aspiriranih okluziva

§ 45 Aspirirani se ie. okluzivi tradicionalno rekonstruiraju (odno-
sno tako se u rekonstrukciji bilježe) kao zvučni aspirirani okluzivi
– *b^h, *d^h, *g^h. Takva se rekonstrukcija, koja potječe još iz 19. sto-
ljeća i početaka indoeuropeistike, zasniva na sanskrtskom odra-
zu ovih glasova – *bh*, *dh*, *gh*. Ondje su to doista zvučni aspirirani
okluzivi i na zvučnom odrazu ovih glasova u jezicima u kojima su
se *b^h, *d^h i *g^h stopili s izvornima *b, *d i *g (bsl., kelt. i alb.). Ta-
kođer, germ. i arm. odrazi *b*, *d*, *g* po njima svojstvenom glasovnom
pomaku također upućuju na zvučnost, kao i odraz u hetitskom koji
je jednak odrazu zvučnih okluziva (*-p-*, *-t-*, *-k-*), a različit od odraza
bezzvučnih okluziva (*-pp-*, *-tt-*, *-kk-*). Jedino grčki bezzvučni odrazi
proturječe ovomu¹⁵⁴. No takva rekonstrukcija izaziva velike poteš-
koće jer je, kako je još 1960-ih ustvrdio Roman Jakobson, tipološki
nemoguć sustav koji bi imao zvučne aspirirane okluzive, ali ne
i bezzvučne¹⁵⁵. Sanskrt, koji ima zvučne aspirirane okluzive, ima,
za razliku od ie., i bezzvučne aspirirane okluzive *ph*, *th*, *kh* nastale
od ie. bezzvučnih okluziva u dodiru s laringalima (vidi § 53). Či-
ni se da su ie. aspirirani okluzivi razlikovno bili sàmo aspirirani-
ma, a zvučnost im je pridavana ovisno o položaju, odnosno alofon-
ski. Odraz ie. aspiriranih okluziva u latinskom (i drugim italskim
jezicima), u kojima oni daju bezzvučne frikative na početku riječi
(*b^h-, *d^h- > #f-), a u sredini zvučne okluzive nastale od starijih

*g^hrewd-).

¹⁵⁴ Ie. zvučni aspirirani okluzivi, dakle, daju u ie. jezicima ili zvučne aspirirane okluzive (iir.), ili zvučne okluzive (većina jezika), ili bezzvučne aspirirane okluzive (grč.). Zanimljivo je da tipološku usporednicu za takav razvoj nalazimo u indoarijskim jezicima, gdje prema stind. zvučnim aspiriranim okluzivima u suvremenim indoarijskim jezicima nailazimo zvučne aspirirane okluzive, obične zvučne okluzive ili bezzvučne aspirirane okluzive (Sihler 1995: 138).

¹⁵⁵ To možda nije posve točno jer je navodno upravo takav sustav, s bezzvučnim, zvučnim i zvučnim aspiriranim okluzivima, posvjedočen u dijalektu austronezijskoga kelabitskoga jezika (prema Mayrhofer 1983: 93). Neki fonolozi danas zapravo uopće ne vjeruju u postojanje zvučnih aspiriranih okluziva. U standardnom su hindskom, primjerice, tzv. zvučni aspirirani okluzivi zapravo dvokonsonantske skupine, a u hindskim su dijalektima to posve drugačiji glasovi.

zvučnih frikativa (*-b^h-, *-d^h- > *-β-, *-ð- > -b-, -d-), upućuje na to da su u ie. aspirirani okluzivi na početku riječi vjerojatno bili fonetski bezvučnima, a u sredini riječi fonetski zvučnim (Matasović 1997a: 56). Takvo rješenje izgleda i fonetski i tipološki veoma mogućim (ozvučivanje je suglasnika u sredini riječi tipološki jako često¹⁵⁶). No unatoč ovomu zgodnu rješenju nije jasno zašto bi svi ie. jezici osim italskoga i grčkoga poopćili u svim položajima zvučni alofon, odnosno nije jasno može li se takva promjena uopće i zamisliti. Odrazi u svim jezicima, naime, osim u dvama navedenima, upućuju upravo na zvučne aspirirane okluzive u ie.

Grassmannov zakon¹⁵⁷

U indoiranskom i grčkom neovisno djeluje pravilo o disimilaciji aspiriranih okluziva. U riječi ne mogu stajati dva aspirirana okluziva pa se prvi od njih deaspirira. Tako prema ie. korijenu *b^hewd^h-/b^howd^h- (stsl. *buditi*) u stind. imamo *bódhati* »bdije« < *bhódhati, a u grč. *πεύθουμαι* »doznati« < *φεύθουμαι. Da je riječ o mlađoj promjeni koja se je dogodila zasebno u iir. i grč., jasno je po tome što bi ta riječ u grč. zvučala drugačija da je te disimilacije bilo već u ie. Naime, da je već u ie. *b^hewd^h- dalo *bewd^h-, od toga bismo oblika dobili grč. **βεύθουμαι (ie. *b > grč. β), a ne posvjedočeno *πεύθουμαι* (dok u grč. π sasvim očekivano nastaje deaspiracijom φ [p^h]).

Sturtevantov zakon¹⁵⁸

U staroanatolijskim se jezicima (hetitskom, klinopisnom luvijskom i palajskom) u sredini riječi razlikuju u pisanju odrazi ie. bezvučnih okluziva (*p, *t, *k) i ie. zvučnih i aspiriranih okluziva (*b, *d, *g; *b^h, *d^h, *g^h). Odrazi se ie. bezvučnih okluziva uvijek pišu udvojeno: -pp-, -tt- i -kk-, a odrazi ie. zvučnih i aspiriranih okluziva neudvojeno: -p-, -t- i -k-, usp. ie. *wod^h »voda« (stsl. *voda*) > het. *wātar*, ali ie. *pet^h »krilo« (skr. *patráṃ*) > het. *pattar*. Iako su se u izgovoru odrazi ie. bezvučnih i zvučnih okluziva razlikovali možda i na početku riječi, to se klinopisom nije moglo zabilježiti. Najvjerojatnija je pretpostavka da su stanat. -pp-, -tt- i -kk- predstavljali

¹⁵⁶ Usp. primjerice španj. i tal. *padre* »otac« od latinskoga *patre(m)*, franc. *rose*, tal. *rosa* sa [z] prema lat. *rosa* »ruža« sa [s] itd.

¹⁵⁷ Prema njemačkom lingvistu i matematičaru Hermannu Grassmannu (1809-1877) koji ga je formulirao 1863.

¹⁵⁸ Prema američkom lingvistu (hetitologu) Edgaru Sturtevantu (1875-1952) koji ga je definirao.

napete, a *-p-*, *-t-* i *-k-* nenapete okluzive¹⁵⁹ (staroanatolijski jezici po svoj prilici nisu razlikovali zvučnih od bezzvučnih okluziva što objašnjava činjenicu zašto za odraze ie. zvučnih okluziva u anatolijskim jezicima nisu uzeti dosljedno akadski klinopisni slogovi sa zvučnima *b*, *d*, *g*, nego se ti odrazi uglavnom pišu slogovnim znakovima s neudvojenim akademskim bezzvučnim okluzivima¹⁶⁰).

Odraz ie. palataliziranih velara

§ 46 Ie. jezike prema odrazu praie. palataliziranih velara (**k*, **g*, **g^h*) dijelimo na kentumske (prema lat. *centum* [kentum] »sto«) i satemske (prema av. *satəm* »sto«). U kentumskim se jezicima ie. palatalizirani velari depalataliziraju, tj. daju obično **k*, **g*, **g^h* koji se dalje razvijaju kao i ie. izvorni **k*, **g*, **g^h*. Kentumski su jezici – grčki, italski, keltski, toharski, dio anatolijskoga – hetitski i palajski te neki fragmentarno posvjedočeni jezici poput venetskoga ili luzitanskoga. U satemskim pak jezicima ie. palatalizirani velari daju afrikate (tipa *c*, *č*, *ʒ*, *ʒ̣*) koji se zatim dalje mogu razviti u frikative (tipa *s*, *š*, *z*, *ž*). Satemski su jezici – baltoslavenski, indoiranski, albanski, armenski i luvijaska grana anatolijskoga te neki fragmentarno posvjedočeni jezici poput tračkoga.

¹⁵⁹ Pri izgovaranju napetih okluziva glasnice su napetije, odnosno jače titraju nego pri izgovoru nenapetih okluziva. U hrvatskom su bezzvučni okluzivi napeti (*fortes*), a zvučni nenapeti (*lenes*), dakle, glasnice su napetije pri izgovoru *p*, *t*, *k* nego *b*, *d*, *g*, jer napetost obično ide s bezzvučnošću, a nenapetost sa zvučnošću. No u hetitskom napetost i nenapetost okluziva nisu bili samo zalihosno obilježje pri izgovoru bezzvučnih i zvučnih okluziva, nego su se okluzivi razlikovali samo po napetosti, a ne i po zvučnosti (zvučnost je bila fonološki nerazlikovnom). Tako je primjerice u njemačkom, gdje se okluzivi prije svega razlikuju po napetosti, dok je bezzvučnost samo popratna pojava napetosti, a zvučnost nenapetosti okluziva. Kako je zvučnost u njemačkom zalihosna, odatle proistječu pogreške Nijemaca koji govore hrvatski pa primjerice često umjesto *baba* izgovaraju ono što Hrvatima zvuči kao *papa* – Nijemci izgovore dotičnu riječ s nenapetim okluzivima, ali kako im je zvučnost zalihosna, oni ju tu ne ostvare pa to Hrvatima, kojima je pak zvučnost razlikovna, zvuči kao bezzvučno. Govornicima hrvatskoga sama nenapetost nije toliko razlikovnom jer je ona samo prateća pojava zvučnosti, obrnuto nego kod govornika njemačkoga. U kineskom se također okluzivi razlikuju po napetosti a ne po zvučnosti. Pritom su ondje napeti okluzivi uvijek aspirirani, a nenapeti su neaspirirani, dok sama (be)zvučnost nenapetih nije razlikovna (fonetski mogu biti i zvučni i bezzvučni). U nekim jezicima (ne)napetost i (be)zvučnost ne moraju biti nužno povezani. Tajski primjerice razlikuje bezzvučno/napeto [p] od nenapetoga zvučnoga [b] i nenapetoga, ali bezzvučnoga [ɸ].

¹⁶⁰ Semitski akademski jezik razlikovao je zvučne od bezzvučnih okluziva. Valja napomenuti da su u anatolijski klinopis (kojim se pisahu hetitski, palajski i klinopisni luvijski) uzeti i slogovni znakovi s akademskim zvučnim okluzivima, ali se oni bez razlikovnosti naizmjenično rabe zajedno sa znakovima s bezzvučnim okluzivima – tako se hetitska riječ za »rog« katkada piše kao <ka-ra-u-wa-ar>, a katkada kao <ga-ra-u-wa-ar>. Pisanje je, dakle, *p*, *t*, *k* ili *b*, *d*, *g* u hetitskom, klinopisnom luvijskom i palajskom irelevantno. Fonološki je relevantno samo to pišu li se *p*, *t*, *k*, *b*, *d*, *g* udvojeno ili ne.

***k**

ie. ***kērd**, G. ***k̑rd-os** »srce« > stind. *śrad-dhā* »povjerenje, vjera«¹⁶¹, grč. *κῆρ, καρδιά/κρᾰδίᾰ* (⇒ *kardiologija*), lat. *cor*, G. *cordis*, stsl. *srъdъce*, lit. *širdis* (latv. *siņds*, stprus. *seyr*), got. *hairto* (eng. *heart*, njem. *Herz*), stir. *cride*, het. *kīr, kard-* (luv. *zārt-*), arm. *sirt*, toh. A *kri* »volja, misao«

ie. ***h₁ekwos** »konj« > stind. *áśvas* (av. *aspa-*), grč. *ἵππος*¹⁶² (⇒ *hipòdrom*), lat. *equus*, lit. *ešvà/ašvà* »kobila«, got. *aíhwa*-¹⁶³ (steng. *eah*), stir. *ech* (keltib. *eKua-*, gal. *Epo-*), hijer. luv. *azuwa* (lik. A *esbe*), arm. *ēš* »magarac«, toh. B *yakwe*

ie. ***h₁nek-** »dobiti; doseći« > stind. *násati* »doseže, dobiva«, *asnóti* »dostiže« (av. *nasa'ti* »dobiva, postiže«), grč. *ἐνεγκεῖν* »donijeti«, *ὄγκος* »brema« < ***h₁onkos**, lat. *nancīscor* »dobivam«, stsl. *nesti*, lit. *nėšti* (latv. *nest*), got. *ga-nah* »dosta, dovoljno« (njem. *genug*), het. *ninikzi* »podize«, stir. *ro-icc* »dobije«; arm. *hasi* »došao sam«, toh. B *enk-*

Palatalizirano se ie. ***k** u satemskim jezicima uglavnom odražava kao frikativ ili afrikata.

U bsl. je ie. ***k** dalo ***ś**, što u slavenskom, latvijskom i staropruskom daje *s*, a u litavskom *š*.

U iir. je ie. ***k** najvjerojatnije dalo ***t** (palatalizirano *t*, kao čakavsko <ć>) što u stind. daje *ś* ([t̪] > [ć] tj. [t̪ś] > [ś]), a u avestičkom se, i svim iranskim jezicima osim staroperzijskoga, to (***t** > ***ć**) ***ś** još dalje promijenilo u *s* (kao u slav. i latv. kod bsl.). Iir. je, dakle, po svoj prilici imao ***t** koje se je poslije općeiir. razdoblja pretvorilo u svim jezicima neovisno u afrikatu ***ć**. Trag se te afrikatnosti čuva u stperz. gdje prema ie. ***k** stoji *θ* [p], što se lakše daje izvesti iz afrikate nego iz frikativa, i u nuristanskim jezicima koji na mjestu ie. ***k** imaju afrikatu¹⁶⁴. Za stperz. *θ*, usp. stperz. *viθ-* prema stind. *viś-* »naselje«, av. *vis-*; stsl. *vъsъ* »selo« (> kajk. *vēs*), alb. *vis* »mjesto«; lat. *vīcus*, grč. *οἶκος* »kuća« < ie. ***woyk-/wik-** »selo, naselje«. Za afrikatni odraz u nuristanskom, usp. kati *duc* [duc] »deset« prema stind. *dáśa*, av. *dasa*, stperz. *daθa-*; stsl. *desętъ*, lit. *dėšimt*; lat. *decem*, grč. *δέκα* < ie. ***dek̑m(t)** »deset«.

¹⁶¹ Stind. *hyd-* »srce« ima nepravilan odraz ie. ***k** (*h* umjesto *ś*) iz nepoznata razloga. Stind. se *śrad-dhā* izvodi iz ie. ***kred-d^heh₁-** »vjerovati (< dosl. staviti srce)«, usp. lat. *credō*, stir. *cretim* »vjerovati«. Za te složenice vidi Benveniste 2005.

¹⁶² Ie. se ***kw-** u mikenskom (*i-ko*) izgleda stopilo s odrazom ie. ***k^w** (osim ako se ***k^w** i ***kw** nisu pisali isto zbog ograničena pisma), no u klasičnom se grčkom od ***kw-** očekuje *-kk-* (vidi § 47). Odraz je u grčkom ionako neočekivan zbog početnoga *ī*.

¹⁶³ U imenu biljke *aíhwa-tundi-* »kupina« (dosl. »konjski zub«).

¹⁶⁴ Burrow 1973: 73. U izvornost afrikatnosti u nuristanskom sumnja Sihler 1997.

U albanskom ie. *k¹ obično daje *th* [p] (usp. alb. *ath(ët)* »kiseo«, grč. *ὄξυς* »oštar; kiseo« < ie. *h₂ok-), a u armenskom ie. *k¹ daje *s* (uspori za ove odraze sličan razvoj u nekim bsl. i iir. jezicima). U luvijskom ie. *k¹ daje *z*, što fonetski najvjerojatnije predstavlja afrikatu [c] (= [ts]), a u likijskom A je odraz *s*. Obično *k¹ daje u luvijskom *k-*, *-kk-* kao u het.

Palatalizirano se ie. *k¹ u kentumskim jezicima odražava kao i obično *k* (u germ. dakako *k > *h* po Grimmu), odnosno odraz se ie. *k¹ izjednačuje s odrazom ie. *k¹⁶⁵.

*ǵ

ie. *ǵerh₂- »zreti; zreo, star« > stind. *jáрати* »stariti, zreti«, grč. *γέρων* »star, starac« (⇒ *gerontològija*, *gerijàtrija*), stsl. *zvrěti*, st-eng. *ceorl* »čovjek niska staleža, seljačina« (njem. *Kerl* »dečko«), arm. *cer*

ie. *ǵonu »koljeno« > stind. *jānu* (av. *zānu*), grč. *γόνυ*, lat. *genū*, got. *kniu*, het. *gēnu*, *ganu-* (u kosim padežima), got. *kniu* (eng. *knee*, njem. *Knie*)

ie. *h₂eǵros »polje« > stind. *ájras* »ravnica«, grč. *ἀγρός* (⇒ *agronòmija*), lat. *ager* »njiva« (⇒ *agrikultúra*), got. *akrs* (eng. *acre*, njem. *Acker*)

Palatalizirano se ie. *ǵ, kao i ie. *k¹, u satemskim jezicima također odražava uglavnom kao frikativ ili afrikata. U bsl. je ie. *ǵ dalo *ž, što u slavenskom i latvijskom daje *z*, a u litavskom ž.

U iir. je ie. *ǵ najvjerojatnije dalo palatalizirano *d' (glas koji postoji npr. u ruskom)¹⁶⁶ koje se u razdoblju poslije općeindoiranske afrikatizira u *ž. U stind. je odraz toga glasa upravo *j* [ž], a u avestičkom se, i svim iranskim jezicima osim staroperzijskoga, to *ž mijenja u *ž pa u posvjedočeno *z*. U stperz. se iir. *d' depalatalizira i daje *d*, što nam ukazuje na to da za iir. treba rekonstruirati upravo *d', a ne *ž ili *ž. Usp. stperz. *dauštar-* »prijatelj« prema av. *zaošta-* »uživanje«, stind. *jóša-*, *joštár-*, lat. *gustus* »okus«, grč. *γεύομαι* »okusiti«, got. *kiusan* »kušati«¹⁶⁷ < ie. *ǵews-/ǵows-/ǵus- »kušati, uživati«.

¹⁶⁵ Usp. fragmentarno posvjedočen luzitanski A. *porcom* s c [k] prema lat. *porcus*, stsl. *prase* < ie. *pork- »prase«.

¹⁶⁶ Pretpostavimo li da ie. *ǵ daje iir. *d', puno je lakše objasniti i odraze kao što je ved. *rāt* < ie. *Hrēǵs »kralj«.

¹⁶⁷ Usp. i eng. *choose*. Slav. je *kušati* posuđenica iz gotškoga *kausjan* »kušati« (isti korijen kao i got. *kiusan*).

U albanskom ie. *ǵ daje obično *dh* [ð]¹⁶⁸ (usp. alb. *dhëmb* »zub« < ie. *ǵomb^hos), a u armenskom ie. *ǵ daje *c*¹⁶⁹. U luvijskom nema posebna odraza ie. *ǵ jer i ie. *g i ie. *ǵ u luvijskom daju *y* ispred prednjega samoglasnika, u sredini riječi između samoglasnikâ najvjerojatnije nestaju, a na početku riječi ispred stražnjih samoglasnika i ie. *g i ie. *ǵ daju #*k*¹⁷⁰. Isto se, čini se, događa i u likijskom A, premda su primjeri jako oskudni.

Palatalizirano se ie. *ǵ u kentumskim jezicima odražava kao obično *g* (u germ. dakako *g > *k* po Grimmu), odnosno odraz se ie. *ǵ izjednačuje s odrazom ie. *g.

*ǵ^h

ie. *ǵ^heym-/ǵ^him- »zima« > stind. *heman* »zimi«, *hemantás* »zima« (av. *zyâ*, G. *zimō*), grč. *χειμα/χειμών* »zima«, *χιών* »snijeg«, lat. *hiems* (⇒ *hibernacija*), stsl. *zima*, lit. *žiemà*, stir. *gim-red* »zima«, het. *giemi* »zimi«, *gimmanza* »zima«, alb. (geg.) *dimën*, arm. *jiun* »snijeg«

ie. *ǵ^hew- »zvati« > stind. *hávate* »zove se« (av. *zavd'iti*), grč. *καυχάομαι* »dičim se«, stsl. *zovati*, *zovq*, lit. *žavėti* »čarati«, got. *gub* »bog« < »koga se zove, zaziva« (eng. *god*, njem. *Gott*), arm. *jaunem* »posvetim«

ie. *ǵ^hel- »zelen, žut, zlatan« > stind. *híraṇyam* »zlato« (av. *zara-nya-*, stperz. *daraniya-*), grč. *χλωρός* »zelenožut, zelenkast« (⇒ *klôr*, *klorôfil*), stsl. *zeleno*, *zlato*, lit. *žãlias* »zelen«, *žëlitas* »zlatan«, steng. *gloian* (eng. *glow* »sjajiti se«, njem. *glühen* »žariti se«), irski *glan* »čist«

Palatalizirano se i aspirirano ie. *ǵ^h u satemskim jezicima također odražava uglavnom kao frikativ ili afrikata¹⁷¹, s tim da se od odra-

¹⁶⁸ Paralelno prema bezvučnom odrazu *th*. Umjesto *th/dh*, u albanskom od ie. *k i *ǵ ispred sonanta i iza *n dobivamo *k/g* (dakle depalataliziran odraz ie. *k i *ǵ), *ky i *kw daju *s*, *kw daje *z*, dok *kl/ǵl daju *q/gj* (u dij. još ima starijega nepromijenjena *kl/gl* gdje se također vidi depalatalizacija). Usp. alb. *grunë* (geg.), stsl. *zrno*, lat. *grānum* itd. < ie. *ǵ^hh₂nom »zrno«; *s-onte* »noćas« < »ove noći« od ie. *ky-/ki- »ovaj« (lit. *šis*, stsl. *so* > hrv. *nôća-s*), alb. *ang* »tjeskoba«, lat. *angustum* »nevolja«, *angustus* »uzak«, stsl. *qzokъ* < ie. *h₂enǵu- itd. Valja napomenuti da neki od ovih odraza još nisu općeprihvaćeni.

¹⁶⁹ Prijelaz je ie. *ǵ u *c* razumljiv tako što *ǵ daje u arm. prvo zvučno *ǵ, što onda pravilno, prema armenskom suglasničkom pomaku kojim zvučni glasovi postaju bezvučnima, daje *c*, kao što *g daje *k* itd.

¹⁷⁰ Melchert 1994: 254-256.

¹⁷¹ Za fragmentarno posvjedočen trački usp. ime plemena *Azerates* sa *z* kao odrazom ie. *ǵ^h ako je to ime povezano sa slav. *jezero* < ie. *h₁eǵ^hero- (dakle *Azerates* bi bili »Jezeranik«).

za ie. *ǵ razlikuje sàmo u onim satemskim jezicima koji i drugdje razlikuju ie. zvučne okluzive i ie. aspirirane okluzive – u stind. i arm., te osim njih u albanskom.

U bsl. se odraz ie. *ǵ^h ne razlikuje od odraza ie. *ǵ – opet daje stsl/latv. *z* i lit. *ž*. I u luvijskoj je grani anatolijskoga *ǵ = *ǵ^h.

U armenskom je odraz ie. *ǵ^h glas *j* [ʒ], što je paralelno odrazu ie. zvučnoga *ǵ kao *c*. Između samoglasnika je odraz u armenskom *z* (usp. arm. *dēz* »hrpa, gomila«¹⁷², stind. *dehī* »nasip« < ie. *d^heyǵ^h-).

U albanskom ie. *ǵ^h daje na početku riječi #*d*-, za razliku od ie. *ǵ koje i na početku riječi daje *dh* što nije očekivano s obzirom na to da se u alb. inače odraz ie. aspiriranih okluziva izjednačuje s odrazom zvučnih okluziva. U sredini riječi ie. *ǵ^h daje u alb. *-dh-* (ispred sonanta *g*, a *ǵ^hw > *z*). Usp. alb. *dorë*, grč. *χείρ* (⇒ *kirùrgija*), het. *keššar*, arm. *jern*, stind. *hastā*- < *ǵ^hesṛ »šaka«, ali alb. *udhe* »put«, lat. *uehō* »vozim (se)«, stsl. *vezq* itd. < ie. *weǵ^h-/uǵ^h- »voziti«.

U iir. ie. *ǵ^h daje *d^h. U iranskom su se aspirirani okluzivi potpuno izjednačili sa zvučnima pa je tako bilo i ovdje (u av. je odraz *z*, a u stperz. *d* kao i od ie. *ǵ). U stind. bi se analogijom prema drugim parovima (kao *g* i *gh*), prema neaspiriranom *j* < *ǵ očekivalo aspirirano *jh [ʒ^h] od *ǵ^h. To je doista i bio izvorni odraz, no *jh je u stind. naknadno prešlo u *h*.

U kentumskim se jezicima ie. *ǵ^h dakako odražava isto kao i ie. *ǵ^h (sàmo se palataliziranost zanemaruje kao i inače), dakle, kao *g*.

Odras palataliziranih okluziva u satemskim jezicima

ie.	luv.	lik. A	stind.	av.	stperz.	lit.	latv.	stsl.	arm.	alb.
*k	<i>z</i> [c]	<i>s</i>	<i>ś</i>	<i>s</i>	θ [p]	<i>š</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	<i>s</i>	th [p]
*ǵ	-	-	<i>j</i> [ʒ]	<i>z</i>	<i>d</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>	<i>z</i>	<i>c</i>	dh [ð]
*ǵ ^h	-	-	<i>h</i>	<i>z</i>	<i>d</i>	<i>ž</i>	<i>z</i>	<i>z</i>	<i>j</i> [ʒ]	<i>d</i>

¹⁷² Samoglasnik je otpao s kraja riječi, usp. za odraz *-z-* i arm. *dizanem* »nagomilam«.

Odraz ie. labijaliziranih velara

§ 47 Kod odraza se praie. labijaliziranih velara (*k^w, *g^w, *g^{wh}) opet razlikuju kentumski i satemski jezici. U kentumskim jezicima praie. labijalizirani velari u načelu daju drugačije odraze nego obični velari *k, *g, *g^h. Labijalizirani se velari ili čuvaju (kao *k^w, *g^w), ili se naknadno pretvaraju u nešto drugo (npr. *p, b, k, g*)¹⁷³. Toharski je jedini kentumski jezik koji ne pokazuje nikakve tragove stare razlike labijaliziranih i običnih velara. U satemskim jezicima pak labijalizirani velari gube svoju labijaliziranost i odražavaju se kao obični *k, *g, *g^h. Tu su iznimke armenski i albanski, kod kojih se ispred prednjih glasova razlikuju odrazi ie. labiovelara i običnih velara, kao i luvijski u kojem se odrazi ie. labiovelara i običnih velara uvijek razlikuju. Tradicionalno se za kentumske jezike uspostavlja formula *k̄ = *k̄ ≠ *k^w, a za satemske jezike *k̄ ≠ *k̄ = *k^w, no neki se jezici (armenski, albanski, luvijski; toharski) pod to, kako vidjesmo, ne mogu podvesti (vidi § 50).

*k^w

ie. *k^wetwores »četiri« > stind. *catvāras* (av. *čaθwārō*), grč. *τέτταρες* (⇒ *tētrapak*), lat. *quattuor*, stsl. *četyre*, lit. *keturi*, got. *fidwor*¹⁷⁴ (eng. *four*, njem. *vier*), stir. *ceth(a)ir* (gal. *petuar-*, velš. *pedwar*), alb. *katër*, arm. *č'ork*^c, toh. B *ś(t)wār*

ie. *k^woyneh₂ »osveta, kazna« (*k^wey-/k^woy-/k^wi- »osvetiti, kazniti«) > av. *kaēnā* (stind. *cáyate* »osvećuje se« < ie. *k^wey-), grč. *ποινή* (posuđeno u lat. *poena* ⇒ *pēnāl* itd.), *τίνω* »plaćam« < *k^win-, *τίσις* »odšteta, cijena« < *k^wi-tis, stsl. *čěna* »cijena« < »odšteta (umjesto osvete)«, lit. *kainà* »cijena«, srir. *cin*, G. *cinad* »krivica«

ie. *k^wek^wlos¹⁷⁵ »kotač«, *k^wolo- (*k^welh₁- »vrtjeti«) > stind. *cakrás* (⇒ *čākra*) (av. *čaxra-*), grč. *κύκλος* (⇒ *ciklus, bicikl*)¹⁷⁶, *πόλος* »os,

¹⁷³ Fonetski je promjena [k^w] > [p] lako shvatljiva. Labiovelarni se okluziv (dakle, velarni okluziv s dodatnim obilježjem zaobljenosti – labijalnosti) mijenja u čisti labijalni okluziv. Tako glas ostaje okluziv, a labijalnost, koja je prije, iako razlikovna, bila samo dodatno obilježje, postaje glavnim obilježjem toga okluziva.

¹⁷⁴ U germ. imamo *#f-* (koje inače nastaje od ie. *p), umjesto očekivana *x^w (> got. *h*, eng. *wh-*). U germanskom u nekim riječima od ie. *k^w umjesto *x^w dolazi *f (nepravilna glasovna promjena *k^w > *p, odnosno *x^w > *f) za što do danas nije nađeno pravo objašnjenje. I u latinskom postoji oscilacija između očekivana *qu/c* od ie. *k^w i *p* na njegovu mjestu u nekim riječima, vjerojatno pod utjecajem drugih italjskih idioma.

¹⁷⁵ Ovaj je oblik nastao reduplikacijom korijena *k^wel-/k^wl- > *k^we-k^wl- (reduplikacija nije potpuna pa nema *l u prvom slogu).

¹⁷⁶ Grč. *κύκλος* < *k^wuklos (disimilacija) < *k^wuk^wlos < *k^wok^wlos < *k^wek^wlos (zbog utjecaja labiovelarâ na *e između njih).

obrat« (⇒ *pól*) < *k^wolos, *τέλος* »kraj« (⇐ »pun krug«) < *k^welos, lat. *colus* »vreteno«, stsl. *kolo*, lit. *kāklas* »vrat«¹⁷⁷, steng. *hwéol*, *hweogol*¹⁷⁸ (eng. *wheel*)¹⁷⁹, stir. *cul* »kola«, toh. B *kokale* »kola«, alb. *sjell* »vrtjeti«

U grč. je ie. *k^w potpuno očuvano u mikenskom, gdje se i piše kao poseban glas /q/¹⁸⁰, a i u arkadijsko-ciparskom je zadržano kao poseban fonem do 5. st. pr. K.¹⁸¹ U kasnijim se grčkim dijalektima to *k^w razmjerno kasno nejednako mijenja. U atičkom grčkom, *k^w daje π ispred *o, *a i suglasnikâ, τ ispred prednjih *e i *i¹⁸² te ostaje velarom κ ispred *u¹⁸³, usp. od istoga korijena *ποινή* i *τίσις* te *κύκλος*, *πόλος* i *τέλος*. U eolskom je dijalektu primjerice odraz uglavnom bio π, čak i pred prednjim samoglasnicima (usp. lezb., tesal. *πέμπε* prema at. *πέντε* < ie. *penk^we »pet«). Čini se da je eolski prvi bio zahvaćen izoglosom labijalizacije starih labiovelara pa je ona ondje najdosljednije provedena. U paradigmi se uglavnom ujednačava labijalni odraz, usp. od ie. *leyk^w- »ostaviti« u grč. 1. l. jd. ind. prez. akt. *λείπω*, a u 3. l. jd. ujednačeno *λείπει* umjesto očekivana *λείπει.

U latinskom je ie. *k^w očuvano kao *qu*, ali ispred zaobljenih samoglasnika (*o*, *u*) i svih suglasnikâ gubi labijaliziranost i prelazi u *c* (usp. grč. at. *k^wu > *kv*), usp. lat. *colus* < *k^wolos. Kao i u grč., u paradigmi se odrazi ujednačavaju – usp. lat. 1. l. jd. ind. prez. akt. *linquō* »ostavljam« < ie. *li-n-k^w- (~ grč. *λείπω*), analogijom umjesto *lincō prema pravilnu 3. l. jd. *linquit*. Ispred suglasnika se također labijalni dio gubi, odnosno *qu* > *c*, usp. *relictum* »ostatak« prema *relinquō*. U oskičko-umbrijskom je pravilan odraz ie. *k^w bio *p*, a neke su riječi s takvim odrazom posuđene i u lat. (ili su na

¹⁷⁷ »Vrat« se »vrti« – usp. u slav. *vrata* ~ *vrtěti* od istoga korijena (*wert-).

¹⁷⁸ Steng. inačice potječu od naglasnih inačica, steng. *hwéol* < *k^wék^wlos (grč. *κύκλος*) po Grimmu (-*hw*- je ispalo ispred -*l*-), steng. *hweogol*, *hweowol* < *k^wek^wlós (stind. *cakrás*) po Verneru (-*g*-/-*w*- kao odraz germ. **ɣ*^w).

¹⁷⁹ U suvremenom se engleskom #*wh*- (u pisanju obrnuto od starijega #*hw*-) u mnogim dijalektima, npr. u Irskoj i velikom dijelu SAD-a, još izgovara kao [h^w], dakle *wheel* [h^wi:l], i tako čuva izvornu ie. labiovelarnost (u drugim je eng. dijalektima [h^w] > [w], dakle *wheel* [wi:l] »kotač« = *weal* [wi:l] »masnica«).

¹⁸⁰ U mik. *q* izgleda sporadično prelazi u *p* ispred *q* koje se nalazi u sljedećem ili preksljedećem slogu (usp. Kapović 2003b). Takva je disimilacija zabilježena samo u mikenskom – u kasnijim joj grčkim dijalektima nema tragova.

¹⁸¹ U arkadijskom se pisalo kao ζ ili posebnim znakom, a na Cipru kao <s> (Rix 1992: 85).

¹⁸² Vjerojatan je fonetski razvoj bio: [k^we] > [k^wye] > [k^ʷe] > [k^ʷe] > [t^ʰe] > [te] (Rix 1992: 87).

¹⁸³ Labijaliziranost se [k^w] izgubila pod utjecajem sljedećega [u] prije nego što su labiovelari počeli prelaziti u labijalne okluzive u grčkom. Da se dodatna labijaliziranost izgubi ispred /u/ ili /o/, odnosno da labiovelari prijeđu u obične velare u tom položaju, nije rijetkost. Slična se promjena neovisno dogodila i u latinskom (usp. lat. *secundus* »sljedeći« ~ *sequitur* »slijedi«) i u eng. (*who* [hu:] »tko« ~ *when* »kada« [h^wɛn]).

nj utjecale) – npr. *lupus* »vuk« < ie. *w_lk^wos (tu je možda riječ i o tabuističnoj preobrazbi riječi¹⁸⁴) ili posuđeno *popīna* »krčma« prema izvornom latinskom *coquīna* »kuhinja« (praital. *k^wok^wīnā).

U germanskom ie. *k^w daje po Vernerovu zakonu *γ^w, a po Grimmovu *x^w: got. *hw*, steng. *hw* (eng. *wh*), stvnj. *hw* (njem. *w*). Usp. prema het. *kuwa-*, lat. *quod* »što« u germ. got. *hva* »što«, steng. *hwæt* (eng. *what*), stvnj. *hwaz* (njem. *was*). U modernim germanskim jezicima uglavnom više nema [x^w], osim u engleskom koji ga je izgubio samo ispred zaobljenih samoglasnika, usp. eng. *what* [h^wət], *who* [hu:] prema njem. *was* i šved. *vad* [vɑ]. Osim očekivana odraza *x^w, u germ. nailazimo i na neočekivan odraz *f* u nekim riječima (*f* je inače odraz ie. *p u germanskom), gdje vidimo sporadičnu promjenu *k^w > *p > *f ili *k^w > *x^w > *f i u germanskom (usp. grč., oskičko-umbrijski i *p*-keltski za promjenu *k^w > *p), npr. got. *wulfs* (eng. *wolf*, njem. *Wolf*) < ie. *w_lk^wos, got. *fimf* (eng. *five*, njem. *fünf*) < ie. *penk^we¹⁸⁵ »pet«. Nije jasno odakle ta sporadična promjena *k^w > *f* u germanskom. Postoji puno hipoteza, ali nijedna nije pretjerano uvjerljiva. Ne mogu se ustanoviti točni glasovni uvjeti u kojima bi u germ. umjesto *x^w pravilno dobivali *f, a objašnjenja su da su riječi s neočekivanim *f* posuđenice iz kojega jezika gdje bi to bila pravilna promjena očito *ad hoc*.

U prakeltskom je ie. *k^w očuvano. Ono se ne mijenja u tzv. *q*-keltskim jezicima (keltiberskom i goidelskom), a u *p*-keltskim jezicima prelazi u *p* (usp. istu promjenu u grčkom ispred *a* i *o*, u oskičko-umbrijskom i sporadično u germanskom). U keltiberskom je labiovelar očuvan, kao i u ogamskom staroirskom gdje se piše posebnim znakom. U klasičnom se stir. *k^w delabijalizira i postaje obično *c*, usp. ogamski G. jd. MAQI »sina« > stir. *maicc* (usp. *Mac-* i *Mc-* u prezimenima). Usp. od ie. *-k^we »i« (lat. *-que*, stind. *-ca*, grč. *-τε*) keltib. *-Kue*, stir. *-ch*, ali lepontijski *-pe*, velš. *-p*; ie. *penk^we »pet« > prakelt. *k^wenk^we > stir. *cóic*, gal. *pempe*, velš. *pump* (korn. *pymp*, bret. *pemp*).

U anatolijskim je jezicima ie. *k^w očuvano – usp. het., luv. *kui-* »tko« ~ lat. *quīs* < ie. *k^wi-, het. *-kku* »i«, luv. *-ku* < ie. *-k^we (lat. *-que* itd.). U likijskom B je odraz ie. *k^w uvijek delabijalizirano *k*, a u likijskom A se ono ispred prednjih samoglasnika (*e*, *i*) mijenja kao u grč. u *t*, usp. od ie. *k^wi- > lik. A *ti-*, lik. B *ki-*. Važno je na-

¹⁸⁴ Ljudi su se, naime, bojali da će, pojednostavljeno rečeno, nazovu li životinju pravim imenom, ona doći i pojesti ih. Stoga su »maskirali« takve riječi preobličavajući ih na razne načine ili ih zamjenjujući u potpunosti drugim riječima (npr. hrv. *mèdvjed* prema lat. *ursus*).

¹⁸⁵ U ovoj bi se riječi drugo *-f-* moglo lako protumačiti kao asimilacija prema početnom *#f-*, ali to objašnjenje nije moguće u većini drugih slučajeva.

pomenuti da luvijska grana anatolijskoga (luvijski i likijski), osim posebna odraza ie. *k̄, čuva također i poseban odraz ie. *k^w što je jako bitno za praindoeuropsku rekonstrukciju (vidi § 50).

U toharskom se, koji se smatra kentumskim jezikom zato što nema posebna odraza ie. *k̄, sve tri ie. serije (*k, *k̄ i *k^w) odražavaju kao *k*.

U satemskim se jezicima prema tradicionalnoj definiciji odraz ie. *k^w uvijek izjednačuje s odrazom ie. *k – tako u bsl. i iir. oboje daje *k*. No, to ipak nije posve točno jer neki satemski jezici u određenim uvjetima ipak zadržavaju različite odraze i za ie. *k^w. Već smo vidjeli da luvijski ima posebne odraze za sve tri serije (ie. *k, *k̄ i *k^w > luv. *-kk-*, *-z-*, *-kku-*), a razlika se između triju ie. Serijâ, izgleda, odražava ispred prednjih samoglasnika i u armenskom i albanskom (premda je to donekle sporno, odnosno neki lingvisti to ne priznaju). U albanskom se to zove **Pedersenov zakon**¹⁸⁶. Usp. ie. *penk^we »pet« > alb. *pesë* (stind. *pañca*), ie. *k^wel- »vrtjeti« > alb. *sje-ll* s odrazom *s* ispred *e, za razliku od alb. *k* koje nastaje od obična ie. *k, usp. ie. *kēs- > alb. *kohë* »vrijeme«, stsl. *časъ* i alb. odraza *th* od ie. *k̄, usp. ie. *kēns- > alb. *thom* »kažem« (lat. *censeō* »misлити«, stind. *šams-* »hvaliti«). Inače je običan odraz ie. *k^w ispred neprednjih samoglasnika u albanskom *k*, jednak odrazu ie. *k. U armenskom se ispred neprednjih samoglasnika ie. *k i *k^w odražavaju jednako, kao arm. *k^c*, dok se ispred prednjih glasova ie. *k odražava opet kao *k^c*, usp. arm. *t^cak^ceay* »skrivam« < *pth₂keh₁sko-, a ie. se *k^w palatalizira u *č^c*, usp. arm. *č^cork^c*»4« < ie. *k^wetwores¹⁸⁷. Ie. *k̄, podsjetimo se, u arm. daje *s* (*sirt* »srce« < ie. *kērd).

U iir. je trag ie. labiovelara možda zadržan pri odrazu ie. *ᵹH i *ᵻH, no to je prilično sporno. Uz ie. se labiovelare, naime, oni katkada prividno odražavaju kao *ūr*, umjesto kao *īr* (vidi § 62).

Odraz ie. *kw/kw u kentumskim jezicima

U grčkom, latinskom, germanskom i toharskom se odraz ie. *kw/kw razlikuje od odraza ie. *k^w¹⁸⁸ (u keltskom se stapaju, usp. stir. *ech*, gal. *Epo-* »konj« s odrazom ie. *k^w jednakim odrazu ie. *k^w). Usp. u got. *aīhwa-*, a u toh. B *yakwe* od *h₁ekwos »konj« (ie. *k^w daje u got. *hw*, a u toh. *k*).

¹⁸⁶ Po danskom indoeuropeistu Holgeru Pedersenu (1867-1953).

¹⁸⁷ U *hing* »pet« < ie. *penk^we nema palatalizacije zbog prethodnoga *n.

¹⁸⁸ Sihler (1995: 159-160) je nekako uspio u potpunosti to ne primijetiti, čak i za latinski i grčki.

U grčkom ie. *k^w daje (ispred *a* i *o*) π, a ie. *kw/kw > κκ. Usp. grč. πέλεκϰς »sjekira« prema πέλεκϰκον »sjekirište« s -κκ- < *-kw- (*pelekus ~ *pelekwom) te grč. λάκκος »bunar« < ie. *laku-/lakw- (stsl. *loky*, G. *lokove* > hrv. *lökva*, lat. *lacus* »jezero«, stir. *loch* »jezero, lokva« ⇒ *Loch Ness* u Škotskoj).

U latinskom je odraz *kw/kw u sredini riječi možda -qu-, usp. *equus*, osim ako to nije analogijom prema G. *equī* itd., gdje bi se i od *k^w očekivalo -qu-, dakle primjer je zapravo nepouzdan. Na početku riječi na odraz *c-* upućuju primjeri lat. *cāseus* »sir«, stsl. *kvasz* < ie. *kwō(t)s-¹⁸⁹ i lat. *canis* »pas«, stind. *śvá* < *kwon-¹⁹⁰, no *queror* »jadikujem«, skr. *śvasati* »uzdiše, jeca« < *kwes- upućuje na odraz *qu-*. Možda je odraz ispred -ǎ- bio *c-*, a ispred -e- *qu-*, no primjerâ je premalo da bi se to moglo znati (Matasović 1997: 63).

Koliko god se to neobično činilo, u ie. je uz labiovelar *k^w očito postojao i običan slijed velarnoga okluziva *k i polusamoglasnika *w, dakle *k^w ≠/ = *kw. Ie. se je *-kw- u sredini riječi najvjerojatnije javljalo samo kao položajna varijanta s neslogotvornim *w prema ie. *-ku- kada je *u bilo slogotvorno.

*g^w

ie. *g^wōws »govedo« > stind. *gáuš* (av. *gāuš*), grč. βούς, lat. *bōs* (posuđenica iz nekoga oskičko-umbrijskoga jezika)¹⁹¹, stsl. *goveđo*, latv. *gūovs*, steng. *cú* (eng. *cow*, njem. *Kuh*), stir. *bó*, hijer. *luv/lik*. A *wawa-*, arm. *kov*, toh. B *keu*

ie. *g^wen(e)h₂ »žena« > stind. *jáni-* »žena«, *gnā* »boginja«, grč. γυνή¹⁹² (⇒ *ginekologija* itd.), dij. *βανᾶ*, stsl. *žena*, stprus. *genna*, got. *qino* (eng. *queen* »kraljica« i *quean* »drolja« s promjenom značenja), stir. *bé/ben* (gal. *-bena*, lepont. *venia*), het. *kuinna-* (luv. *wānatti-*), arm. *kin*, mesapski *benna*, toh. B *šana*

ie. *g^werH- »gora« > stind. *girí-* (av. *gá'ri-*), grč. δειράς »brdo« (< *g^wery-), βορέας »sjever, vjetar sjevernjak« (< *g^worH-), stsl. *gora*, lit. *gìrè* »gora«, *girià* »šuma«, alb. *gur* »kamen«

¹⁸⁹ Rekonstrukcija bi mogla biti i *kweh_{2/3}(t)s-.

¹⁹⁰ Za prijelaz *kwō- > cǎ- (*ō > ǎ iza labijala) u lat. vidi § 68.

¹⁹¹ Da je riječ izvorno latinska, glasila bi *uōs, a ne *bōs* jer ie. *g^w- u latinskom daje #u-[w]. Usp. umbrijski A. *bum* < ie. *g^wōm.

¹⁹² Grč. -v- umjesto ie. *e ovdje nastaje isto kao i u κύκλος zbog utjecaja susjednoga labiovelara.

§ 48 Ie. se *g^w odražava uglavnom kao zvučni par ie. *k^w u kentumskim jezicima, dok se u satemskim jezicima izjednačuje s odrazom ie. *g. Kao što ie. *k^w u nekim jezicima prelazi u *p*, tako i ie. *g^w prelazi u *b*.

U grčkom je odraz ie. *g^w paralelan odrazu ie. *k^w, ali ne potpuno. Kao što se ie. *k^w odražava kao *π* ispred *a*, *o* i suglasnikâ, tako se i ie. *g^w odražava u tom položaju kao *β* u grčkom, usp. grč. *βοῦς* < ie. *g^wōws. Ispred *u, *g^w gubi labijalizaciju, kao i *k^w, pa se odražava kao *γ* (usp. grč. *γυνή*). Također, kao što ie. *k^w daje *τ* ispred *e, tako i ie. *g^w daje *δ* ispred *e, usp. ie. *s-g^welb^h- »koji je u istoj utrobi« > »brat« > grč. *ἀδελφός* »brat«, stind. *sagarbhya-* »pravi brat«, no ie. *g^w ne daje *δ* i ispred *i, kao što bismo očekivali prema *k^wi > *π*, nego i tu daje labijal *β* (usp. grč. *βίος*). Nije jasno odakle ovo nepodudaranje odraza bezvučnoga i zvučnoga labiovelara u grčkom. Moguće je da se je *g^w u grčkom počelo mijenjati prije nego *k^w pa su labijalni odrazi stigli uhvatiti zamaha i ispred *i. Potvrdu da nestajanje labiovelara ne mora teći istodobno nalazimo u keltskom gdje je promjena ie. *g^w > *b već prakeltska, dok je promjena *k^w > *p provedena sâmo u nekim keltskim jezicima nakon prakeltskoga razdoblja. Odraz se ie. *g^{wh} slaže s odrazom ie. *g^w – ispred *ι* također daje labijal (vidi dolje).

U latinskom bismo prema bezvučnom *k^w > -*qu*- očekivali da će i zvučno *g^w > -*gu*- [g^w], no to imamo sâmo nakon *n, usp. lat. *ingu-en* »slabine«, grč. *ἀδῆν* »žlijezda« < ie. *ŋg^wen-. U ostalim je položajima praitalsko *g^w > *u* (ista se promjena dogodila i u luvijskom, dok se suprotna promjena dogodila u velškom), usp. lat. *uīus*. No kao i kod *g^hr-/g^hl- > #*gr-/gl-*, tako i ie. *g^wr-/g^wl- > #*gr-/gl-*, usp. ie. *g^wŋHus »težak« > lat. *grauis*, grč. *βαρύς*, stind. *gurúš*. Početno *g^{wh} u latinskom, izgleda, daje *f* i ispred *r* i *l*, usp. lat. *frendō* »škr-gutati zubima«, steng. *grindan* < ie. *g^{wh}rend^h-, no ovo je zapravo jedini primjer. U oskičko-umbrijskim je jezicima *g^w > *b* (kao *k^w > *p*), usp. lat. posuđenicu *bōs* iz nekoga oskičko-umbrijskoga jezika/dijalekta i ubrijski A. jd. *bum*.

U germanskom ie. *g^w po Grimmovu zakonu daje *k^w: got. *q*, steng. *cw* (eng. *qu* s pisanjem prema francuskom uzoru). U engleskom se labijaliziranost opet čuva ispred nezaobljenih samoglasnika, usp. eng. *queen*, ali *cow*. Gubitak je labijaliziranosti ispred zaobljenih samoglasnika vjerojatno već pragerm. pojava.

U prakeltskom ie. *g^w > *b (ali ie. *k^w ostaje nepromijenjeno!), usp. stir. *bó* < ie. *g^wōws. Novo je prakeltsko *g^w nastalo od ie. *g^{wh} (vidi dolje).

U anatolijskom je ie. *g^w očuvano, usp. het. *kuinna-*, ali se u luvij-skoj grani mijenja u *w* kao u latinskom, usp. luv. *wāna(tti)-* »žena« i *wawa-* »govedo«.

U toharskom je odraz svih velara jednak – *k*, a u satemskim se jezicima odraz ie. *g^w podudara, kako rekosmo, s odrazom ie. *g.

U armenskom se ne razlikuje odraz ie. *g^w od odraza ie. *g, oboje daju arm. *k*, usp. arm. *kin* »žena« < *g^wen- i *keray* »jeo« < *g^werh₃- (dakle, za razliku od ie. *k^w u armenskom, ie. se *g^w ne palatalizira ispred prednjih samoglasnika pa se samim time ni odraz ie. *g^w ne razlikuje od odraza ie. *g).

U albanskom ie. *g^w i *g^{wh} daju ispred prednjih samoglasnika *z* (inače *g*), usp. ie. *g^{wh}ermo- »topao« > alb. *zjarm*, ali *d^heg^{wh}oh₂ »gorim« > alb. *djeg*.

*g^{wh}

ie. *sneyg^{wh}-/snoyg^{wh}-/snig^{wh}- »snijeg, sniježiti« > stind. *snih-/sneha-* »biti ljepljiv, mokar« (av. *snaēža-* »sniježiti«)¹⁹³, grč. A. *νίφα* »snijeg«, *νείφει* »snijéžī«, lat. *nix, nivis*, stsl. *sněgъ*, lit. *sniēgas*, got. *snaiws* (eng. *snow*, njem. *Schnee*), stir. *snigid* »snijéžī«

ie. *g^{wh}en-/g^{wh}on- »udarati« > stind. *ghnánti* »udaraju, ubijaju« (< ie. 3. l. mn. *g^{wh}n-onti), *hánti* »udarā, ubija« (< ie. 3. l. jd. *g^{wh}en-ti) (av. *ǰainti* »udarā«, grč. *φονεύω* »ubijam« (< *g^{wh}on-), *θείνω* »udarati, ubiti« (< *g^{wh}eny-), lat. *de-fendō* »braniti« (⇒ *dēfenzīvan*), stsl. *goniti* (< *g^{wh}on-), *žęti* (< *g^{wh}en-), lit. *giñti* »izgoniti (stoku)«, stsl. *gunnR* »bitka, rat«, steng. *bana* »ubojica« (eng. *bane* »propast, uništenje«, stir. *gonid* »ubiti«, het. *kuenzi* (< ie. 3. l. jd. *g^{wh}en-ti), *kunanzi* (< ie. 3. l. mn. *g^{wh}n-onti), alb. *gjanj* »loviti«, arm. *ganel* »udarati štapom«, toh. A *kuña* »svađa, bitka«

ie. *h₁le(n)g^{wh}u-/h₁lŋg^{wh}u- »lagan« > ved. *raghúš/skr. laghuš* (av. *rayu-*), grč. *ἐλαχύς* »malen«, *ἐλαφρός* »lak«, lat. *leuis*, stsl. *lbgъkъ* (s nejasnim nestankom *-n-), lit. *leñgvas*, got. *leiht* (eng. *light*, njem. *leicht*)¹⁹⁴, srir. *laigiu* »manje, slabije«, alb. *lehtë*

Kao što u grč. ie. *k^w daje *π, τ, κ*, a ie. *g^w daje *β, δ, γ*, logično je da ie. *g^{wh} dâ *φ, θ, χ*. Glas *θ* nastaje ispred *ε* (*θείνω*), *χ* ispred *υ* (*ἐλαχύς*), a inače, ispred *α, ο, ι* i suglasnikâ, *φ* (*φονεύω, νίφα, ἐλαφρός*). Odraz se ie. *g^{wh} ispred *ι* slaže s odrazom ie. *g^w – kao što *g^w daje *i* tu labijal (*βίος*), tako i *g^{wh} ispred *ι* daje labijal *φ*, usp. grč. *ὄφις* »zmija«, stind. *áhi-* < ie. *h₃eg^{wh}i-

¹⁹³ Sâmo stind. (ved. i skr.) imaju promijenjeno značenje; iranski jezici i prakrti (sred-njoindijski jezici) imaju značenje »snijeg, sniježiti« za ovaj korijen.

¹⁹⁴ Usp. također i steng. *lungre* »brzo«.

Kako su u praitalskom zadržani stari labiovelari (*k^w i *g^w), tako je zadržana i labijalizacija ie. *g^{wh}. No kako su ie. aspirirani okluzivi dali na početku riječi bezvučne, a u sredini zvučne frikative, tako je i odraz ie. *g^{wh} logično na početku riječi bio bezvučni labijalizirani frikativ *h^w-, a u sredini zvučni labijalizirani frikativ *-ɣ^w-. Ti su glasovi u latinskom dalje promijenjeni. Početno je *h^w- u latinskom dalo *f* (-*fendō*), usp. za tu promjenu u germ. *x^w/f kao odraze ie. *k^w i u hrv. dij. promjenu *hvála* > *fála*. Labijalizirani se praitalski frikativ [h^w] mijenja u latinskom u labiodentalni frikativ [f]. U sredini je riječi odraz ie. *g^{wh} sličan odrazu ie. *g^w: praitalsko *-ɣ^w- u sredini riječi prelazi uglavnom u -*u*- (lat. *lewis*, *niuis*), osim što *-ny^w- > -*ngu*- (*ninguit* »snijéžī«) te se delabijalizira ispred zaobljenih samoglasnika (*u, o*) i svih suglasnika (*nix* < *ni-gs). Posebnost je to što ie. *g^{wh} u sredini riječi ispred *r daje -*b*-: lat. *febris* »groznica«, stind. *dahati* »gòrī« < ie. *d^heg^{wh}-.

U germanskom bismo od ie. *g^{wh} očekivali po Grimmovu zakonu *g^w, ali je odraz puno kompliciraniji i nisu posve jasni svi uvjeti njegova odraza. Čini se da je opći odraz *w* (got. *snaiws*), iza *n je odraz *g^w, ispred zaobljenih samoglasnika (*u, o*) i drugih suglasnika daje valjda *g (stnord. *gunnr*), iako ima i protuprimjerâ (steng. *wearm* »topao«, lat. *formus*, stind. *gharmás* < ie. *g^{wh}ormos), a ispred *t daje *x (got. *leiht*)¹⁹⁵. Također, kao što ie. *k^w katkada daje germ. *f*, tako i ie. *g^{wh} pod ne posve jasnim uvjetima daje *b* (steng. *bana*).

U prakeltskom ie. *g^{wh} > *g^w, usp. stir. *gonid* < ie. *g^{wh}on- (ie. *g^w > prakelt. *b).

U anatolijskom je odraz ie. *g^{wh} jednak odrazu ie. *g^w, u toharском daje po običaju neuzbudljivo *k*, a u satemskim se jezicima u načelu ne razlikuje od odraza ie. *g^h. U armenskom se ie. *g^{wh} palatalizira u *ǰ*, usp. ie. *g^{wh}erm- > arm. *ǰerm* »topao«. Nije sigurno palatalizira li se i ie. *g^h u *ǰ* ispred prednjih samoglasnika ili ostaje *g*. Za odraz alb. *g^{wh} vidi gore.

Sažetak odraza labiovelarâ

GRČKI

*k^w > π, τ, κ

*g^w > β, δ, γ

*g^{wh} > φ, ϑ, χ

¹⁹⁵ Beekes 1995: 110. Vidi i Szemerényi 1989: 64.

U grčkom su labijalni odrazi π , β , φ primarni, dentalni se odrazi τ , δ , θ javljaju ispred prednjih samoglasnika (u slučaju δ i θ sàmo ispred ε), dok se velarni odrazi κ , γ , χ javljaju sàmo ispred zaobljenoga u . Kako je i logično, odrazi su ie. bezvučnoga $*k^w$ bezvučni, ie. zvučnoga $*g^w$ zvučni, a ie. aspiriranoga $*g^{wh}$ aspirirani labijali, dentali, odnosno velari.

LATINSKI

$*k^w > qu, c /-u, -o, -C$

$*g^w > u, -ngu-, \#gr-, \#gl-, g/-u, -o, -C$

$*g^{wh} > \#f-, -u-, -ngu-, b/-r, g/-u, -o, -C$

U latinskom kao opće pravilo stoji delabijalizacija ispred zaobljenih samoglasnika (o , u) i ispred kojega god suglasnika. Izuzev taj slučaj, ie. $*k^w$ ostaje qu , a ie. se $*g^w$ mijenja u u , osim iza n iza koje ga se općenito čuva $-gu-$ te na početku riječi ispred r i l gdje prelazi u g (jer u latinskom riječ ne može početi s $**wr-$ ili $**wl-$). Ie. se $*g^{wh}$ u latinskom odražava kao i ie. $*g^w$, osim što na početku riječi daje uvijek $\#f-$ (čak i ispred r i l) te ispred r u sredini riječi također daje labijal b .

GERMANSKI

$*k^w > *x^w/\gamma^w, *f(?)$

$*g^w > *k^w$

$*g^{wh} > *w, *ng^w, *g/-u, -o, -C, *x/-t, *b(?)$

U germanskom ie. $*k^w$ daje po Grimmu pravilno $*x^w$, a po Verneru $*\gamma^w$ te u nepoznatim okolnostima i $*f$. Ie. zvučno $*g^w$ daje germansko $*k^w$, a odraz je ie. $*g^{wh}$ u germanskom najkompliciraniji i još uvijek sporan – u dosta slučajeva daje $*w$, iza $*n$ ostaje $*g^w$, ispred zaobljenih se samoglasnika (u , o) i kojega god suglasnika delabijalizira u $*g$, a ispred $*t$ daje $*x$. Također, u ne posve jasnim uvjetima odražava se i kao $*b$.

KELTSKI

$*k^w > *k^w$

$*g^w > *b$

$*g^{wh} > *g^w$

U prakeltskom ie. $*k^w$ ostaje isto, ie. se $*g^w$ mijenja u $*b$, a od ie. $*g^{wh}$ nastaje novo keltsko $*g^w$. Staroirski su odrazi prakeltskih $*k^w$, $*b$, $*g^w > c, b, g$. U *p*-keltskim jezicima prakeltsko $*k^w$ daje *p*.

ANATOLIJSKI

$*k^w > \#ku-, -kku-$

$*g^w = *g^{wh} > \text{het. } \#ku-, -ku-, \text{ luv. } w$

TOHARSKI

$*k^w = *g^w = *g^{wh} > k$

ALBANSKI

$*k^w > k, s/-e, -i$

$*g^w > g, z/-e, -i$

$*g^{wh} > g, z/-e, -i$

ARMENSKI

$*k^w > k^c, \check{c}'-i, -e$

$*g^w > k$

$*g^{wh} > g$

U armenskom se odraz ie. labiovelarâ razlikuje od odraza ie. običnih velara sâmo kod $*k^w$ i to sâmo ispred prednjih samoglasnika. U albanskom se odraz razlikuje i kod ie. $*g^w$ i $*g^{wh}$. Ispred prednjih samoglasnika se ie. labiovelari palataliziraju u obama jezicima. U armenskom se odraz $*g^w$ i $*g^{wh}$ stapa s odrazom $*g$ i $*g^h$.

Problem ie. triju serija velara

§ 49 Prema tradicionalnoj rekonstrukciji ie. (npr. Brugmann 1906-1911), koje se i ovdje držimo, za ie. se prajezik uspostavlja tri serije velara – obični, palatalizirani i labijalizirani velari:

$*k^*, *g, *g^h$

$*k', *g', *g'^h$

$*k^w, *g^w, *g^{wh}$

Ovakav sustav velara, premda složen i ne pretjerano čest u jezicima svijeta, nije i tipološki nemoguć – upravo je takav sustav velarâ posvjedočen u novoiranskom jazgulamskom jeziku¹⁹⁶. No neki suvremeni indoeuropeisti začudo ipak sumnjaju u postojanje triju ie. serija velara i smatraju ie. palatalizirane velare sekundarnima¹⁹⁷. Glavni je argumenat pri tome to što navodno nijedan ie. jezik ne razlikuje odraze svih triju ie. serija velara, nego za kentumske jezike vrijedi formula $*k̄ = *k \neq *k^w$, a za satemske jezike $*k̄ \neq *k = *k^w$. Tomu, kako već vidjesmo, baš i nije tako. Albanski i armenski razlikuju tri ie. serije velara ispred prednjih samoglasnika (vidi § 47), a čak i ako to odbacimo kao nesigurno, kao što neki čine, svejedno nam ostaje luvijska grana anatolijskoga u kojoj su nedvojbeno očuvane kao različite sve tri ie. serije velara: usp. luv. *kīšai-* »češalj« < ie. **kes-* (stsl. *česati*), luv. *zārt-* »srce« < ie. **k̄rd-* (stsl. *sr̄dъce*, lat. *cor*), luv. *kui-* »tko, koji« < ie. **k̄wi-* (lat. *quis*)¹⁹⁸. Ostaje zagonetkom kako mnogim indoeuropeistima uspijeva prešutjeti, odnosno zanemariti, luvijsku građu koja nam nedvojbeno potvrđuje ispravnost tradicionalne rekonstrukcije triju velarnih serije u praie. Primjer nam anatolijskih jezika, među kojima je samo luvijska grana »satemska« (za razliku od »kentumskih« hetitskoga i palajskogoga), dokazuje i da je sasvim moguće da se iz ie. sustava $*k : *k̄ : *k^w$ razvije dvočlani kentumski sustav $*k : *k^w$ depalatalizacijom staroga $*k$ – upravo se to dogodilo u neluvijskim anatolijskim jezicima. Anatolijski jezici dakle pobijaju i čest prigovor da depalatalizacija $*k̄ > *k$ u kentumskim jezicima nije fonetski uvjerljiva. Takva se depalatalizacija, uostalom, u povijesno doba dogodila primjerice i u danskom jeziku, da damo još jedan primjer¹⁹⁹.

Drugi je čest argumenat koji potežu protivnici triju ie. serija velara da to ie. $*k : *k̄ : *k^w$ stoji zapravo u dopunbenoj razdiobi, odnosno da je predvidljivo kada ćemo gdje u ie. naći običan velar, a kada palataliziran. To je donekle točno; postoje određeni uvjeti u kojima se primjerice javlja ie. obični velari – u dodiru s $*r$ (ie. **krehw₂s* »sirovo meso, krv« > stind. *kravīš* »sirovo meso«, grč. *κρέας* »meso«, lat. *cruor* »krv«, stsl. *krъvъ*, steng. *hréaw* »sirov«),

¹⁹⁶ Эдельман 1973. Jazgulamski je neovisno o ie. prajeziku razvio naknadno isti sustav okluzivâ kakav je bio u ie. prajeziku.

¹⁹⁷ Primjerice Szemerényi 1989, Sihler 1995, Beekes 1995. Zanimljivo je da su »protivnici« palatovelarâ obično zapadni indoeuropeisti.

¹⁹⁸ Vidi više primjera u Melchert 1994: 251-252. Ipak, čini se da ima i primjera u kojim ie. $*k̄$ daje u luvijskom *k*.

¹⁹⁹ Skandinavski su se palatalizirani okluzivi vratili u obične okluzive u danskom, ali su prešli u frikative u norveškom i švedskom.

uz *a (ie. *kap(y)- »hvatati« > lat. *capiō*, grč. *κάπτω*, got. *hafjan* »dići«, alb. *kam* »imati«), koje je sâmo po sebi doduše rijetko u ie., te uz *u/w (ie. *lewk- »svijetao« > grč. *λευκός* »svijetao, bijel«, lit. *laũkas* »blijed«; ie. *Hyugom »jaram« > stind. *yugám*, lat. *iugum*, stsl. *igo*). Navodno sekundarni palatalizirani velari bi pak nastajali u dodiru s ie. prednjim samoglasnicima *e i *i, *y i sl. Tako bi se primjerice objašnjavao palatalizirani okluziv u ie. *kērd »srce«. Ostale primjere, kada nema očita uzroka te sekundarne palatalizacije, objašnjavaju raznim ujednačavanjima kao npr. analogijsko *k̑rd- (stsl. *sȓdъce*) prema izvornom *kērd (het. *kīr*). Ie. palatovelare nalazimo i u nekim drugim slučajevima uz prednje samoglasnike (ispred ili iza njih) gdje bi se onda mogla zamisliti kakva palatalizacija, usp. *dek̑mt »deset« (u *k̑mtom »sto« valjda analogijom?), *d^heg^hōm »zemlja«, *d^heyg^h- »mazati; zid«, *gēnh₁- »rod« pa čak i *g̑neh₃- »znati« (s palatalizacijom preko *-n-?) itd. No i najzagriženiji protivnici triju velarnih serija u ie. priznaju da postoje mnogi protuprimjeri koje se ne može tako objasniti – to su primjeri gdje ne vidimo nikakva razloga navodnoj sekundarnoj palatalizaciji u satemskim jezicima²⁰⁰: ie. *gomb^hos »zub« (grč. *γόμφος*, stsl. *zqbъ*), ie. *kwōn »pas« (stind. *švā*, lat. *canis*, lit. *šūð*), ie. *(d)ṅg^huh₂ »jezik« (stsl. *językъ*, stlat. *dingua*, got. *tuggo*), ie. *d^hg^huh₂ »riba« (grč. *ἰχθύς*, lit. *žuvìs*), ie. *g̑lakt »mlijeko« (grč. *γάλα*, lat. *lac*)²⁰¹, ie. *kopos »slamka« (stind. *šāpas*, lit. *šāpas*) itd. S druge strane imamo primjere u kojima bi se uz prednje samoglasnike očekivala pretpostavljena sekundarna palatalizacija, a nje ipak nema: ie. *steyg^h- »koračati« (stsl. *stiqъ*, got. *-steigan*), ie. *ger- »skupljati« (lat. *grex* »stado«, stsl. *gȓstъ* »pregršt«), ie. *kel- »rasti« (lat. *excellō*, lit. *kēlti*), *gerh₂nos »ždrak« (grč. *γέρανος*) itd. Usp. također i ie. *kerp- »brati, kositi« (lat. *carpō*, lit. *kerpù* »siječem«)²⁰², ali ie. *kerh₂s »glava« (skr. *śiras*, grč. *κάρᾱ*) gdje se nikako ne može objasniti zašto bi u *kerh₂s došlo do »sekundarne« palatalizacije, a u *kerp- nije. Tako tâ teorija, premda je možda odgovorna za određene pojave u kakvu predie., čiji se tragovi onda vide i u kasnom ie. koji možemo rekonstruirati, ne može nikako objasniti sve odraze velarâ u ie. jezicima.

Kao još jedan od argumenata da palatalizirani velari nisu bili općeie. fonemi, nego da su nastali sekundarno, navodi se i činjenica

²⁰⁰ Dakako osim ako se ne pretpostavi *ad hoc* neposvjedočen oblik s prednjim vokalom iz kojega bi onda palatalizirani velar bio uzet analogijom.

²⁰¹ Usp. i G. *γάλακτος* (⇒ *galàktika*) i G. *lactis* (⇒ *laktóza*).

²⁰² Slav. je *sьȓpъ (hrv. *sřp*) od ie. korijena *s̑ȓp-, usp. het. *šarpa-*, grč. *ἄρπη* istoga značenja i lat. *sarp(i)ō* »rezati«.

da je ie. *k puno rjeđe od ie. *k̄ i *k^w što je neobično zato što bi obični velari kao neobilježeni trebali biti češći od obilježenih palatovelara i labiovelara (koji su obilježeni dodatnim obilježjima palataliziranosti, odnosno labijaliziranosti). No to je samo statistika, a takvi se, tipološki neuobičajeniji, sustavi ipak javljaju ako do njih dođe iz kakvih povijesnih razloga. Jasno je da takav sustav ne može biti pretjerano stabilan, a da i nije bio – očito je iz načina na koji se je promijenio u svim ie. jezicima. Kako je moglo doći do neobične situacije da neobilježeni obični velari budu rjeđi od obilježenih palataliziranih i labijaliziranih velara, možemo pokazati sljedećom spekulacijom. Obično se smatra, premda to još nije dokazano, da je najvjerojatniji dalji, odnosno vremenski dublji, rođak indoeuropskoga prajezika – uralski prajezik. Sâm nas ie. upućuje na jedan mogući put nastanka ovako složena sustava velara. Ie. je imao jako složen sustav suglasnikâ, no prilično jednostavan sustav samoglasnikâ – fonemi su u kasnom praie. bili, izgleda, samo *e i *o uz razmjerno rijetko, i izgleda mlađe, *a (vidi § 70), a postoji mogućnost, premda se mnogi tomu protive, da je predie. imao zapravo i samo jedan samoglasnički morfem (po svoj prilici šva - *ə s puno alofonskih varijanata), o čem ćemo još govoriti poslije. Kako je do toga došlo? Složeni okluzivni sustavi kao ie., s oprekom običnih, palataliziranih i labijaliziranih velara, često nastaju prenošenjem starih opreka prednosti (palataliziranosti) i zaobljenosti (labijaliziranosti) sa samoglasnika na suglasnike pa tako primjerice staro /ke/ postane /kə/, a staro /ku/ postane /k^wə/, dok od staroga /ka/ nastaje /kə/. Postoji mogućnost da se upravo to dogodilo u pretku ie. Uzmemo li da je predie., prije nego što su se svi samoglasnici stopili u jedan (*ə) ili u dva (*ə i *a), doista srodan s uralskim, lako je objasniti činjenicu da je obično *k u kasnoie. rjeđe od *k̄ i *k^w – prauralski, naime, ima jednostavan sustav okluziva, za razliku od ie., samo *p, *t i *k, ali zato ima puno bogatiji vokalizam (u prvom slogu) – jedan srednji samoglasnik *a, dva zaobljena samoglasnika *o i *u te četiri prednja samoglasnika *i, *e, *ä i *ü. Zašto je ie. *k rjeđe od *k̄ i *k^w nije teško objasniti uzmemo li da je predie. *kə nastalo samo od starijega *ka, dok bi predie. *k^wə nastalo od starijega *ku i *ko, a predie. *kə od starijega *ke, *ki, *kä i *kü. Ovo sve dakako ostaje na razini spekulacije, no ona je potrebna kako bi se dokazalo da statistička rijetkost ie. običnih velara koje rekonstruira tradicionalna indoeuropeistika ne mora upućivati nužno na to da su zapravo tradicionalni palatalizirani velari bili obični velari koji su u satemskim jezicima sekundarno postali palatalizirani. Druga je mogućnost kojom bi se mogla objasniti čestoća ie.

palataliziranih velara, a rijetkost običnih velara, te pretpostavka da se *e možda mijenjalo u *a nakon ie. *k (vidi § 70), to da se ie. sustav *k, *ĸ, *k^w razvio iz starijega sustava *ĸ, *k, *k^w. Uvularno bi predie. *ĸ dalo obično *k u ie. što bi uzrokovalo lančanu promjenu kojom bi predie. *k postalo *ĸ (da se očuva razlika). Stara bi uvularnost ie. tradicionalnoga *k objašnjavala promjenu *e > *a te njegovu razmjernu rijetkost, dok bi se čestoća ie. tradicionalnoga *ĸ objašnjavala time što je ono nastalo od ie. starijega običnoga, neobilježena *k.

Još su jedan od čestih dokaza za sekundarnost palataliziranih velara u ie. tzv. kentumski odrazi u satemskim jezicima, no o tome u sljedećem odlomku.

Kentumski odrazi u satemskim jezicima

§ 50 U satemskim jezicima, pogotovu u bsl., nailazimo i na primjere kentumskih odraza. Što to znači? To znači da primjerice u nekom satemskom jeziku od ie. *ĸ, koje smo rekonstruirali na osnovi njegova sibilantskoga odraza (kao *s, ś, š* i sl.) u drugim satemskim jezicima, nemamo očekivani sibilant nego neočekivani velar *k*. Tako prema stind. *aśmā, aśman-* »kamen«, grč. *ἄκμων* rekonstruiramo ie. *h₂eĸmōn »kamen«, no u lit. i stsl. tu imamo na prvi pogled neočekivano *k* umjesto *š* odnosno *s* – lit. *akmuō*, stsl. *kamy*. Protivnicima je triju velarnih serija u ie. to dakako jedan od glavnih dokaza za sekundarnost palataliziranih okluziva u ie.

Primjeri su kentumskih odraza u bsl. koji se obično navode jako raznorodni²⁰³. U bsl. se ie. palatalizirani velari pravilno depalataliziraju (dakle *k > *k, *ĸ > *g) ispred sonanata *m, *l, *r iza kojih dolaze stražnji samoglasnici (bsl. *a/ā, *ō, *u/ū < ie. *o/eh₂, *ō/eh₃, *u/uH)²⁰⁴. To nam objašnjava lit. *akmuō* i stsl. *kamy*, ali također i zašto nema depalatalizacije u lit. *āšmenys* »pračka« istoga korijena. Usp. još i lit. *smākras, smakrà* < ie. *smokru- »obraz, brada« (stind. *śmáśru-*, stir. *smech*), te stsl. *svekrý* »svekrva« < *sweĸruh₂ (stind. *śvaśrū-*), ali lit. *šėšūras* »svekar« < *sweĸuros. Ima i nekih iznimaka. Ie. se *ĸ u bsl. pravilno depalatalizira i iza *s²⁰⁵, usp.

²⁰³ Usp. Matasović 2005.

²⁰⁴ Kortlandt 1978. Za ovu promjenu usporedi također depalatalizaciju ie. palatovelara ispred sonanata u albanskom.

²⁰⁵ S obzirom na ie. *s-mobile* (vidi § 52), svako bi se početno *#k- od ie. *k u bsl. moglo objasniti analogijom prema obliku s početnim *s-mobile* iz kojega bi se onda to depalatalizirano *k* proširilo i na oblike bez *s-mobile* gdje nije trebalo biti depalatalizacije. To bi moglo biti objašnjenje u nekim slučajevima bsl. *#k- < ie. *#ĸ-.

ie. * $h_2is-sk-$ »pitati, iskati« > lit. *ieškóti* »tražiti«, stsl. *iskati*, stind. *icchati*. Valja napomenuti da se u baltijskom javlja i česta sekundarna varijacija $k \sim š$ te $g \sim ž$ u riječima ekspresivne naravi, koja je u nekim slučajevima očito jako mlada. Tako u litavskom prema *gérti* »piti« nalazimo u dijalektu i *žerliókas* »pijanica« iako je tu očito posrijedi ie. korijen * $g^w erh_3-$, a ne ie. palatalizirani velar. Takve primjere valja potpuno isključiti iz razmatranja. Kod nekih je primjera jednostavno najvjerojatnije riječ o krivim etimologijama, kao npr. u povezivanju stsl. *gradъ* i lit. *gařdas* (stind. *gřhás*, steng. *geard*) s rus. dij. *zopód* »žitnica«, lit. *žárdas* što je navodno sve od istoga ie. * g^hord^hos i sa satemskim i s kentumskim odrazima u bsl. Naglasak nam tu pokazuje da su posrijedi različiti korijeni (hrv. se *grád*, rus. *zópod* i lit. *gařdas* nikako ne slažu s rus. *zopód* i lit. *žárdas*) pa stsl. *gradъ*, lit. *gařdas* ipak valja izvoditi iz ie. * g^hord^hos (s čim se slaže i stind. *gřhás*), a lit. *žárdas* možda iz ie. * h_2ger- »skupljati« (Matasović 2005), ali svakako iz * g^horHd^hos (larinal zbog akuta u bsl.). Neki su navodni kentumski odrazi u bsl. zapravo očito posuđenice iz kentumskih jezika. Tako je stsl. *brěgъ* očito posuđeno iz germanskoga (usp. stvnj. *berg*) što je onda iz ie. * b^herg^h- »visok« (stind. *břhánt-*), dok je stsl. *krava* vjerojatno posuđenica iz keltskoga (usp. velš. *carw* »jelen«) što je onda iz ie. * $kerh_2-$ »rog« (usp. lat. *cornū* »rog« i od istoga toga korijena stsl. *srъna*). Tako nam na kraju od svih tih kentumsko-satemskih oscilacija u bsl. preostaje malo toga na čem bi se mogli temeljiti zaključci o sekundarnosti palatovelara u ie.

U stind. je posvjedočeno jako malo ovakvih varijacija, usp. stind. *klam-* i *šram-* »biti umoran« < ie. **klem-/klem-* i stind. *ruk-/ruc-* »sjajiti« prema *rušant-* »svijetao« < ie. **lewk-/lewk-*. Nije jasno kako bi se ovi odrazi mogli objasniti iako je u pojedinim slučajevima moguće da su već u ie. postojale kod nekih riječi varijante korijena i s palataliziranim i s običnim velarom (kao ostatak njihove moguće stare alofoničnosti).

U albanskom se ie. palatovelari najvjerojatnije pravilno depalataliziraju ispred sonanata, usp. alb. *mjekër* < ie. **smokru-* (vidi § 46), alb. *grua* »žena« < ie. **greh_2u-* »stara žena« (grč. *γραῦς* ~ stsl. *zrěti*).

Kentumski i satemski jezici

Prije se je mislilo da kentumski i satemski jezici predstavljaju dva ie. dijalekta, pri čem bi kentumski jezici bili zapadni dijalekat, a satemski jezici istočni. No to je upropastio toharski, koji je ken-

tumski jezik (po tome što u njemu ie. palatovelari daju velare) iako je najistočniji ie. jezik po položaju. Tako su nazivi kentumski i satemski postali sàmo termini kojima se određuju jezici u kojima vrijede formule $*k = *k \neq *k^w$ (kentumski) ili $*k \neq *k = *k^w$ (satemski), no ni to se nije pokazalo najsretnijim s obzirom na albanski, armenski i anatolijski koji razlikuju sve tri serije i s obzirom na toharski koji ne razlikuje nijednu seriju. Tako je danas ove nazive najbolje reinterpreterirati na sljedeći način – kentumskima zovemo one ie. jezike u kojima je $*k = *k$, a satemskima one u kojima je $*k$ dalo nekakav frikativ ili afrikatu, s obzirom na to da stara formula $*k \neq *k = *k^w$ očito ne stoji za alb., arm. i luv. Da je tu riječ sàmo o jednoj ne toliko važnoj izoglosi koja presijeca ie. jezike, jasno je i po tome što su njome razdvojeni i inače bliski anatolijski jezici luvijski i hetitski ili po drugim stvarima jako bliski grčki i indoiranski jezici.

Palatalizacije

§ 51 Palatalizacije su tipološki jako čest proces. Tako zovemo promjenu pri kojoj se suglasnici (najčešće velarni okluzivi, rjeđe dentali i drugi suglasnici) palataliziraju (postaju »prednjiji«) u dodiru s prednjim samoglasnicima (neposredno ili posredno ispred ili iza njih). Tako je npr. od lat. *centum* [kentum] »sto« nastalo tal. *cento* [čento], španj. *ciento* [biento], port. *cento* [sentu], fr. *cent* [sæⁿ], ali logudorski *kentu*. Usp. i u japanskom *chichi* [čiči] »otac« < *titi, *shimasu* [šimas^u] »činim« < *simasu ili eng. *chin* [čɪn] »brada« < germ. *kinnuz itd. Vrstom palatalizacije možemo smatrati i umekšavanje glasova ispred *j*, tj. jotaciju, npr. u slav., lit. i grč.

Razne su palatalizacije djelovale u razna doba u puno ie. jezika – u iir., bsl. (neovisno u slav., latv. i lit.), het., toh., alb., arm., eng., romanskim jezicima (osim logudorskoga i dalmatskoga) itd. Sve su ove palatalizacije neovisne jedne o drugima.

Arijska palatalizacija

Arijskom se palatalizacijom zove palatalizacija koja se je dogodila u praindoiranskom jeziku. Ondje su ie. $*k^{(w)}$, $*g^{(w)}$, i $*g^{(wh)}$ u prairr. palatalizirani u $*č$, $*ž$ i $*ž^h$ ispred $*e/\bar{e}$, $*ey/\bar{e}y$, $*i$ i $*y$. U avestičkom ti $*č$, $*ž$ i $*ž^h$ ostaju nepromijenjeni, osim što se $*ž^h$ dakako deaspirira u $*ž$ pa tako u avestičkom imamo $č$ i $ž$ [ž]. U stind. $*č$ ostaje poseban fonem (stind. c [č]), ali $*ž > *ž$ tj. j , a $*ž^h > *ž^h$ tj. $*jh > h$. Tako se u stind. odrazi ie. običnih velara $*g$ i $*g^h$, palataliziranih

po arijskoj palatalizaciji, stapaju s odrazima ie. palatovelara *ǵ i *ǵ^h. U avestičkom se razlika čuva, *ǵ i *ǵ^h > z, dok *g i *g^h po arijskoj palatalizaciji daju j̄.

ie. *lowkos/-is »svjetlost« > stind. *rokás, rocíš*

ie. *sek^weti »slijédī« > stind. *sácate* »povezuje se«, av. *hača'ti*

ie. *g^wih₃w- »živjeti« > stind. *jívatī* »živi«, av. *jva'ti*

ie. *g^{wh}enti »udara« > stind. *hanti* »ubija«, av. *ja'nti*

Ispred *i* koje nastaje od laringala ili kao popratni samoglasnik uz stari slogotvorni sonant nema arijske palatalizacije jer u doba palatalizacije to još nije bilo *i* – usp. ie. *g^wǵHi- (lit. *gìrė* »gora«) > stind. *girí-* »gora«.

S obzirom na to da se u iir. ie. *e/ē stapa s ie. *o/ō i s *a/ā < ie. *h₂e/eh₂ tako što svi oni daju iir. *a/ā, u iir. trag ie. *e vidimo sàmo po arijskoj palatalizaciji. Tako sàmo prema stind. *mádhyas* ne možemo znati hoće li to u ie. biti *med^{hy}os, *med^hyes, *mod^{hy}os ili *mod^hyes ne usporedimo li tu riječ u drugim ie. jezicima (lat. *medius* < *med^{hy}os »srednji«). Isto tako ni prema stind. *páñca* ne možemo bez usporedbe s drugim jezicima znati je li u prvom slogu stajalo ie. *e ili *o, no zbog arijske palatalizacije ie. *k/k^w u drugom slogu znamo da je ondje moglo biti sàmo ie. *e, dakle *penk^we (grč. *πέντε*).

Unatoč tomu što u stind. *j* i *h* nastaju i od ie. *g i *g^h po arijskoj palatalizaciji i od ie. *ǵ i *ǵ^h, razlika se nije izgubila u potpunosti jer se po smjenama s drugim glasovima vidi je li posrijedi izvorni ie. palatovelar ili izvorni ie. obični velar. Tako i u ved. *yájate* »nudi« i u ved. *vijáte* »drhti« imamo *j*, no da prvo nastaje od ie. *ǵ, a drugo od ie. *g, vidimo po tome što particip prvoga glagola glasi *ištás* sa *š*, a drugoga *viktás* s *k* < *g*. U stind. su odrazi u paradigmi ujednačeni, usp. od ie. N. jd. *wǵk^wos, V. jd. *wǵk^we! u stind. pravilno *vǵkas*, ali analogijom prema N. i V. *vǵka!* umjesto očekivana **vǵca!* (usp. neujednačeno stsl. *vlǫkb, vlǫče!*).

Slavenske palatalizacije

U slavenskom su provedene ni više ni manje nego tri palatalizacije koje se nemaštovito zovu 1., 2. i 3. palatalizacija, no da sve ne bi bilo predosadno, valja napomenuti da je 3. palatalizacija djelovala prije 2.²⁰⁶, tj. da su se palatalizacije odvijale redom 1., 3. pa 2.

²⁰⁶ Ovakvi zbunjujući nazivi potječu iz vremena kada se mislilo da je 2. palatalizacija djelovala prije 3. za što je poslije ustanovljeno da nije točno.

Po prvoj palatalizaciji slav. *k, *g, *x²⁰⁷ daju ispred prednjih samoglasnika (ie. *e/ē, *i, *ey/ēy, *ew/ēw > stsl. e/ě, ъ, і, ѹ) *č, *ž > *ž, *š. Usp. prema ie. *pek^wete > stsl. pečete, *g^weneh₂ (stprus. genna) > stsl. žena, ie. *g^wih₃wos > stsl. živъ, ie. *g^{wh}en- > stsl. žeti, ie. *lowkis > stsl. lučb, ie. *h₂kewH- (got. hausjan »čuti«) > stsl. čuti, germ. *xelmaz (eng. helm, njem. Helm) > psl. *xelmu > stsl. šlēmъ. Prva je palatalizacija bila općeslavenska pojava, dakle provedena je beziznimno u svim slavenskim jezicima prije slavenske ekspanzije, a djelovala je vjerojatno otprilike tijekom 5. st.

Treća je palatalizacija progresivna, što će reći da se velari palataliziraju iza prednjih samoglasnika, a ne ispred njih kao što je to slučaj kod prve i kod druge palatalizacije²⁰⁸. Po trećoj palatalizaciji slav. *k, *g, *x iza ie. *i(H)(n) i *ey(H) (> stsl. ъ, е, і) daje *t, *d, *s (što poslije prelazi u c, ž > z, s/š²⁰⁹), ali pod uvjetom da iza *k, *g, *x nije bilo slavensko *ū (stsl. y). Usp. ie. *attikos > psl. *atiku > stsl. otъcъ (grč. Ἀττικός »atički«), ie. *stigh^h- > psl. *stigā > stsl. stъza, germ. *kunningaz »kralj« (eng. king, njem. König) > psl. *kuningu > stsl. kъnežъ (hrv. knêz), psl. *wixu > stsl. vъsvъ (hrv. vâs > sâv, stčeš. veš). Treća je palatalizacija djelovala naizgled prilično nesustavno i različito ovisno o pojedinim slav. jezicima/dijalektima, usp. likъ ali lice te *prisęga ali *prisęzati (hrv. prišega, prišezati). U mnogim je takvim primjerima zacijelo riječ o analogiji, npr. *prisęga prema G. jd./N. mn. *prisęgy i sl. U sjeverozapadnom ruskom (oko Novgoroda i Pskova) treće palatalizacije, izgleda, ima samo kod *k. Nema je u mnogim riječima gdje je inače u svim ostalim slav. jezicima provedena, usp. SZrus. ѿex, ѿxa, ѿxe prema stsl. vъsvъ, vъsa, vъse.

Po drugoj palatalizaciji (koja se u školskoj gramatici zove sibilizacija) slav. *k, *g, *x prelazi ispred ie. *oy i *h₂ey > *ay, koji su se u međuvremenu stopili u *aj i prešli zatim u *ě te je tako dobiven novi prednji samoglasnik, u *t, *d, *s (rezultati su isti kao i oni od 3. palatalizacije) što zatim daje c, ž > z, s/š²¹⁰. Usp. ie. *k^woyneh₂ > stsl. cęna (lit. kainà, grč. ποινή), ie. *koylo- > stsl. cělъ (got. ha-ils »zdrav«). U Jslav. i Islav. druga palatalizacija djeluje i preko v,

²⁰⁷ U slavenskom je u međuvremenu nastalo *x, kojega nije bilo u ie., od ie. *s iza *r, *u, *k, *i (vidi § 52), od početnoga ie. *sk- i u posuđenicama.

²⁰⁸ Treća se palatalizacija još zove i de Courtenayeva palatalizacija po velikom poljskom jezikoslovcu Baudouinu de Courtenayu (1845-1929) koji ju je prvi opisao 1894. godine.

²⁰⁹ Ovisno o kronologiji i pojedinom slavenskom jeziku. Od psl. *x po trećoj palatalizaciji nastaje u južnoslavenskom i istočnoslavenskom s, a u zapadnoslavenskom š.

²¹⁰ Opet s u Jslav. i Islav., a š u Zslav. Izvorno je ž očuvano samo u najstarijim stsl. tekstovima, lehitskom te u ohridskim dijalektima makedonskoga. Ostali slavenski jezici imaju mlade z.

usp. od psl. *gwajzdā > stsl. *zvězda*, ali polj. *gwiazda*, psl. *kwajtu > stsl. *cvětъ*, ali češ. *květ*. Druga se palatalizacija u domaćim riječima u slavenskom javlja sàmo ispred novoga *ě < *aj (zato što je ispred svih ostalih prednjih samoglasnika već prije djelovala 1. palatalizacija), ali u posuđenicama dakako djeluje ispred svih samoglasnika, usp. lat. *acetum* [aketum] > got. *akit- > psl. *akitu > stsl. *ocbtъ*, germ. *kirkō > psl. *kirkū > stsl. *crъky* (hrv. *črkva*). Druga se je palatalizacija širila vjerojatno sa slav. Juga; počela je djelovati negdje između kraja 6. i sredine 7. st., a uvjeti su njezina djelovanja bili različiti. U ruskom primjerice, po svoj prilici, nije uopće djelovala na morfemskoj granici (tj. ispred padežnih i glagolskih nastavaka), usp. hrv. *rúka*, L. *rúci*, stsl. *rъka*, L. *rъčě*, ali rus. *pyká*, L. *pyké*. U ukr. se i bjr. 2. palatalizacija tu ipak javlja, usp. ukr. *pyká*, L. *pyuí*, bjr. *pyká*, L. *pyué*. Za SZrus. se govore (Novgorod, Pskov) obično tvrdi da ondje 2. palatalizacija nije uopće bila provedena – usp. primjere tipa *кѣѥ* »cijev« u suvremenim govorima i starim spomenicima. No to nije tako jasno jer se čini da su ti naizgled nepromijenjeni velari zapravo bili palatalizirani dentali i u starim spomenicima i u suvremenim govorima (pa bi to *k-* zapravo bilo [t]). Tako bi ti govori bili iznimni sàmo po tome što nisu proveli afrikativizaciju kod 2. palatalizacije.

Psl. *kj, *gj, *xj jotacijom također daju č, ž, š (rezultati su jednaki kao oni 1. palatalizacije). I ostali se psl. suglasnici također jotiraju: *sj* > š, *zj* > ž, *nj* > ŋ (hrv. <nj>), *lj* > l̥ (hrv. <lj>), *rj* > r̥ > hrv. *r*, *dj* > d̥ > hrv. *đ*, *tj* > t̥ > hrv. *ć*, *bj* > b̥, *pj* > p̥, *vj* > v̥, *mj* > m̥ itd. Jotacija je još uvijek živo pravilo u hrv., usp. *m̥isao* – I. *m̥išlju*, *k̥âp* – I. *k̥âplju*, *pl̥átiti* – *pl̥âćen*, *k̥òsiti* – *k̥òšen*, *r̥áđiti* – *r̥áđēn* itd.

Hetitska palatalizacija

U hetitskom *ti > zi [ci], usp. ie. *h₂enti (lat. *ante*) > het. *hanz(a)* »ispred«, ie. *h₁esti »jest« (stind. *ásti*, lat. *est*) > het. *ēšzi*. Osim toga, ie. početno *dy- u het. daje š [s], ie. *dyēws (stind. *dyauš*) > het. *šiuš* »bog«.

Albanske palatalizacije

U albanskom su djelovale dvije palatalizacije. Prva, kojom su ie. labiovelari *k^w i *g^{w(h)} prešli u s i z ispred prednjih samoglasnika *e i *i i ispred *y (usp. alb. *pesë* < ie. *penk^we »pet«, alb. *zjerm* »va-

tra« < ie. *g^{wh}erm-) i druga, kojom su svi ostali velari, dakle ie. *k i *g^(h) ispred prednjih samoglasnika *i i *e i ispred *y prešli u q [k] odnosno gj [g] (usp. lat. *centum* »sto« > alb. *qind*, lat. *gente-* »ljudi« > alb. *gjind*). Kako vidjesmo, druga albanska palatalizacija djeluje na posuđenicama iz latinskoga kojih je u albanskom more. Ie. se *k ne palatalizira ispred *ē (> alb. o), usp. alb. *kohë*, stsl. *časъ* < ie. *kēs-.

Armenska palatalizacija

U armenskom se ie. labiovelari *k^w i *g^{wh} palataliziraju ispred prednjih samoglasnika *e i *i te *y u č^c i j (dok ie. *k i *g ostaju nepromijenjeni kao k^c i k, a odraz ie. *g^h ispred prednjih samoglasnika nije posve jasan), usp. č^cork^c »četiri« < ie. *k^wetwores, ie. *g^{wh}erm- > arm. *jerm* »topao«. Ie. se *g^w u arm. ne palatalizira nego ostaje k (i tako se izjednačuje s odrazom ie. *g).

Toharske palatalizacije

Čini se da su u toharskom djelovale dvije palatalizacije, no ne slažu se svi s tim. Prvom je palatalizacijom prator. *t (nastalo od ie. *t, *d ili *d^h) ispred prednjih samoglasnika *e i *i prešlo u ts, usp. ie. *potis »gospodar« (stind. *pátisš*) > toh. A *pats*, toh. B *petso*, ie. *d^heg^{wh}- »gorjeti« (stind. *dáhati*) > toh. AB *tsäk*-. Druga je palatalizacija zahvatila sve toharske suglasnike osim *r, među ostalima i toh. ts nastalo prvom palatalizacijom i t koje je u nekim slučajevima naknadno vraćeno analogijom umjesto očekivana ts. Ispred *e i *i te *y u toh. se po drugoj palatalizaciji događaju sljedeće promjene: *t > c, *ts > toh. A *ś*, toh. B *ts*, *s > ś, *n > ñ, *l > ly, *k > ś, *m i *p su se depalatalizirali, a *w je depalatalizirano u toh. A, dok je u toh. B postalo y. Usp. za prator. *t > c ie. *ph₂tēr »otac« > prator. *pātser ⇒ analogijom prema kosim padežima *pātr- i u N. jd. sekundarno *pāter > drugom palatalizacijom toh. A *pācar*, toh. B *pācer*. Za prator. *k > ś usp. ie. A. jd. *g^weneh₂m > toh. A *śām*, toh. B *śano*, ie. *g^{wh}erm- > toh. A *śärme* »vrućina«; za prator. *t > ś usp. ie. *dekm(t) »deset« > toh. A *śäk*, toh. B *śak*; za prator. *s > ś, usp. *sept »sedam« > toh. A *špät*, toh. B *šukt*. Za *n > ñ usp. ie. *newos »nov« > toh. AB *ñu*, za *l > ly usp. ie. *lewkos > toh. B *lyuke* (usp. toh. AB *luk-* »svijetliti« < ie. *lowk-). Za prator. *w > toh. A *w*, toh. B *y* usp. ie. *h₂weh₁nt- »vjetar« (lat. *uēntus*, het. *huwanza*) > toh. A *want*, toh. B *yente*.

Baltijske palatalizacije

U latvijskom *k i *g ispred prednjih samoglasnika i *y prelaze u c i dz, usp. lit. *gývas*, stprus. *giwan* (stsl. *živŏ*) ~ latv. *dzīvs*; lit. *penkì* ~ latv. *pīeci*. Litavsko č i dž nastaju od starijega *tj i *dj, usp. *martì* »djevojka«, G. jd. *marčīōs*.

Tablica odrazâ ie. okluzivâ

ie.	stind.	ave.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	het.	luv.	kelt.	arm.	alb.	toh. B
*p	p	p	π	p	p	p	f	pp	pp	*0-	h-, 0-, w	p	p
*b	b	b	β	b	b	b	p	p	p	*b	p	b	p
*b ^h	bh	b	φ	f, -b-	b	b	b	p	p	*b	b	b	p
*t	t	t	τ	t	t	t	þ	tt	tt	*t	t ^c	t	t, ts, c
*d	d	d	δ	d	d	d	t	t	t	*d	t	d	t, ts, c
*d ^h	dh	d	θ	f, -d/b-	d	d	d	t	t	*d	d	d	t, ts, c
*k	k, c	k, č	κ	c	k, č, c	k	h	kk	kk	*k	k ^c	k, q	k, ś
*g	g, j	g, ĵ	γ	g	g, ž, ʒ	g	k	k	k, y	*g	k	g, ġ	k, ś
*g ^h	gh, h	g, ĵ	χ	h	g, ž, ʒ	g	g	k	k	*g	g	g, ġ	k, ś
*k̥	ś	s	κ	c	s	š	h	kk	z	*k	s	th	k, ś
*g̊	j	z	γ	g	z	ž	k	k	k, y	*g	c	dh	k, ś
*g ^h	h	z	χ	h	z	ž	g	k	k, y	*g	j	d	k, ś
*k ^w	k, c	k, č	π, τ, κ	qu	k, č, c	k	hv	kku	kku	*k ^w	k ^c , č ^c	k, s	k, ś
*g ^w	g, j	g, ĵ	β, δ, γ	u	g, ž, ʒ	g	q	ku	u	*b	k	g, z	k, ś
*g ^{wh}	gh, h	g, ĵ	φ, θ, χ	f, -u/b-	g, ž, ʒ	g	w	ku	u	*g ^w	g, ĵ	g, z	k, ś

INDOEUROPSKI TJESNAČNICI

§ 52 Tjesnačnici su, odnosno frikativi, u ie. bili *s i najvjerojatnije glasovi koji se nazivaju laringalima, dakle *h₁, *h₂, *h₃. Tipološki je neobično da je u ie. postojao samo jedan stridentni frikativ – *s. Jezici obično imaju barem dva stridentna frikativa, npr. /s/ i /š/, /s/ i /z/ ili sl., dok ie. nije uz *s imao nijednoga drugoga stridentnoga frikativa – ni /š/ ni /z/ ni /f/ itd. U ie. je glas [z] postojao samo kao alofon fonema *s, primjerice u riječi *nisdos [nizdos] »gnijezdo« (stind. *nīdās*, lat. *nīdus*, got. *nists*, stsl. *gnězdo*).

*s

ie. *septm̥ »sedam«²¹¹ > stind. *saptá* (av. *hapta*), grč. *ἑπτὰ*, lat. *septem* (⇒ *sèptēmbar*), stsl. *sedm̃b*, lit. *septynì*, got. *sibun* (eng. *seven*, njem. *sieben*), stir. *sechtⁿ*, het. *šipta-*, arm. *ewtⁿ*, alb. *shtatë*, toh. *A špät*

ie. *steh₂-, *sti-steh₂- (redupl.) »stati, stajati« > stind. *tišṭhati* (av. *hišta'ti*), grč. *ἴστημι*, lat. *stō, sistō*, stsl. *stati*, lit. *stōti*, steng. *ston-dan* (eng. *stand*, njem. *stehen*), stir. *at-tá* »jest«, toh. B *ste* »jest«, li-kij. *sttati* »stāvī«

ie. *muHs »miš; mišić«²¹² > stind. *mūš*, grč. *μῦς*, lat. *mūs* (⇒ *muskulatúra*), G. *mūris*, stsl. *myšb*, stvnj. *mūs* (eng. *mouse*, njem. *Ma-us*), arm. *mukn*, alb. *mi*

U iir. i bsl. ie. *s ostaje *s (stind. *saptá*, stsl. *sedm̃b*), ali se mijenja u *š iza glasova *r, *u, *k i *i²¹³. To se zove **RUKI-pravilo**, a čini se da je djelomično djelovalo i u armenskom (vidi dolje). U stind. i av. to *š daje š (koje se u stind., s obzirom na to da je retrofleksno, piše i kao ṣ) – usp. stind. *tišṭhati*, av. *hišta'ti*, u lit. također – usp. lit. *aušrà*, stind. *ušās* < ie. *h₂ewsōs »zora«, no u slav. se to *š mijenja u *x²¹⁴ (koje opet može prvom palatalizacijom postati š ili drugom s), usp. stsl. *myšb* < *mūši (1. pal.) < *mūxi- (*š > *x) < *mūš- (RUKI-pravilo) < *mūs (gubitak laringala u zatvorenom slogu) < ie. *muHs²¹⁵. Usp. još i ie. *loyseh₂ »lijeha« > stsl. *lěxa*, lat. *līra*, ie. *snuseh₂ »snaha« > stind. *snušá*, stsl. *snъxa*, ie. *tēk^wsom »(po)te-koh« > stsl. *těxъ* (x < *kx).

U iir. RUKI djeluje i nakon ie. *k, a u bsl. ne jer je ondje izgleda ie. *k već bilo prešlo u tjesnačnik *ś prije djelovanja RUKI-pravila, usp. ie. *h₂eksis »os« > stsl. *osъ* (s < *ss)²¹⁶, lat. *axis*, stind. *ákša-*.

U latv. se i strpus. ne mogu vidjeti tragovi djelovanja RUKI-pravila zato što se u ovim dvama jezicima balt. *s < ie. *s, balt. *š < ie.

²¹¹ Ie. je *septm̥ »sedam« posuđeno iz semitskoga *sabʿat̃um »sedam« (ar. *sabʿat^{um}*).

²¹² Već je u ie. riječ »miš« značila i »mišić« (*musculus*). Grč. i arm. riječ imaju oba značenja, a u slav. je (usp. hrv. *mišić*) i lat. (*musculus*) riječ »mišić« izvedena iz riječi »miš«.

²¹³ Pod *r, *u, *i dakako pripadaju i njihove položajne inačice *r̥, *w, *y te dvoglasni *ey, *oy, *ew, *ow itd.

²¹⁴ Promjena se [š] > [x] javlja primjerice i u švedskom gdje izgovor jednoga od švedskih fonema, onoga koji se primjerice u riječ *sjuk* »bolestan« piše sa <sj>, varira, ovisno o dijalektu i govorniku, između [š], tvrdoga velarnoga [x] i izgovora između toga dvoga. Promjenu [š] > [x] nalazimo primjerice i u povijesti finskoga i španjolskoga jezika.

²¹⁵ *uH, *iH, *r̥H (u zatvorenom slogu) > *ū, *ī, *r̥ pravilno (vidi § 62), a RUKI-pravilo djeluje nakon gubitka laringala u tom položaju.

²¹⁶ Da je tu djelovao RUKI, imali bismo slav. **ošb.

*s po RUKI-ju i balt. *ś < ie. *k stapaju u s (usp. latv. *pīrstis*, stprus. *pīrsten* »prst«). U lit. se pak balt. *š i *ś stapaju u š, ali ostaju različitima od s pa se tako djelovanje RUKI-ja ipak vidi u lit.

U iir. i slav. RUKI-pravilo djeluje beziznimno, dok se u lit. ono dosljedno javlja samo iza *r, dok ga iza *k, *u i *i katkada ima, a katkada ne. Usp. za RUKI u lit. – stsl. *vr̥x̥z̥*, lit. *viršūs* < ie. *w̥r̥s- »vrh«; stsl. *měx̥z̥*, lit. *maišas* »torba«, stind. *mešás* »ovčja koža« < ie. *moysos; za nedjelovanje RUKI-ja u lit. usp. stsl. *uxo*, ali lit. *ausis* < ie. *h₂ews- »uho« (u *aušrà* »zora« RUKI djeluje, vidi gore); stsl. *sux̥z̥*, ali lit. *saūsas* < ie. *h₂sawsos »suh«; stsl. *tix̥z̥*, ali lit. *teisūs* »ispravan, pravedan, prav« < ie. *teys- »ravan«²¹⁷. U litavskom je pravilan odraz ie. *s po RUKI-ju također zapravo š, a svi su primjeri s lit. s gdje prividno nema djelovanja RUKI-ja zapravo posljedica djelovanja raznih kasnijih promjena i analogija. U lit. je tako primjerice *-š# na kraju riječi pravilno prešlo u *-s#, usp. lit. *sūnūs*, ali stind. *sūnūš* < ie. *suHnus »sin«. Tako i od ie. *h₂ews- »uho« nastaje balt. *aus s pravilnim *-s#, dok je oblik *ausis* s nedočetnim s mlađi. Lit. se *saūsas* »suh« vjerojatno može objasniti asimilacijom *s-š > s-s (usp. obrnutu asimilaciju u stind. *šoša-* < *soša- gdje je to pravilno, vidi dolje). Lit. se *teisūs* može objasniti analogijom prema drugim pridjevima na -sus u kojima to -s- nastaje od starijega *Cs i nema veze s RUKI-jem, usp. lit. *baisūs* »strašan« < *baidus ~ lit. *baidyti* »strašiti« < ie. *b^hoyd^h- (lat. *foedus* »ružan, gadan«, stsl. *běz̥* < *b^hoyd^hs- također bez RUKI-ja) ili lit. *šviesūs* »svijetao« < *kwoytsus (usp. stsl. *svět̥*).

U slavenskom djeluje dodatno pravilo da *š nastalo po RUKI-ju ponovno prelazi u *s ispred suglasnika, usp. stsl. *pr̥st̥b̥*, ali lit., gdje nema toga pravila, *pišt̥as* < *p̥rstos. Dakle u slav. od RUKI-ja postaje *x* (*uxo*), ispred prednjih samoglasnika š po 1. palatalizaciji (*myš̥b̥*), a ispred suglasnika *s* (*pr̥st̥b̥*).

U slav. početno #*x*- također nastaje od ie. *ks- djelovanjem RUKI-pravila (*ks- > *kš- > *kx- > *x*-). Usp. od ie. *ksowd- »malen, slab itd.« > stsl. *xud̥z̥*, lit. *skaudūs* »slabunjav« (*ks- > *sk-*), stind. *kšudrás*. Slavensko početno #*x*- nastaje katkada i od ie. *sk-, metatezom *sk- > *ks- pa djelovanjem RUKI-pravila, usp. stsl. *xram̥z̥* < *ksormos < ie. *skormos »zaštita«²¹⁸ (usp. njem. *Schirm* »štit, zaštita« < germ. *skermaz). Promjena *sk- > *ks- nije pravilan gla-

²¹⁷ Kao semantičku usporednicu promjene »ravan« > »tih«, usp. lat. *plānus* »ravan« > tal. *piano* »ravan; tih«.

²¹⁸ Razvoj značenja: »hram« < »velika kuća, zgrada« < »krov« < »zaštita«. Usp. i stind. *cārman* »koža, kora« < *ker- bez početnoga *s- («koža« ~ »štit od kože«). Za razvoj značenja »krov« > »kuća« usporedi lat. *tectum* »krov; kuća« ~ stir. *tech* »kuća«.

sovni zakon²¹⁹ jer u slav. ima i mnogo riječi s nepromijenim *sk- poput hrv. *skök* < ie. *(s)kok- (s pravilnim *sk- > *sk-, vidi § 50, usp. stir. *scu(i)chid* »wide, kreće, pokreće«), stsl. *skrǫbъ* < ie. *skrb^h-, stsl. *skorъ* »brz« < ie. *skor- (grč. σκαίρω »skačem«) itd. Katkada i od istoga korijena imamo dvije riječi – jednu s očuvanim *sk-*, a drugu s *x-*, usp. slavenske pridjeve *skromъnъ i *xromъ* (hrv. *skrōman* i *hrōm*)²²⁰ nastale od istoga ie. korijena *skrom-²²¹.

Početno #*x-* u slavenskom katkada nastaje i sekundarno umjesto očekivana **s-*, vjerojatno poopćenjem alofona s početnim #*x-* nastalim RUKI-jem u sandhiju. To znači da su iza riječi koje bi završavale na **-u* ili **-i* riječi koje su inače počinjale sa **s-* imale kao alofon *š- > **x-* koji se je onda u nekim slučajevima mogao i poopćiti²²². Također, alofonsko bi *š > **x* kod riječi s početnim **s-* bilo i iza nekih prefikasa, primjerice *prī- (hrv. *pri-*) i sl. To su npr. riječi poput stsl. *xvala* < *swōl- (usp. stind. *svárati* »zvuci, pjeva, hvali« < ie. *swel-), stsl. *xoditi*, *xodъ* < ie. *sod- (usp. grč. ὀδός »put«), stsl. *xotěti*, *xotěti*, *xvatati* koji su najvjerojatnije povezani s korijenom *swe- koji imamo u stsl. *svojъ*²²³.

U stind. se *s* ispred *ś* ili *š* u slogu poslije njega asimilira u *ś*, usp. ie. *swekuros > stind. *śváśuras* < *svaśuras, ie. *h₂sawsos »suh« > stind. *šośas*. Dok je u stind. ie. **s* (osim kada bi se promijenilo po RUKI-ju) očuvano, u iranskim je jezicima ie. **s* > *h*, usp. av. *huška-* »suh« < ie. *h₂sus- te av. *hapta*, stind. *saptá* < ie. *septm̥ »sedam«. Promjena je [s] > [h] jako česta u jezicima svijeta²²⁴. Unutar se ie. još javlja neovisno u grč., arm. i britskoj grani keltskoga (vidi dolje), u mnogim suvremenim španjolskim dijalektima u određenim pozicijama, npr. dij. *las cosas* [lah kośah] »stvari«; prapolinezijsko **s* u većini polinezijskih jezika daje *h*, usp. samoanski *tasi* »jedan«, ali havajski *ekahi* (**t* > *k*), maorski *ko-tahi*, tonganski *taha* itd.

²¹⁹ Nije jasno kada točno *sk- > *x-* u slavenskom; možda je riječ samo o poopćenju alofonskoga *ks- u sandhiju koje se je javljalo u određenim uvjetima tj. da je u predpsl. djelovalo pravilo da iza određenih glasova *sk- > *ks- (= *kš- > *kx- > *x-), dok se iza drugih nije mijenjalo pa je onda, ovisno o riječi, poopćena jedna ili druga inačica.

²²⁰ U hrv. je riječ *hrōm* nasljeđenica, dok je riječ *skrōman* zapravo učena posuđenica iz 19. st. iz rus. скрѡмный ili češ. skromný.

²²¹ Postoji i druga etimologija za riječ *xromъ*, no početno *x-* svakako nastaje od ie. *sk-.

²²² Za tipološki sličnu pojavu usp. švedski *svenska* [svénskà] »švedski«, ali *jag pratar svenska* [jå:prå:ta_svénskà] »(ja) govorim švedski« gdje se [s] i u sandhiju mijenja u [š] iza [r] (a [r] zatim ispada). Ista se promjena u švedskom dakako događa i unutar riječi, usp. *norsk* [nošk] »norveški«.

²²³ Značenjski razvoj: »svoj« > »prisvojiti« > »hvatati« > »htjetiti«. Usp. isti razvoj značenja u latv. *gribēt* »htjetiti« što je srodno s hrv. *grābiti* (lit. *griēbti* »hvatati«).

²²⁴ U stind. se dočetno -*s#* prije pauze mijenja u visargu -*h* [h], pa se tako često i citira, primjerice *vřkah* »vruk« umjesto *vřkas*.

U grč. ie. *s ostaje nepromijenjeno, kao *σ/-ς*, sàmo ispred bezvučnih okluziva (ie. *h₁esti »jest« > grč. *ἔστί*, lat. *est*, stsl. *jestъ*) i na kraju riječi (ie. *newos »nov« > grč. *νέος* ⇒ *neo-*, lat. *nouus* ⇒ *inovacija*). U ostalim položajima *s > *h. To se *h čuva u svim pozicijama u mikenskom, dok se u postmikenskom grčkom (dakle u klasičnom grčkom) gubi između samoglasnika, a ostaje sàmo na početku riječi gdje se iz nekoga razloga ne piše kao pravo slovo nego posebnim znakom ´ koji se naziva *πνεῦμα δασύ* iliti *spiritus asper* (i čita se kao obično [h]), usp. grč. *ἑπτά* < ie. *sept »sedam«, ie. G. *gēnh₁esos »rōda« > grč. (Homer) *γένεος*. U nekim se je grčkim dijalektima, primjerice u lezbijskom i istočnom jonskom, *spiritus asper* vrlo rano izgubio i na početku riječi. Takvo se gubljenje ´ u grčkom zove psiloza, a takvi dijalekti psilotičnima. U grč. se početno /h-/ održalo do 2. stoljeća pr. K. kada se prestaje izgovarati (i u suvremenom ga grčkom više nema)²²⁵.

Spiritus se *asper* kao odraz ie. *s vidi u grčkom i na početku riječi u skupini *sr- koja u grč. daje ρ, usp. ie. *srew- »teći« (stind. *sráva-ti*, stsl. *struja*) > grč. *ρέω* (⇒ *rèuma*). U malom je broju grč. riječi početno *s- neobjašnjivo ostalo nepromijenjeno – najpoznatiji je takav primjer ie. *suHs »svinja« (lat. *sūs*) koje u grč. daje i očekivano *ῥς*, ali i neočekivano *σῥς*. Početni hâk (*spiritus asper*) u grč. sudjeluje i u Grassmannovu zakonu – ako se iza njega nađe aspirirani okluziv, početno /h-/ nestaje, tako npr. ie. *seġ^hoh₂ > grč. *hek^hō > (Grassmann) *ἔχω* »imam«, ali *seġ^hsoh₂ > fut. *ἔζω* »imat ću« (*ġ^hs > ξ pa je u prvom slogu /h-/ očuvano jer nema Grassmanova zakona). Iz nekoga razloga *s nije prelazilo u *h iza slogotvornoga *ŋ i *r̥, usp. mn. *n-* i *r-*osnova – ie. L. mn. *-ŋsu, *-r̥su > grč. D. mn. *-aσι, -ρασι*. Početni je pak glas *v* u grčkom obavezno dobivao protetski *spiritus asper* (dakle riječ nije mogla počinjati s **ú-, nego sàmo s #ú- u grčkom).

Ie. je *s u latinskom očuvano kao *s*, osim u položaju ispred zvučnoga suglasnika kada ispada uz duljenje prethodnoga samoglasnika (ie. *nisdos »gniježdo« > lat. *nīdus*, got. *nists*), te kada se nađe između samoglasnikâ. Između samoglasnikâ je *s u latinskom prešlo u *r* i ta se promjena zove **rotacizam**. Usp. lat. *āra* »žrtvenik« < *āsa* ~ het. *ḥāšša-* »ognjište«, lat. *temere* »slučajno, nasumce« < ie. *temesi »u tami«, lat. *nurus* »snaha« < ie. *snusos itd. Međufaza je razvitka između staroga *s i latinskoga *r* bilo [z] kako je i ostalo u oskičkom, usp. osk. nastavak u g. *-azum*, lat. *-ārum* < ie. *-eh₂sōm.

²²⁵ Usp. istu promjenu u španj. dijalektima gdje se također [h] nastalo od starijega [s] često potpuno gubi pa se *gracias* »hvala« čita [grabja].

U umbrijskom je, kao i u latinskom, to *z dalje promijeneno u r, s tim da je tâ promjena u umbr. poopćena i na kraj riječi, usp. umbr. dij. *plener* »punima« (~ lat. *plēnīs*). U latinskom do rotacizma ne mora doći ako sljedeći slog počinje s r, usp. lat. *miser* »jadan« (a ne **miser) ili *disertus* »rječit«. Katkada ipak i u takvim slučajevima dolazi do rotacizma, usp. lat. *soror* »sestra« < ie. *swesōr, lat. *aurōra* »zora« < ie. *h₂ewsōs. Katkada se oblici nastali rotacizmom analogijom prenose i u oblike gdje rotacizma ne bi trebalo biti, usp. u Vergilija *arbōs*, *arboris* »stablo« < *arboſes, ali poslije analogijom *arbor*, *arboris*.

Rotacizam je do kraja u latinskom proveden sredinom 4. stoljeća prije Kr. (postoje i arhaiski latinski natpisi iz doba prije rotacizma s posvjedočenim starim -s- između samoglasnikâ – kao G. osobno-ga imena *Valesiosio* umjesto klasičnoga *Valerī*). Rimski je konzul Lucije Papirije Kras ušao u povijest, ali sâmo onu jezikoslovnu, kao prvi koji je počeo umjesto starijega *Papisios* pisati mlađe *Papirius* te se može smatrati rodonačelnikom rotacizma. Rotacizam je, koji se je, kako vidjesmo, javljao u nešto drugačijem obliku i u drugim italjskim jezicima – u oskičkom i umbrijskom, najvjerojatnije bio jedno od obilježja italjskoga jezičnoga saveza.

Premda se na prvi pogled može činiti neobičnom, promjena je s > r fonetski sasvim banalna i po fazama je najvjerojatnije izgledala otprilike ovako: [s] > [z] (ozvučavanje između samoglasnikâ, tipološki često) > [ž] > [ř] (kao u češkom) > [r]. Prijelaz je *s > *z > r posvjedočen i u zapadnim i sjevernim germanskim jezicima (vidi dolje), u eretrijskom govoru jonskoga grčkoga dijalekta, u neie. gruzijskom, a u stind. se dočetno -s u sandhiju ispred iduće riječi koja počinje samoglasnikom također mijenja u -r. U hrv. se i sln. ž sporadično mijenja u r između samoglasnika, usp. hrv. *jer* < *ježe, hrv. dij. *mōre* < *mōže* (od toga i *móрати*) itd. U mnogim jezicima izgovor sonanta [r] pak kreće prema kakvu [z], [ž], [ś] i sl., najčešće procesom obezvučenja, kao u makedonskom, turskom ili švedskom. To nam sve ukazuje na bliskost glasova [z], [s] i [r] po dijakronijskoj tipologiji glasovnih promjena.

U germanskom ie. *s ostaje nepromijenjenim na početku riječi ili ako je ie. naglasak stajao na slogu neposredno ispred njega. Ako nije, *s se je u germanskom po Vernerovu zakonu pravilno ozvučavalo u *z. Takvo je z očuvano u istočnogermanskom (odnosno u gotskom), ali je u sjevernom i zapadnom germanskom rotacizmom istovjetnim onom italjskom promijenjeno u r. Usp. got. *batiza* »bolji« ~ eng. *better*, krimskogot. *schnos* ~ steng. *snoru* »snaha«, njem.

Schnur (ie. *snus-) ili steng. *séar* »suh« ~ lit. *saūsas*, grč. *av̄oglav̄og* < ie. *h₂sawsos. Dočetno je ie. *-s# također u germ. pravilno prelazilo u *-z#. To je *-z# u gotskom opet obezvučeno, a u ostatku je germanskoga kao i obično prešlo u -r, usp. od ie. *włk^wos > germ. *wulfaz > got. *wulfs*, stnord. *ulfr*. To je dočetno -r (u nekim se runskim natpisima piše -R koje se razlikuje od staroga -r) u nekim položajima još u suvremenom islandskom, ali u ostalim germanskim jezicima nestaje već u rano doba, usp. već steng. *wulf* (eng. *wolf*, njem. *Wolf*).

U keltskom je ie. *s u pravilu očuvano, ali je u kasnom britskom razdoblju promijenjeno u h, usp. stir. *salann* »sol«, ali velš. *halen*, stkorn. *haloin*, bret. *holenn*. Izgleda da je britsko #h- bilo rezultat poopćavanja lenicije (konsonantske mutacije) s > h, s tim da su neki primjeri zadržali #s-, dok su u nekim primjerima zadržana oba lika, usp. srvelš. *hed(d)* »mir«, *sed(d)* »sjedalo« < ie. *sedos (grč. *ἔδος*)²²⁶.

Odras je ie. *s u albanskom prilično složen. Na početku je riječi ie. *s- u alb. dalo *gj-* [ǵ]. Razvoj je vjerojatno tekao otprilike ovako: *s > *ś > *ź > *ǰ > *gj*. Usp. alb. *gjumë*, stsl. *sъnъ*, grč. *ύπνος* (⇒ *hipnóza*) < ie. *supnos »san«, alb. *gjarpër* »zmija«, lat. *serpēns* (⇒ *serpentina*) < ie. *serp- itd. Kasnije je početno *s-, u posuđenicama iz lat., pravilno mijenjano u sh-, usp. alb. *shumë* »puno« < lat. *sum-mum* (⇒ *sūma*). U sredini je riječi odraz ie. *s ponešto nejasan, ali je u nekim slučajevima očito također sh, usp. *asht* »kost« < ie. *h₃esth₁²²⁷ (lat. *os*, stind. *ásthi*, het. *ħaštāi*).

U armenskom ie. *s na početku riječi prelazi u h- (usp. grč., iranski itd.), usp. arm. *hin* »star« < ie. *senos (stir. *sen*, lat. *senex*, *senior*), dok između samoglasnikâ to h nestaje – dakle odraz je isti kao u grčkom. Ie. je *s očuvano, kao i u grčkom, ispred okluziva, usp. arm. *z-gest* »odjeća« < ie. *westu- (lat. *uestis*). Čini se da je RUKI-pravilo djelovalo iza *r i *k i u armenskom, usp. arm. *t^caršamim* »venem« < ie. *t^rs- (lat. *torreō* »sušim, pržim«, ptcp. *tōstum* ⇒ preko eng. *tōster*), arm. *veš-tasun* »šesnaest« < *sweks-dek.

s-mobile

U ie. su mnogi korijeni mogli na početku imati i ne imati početno *s- koje se onda zbog svoje »pomičnosti« odnosno nestalnosti zove *s-mobile*. Takvi su korijeni onda u nekim jezicima imali to *s- (usp.

²²⁶ Schrijver 1995.

²²⁷ Moguća je i rekonstrukcija *h₂osth₁.

primjerice stprus. *spocyno*, lat. *spūma* »pjena«, a u drugima su bili bez njega (usp. primjerice stsl. *pěna*, stind. *phéna-*, eng. *foam*). No često se oblici sa *s-mobile* javljaju i u istom jeziku, usp. u slav. *kora/skora (hrv. *kōra*, češ. *skora*), u stind. *tāyú-/stāyú-* »tat«, u grč. *στέγος/τέγος* »krov« itd. Porijeklo *s-mobile* nije posve jasno, no sva je prilika da je riječ o kakvoj pojavi nastaloj u sandhiju tj. na granici dviju riječi. Kako su ie. riječi često završavale na *-s, moguća je da je dolazilo do pogrešne morfemske analize pa je dočeto *-s prve riječi uzeto i kao početan glas druge riječi pa je tako došlo do pojave korijenâ s početnim *s i bez njega. Tako bi primjerice *udnos poHim̥ izgovarano [udnospoHim̥] »pjena vòdē« bilo krivo morfemski raščlanjeno kao *udnos spoHim̥ i tako bi došlo do oblika sa *s-mobile* *(s)poHim̥ (stsl. *pěna*, ali lat. *spūma*). Također je moguća i obrnuta situacija – da je izvorno bilo sâmo *spoHim̥ pa je *udnos spoHim̥ krivo raščlanjeno kao *udnos poHim̥ da bi onda dobili *(s)poHim̥. Ako se *s-mobile* doda na korijen koji počinje zvučnim ili aspiriranim okluzivom, taj okluziv postaje bezvučnim – tako primjerice *sd-, *sd^h- > *st-.

Suglasnički odrazi ie. laringalâ

§ 53 Kako su laringali u većini ie. jezika ostavili neizravne tragove, usko vezane uz problem ie. vokalizma, njihove ćemo odraze obraditi zajedno s odrazima ie. samoglasnikâ. Ovdje ćemo se sâmo osvrnuti na izravne, suglasničke odraze laringalâ u ie. jezicima.

Naziv je laringali proizvoljan, a njihova točna fonetska vrijednost nije poznata te ih stoga i označavamo brojevno. Kada se ne zna koji je laringal bio u pitanju ili kada nam to nije važno, pišemo *H koje stoji za sva tri laringala.

S obzirom na to da se laringali u većini slučajeva kada daju izravan suglasnički odraz u nekom jeziku odražavaju upravo kao nekakvo *h* (u anatolijskom, armenskom, albanskom, iir.), sva je prilika da su laringali zapravo bili velarni frikativi (dakle glasovi tipa *x*). To je sigurno za *h₂, za koje nema zapravo sumnje da je bilo išta drugo doli [x] (dakako, to je sigurno, koliko je uopće bilo koja druga rekonstrukcija »sigurna«). Za *h₃ je također vrlo izgledno da je bilo nekakav glas tipa [x] (npr. [x^w] ili [Y^w]), a fonetska je realizacija *h₁ sporna (često se uzima da je *h₁ bio glotalni zatvor [ʔ])²²⁸. Po jednoj bi pretpostavci laringali bili velarni frikativi s trima se-

²²⁸ Međutim u tom se slučaju ne bi moglo objasniti ie. *h₃esth₁ »kost« > stind. *ásthi* s aspiracijom (za *h₁ usp. grč. *ὄσθον*). Moglo bi se, recimo, pretpostaviti da je sâmo početno

rijama jednakima trima serijama u velarnih okluziva. Tako bi, usporedno s *k̄, *k i *k^w, i *h₁, *h₂, *h₃ fonetski interpretirali kao *x̄, *x i *x^w. To bi objašnjavalo zašto u ie. *h₁e ostaje *h₁e, ali *h₂e > *h₂a, a *h₃e > *h₃o – samoglasnik *e mijenja boju uz laringale, uz velar *x postaje *a, a uz labiovelar *x^w postaje *o što je fonetski uvjerljivo (vidi § 74)²²⁹. Čini se i da je *h₃ bilo zvučno bar u nekim pozicijama (možda [Y^w]?), najvjerojatnije u sredini riječi. To se temelji na primjeru reduplikacije ie. korijena *peh₃- »piti« (stind. *pāti* »pije«, lat. *pōtō* »ločem« itd.). Naime, to reduplicirano *pi-ph₃- daje u ie. *pib- (stind. *pībati* »pije«, lat. *bibō* »pijem«, stir. *ibid* »pije« itd.) gdje, kako se čini, *h₃ ozvučuje prethodno *p i zatim nestaje.

Laringali su se izravno, kao posebni suglasnički glasovi, u nekim položajima odražavali samo u anatolijskom (hetitskom i luvijskom) kao *h*, u armenskom možda kao *h*, možda u albanskom također kao *h*, i možda u gāthā-avestičkom kao glotalni zatvor – ? (što je prilično sporno). Osim toga, u iir. su izazivali aspiraciju prethodnih okluziva.

U hetitskom je *h₂ u mnogim položajima očuvano kao *h*²³⁰, dok je *h₃ očuvano kao *h*- samo na početku riječi (nije općeprihvaćeno da *h₃- na početku riječi u het. također daje *h*-). Laringal se *h₂ ipak i u hetitskom u nekim položajima gubi²³¹. Usp. het. *paḫḫur* »vatra« < ie. *peh₂wṛ (grč. *πῦρ* ⇒ *pirōmān*), het. *ḫartagga*- < ie. *h₂r̄tkos »medvjed« (lat. *ursus*, grč. *ἄρκτος*), het. *ešḫar* »krv« < ie. *h₁esh₂r̄ (stlat. *aser*) itd. Za *h₃- > #*h*- usp. het. *ḫaštāi* < *h₃esth₁- (lat. *os*, stind. *ásthi*), het. *ḫaran*- »orao« < ie. *h₃er- (grč. *ὄρνις* »ptica« ⇒ *ornitològija*) itd. U načelu bi se svi primjeri s odrazom #*h*a- za *h₃e- u anatolijskom mogli jednako tako protumačiti i kao odrazi ie. *h₂o-, a ne *h₃e-, no primjerâ je previše eda bi se svi mogli uvjerljivo tumačiti kao odraz ie. *h₂o-, a ne *h₃e-, pa stoga ipak treba uzeti da se početno *h₃- čuva kao #*h*- u anatolijskom iako je ono prilično nestabilno jer u nekim slučajevima nestaje²³².

*h₁ bilo [ʔ], ali da je u sredini i na kraju riječi bilo [x̄]. Ipak, rekonstrukcija *h₁ u tom primjeru nije posve pouzdana; vidi dolje.

²²⁹ Dakako, bojenje bi se *e uz laringale moglo tumačiti i drugačijom fonetskom vriednošću laringala, primjerice da je *h₂, recimo, bio ʔ kao arapski ʕayn i slično, ali onda ne bismo imali sustav usporedan sa sustavom velarnih okluziva, a i ne bi nam bili jasni odrazi laringalâ kao glasa *h* u anatolijskom. Valja napomenuti i to da neki lingvisti rekonstruiraju 4, 5 pa čak i do 10 laringala, no velika većina suvremenih indoeuropeista rekonstruirala 3 laringala kao i mi ovdje.

²³⁰ Hetitsko se *h* sasvim sigurno izgovaralo kao nekakvo /h/, u akadskom je to bilo semitsko »hrapavo« *h* (kao nizozemsko <g>).

²³¹ Za točne uvjete odraza laringalâ u anatolijskom vidi Melchert 1994: 67-74.

²³² Usp. Rasmussen 1992.

Neki lingvisti (Beekes 1988b) smatraju da se laringali čuvaju u gāthā-avestičkom kao poseban fonem, glotalni zatvor –ʔ, u nekim položajima; usp. av. *as* što bi navodno bilo zapravo /ʔaʔas/ »bio je« < *h₁e-h₁est, av. *vāta*- što je navodno /vaʔata-/ < ie. *h₂weh₁nt- (lat. *uēntus*, stsl. *větrъ*, hrv. *vjētar*) itd. Ova je pretpostavka međutim daleko od općeprihvaćene.

Prema nekim istraživačima, u armenskom se je ie. *h₂e- na početku riječi odrazilo kao *ha-*, a *h₃e- kao *ho-* (iako ima i protuprimjerâ). Usp. arm. *haw* »ptica« < ie. *h₂ew- (lat. *avis*), arm. *hac^{ci}* ²³³ < ie. *h₃esk- »jasen« (grč. *ὄξυη* »bukva«, het. *ḫaš(š)ik-* »drvo s plodovima«, stnord. *askr*, hrv. *jāsēn*, alb. *ah* »bukva«), arm. *hot* < ie. *h₃ed- »vonj« (lat. *odor* ⇒ *dezodōrans*) itd. Neki smatraju da je tu *h-* u armenskom protetsko (dakle sekundarno), slično kao hrv. *h-* u *hřvati se* umjesto *řvati se*. Usp. npr. arm. *hoviw* »pastir«, ali arm. *audi* »ovca« < ie. *h₃ewis »ovca«.

Čini se da su početno *h₂ i *h₃ i u albanskom katkada davali #h- iako je to sporno. Usp. primjerice alb. *halë* »joha« < ie. *h₂elsno- (lat. *alnus* »joha«, hrv. *jóha* < *jeōha < psl. *elъha/olъha), alb. *herdhë* »muda« < ie. *h₃erǵ^his (grč. *ὄρχις* ⇒ *ōrkestar*, stir. *uirge*, lit. *aržilas* »pastuh«). Protuprimjer je drugomu primjeru alb. *ah* »bukva« < ie. *h₃esk-, kako vidjesmo.

U indoiranskom od ie. bezvučnih okluziva (*p, *t, *k) i ie. laringala (*H) nastaju novi bezvučni aspirirani okluzivi (kojih u ie. nije bilo). Tako npr. od ie. *p_lth₂us »širok« nastaje stind. *pr̥thúš*, dok u grč. *πλατύς* laringal nestaje bez traga kao i u svim ostalim jezicima gdje se *pH, *tH, *kH odražavaju kao obično *p, *t, *k. Avestički na mjestu skr. *ph, th, kh* ima *f, ʒ [b], x*. Laringali su u iir. mogli utjecati i na prethodne zvučne okluzive, usp. ie. *d^hugh₂tēr »kći« > stind. *duhitá* (-h- < iir. *g^h < ie. *gh₂), grč. *θυγάτηρ*; ie. *(h₁)eǵh₂om »ja« > stind. *ahám* (*ǵh₂ se tu odražava kao i ie. *ǵ^h), stsl. *azъ*; *meǵh₂ »veliko« > ved. *máhi*, grč. *μέγα* (⇒ *mega-*)²³⁴. Izgleda da većina primjera za laringalnu aspiraciju okluzivâ u sanskrtu potječe od primjerâ s ie. *h₂. Ipak usporedi za *h₁ mogući primjer ie. *h₃esth₁ »kost« > stind. *ásthi*, grč. *ὀστέον* ²³⁵, ali npr. ie. *dh-

²³³ U arm. *o* > *a* u otvorenom slogu naknadno.

²³⁴ Ie. se *-gH-/ǵH- aspirira i u oskičkom, gdje daje *-γ-, koje zatim nestaje, obično uz duljenje prethodnoga samoglasnika, usp. osk. *fūtír* »kći« < *fuy(a)ter- < ie. *d^hugh₂ter-, osk. *ív* »ja« < *ēū < *eyō < *eǵh₂oh₂ (lat. *egō*) < osk. *mais* »više« < *mayis < *mǵh₂- (lat. *magis*) (Schmidt 1978: 23-24).

²³⁵ U grč. *h₃esth₁yom > *ὀστέον*. Ako se pretpostavi i rani sufixs *-eyom, svedjedno laringal opet mora biti *h₁ jer bi *h₂ i *h₃ dali grčko -a- odnosno -o- umjesto -e- u sufixsu. Jedina bi mogućnost bila da je sufixs u grčkom dodan tek nakon što je laringal tu već bio

³tos > stind. *ditás* bez aspiracije (vidi § 76). Može biti da je *sàmo* *h₂ uzrokovalo laringalnu aspiraciju u iir., što bi onda odgovaralo pretpostavci da je *h₂ bilo *x, a da druga dva laringala nisu bili glasovi tipa [x] (vidi gore).

U armenskom ie. *kH daje *x*, usp. ie. *k^okH- »grana« > arm. *c^oax*, stind. *šākhā-*, stsl. *soxa*, lit. *šakà*, got. *hoha* »plug«. Neki smatraju da i u slav. ie. *kH daje *x*, no jedini je primjer za to upravo navedena riječ (stsl. *soxa*, ali lit. *šakà*) čija je rekonstrukcija ionako sumnjiva zbog neslaganja dugoga gotskoga i sanskrtskoga samoglasnika i kratkoga samoglasnika u drugim jezicima.

Valja reći da kod suglasničkih odraza laringalâ katkada ipak ima i primjerâ u kojem laringal, npr. u hetitskom ili armenskom, nestane iako to ne bismo očekivali. Usp. npr. lat. *albus* »bijel« (umbr. *alfu* »bijela«), grč. *ἀλφός* »bijela pjega na koži«, velški *elfydd* »zemlja, svijet«, hrv. *lābūd* < *olb^oδ^o ili kao drugi primjer stind. *ásris* »oštrica«, grč. *ἄκρος* »šiljat«, lat. *acus* »igla«, stsl. *ostrǫ* itd. Tu bismo logično rekonstruirali ie. *h₂elb^h- i *h₂eĕk-, vodeći se načelom da ie. korijeni imaju strukturu CVC (vidi § 84) i da je zapravo svako početno *a- bilo *h₂e-. Međutim, het. tu ima *alpaš* »oblak« i *aku* »oštar kamen« bez početnoga *h*-. Stoga tu neki jednostavno rekonstruiraju *alb^h.²³⁶ i *aĕ-, neki rekonstruiraju neki četvrti laringal koji pretvara *e u *a, ali se gubi u hetitskom, a neki jednostavno rekonstruiraju *h₂elb^h- i *h₂eĕk-, ali priznaju nepravilan odraz u hetitskom. Isto tako i kod primjerâ grč. *αῦλος* »cijev«, *αὐλή* »dvorište« (⇒ *äula*, ⇒ tur. *avlu* ⇒ *ävlija*), *αὐλῶν* »dolina«, hrv. *ūlica*, lit. *aūlas* »košnica« (sekundaran naglasak), latv. *aūlis* »košnica«, *aūle*, stnord. *jóli* »šuplje stablo«, arm. *ut* »put« gdje se logično rekonstruira ie. *h₂ewHl- (početno *h₂e- iz strukturalnih razloga, a drugi laringal zbog naglasaka u bsl.), no tu u het. imamo *auli-* »cijev, grlo«, očito srodnu riječ, ali bez ijednog laringala. Valja biti realan i ne očekivati nemoguće, tj. ne očekivati, kao što se to u povijesnom jezikoslovlju često čini, stopostotnu pravilnost glasovnih zakona. To se pogotovu ne može očekivati kod takvih prastarih jezika kao što je hetitski, znamo li da dosta takvih neobjašnjivih (ili prividno neobjašnjivih) stvari nalazimo i u modernim jezicima i dijalektima. Dat ćemo jednu tipološku usporednicu za odraz laringalâ. Praslavenski je imao glas *x za koji točno možemo rekonstruirati gdje je stajao. U standardnom je hrvatskom više-manje zadržana njego-

nestao. U tom slučaju bi se moglo pretpostaviti bilo koji laringal u praie. Ipak, sufixs *-y- ne izgleda mlad s obzirom da ga nalazimo već u het. *haštāi*.

²³⁶ Npr. Snoj 2003: 342. To je na jedan način metodološki korektno, ali je na drugi način i izbjegavanje odgovora na pitanje.

va stara distribucija, no u mnogim se hrvatskim govorima *h* gubi i pritom je katkada, iako točno znamo gdje bi *h* »moralo« biti, teško odrediti kako se to *h* gubi ili zadržava. Dat ću primjer iz posavskog sela Sikerevaca gdje prema standardnom hrv. *grāh, òrah, dāh, strāh, prāh, krūh, tr̄buh, njūh, dūh* (starije *dūh*), *pūh, slūh, vřh* nalazimo *grā, orā, strā, ali dāx i prāv*, zatim *krūv*, ali *trbū* i *nūx, dūx, pūx, slūx* te *vřx*. Dakle možemo vidjeti najrazličitije odraze kod kojih se u nekim slučajevima **x* čuva, nekad otpada, a nekad daje *v*²³⁷, i još se pritom samoglasnik u nekim slučajevima krati (*slūx*)²³⁸, a u nekima ne (*prāv*). Ako dakle u suvremenim dijalektima nailazimo na takve »nepravilnosti«, gdje je teško objasniti zašto se u nekim primjerima **x* čuva, a u drugima ne, kako možemo očekivati da će se to moći u apsolutno svakom slučaju objasniti, primjerice u hetitskom koji ne možemo izravno izučavati?²³⁹

INDOEUROPSKI SONANTI

§ 54 Ie. su se segmenti dijelili na slogotvorne, neslogotvorne i slogotvorno-neslogotvorne. Slogotvorni su bili samoglasnici, neslogotvorni okluzivi i frikativi²⁴⁰, a slogotvorno-neslogotvorni sonanti koji su mogli dakle biti i slogotvornima i neslogotvornima.

	samoglasnici	sonanti	frikativi	okluzivi
slogotvornost	+	-/+	-	-

Sonanti su u ie. bili **m*, **n*, **l*, **r*, **y* i **w*²⁴¹. U slogotvornom ih položaju pišemo kao **ṃ*, **ṅ*, **ḷ*, **ṛ*, **i* i **u*. Slogotvorni su i neslogotvor-

²³⁷ Zapravo se tu u kosim padežima u zijuju tipa **krūa* stvara prijelazno *-v-* koje se onda poopćava u svim padežima. Tako se objašnjava i *j* umjesto *h* u nekim dijalektalnim riječima (npr. *grijōta* prema *grehōta*). Iza ili ispred *u* se obično razvija *v*, a iza ili ispred *i* nastaje *j*, koji se onda poopćavaju. Pogrešno je, kao što se često misli i objašnjava, da tu *h* izravno prelazi u *v* ili *j*.

²³⁸ Samoglasnik se krati u zijuju tipa **slūxa* > **slūa* > **slūa* pa se opet **x* vraća, ali sa skraćenim **slūxa* itd.

²³⁹ Valja reći da je težnja za dosljednošću u povijesnoj lingvistici bitna i da je jako bitno tražiti objašnjenje koje bi obuhvatilo sve moguće odraze, no valja biti realan i shvatiti da je u naravi jezika kao takva da se ne može uvijek sve objasniti i da nije sve uvijek stopostotno »pravilno«. To ne znači da treba lako odustajati od traženja rješenja, nego znači da ne treba sumnjati u neko rješenje samo zato što ono ne djeluje u ama baš svakom mogućem primjeru jer je to nemoguće. Uostalom, za svaki, pa i najsigurniji, glasovni zakon uvijek postoje iznimke koje se ne mogu zapravo objasniti.

²⁴⁰ Katkada se govori o laringalima u »slogotvornom« položaju (npr. *CHC*), no tu se vjerojatnije umetalo nefonemsko šva, nego što bi laringali doista bili slogotvorni (vidi § 76).

²⁴¹ Fonetski **y* i **w* dakako nisu bili sonanti nego polusamoglasnici, ali su se fonološki ponašali kao sonanti pa ih zajedno s **m*, **n*, **l*, **r* svrstavamo u sonante.

ni sonanti bili u dopunbenoj razdiobi, tj. bili su alofoni – slogotvor- ni su se alofoni u načelu javljali između dvaju suglasnika, odnosno kada nije izravno uz njih bilo samoglasnika (usp. ie. N. *kērd »sr- ce«, ali G. *kṛdos; ie. N. *snōyg^{wh}s »snijeg«, ali G. *snig^{wh}os), na po- četku riječi prije suglasnika (ie. *uk^wsēn »vol« > stind. *ukšan-*, eng. *ox*, mn. *oxen*; ie. *wodṛ »voda«, G. *udnos > stsl. *voda*, lat. *unda*) i na kraju riječi iza suglasnika (ie. *wodṛ »voda«, *h₁esmi »jesam«). U ostalim su položajima sonanti bili neslogotvorni (u dodiru sa sa- moglasnikom – ispred ili iza njega)²⁴².

Treba primijetiti da su u ie. *i i *u, premda su dakako bili samo- glasnicima fonetski gledajući, fonološki gledajući zapravo bili ne- slogotvorni sonanti. Odrazi su ie. neslogotvornih sonanata u nače- lu stabilni, odnosno oni se nisu toliko mijenjali u pojedinim ie. je- zicima. Odrazi su se slogotvornih sonanata (osim *i i *u) odrazili u većini jezika dodavanjem različitih samoglasnika ispred ili iza *m, *n, *l, *r.

NESLOGOTVORNI SONANTI

*m

ie. *men-/mon- »misliti« > stind. *manyate* (⇒ *māntra*, av. *minyei-* *te*), grč. *μέμολα* »zamišljam«, lat. *memini* »sjećam se« (⇒ *mēmōrija* itd.), stsl. *mъněti* (hrv. *mniti*, *mnim*, *mnijenje*, *pred-mnijevati* itd.), lit. *miñti*, *menù*, got. *ga-munds* »sjećanje« (steng. *ménan* »misliti« > eng. *mean*, njem. *meinen*), het. *mema-* »govoriti«, stir. *mían* »že- lja«, arm. *i-mnam* »shvaćam«, alb. *mund* »moći«

ie. *med^hu »medovina, med« > stind. *mádhu* (av. *mađu-* »vino, med«), grč. *μέθυ* »vino«, stsl. *medъ*, lit. *medūs* (latv. *mēdus*, stprus. *meddo*), stvnj. *metu* (eng. *mead*, njem. *Met* »medovina«, stir. *mid*, toh. B *mit*)

ie. *med^hyos »srednji« > stind. *mádhya*s (av. *ma^hdyas-*), grč. *μέσ(σ) ος* (⇒ *mezozòik*), lat. *medius* (⇒ *mēdij*), stsl. *mežda* (hrv. *měđa*), lit. *mėdė* »šuma« (< »šuma kao granica«), got. *midjis* (eng. *mid(dle)*),

²⁴² Kao što vidjesmo, u ie. je uglavnom bilo predvidljivo hoće li u određenu položaju doći slogotvorna ili neslogotvorna varijanta. Stoga bi zapravo bilo dosljedno da se, kako je riječ o istom fonemu, i slogotvorni i neslogotvorni sonanti pišu istim znakom, npr. *uodr i *udnos ili *wodr i *wdnos. Međutim, obično se ti odrazi pišu različito iz didaktičkih razlo- ga – u nekim slučajevima nije lako odrediti gdje bi koja inačica trebala doći. Npr. broj se »devet« rekonstruirao kao *newp, a prema pisanju bi se *newn moglo zaključiti da je riječ upravo o *newn s neslogotvornim dočetrnim *-n.

njem. *Mitte*), stir. *mide*, gal. *Mediolānum* (toponim – današnji *Milano*, izvorno »usred polja«²⁴³), arm. *mēj*, alb. *mjet*

Ie. *m ostaje u svim jezicima u načelu isto. No česta je promjena *-m > -n#, tj. nerazlikovanje dočetnih nosnika (inače tipološki jako česta pojava). To se događa u grčkom, hetitskom, frigijskom i armenjskom (usp. ie. *Hyugom »jaram« > stind. *yugám*, lat. *iugum*, ali grč. ζυγόν, het. *iukan*) iz čega je očito da je to nekakva arealna promjena. Takva je promjena primjerice zabilježena i u arapskom, a imaju je i hrvatski dijalekti uz Jadransko more, a od udaljenijih jezika npr. i finski.

U slavenskom *m i *n nestaju u zatvorenom slogu nazalizirajući prethodni samoglasnik tako da stražnji samoglasnici (ie. *o, *u, *h₂e > *a, *ō, *uH > *ū i *eh₂ > *ā) s *m/n daju stražnji nazal q (> hrv. *u*), a prednji samoglasnici (ie. *e, *i, *ē, *eh₁ > *ē, *iH > *ī) s *m/n daju prednji nazal ɛ (> hrv. *e*)²⁴⁴, usp. lit. *rankà* ~ stsl. *rǫka*, lit. *mintis* ~ stsl. *pa-meṭь* (hrv. *pāmēt* s dugim *ē* koje upućuje na staro *e).

*n

ie. *neb^hos »(oblačno) nebo« > stind. *nábhas*, grč. *véφος* »oblak«, lat. *nebula* »magla« (⇒ *nebulóza*), stsl. *nebo*, lit. *debesis* »oblak« < *nebesis²⁴⁵, njem. *Nebel* »magla«, het. *nēpiš*, stir. *nem*

ie. *new(y)os »nov« > stind. *návas* (av. *nava-*), grč. *véFos* > *véos* (⇒ *neologizam* itd.), lat. *nouus*, stsl. *novъ*, lit. *naũjas* (stlit. *navas*), got. *niujis* (eng. *new*, njem. *neu*), het. *newa-*, stir. *núa* (gal. toponim *Nevio-/Novio-dūnum* »novi grad«), toh. B *ñuwe*

ie. *nok^wts »noć« > stind. *nak*, A. *náktam*, grč. *vúξ*, G. *vukτός*, lat. *nox*, G. *noctis* (⇒ *noktúrno*), stsl. *noštь*, lit. *naktis*, got. *nahts* (eng. *night*, njem. *Nacht*), het. *nekuz*, stir. *nocht*, alb. *natë*, toh. A *nokte* »noću«

Ie. *n ostaje u načelu nepromijenjenim u svim jezicima. Za slavenske nosne samoglasnike vidi pod *m.

²⁴³ Za gal. *-lānum* »polje, ravnica« usp. lat. *plānum* »ravnica« s bilježito keltskim nestankom ie. *p-.

²⁴⁴ Iako se u hrvatskom staro *e i *e stapaju, trag se staroj razlici često vidi u duljini jer je staro *e (kako nastaje od ie. kratkoga *e) uvijek kratko (osim ako se u određenim, predvidljivim, uvjetima ne produži), dok je staro *e (kako nastaje od dvoglasâ, koji su po naravi dugi), osim ako nije bilo pod akutom ili u višesložnoj riječi, ostalo dugo. Usp. hrv. *rêd*, G. *rêda* gdje dužina upućuje na staro *rêdъ i *lêd*, G. *lêda* gdje kraćina u G. upućuje na staro *lêdъ. Duljina je u *lêd* sekundarna (kao u *bôg* prema *bôga*), vidi više u Kapović 2005b: 53.

²⁴⁵ Ili asimilacijom *n-b > d-b, ili analogijom prema *dangùs* »nebo« (~ slav. *doga > hrv. *dúga*).

***r**

ie. ***swesōr** »sestra« > stind. *svásā*, *svasr-* (av. *x^vaṅhar-*), grč. hom. *ἔωρ* »kći; sestrična; rođakinja«, lat. *soror*, stsl. *sestra*, lit. *sesuō*, G. *seseřs*, got. *svistar* (eng. *sister*, njem. *Schwester*), stir. *siur*, arm. *k^coyr*, toh. B *řer*

ie. ***h₂nēr** »muškarac; sila« > stind. *náras* (av. *nar-*), grč. *ἀνήρ*, lat. *Nerō* »Neron« (osk. *niir* »muškarac, vođa«), stsl. *nравъ* (hrv. *nárav*), lit. *norėti* »željeti«, *nōras* »volja«, *nařsas* »žestina, hrabrost« (usp. grč. *ἀνδρεῖος* »hrabar« ⇒ *Āndrija*), het. *innarawant-* »silan«, stir. *nerť* »hrabrost, muževnost« (velš. *ner* »junak«), arm. *air*, alb. *njeri*, frigijski *avp*

ie. ***treyes** »tri« > stind. *tráyas* (av. *Ṡrəyō*), grč. *τρεῖς* (⇒ *trilògija*), lat. *trēs*, stsl. *triје*, *tri*, lit. *trỹs*, got. *þreis* (eng. *three*, njem. *drei*), het. *terijanna-* »treći put«, stir. *trí* (keltib. *Tiris*), arm. *erek^c*, alb. *tre*, toh. B *trej*

Ie. *r također u načelu ostaje nepromijenjeno u svim jezicima. Za metatezu likvidâ u slav. vidi § 83.

Izgleda da u ie. *r nije moglo stajati na početku riječi, nego da su sve riječi koje naizgled imaju početno *r- u ie. zapravo imale još laringal ispred njega (npr. stind. *rasá*, lat. *rōs*, stsl. *rosa* < ie. *Hros(H)-²⁴⁶). U staroanatolijskim jezicima (het., luv. i pal.), armenskom i frigijskom uopće nema riječi koje bi počinjale s #r-, kao ni u grčkom gdje se na početku javlja sâmo #r²⁴⁷, koje nastaje od ie. *sr- ili *wr- (grč. *ῥέω*, stind. *srávati*, stsl. *struja* < ie. *srew- »teći«)²⁴⁸.

***l**

ie. ***leyǵ^h/liǵ^h** »lizati« > ved. *rihati*/skr. *lihati*, *réđhi/léđhi* »liže« (av. *raēza'te* »ližete«), grč. *λείχω*, lat. *lingō*, stsl. *lizati*, lit. *liēžti*, st-eng. *liccian* (eng. *lick*, njem. *lecken*), stir. *ligid*, arm. *lizem*

²⁴⁶ Valja napomenuti da u ovoj riječi nema izravnih dokaza za početni laringal, nego da se rekonstrukcija s *Hr- osniva sâmo na pretpostavci da riječi u ie. nisu mogle počinjati s *r- za što ima mnogo indicija.

²⁴⁷ Najstariji je izgovor grč. #r- zapravo bio [hr] pa zatim obezvučeno [r], usp. lat. transliteraciju *rh-*. Početno se #r- u grčkom uvijek piše s oštrim hakom (jer uvijek nastaje od *sr- i *wr-, a u ie. nije bilo početnoga *r-). Od ie. *Hr- u grč. i arm. dobivamo protetski vokal ispred *r* (vidi § 85).

²⁴⁸ Nepostojanje je početnoga #r- odlika i većine jezika triju kavkaskih jezičnih porodica – abhasko-adigejske (i njoj vjerojatno srodnoga hatskoga), naško-dagestanske i kartvelske, te primjerice tunguskoga i korejskoga (Matasović 1992). Osim toga, riječi nisu mogle počinjati s *r* ni u prauralskom, a ni u modernim samojedskim jezicima (Janhunen 1998: 464).

ie. *leyH- »liti« > stind. *vi-lināti* »rastapa se«, grč. *λίμνη* »jezero«, lat. *lītus* »obala«, stsl. *liti*, lit. *líeti*, *lýti*, got. *leiþu* »vino od voća«, stir. *do-lin* »teče«, alb. *lisë* »potok«, toh. A *lew-* »vlažan«, toh. B *lyam* »jezero«

ie. *h₃el(n)/h₃el(e/on)- »lakat« > stind. *aratní-*²⁴⁹, grč. *ὀλένη*, lat. *ulna*, stsl. *lakǫtb*, lit. *alkūnė*, *úolektis* (latv. *uōlektis*, stprus. *woal-tis*), got. *aleina* (eng. *ell*, njem. *Elle* »lakat kao mjera«), srir. *uillind* »lakat, zavoj, ugao« (velš. *elin* »lakat«), arm. *olok*^c »noga, stegno«, alb. *lërë*

§ 55 Ie. *l ostaje u načelu nepromijenjeno u svim ie. granama, osim u indoiranskom gdje je razvoj nešto kompliciraniji. Za meta-tezu likvidâ u slav. vidi § 83.

U iranskim se jezicima ie. *l odražava kao *r i stapa dakle s odrazom ie. *r. Nešto iznimaka, kada ostaje *l, ipak ima i u iranskom, uglavnom u perzijskom, usp. perz. *lištan* »lizati« < ie. *leyǵh-, perz. *lab* »usna« ~ lat. *labium*, eng. *lip* itd.²⁵⁰ U indoarijskom je odraz ovisan o dijalektima. Na zapadu je indoarijskoga područja (SZ Indija) razvoj bio jednak iranskom, ie. su se *r i *l stopili u *r*. U istočnijim je indoarijskim dijalektima bila pak zadržana ie. opreka *r : l*, koja je u nekim najistočnijim dijalektima, primjerice u srednjaindijskom jeziku magadhiju (na kojem je postojala bogata dramska književnost i na kojem su pisani i neki Aśokini natpisi), najvjerojatnije nešto poslije, također izgubljena, ali tako da su i *r* i *l* dali ovdje uvijek *l*, za razliku od zapadnoga indoar. i iranskoga gdje daju uvijek *r*. Govornici središnjih dijalekata predstavljaju raniji val doseljenika koji su kao arhaizam očuvali ie. opreku *r : *l, dok je govornike zapadnih dijalekata indoar., koji su kasnije došli, zahvatila izoglosa *l > r koja je zahvatila i iranske jezike. Neovisna je od te promjene promjena *r > l u najistočnijim indoar. dijalektima poput magadhija. Ovakva je dijalekatna raznolikost utjecala i na prividno prilično kaotične odraze ie. *r i *l u klasičnom sanskrtu, odnosno staroindijskom općenito. Kako su osnova vedskoga jezika zapadni indoar. govori (s područja SZ Indije), u vedskom na mjestu ie. *r i *l nalazimo uglavnom *r*, usp. ved. *raghúš* (av. *rayu-*) prema grč. *ἐλαχύς* < ie. *h₁lŋg^{wh}us »lagan«. No klasični je sanskrit nastao istočnije (u Madhyadeśi), u području gdje je bila zadržana ie. opreka *r : *l, usp. skr. *rudhiras* < ie. *h₁rud^hros, ali skr. *laghuš* < ie. *h₁lŋg^{wh}us (prema vedskom *raghúš*). Usp. također i skr. *plu-*

²⁴⁹ Iz perz. *arašni-* »lakat« preko tur. *arşın* (balkanski tur. *arşin*) dolazi hrv. *âršīn* »lakat (kao mjera)«.

²⁵⁰ Burrow 1973: 82.

prema ved. *pru-* »plutati« (~ stsl. *ploviti*, ie. **plu-/plow-*), ved. *rih-* prema skr. *lih-* »lizati« (vidi gore) itd. No kako se klasični sanskrt nije razvijao neovisno, iako je imao drugačiju dijalekatnu podlogu od vedskoga, nego se razvijao zapravo kao svojevrstan nastavak vedskoga jezika, jasno je da su mnoge riječi iz vedskoga, u kojima je ie. **l* > *r*, preuzete i u sanskrt, pa tako imamo primjerice i u ved. i u skr. oblike kao *aratní-* »lakat« (vidi gore), *riṇákti* »ostavlja« ~ lat. *linquit*, grč. *λείπει*, *śrávas* »slava« ~ stsl. *slovo* (ali uspoređi od istoga korijena u stind. i *śloka-* »stih«), *cákra-* »kotač« ~ grč. *κύκλος*, *pūrṇás* »pun« ~ stsl. *plъnъ* (ali usp. skr. *vi-pula-* »velik, opširan«) itd. Kod riječi koje nisu potvrđene u vedskom, redovito nailazimo na očuvano ie. **l*, usp. skr. *plúṣi-* »buha« ~ stsl. *blъxa*, lit. *blusà*. Nije neobično da riječ poput one za »buhu« nije posvjedočena u vedskom kao jeziku svetih himana (Burrow 1973). U sanskrtu ima i nešto posuđenica iz najistočnijih indoar. dijalekata u kojima je. **r*, **l* > *l*, pa odatle u skr. uz *róhita-* »crven« (~ *rudhirás*), također i *lóhita-*, a sve to prema ie. **h*₁*rowd*^h-, te uz izvorno *rajyate* »obojeo je u crveno« i *lajjate* »srami se« < »crveni se (od srama)«²⁵¹. Usp. i stind. *valmīka-* »mravinjak« sa sekundarnim *l*, prema stind. *varmás* »mрав«, lat. *formīca*, hrv. *mrāv* < **morvъ*. I tako s obzirom na to da se u sanskrtu mogu naći odrazi ie. **r* i **l* tipični za razne indoar. dijalekte, na mjestu ie. **r* u stind. nailazimo i na *r* i na *l*, a isto tako na mjestu ie. **l* u stind. nailazimo i na *l* i na *r*, tako da nam stind. sâm za se uglavnom nije pouzdan za određivanje je li u ie. u kojoj riječi bilo **r* ili **l*. Pa ipak, kako je riječi s *l* od ie. **r* u sanskrtu jako malo, naiđemo li na *l* u sanskrtu, možemo biti prilično sigurni da je tu bilo **l* i u ie. Obrnuto pak ne vrijedi – naiđemo li na *r* u skr., to je jednako tako moglo biti i ie. **r* i ie. **l*.

*w

ie. **weg^h-/woğ^h-* »voziti« > stind. *váhati* (av. *vazaⁱti*), grč. *Fόχος* > *όχος* »kola« (usp. stsl. *vozъ*), grč. pamfilijski *Feχέτω* »neka donese«, lat. *uehō* (⇒ *vēktōr*, *vehemēntan*), stsl. *vesti*, *voziti*, lit. *vèžti*, got. *ga-wigan* (eng. *weigh* »odvagnuti«, njem. *bewegen* »pomáci«), stir. *fén* »kola« (**weg^hno-*), alb. *vjedh* »postaviti«

ie. **wert-/wort-/wrt-* »vrtjeti« > stind. *vártati*, grč. *ράτáνη* »kuhača«, lat. *uertō* (⇒ *vertikála*), stsl. *vrstěti*, lit. *veřsti* »okrenuti«, got. *wairþan* »postati« (njem. *werden*), srir. *fertes* »vreteno«, toh. *A wärt-* »baciti«

²⁵¹ Mlađe je postanje ovih pridjeva sa sekundarnim *l* očito i po promjenama *dh* > *h* i *jj* > *jj* tipičnima za prakrte (srednjoidijske jezike).

ie. *welh₁-/wolph₁- »htjeti, željeti« > stind. *varas* »želja, izbor« (av. *var-* »birati, htjeti«), grč. λείω, lat. *uolō, uelle* ⇒ (*volōntēr, benevolēntan*), stsl. *volēti*, lit. *vėlti*, got. *wiljan* (eng. *will*, njem. *wollen*), arm. *geł* »ljubav, ljepota«, bret. *guell* »bolje«

§ 56 Ie. *w ostaje u načelu nepromijenjeno u najvećem broju jezika²⁵², osim u posebnim slučajevima. Nešto je drugačije samo u grčkom. U grčkom je ie. *w očuvano kao /w/ u mikenskom, a poslije se u grčkom piše znakom *F* koji se zove *δίγαμμα* »dvostruka gamma« po obliku²⁵³. Grčko je *F* [w] polako nestajalo iz svih dijalekata, a prvo je nestalo u jonsko-atičkom (no po metrici se vidi da je *δίγαμμα* još bila prisutna u Homerovim epovima iako je jē već tada najvjerojatnije bilo nestalo u živom jonskom govoru). U klasično je doba *F* još dosta dobro posvjedočeno u većini grčkih dijalekata (osim jon.-at. i lezbijskoga), a u cakonskom je (suvremenom grčkom dijalektu – nasljedniku dorskoga) očuvano do dana današnjega²⁵⁴. U jonsko-atičkom *F* nestaje i na početku riječi i između samoglasnika – usp. grč. *οἶκος* < *Foῖκος* »kuća« (⇒ *ekolōgija, ekonōmija*), lat. *vīcus* < ie. *woyk-, grč. *véος* < *véFος* »nov«, stsl. *nouv* < ie. *newos. U grčkom *w na početku riječi u ne posve jasnim uvjetima²⁵⁵ daje *spiritus asper* umjesto da samo nestane. To se često događa kada u riječi odmah zatim stoji σ, usp. grč. *ἑσπερος* ~ lat. *vesper* »večer«, no tomu je protuprimjer grč. *ἄστυ* < *Fάστυ* »grad« gdje je *spiritus lenis* (´), a ne *spiritus asper* (´) iako riječ ima σ, te primjerice riječ n. *ἔδνα* »vjenčani darovi« ~ ved. *vadhū* »mladenka« (ie. *wed^h-/wed-n-). No ipak čini se da je *w >´ pravilo ako u riječi slijedi σ, što primjerice dokazuju riječi *wid-tōr [wistōr]²⁵⁶ »znalac« > grč. *ἰστωρ* »mudrac« (⇒ *polihistor*), ali od istoga korijena *woyd- »znati« (usp. stsl. *věděti*, got. *wait*) > grč. *οἶδα* »znam« (⇒ *idéja*) gdje nije bilo razvoja *dt > στ u riječi pa je početno *w samo nestalo. U nekim je slučajevima hak očito bio sekundaran, a

²⁵² Treba primijetiti da se stsl., lit., stind. i av. odraz ie. *w pišu grafemom <v>, a ne <w>. U načelu <w> stoji za dvousnjeni polusamoglasnik (kao u eng.), a <v> za labiodentalni frikativ ili aproksimant (kao u hrvatskom). Dakako, to je samo načelno – na njem. se i polj. primjerice frikativno /v/ piše dvostrukim <w>, slovensko se <v> na kraju sloga čita dvousneno, kao [w], a praslavenski je sigurno imao *w.

²⁵³ Izgleda kao Γ (*γάμμα*) ali s dvije vodoravne crtice. Taj su znak uzeli Etruščani za svoje /fl/, a od toga zatim postaje i latinično <f>.

²⁵⁴ U cakonskom je staro dvousneno [w] prešlo u frikativ [v] pa se piše kao <β> jer je i staro grčko β [b] u novogrčkom i cakonskom postalo [v]. Stapanje je [b] i [w] u [v] u grčkom već počelo u antičko doba (Sihler 1995: 183) u onim dijalektima u kojima staro [w] nije već bilo nestalo.

²⁵⁵ Sihler 1995: 183.

²⁵⁶ U ie. *tt i *dt > *tst što se u grč., kao i u slavenskom (usp. hrv. *bòdem* – *bòd-ti* > *bòsti*), odražava kao *st (vidi § 87).

u nekim je raznim analogijama nestao iako bismo ga ondje očekivali, primjerice u *ἄστυ* vjerojatno analogijom prema *ἄστος* »građanin« gdje je početno *F* prije nego što je moglo prijeći u /h/ nestalo zbog disimilacije *Ἔαστῆός* > *ἄστῆός* > *ἄστος*. Glasovne skupine s *F* u grč. također nestaju na razne načine²⁵⁷.

U bsl. *w nestaje na početku riječi u skupinama *wr- i *wl- (tzv. **Lidénov zakon**), usp. stsl. *lěsz* »šuma, drvo« (hrv. *lijés*) < ie. *wloykos (usp. stir. *flesc* »prut«). Isto se događa i u lat., usp. lat. *lāna* »vuna« < *wlānā < ie. *w_lh₂neh₂ (stsl. *vl̥na*).

U stir. ie. *w (preko međufaze frikativnoga [v]) pravilno daje *f*- na početku riječi (u prakelt. još bijaše *w-), usp. stir. *fer* »čovjek« ~ lat. *uir* (⇒ *trijum-virāt*), lit. *vyras* < ie. *wiHros. U sredini je riječi ie. i prakelt. *w u stir. ispalo, ie. *deywos »bog« (stind. *devás*, lit. *diēvas*) > gal. *Dīuo-rīx*, keltib. *TeiuoreKis* »božanski vođa« (ime), ali stir. *día* »bog«. Iza zvučnih je suglasnika ipak očuvano kao [v], usp. stir. *fedb* »udovica« < ie. *h₁wid^heweh₂ (stsl. *v̥dova*), stir. *marb* »mrtav« < ie. *m̥rwo- (stsl. *m̥rtv̥*).

Ie. se *w u armenskom pak odražava kao *g* (međufaza je očito bila [gw] ili [g^w]), usp. arm. *get* »ljubav« < ie. *welh₁- ili arm. *e-git* < ie. *widet »on vidje« (grč. *εἶδε*). U nejasnim uvjetima *w > *v* u armenskom.

U alb. *w ostaje očuvano na početku riječi, usp. alb. *vjedh*; alb. *vjet* »na proljeće« < ie. *wet- (grč. *ἔτος*), a inače nestaje.

U ie. je *w sasvim sigurno bio dvousneni polusamoglasnik (kao eng. *w*), što je očito po tome što je to položajna, neslogotvorna inačica glasa *u, i kao takav je posvjedočen u dosta starih ie. jezika, primjerice u grč. (*F*) i u lat. (gdje se i piše jednakim znakom kao i samoglasnik *u*), a i za praslavenski pouzdano znamo da je imao upravo [w]. Pa ipak, već je u ved., kako se čini, dvousneno [w] prešlo u zubno-usneno tjesnačno [v], a ta je promjena poslije zahvatila i većinu europskih jezika. Tako danas većina slavenskih jezika, osim bjeloruskoga (i slovenskoga na kraju sloga), ima frikativno [v] kao odraz psl. *w. U hrvatskom takvo frikativno [v] imaju čakavski, kajkavski i neki štokavski govori, ali je u drugim štokavskim govorima (i u standardu) promjena zastala na pola puta pa izgovor više nije ni dvousnen, ali nije ni frikativan, nego je /v/ labiodentalni aproksimant (izgovara se dakle bez frikacije), a njegov je alofon ispred i iza /o/ i /u/ upravo dvousneno [w] pa se primjeri-

²⁵⁷ V. više u Rix 1992 i Sihler 1995.

ce riječ *vūk* u spontanu govoru izgovara kao [wûk], *vól* kao [wól], a *rôv* kao [rôw]. Litavsko je *v* danas također frikativno, albansko primjerice također, a i u latinskom je dvousneno [w] postalo [v] u posljeklasično doba (i danas je frikativno u romanskim jezicima). Od germanskih jezika sàmo engleski čuva ie. dvousneno *w* (u opreci prema frikativnom *v* koje nastaje od germ. *β i u posuđenicama), dok su ga drugi germ. jezici, primjerice njemački i švedski, promijenili u frikativno *v*. Nizozemski pak na mjestu ie. *w ima, kao i štokavski, labiodentalni aproksimant²⁵⁸ (koji čini opreku s frikativnim *v* nastalim kao u eng. od germ. *β).

***y**

ie. *HyuHs/HyowHs- »juha« > stind. *yúš*, grč. ζωμός »juha« (s lomljenjem laringala, vidi § 66), ζύμη »kvas«, lat. *iūs*, stsl. *juxa*²⁵⁹, lit. *jūšė*, stir. *íth* (kelt. *yutā > kasnolat. *iutta* »čorba«), alb. *gjanë* »blato«

ie. *yowHn- »mlad« > stind. *yúvan-*, *yün-* »mladić«, lat. *iuuenis*, stsl. *junъ* »mlad« (hrv. *jünāk*, *jüne*), lit. *jáunas*, got. *juggs* (eng. *young*, njem. *jung*), gal. *Jovinc-illus* (ime)

ie. *yenh₂tēr »jetrva« > stind. *yátar-*, grč. ἐνάτηρ, hom. εἰνάτερες »jetrve«, lat. *ianitrix*, *ianitricēs*, stsl. *jetry* (hrv. *jětrva*), lit. *jéntė*, G. *jénters*, arm. *ner*, novofrig. A. *ianatepa*

§ 57 Ie. je *y u dosta indoeuropskih jezika očuvano (no u više jezika se gubi između samoglasnika npr.).

U prakeltskom je ie. *y bilo očuvano. Usp. ie. *yowŋko- »mlad« (stind. *yuvašá-*, lat. *iuvenus* »mladunac«, got. *juggs*) > gal. *Iouantu-carus* (ime), srvelš. *ieuanc*, ali stir. *oac*. U stir. se prakelt. *y gubi u svim pozicijama, usp. još ie. *treyes »tri« (stind. *tráyas*) > stir. *trí*.

U albanskom se ie. *(H)y- na početku riječi izgleda pravilno odražava kao *gj-* (usp. alb. *gjanë*, *ngjesh*), iako u nekim slučajevima možda daje i *z-* (usp. gore alb. *zej*). U sredini riječi ispada, usp. ie. *treyes > alb. *tre*.

Ie. *y u sredini riječi u armenskom nestaje, usp. ie. *treyes > arm. *erek*^c, a iza *r i *n daje *ĵ*. Odraz je na početku riječi kompliciran i

²⁵⁸ Tako je u standardnom nizozemskom i u sjevernonizozemskim dijalektima. Inače izgovor u dijalektima jako varira.

²⁵⁹ Slavenski naglasak (hrv. *júha*) kao da upućuje na *Hyows- a ne na *HyowHs-.

sporan (usp. Minshall 1955); u nekim slučajevima daje na početku *ǰ*- (možda zapravo sàmo od izvornoga *Hy-?), usp. ie. *yuHr- > arm. *ǰur* »voda«, lit. *jūra* »more«.

U grčkom je razvoj, kao i kod ie. *w, već po običaju nešto kompliciraniji. Između samoglasnikâ je *y u grčkom ispalo, kao i u lat., stir., alb. i arm., usp. ie. *treyes (stind. *tráyas*) »tri« > grč. *τρεις* [trēs] gdje [ē] nastaje od -εε- nakon ispadanja *y, lat. *trēs* također s dugim ē od -ee- nakon ispadanja *y (usp. stir. *trí*, alb. *tre*, arm. *erek*⁹). U mikenskom je međusamoglasničko *y još bilo očuvano, no ne dosljedno jer je već tada, čini se, *y počelo nestajati u tom položaju. Klasično grč. *ι* između samoglasnika postaje uvijek od starijega *-wy-, *-yy- ili *-sy-, usp. hom. G. *o*-osnovâ -οιο < ie. *-osyo ili grč. *ώϊόν* »jaje« < ie. *h₂ōwyom (hrv. *jáje*).

Odraz početnoga ie. *y- i *Hy- u grčkom

Što se tiče ie. glasa *y, najkompliciraniji je i najsporniji odraz ie. *y na početku riječi u grčkom. Već je od samih početaka indoeuropeistike primjećeno da prema glasu *y*- u ostalim jezicima u grčkom stoje *spiritus asper*, odnosno /h/ u nekim riječima, a ζ u drugima. Primjerâ ima otprilike isto, pet-šest za svaki odraz, a ti se odrazi ne mogu nikako objasniti primjerice dijalekatnim miješanjem zato što svaki korijen pokazuje dosljedno ili početno /h/ ili ζ. Rješenje je, kao i uvijek u indoeuropeistici, nađeno u čem drugom nego u laringalima (iako se svi s tim ne slažu). Naime, početno je grčko /h/ nastalo od ie. *y-, dok je početno grčko ζ nastalo od ie. *Hy- (a odraz se *Hy- u drugim jezicima dakako stapa s odrazom *y-, tj. *Hy- > *y-). To da bi od *Hy- nastalo ζ i nije nezamislivo s obzirom na to da zvučni okluzivi u grčkom s *y daju ζ (vidi dolje). Može se zamisliti da bi i laringali + *y dali također ζ. Neki nas drugi pokazatelji također upućuju na to da bi grč. ζ- možda moglo biti od ie. *Hy-, naime kod korijena koji počinju sa ζ- u sanskrtu dakako nailazimo na početno *y*- (i *y- i *Hy- bi u skr. dalo isto), no ispred tih korijena često nailazimo na nepredvidljivo duljenje prefikasa ili česticâ ispred njih. Takvo se duljenje također može objasniti laringalima jer oni dulje prethodni samoglasnik kada ispadnu u zatvorenom slogu (vidi § 74). Tako primjerice prema grč. *ζεύγνυμι* »uprežem« nalazimo u stind. *yog-/yuj-* itd. Kada taj oblik dobije augment, česticu koja se u stind. (i grč. i arm.) dodaje ispred prošloga vremena, taj se augment, koji je inače kratak: *a-* (~ grč. *é-* < ie. *h₁e), dulji u *ā-* pa imamo, recimo, ved. 3. l. jd. aor. med. *áyukta* što se može pravilno izvesti iz ie. *h₁e-Hyugto. Pretpostavi li se da je

ie. korijen bio sàmo *yug-, a ne *Hyug-, ne može se objasniti to neočekivano duljenje u vedskom. Još je jedna indicija koja upućuje na to da *Hy- daje ζ- u grč. to što ispred ie. *y- nema posvjedočenih protetskih vokala. Naime, laringali su se na početku riječi ispred suglasnika, dakle u položaju *HC-, u grčkom vokalizirali pa tako od *h₁C- u grčkom nastaje éC-, *h₂C- > úC-, a *h₃C- > óC-. Takvi se protetski samoglasnici javljaju još u armenskom i frigijskom, ali u svim ostalim jezicima nestaju. Usp. ie. *h₁lŋg^{wh}us »lagan« > grč. ἔλαχϋς, ali ved. *raghúś* (vidi § 76 za još primjera). Tako bismo isto očekivali da i od ie. suglasničkoga skupa *Hy- dobijemo u grčkom protetske samoglasne + *y (koje bi onda poslije dakako nestalo), no toga u grčkom nema. To nam također kazuje da se očito nešto drugo dogodilo s ie. skupinama *Hy-²⁶⁰. Sada ćemo iznijeti građu za razvoj *y- > ' i za razvoj *Hy- > ζ- u grčkom (osim već navedenih primjera). U ostalim se ie. jezicima i ie. *y- i ie. *Hy- odražavaju kao obično *y-.

ie. *yēk^wŋ »jetra« > grč. ἦπαρ, ved. *yakṛt* (av. *yākarə*), lat. *iecur*

ie. *yos »taj« > grč. ὄς, ved. *yás* (av. *yō*), stsl. *i-že, ja-že, je-že*, novo-frig. *ιος*

ie. *yeh₁ro-/yoh₁ro- »godina, ljeto« > grč. ὥρα »razdoblje, godišnje doba«, av. *yarə* »godina«, got. *jer* »godina« (eng. *year*, njem. *Jahr*)

ie. *yaǵ- »štovati« > grč. ἅγιος »svet« (⇒ *hagiografija*), stind. *yájati*

ie. *yud^h- »boriti se« > grč. ὑσμίνη »bitka«, stind. *yudh-*

ie. *Hyugom »jaram« > grč. ζυγόν, stind. *yugám*, lat. *iugum*, stsl. *igo*, lit. *jūngas*, got. *juk*, het. *iukan*; od glagolskoga korijena *Hyewg- u ved. 3. l. aor. med. *áyukta* i 3. l. jd. imperfekta *áyunak* što upućuje na početni laringal

ie. *Hyeh₃s- »pojas« > grč. ζώνη (⇒ *zóna*), av. *yāsta-* »öpasān«, stsl. *po-jasə*, lit. *júosti* »opasati«, alb. *n-gjesh* »opasati«

ie. *Hyes- »vreti, ključati« > grč. ζέω, ved. *yas-* »kuhati«, stvnj. *je-san* »pjeniti se« (eng. *yeast* »kvasac«), alb. *zej* »kuhati«

ie. *Hyew- > grč. hom. ζειαί »krma, stočna hrana«, ved. *yáva-* »ječam« (av. *yava-* »zrno«), lit. *jāvas*; na početno *Hy- ukazuje ved. složenica *sū-yávasa-* »koji ima dobru travu/ispašu« (inače je prefiks *su-* < ie. *h₁su- »dobro« kratak)

²⁶⁰ Moguće je i da ne daje svaki laringal + *y na početku riječi ζ, nego da primjerice to daju sàmo *h₃ ili *h₂ s *y, ali to je zasada teško dokazati.

ie. *Hyeh₂- > grč. ζήλος »ljubomora« (⇒ lat. *zēlus* ⇒ stfanc. *gelos* ⇒ eng. *jealous*), hrv. *jāl*, ved. *yā-van-* »napadač«, stir. *á(i)lid* »pròsī«

ie. *Hyorks »srna« > grč. ζόρξ, velš. *iwrch* »srndać«, ?stvnj. *rêho* < *raiχa- < *royko- (metateza) < *yorko-

Grčka jotacija

Ie. *ty, *d^{hy}, *ky, *ky (u grč. = *ky), *k^{wy} *g^{hy}, *g^{hy}, *g^{wy} (grč. bezvučni okluzivi + *y) daju u kasnijim grč. dij. uglavnom iste ili slične odraze²⁶¹: σ/σσ/τ/ττ, ovisno o položaju i dijalektu, dok zvučni okluzivi + *y, *dy, *gy, *gy, *g^{wy} i *#Hy- daju uglavnom ζ²⁶² (ili δδ/δ). U mikenskom u prvom slučaju dobivamo s, a u drugom z. Usp. ie. *med^{hy}os »srednji« > stind. *mádhyas*, lat. *medius*, got. *mi-djis* te grč. at. *μέσος*, hom. *μέσ(σ)ος*, beotijski *μεττος*.

SLOGOTVORNI SONANTI

§ 58 Ie. su slogotvorni sonanti *m̥, *n̥, *l̥, *r̥ uglavnom promijenjeni u svim ie. jezicima. Njihovi se odrazi mogu podijeliti na četiri vrste:

- 1) odraz ostaje slogotvorni sonant (*R̥ > R̥) – sàmo ie. *r̥, *l̥ > stind. *r*
- 2) odraz dobiva samoglasnik ispred sonanta (*R̥ > VR) – npr. ie. *R̥ > bsl. *iR/uR, germ. *uR
- 3) odraz dobiva samoglasnik iza sonanta (*R̥ > RV) – npr. ie. *r̥, *l̥ > alb. *ri*, *li*
- 4) odraz postaje neki samoglasnik (*R̥ > V) – npr. ie. *m̥, *n̥ > iir. *a*, alb. *a*, grč. *a*

Najčešća je druga varijanta. Osim toga, po odrazima *m̥, *n̥, *l̥, *r̥ jezike možemo podijeliti na ònē u kojima se sva četiri sonanta odražavaju po istom obrascu (primjerice bsl. i germ.) i na ònē u kojima se po jednom obrascu odražavaju nosni sonanti (*m̥, *n̥), a po drugom likvide (*l̥, *r̥). Za drugi tip jezika usp. npr. lat. u kojem *m̥, *n̥ > *em*, *en*, a *l̥, *r̥ > *ol*, *or*. U svim se jezicima podudaraju u obrascu odrazi nazala i odrazi likvida zasebno. Nema jezika u kojem bi primjerice *m̥ razvilo jedan protetski samoglasnik, a *n̥ neki drugi.

²⁶¹ Za pojedinosti v. Rix 1992: 90-91.

²⁶² U klasičnom se grčkom ζ izgovaralo kao [zd], a tek je u posljeklasičnom grčkom to [zd] pojednostavljeno u [z] kako se ζ danas tradicionalno čita. Vjerojatno je [zd] nastalo od starijega [dz] tj. [ʒ], a to od nekakva [ʒ] ili slično.

***ṃ**

ie. ***deḱṃ(t)** »deset« > stind. *dása* (av. *dasa*), grč. *δέκα* (⇒ *dekàmetar*, *dekáda*), lat. *decem* (⇒ *dècēmbar*), stsl. *desętb*, lit. *dėšimt* (latv. *desimt*, stprus. *dessimts* »deseti«), got. *taihun* (eng. *ten*, njem. *zehn*), stir. *deichⁿ* (gal. *δεκαυτ-*), arm. *tasn*, toh. B *šak*

ie. ***ḱṃtom** »sto«²⁶³ > stind. *śatám* (av. *satəm*), grč. *ἑκατόν*²⁶⁴, lat. *centum* (⇒ *centìmetar*), stsl. *śto* (nepravilan odraz, umjesto očekivana **sęto*²⁶⁵), lit. *šimtas* (latv. *simts*), got. *hunda* (eng. *hundred*, njem. *hundert*), stir. *cét* (keltib. *KanTom*, gal. *canto-*, velš. *cant*, bret. *kant*), toh. B *kānte*

ie. ***g^wṃtis** »hodanje, koračanje« > stind. *gátiš* »put«, grč. *βάσις* »hod« (⇒ *báza*), lat. *con-uentus* »sastanak, skupština« (⇒ *konvèncija*), got. *ga-qumþs* »skupština«

***ṛ**

ie. ***mṛtis** »misao« > stind. *matíš* (av. *ma'iti-*), grč. *ἀντόματος* »samovoljan« (⇒ *autòmāt*, *autòmatskī*), lat. *mēns*, *mentis* (⇒ *mèntālan*, *mentalitēt*), stsl. *pa-mętb*, lit. *mintis*, got. *ga-munþs* (eng. *mind*)

ie. ***newṛ** »devet« > stind. *náva* (av. *nava*), grč. *ἑννέα* < **ēvvéFa*²⁶⁶, lat. *novem* (⇒ *nòvēmbar*) < **nouen* (analogijom prema *septem* »sedam«, *decem* »deset« gdje je *-m* etimološko, usp. falisk. *neven*), stsl. *devętb* < **nevętb* (analogijom prema *desętb*)²⁶⁷, lit. *deviñtas* »deveti« (stprus. *newints*), got. *niun* < **niwun* (eng. *nine*, njem. *neun*), stir. *noīⁿ*, arm. *inn*

ie. ***h₃nomṛ** »ime«²⁶⁸ > stind. *nāma* (av. *nāma*), grč. *ὄνομα* (⇒ *onomàstika*, *onomatopéja*), lat. *nōmen* (⇒ *nōminālan*, *nominātīv* itd.), het. *lāman* < **nāman* (razjednačavanje **n-m* > *l-m*)

²⁶³ Ie. **ḱṃtom*, što je odraženo u svim ie. jezicima, nastaje sasvim sigurno od starijega **dḱṃtom*, što je izvedenica od ie. **deḱṃ(t)* »deset«

²⁶⁴ Početno *é-* u grčkom nije jasno.

²⁶⁵ Možda je posrijedi razjednačavanje **m-m* > **Ø-m*, **ḱṃtom* > **sumtam* > **sutam* > **suta* > *śto*.

²⁶⁶ Nejasno je početno *é-* i dvostruko *-vv-*.

²⁶⁷ Zanimljivo je da se biljka koja se na lat. zove *nonenaria* u hrv. uz *devèsilj* zove i *nevèsilj* ili *nevèsinje* što bi eventualno moglo biti staro.

²⁶⁸ Rekonstrukcija je ove riječi sporna, neki rekonstruiraju **h₁-* umjesto **h₃-* zbog grč. lakonskog imena *Ἐνυμα-κρατίδας* (na **h₃* osim grč. *ὄνομα* ukazuje i arm. *anun*), a neki središnje **-eh₃-* umjesto **-o-* zbog duljine u srednjonizozemskom *noemen*, što nije pretjerano uvjerljivo, i duljine u lat. *nōmen* koja lako može biti analogijom – *cog-nōmen* »prezime« prema *co-gnōscō* »znati« < ie. **ǵneh₃-*. Na drugi bi laringal u korijenu mogli upućivati i neki podatci iz slavenske akcentuacije (tj. mogućnost da slav. **jъmę* ima akut na korijenu), no to je također sporno. Što se tiče duljine u stind., ona bi mogla nastati i od ie. **o* po Brugmannovu zakonu. Za detaljniju raspravu o ie. riječi za »ime« vidi Stüber 1998: 53-59.

U iir. se ie. *m̥ i *n̥ odražavaju kao *a* (isto kao u grčkom i alb.), usp. stind. *gátiš*, *matíš* (av. *ma'ti-*). Razvoj je vjerojatno tekao otprilike ovako *N̥ > *^aN > *a > *a*.

U grčkom, kao i u iir. i alb., ie. *m̥ i *n̥ daju *a*, usp. grč. *βάσις*, *-ματος*. Bit će da se ova promjena dogodila neovisno u ovim trima jezicima premda se na prvi pogled čini fonetski malo čudnom. U mikenskom se, izgleda, nakon labijala kao odraz *m̥ i *n̥ javlja katkada *o* umjesto *a*, no ne posve pravilno, usp. mik. *pe-ma/pe-mo* ~ *σπέρμα* »sjeme« (⇒ *spērma*). Glas se *o* javlja u brojevima u nekim grč. dijalektima umjesto *a*, usp. arkadijski *δέκο* »deset« te arkadijski, lezbijski *δέκοτον*, mik. *de-ko-to* »deseti«, ark. *heκοτόν* »sto«. To je vjerojatno analogijom prema deseticama na *-κοντα* a ne glasovnim putem (Kapović 2003b).

U latinskom su se ie. *m̥ i *n̥ odrazili kao *em*, *en*, usp. lat. *decem*, G. *mentis*. Poslije se *em* može promijeniti u *en* ispred npr. dentala²⁶⁹, usp. *-uentus* umjesto *-uemtus ili *en* u *em* ispred labijala. Ispred -nC- u lat. svako *e* i *o* daju *i* i *u* (vidi § 67, § 68) pa tako i ovdje, usp. ie. *(d)widk̥mtih₁²⁷⁰ »dvadeset« (stind. *vimšati-*) > (ne baš posve pravilno)²⁷¹ *wīgemtī > *wīgētī > lat. *uīgintī*.

U bsl. ie. *m̥ i *n̥ daju *im, *in ili *um, *un, što je očuvano u lit. (*dėšimt*, *deviñtas*), dok u slav. *im, *in pravilno daju *ę* (*deveťb*, *desetb*), kao i svaki prednji samoglasnik + nazal u zatvorenom slogu, a bsl. *um, *un daju slav. *o*, kao i svaki stražnji samoglasnik + nazal u zatvorenom slogu (vidi § 54). Ispred samoglasnika, dakle u otvorenom slogu, bsl. *iN/uN daje slav. *ьN/ьN, usp. ie. *t̥h₂u > stsl. *тънокъ*. Usp. i stsl. *peťi* < *p̥nti, ali *p̥no* (hrv. *zâ-pěti*, *zâ-pnēm*). Za kolebanje između *iN i *uN vidi § 60.

U germ. ie. *m̥ i *n̥ daju *um, *un (kao jedna varijanta bsl. odraza), usp. got. *ga-qumþs*, *ga-munþs*. Sekundarno *um* može postati *un* na kraju riječi (*taihun*) ili ispred dentala (*hunda*).

U keltskom ie. *m̥ i *n̥ daju *am, *an, usp. keltib. *KanTom* (*am* > *an* ispred dentala). U galskom umjesto pravilna odraza *aN* (usp. gal. *dekanv-*, *canto-*) nailazimo i na sporadično *eN/iN*, usp. prema ie. *b^hr̥g̥h₁nt- »visok, velik« (stind. *bṛhant-*) u gal. ime *Brigant-*, ali i *Brigind-oni*, te gal. A. jd. *materem* »mater« < ie. *meh₂term̥. Čini se da je već u prakeltskom *aN ispred okluzivâ, *s, *n i na kra-

²⁶⁹ To je jednostavno pitanje jednačenja po mjestu tvorbe i tipično je za gotovo sve jezike.

²⁷⁰ Broj je izveden od *dw- »dva« (ie. *d(u)woh₁) i dvojine broja »deset« (*dek̥mt) – *-ih₁ je dvojniski nastavak. Početno je *d- bilo ispalo već vjerojatno u ie.

²⁷¹ Ispadanje *-d- dulji prethodno *-i-, a *k̥ > *k se ozvučava ispred *m̥.

ju riječi možda bilo fonetski zapravo ostvarivano kao [æN]. Odatle **-æm#* > *-em#* u gal. (*materem*), te kolebanje u pisanju u sredini riječi. U britskom je i keltiberskom **æN* vraćeno u **aN* (usp. keltib. *KanTom*, velš. *cant*). U stir. je razvoj nešto kompliciraniji; ondje kelt. **aN* [æN] /-okl., **s*, **n* daje *é* nastalo duljenjem u nadoknadu za ispadanje nazala (**æNC* > **eNC* > *éC*), usp. stir. *cét* »sto« prema velš. *cant*, stir. *dét* »zub« prema velš. *dant* (ie. **h₁dnt-*, lat. *dēns, dentis*). Kelt. **æN* daje **iN* u stir. ispred **g*, usp. stir. *ingen* »nokat« < ie. **h₃ŋg^{wh}*- (lat. *unguis*), te ispred **d* i **b* ako iza njih nije **a/ā/o*, usp. stir. *ingnad* »neobičan« < ie. **ŋǵŋh₃tos* »nepoznat« (lat. *ignōtus*), ali stir. *land* »zemlja« < ie. **lŋdeh₂* (usp. gal. **landā* ⇒ franc. *lande* »pješčara«, stprus. A. *lindan* »dolinu«, stsl. *lędina*, got., eng. *land*)²⁷².

Više pokazatelja upućuje na to da su ie. **m̥* i **n̥* bili očuvani u praanatolijskom (Melchert 1994: 55). U het. su pak oni dali, kao u keltskom, *am* i *an* (*lāman*).

U armenskom, kao i u het. i keltskom, ie. **m̥* i **n̥* daju *am* i *an*.

U albanskom, kao u grč. i iir., ie. **m̥* i **n̥* daju *a*, usp. alb. *shta-të* »sedam« < **s(p)ta-* < ie. **septm̥* (stind. *saptá*), alb. *ngah* »ići« < ie. **g^wm̥skoh₂* (lat. *ueniō* »dolazim«, stind. *gacchati* »koráčā«).

U pratoharskom se, kao i u germ. (i djelomično u bsl.), ie. **m̥* i **n̥* odražavaju kao **um* i **un*. To **u* zatim poslije pravilno daje *toh*. **ä*, usp. ie. **k̥mtom* »sto« > *toh*. **kumte* > *toh*. B *kānte*. Na apsolutnom početku riječi, ie. **m̥* i **n̥* daje **om*, **on* u *pratoh.*, a zatim **o* > *e* kao i obično (vidi § 68). Usp. od ie. **ŋ-* »ne-« (stind. *a-*, grč. *á-*, eng. *un-*, lat. *inC-* itd.) > *toh*. B *e(n)*-.

*l̥

ie. **w̥lk^wos* »vuk« > stind. *vŕkas* (av. *vəhrkō*), stsl. *vl̥kō* < **v̥lk̥*, lit. *vilkas* (latv. *vilks*, latv. st. *vilks*, jatv. *wulks*), got. *wulfs* (eng. *wolf*, njem. *Wulf*), alb. *ulk*²⁷³, stir. *olc* »loš«, het. *walku(w)a-* »loš«²⁷⁴ (luv. *walwa-* »lav«)

²⁷² Usp. McCone 1996. Neki pak ovdje rekonstruiraju ie. **l̥h₁hd-* (Дыбо 2007b).

²⁷³ U grč. je i lat. zbog tabua **w̥lk^wos* > **luk^wos* (zamjena **w* i **l*), no lat. bi odraz zapravo trebao imati *c* ili *qu*, a ne *p*, a grč. bi trebao imati *π*, a ne *κ*. Neki smatraju da u slučaju got. *wulfs* i lat. *lupus* nije riječ o neovisnim inovacijama (poznato **x^w* > *f* u germ.; vidi § 47 za objašnjenje utjecajem drugih dij. u lat. ili tabuom), nego da te riječi zapravo nastaju od ie. varijante **w̥l̥pos* s **p* umjesto **k^w*, od čega onda i het. *ulippana-*, arm. *gayl* (**p* u arm. ispada, vidi § 40).

²⁷⁴ Izgleda da je ie. imenica **w̥lk^wos* »vuk« nastala poimeničenjem starijega pridjeva **w̥lk^wos* »loš«, a odraz se toga staroga pridjeva osim u het. i stir. vidi i u stind. *vŕká-tāt-* »pogibelj«. Na poimeničenje možda ukazuje i naglasak povučen na prijevornu prazninu (ved. *vŕkas*, grč. *λύκος*) kod imenice za što ima i drugih primjera, usp. stind. *kŕšnás* »crn«

ie. *m₁ldus »mek« > stind. m₁rdúš, grč. βλαδύς »mek« (grč. pravilno *ml- > βλ-), ἁμαλδύνω »umekšavam«, lat. mollis < *moldwis, eng. molten »otopljen«²⁷⁵

ie. *p₁th₂us »širok, ravan« > stind. p₁ṭhúš, grč. πλατός (⇒ Plätōn), gal. litano- (stir. lethan < *litano-)

*r

ie. *m₁rt- »mrtav, smrt« > stind. m₁rtás »mrtav« (av. m₁rətō), grč. eol. βροτός »smrtan« (grč. pravilno *mr- > βρ-), lat. mors, mortis »smrt« (⇒ mortalitēt), mortuus »mrtav«, stsl. mr₁tv₂ < *m₁erty₂, s₂-mr₁tv₂ < *s₂ty₂-m₁erty₂, lit. mirtis »smrt«, eng. murder »ubojstvo«, arm. mard »čovjek« < *»smrtnik«, stir. marb < *m₁r-wo-

ie. *h₂r₁tkos »medvjed« > *h₂r₁k₁tos (premetanje)²⁷⁶ > stind. f₁kšas (av. arəšō), grč. ἄρκτος (⇒ Árttik), lat. ursus < *orksos, lit. irštva »medvjedi brlog«, stir. art, het. hartagga-, arm. arj, alb. ari

ie. *k₁r₁mis »crv« > stind. k₁miš, stsl. črv₁ < *č₁rv₁ (sa sekundarnim v, usp. stsl. č₁rv₁mbn₂ »crven«, sln. č₁řm), lit. kirmis, stir. cruim, alb. krimb ~ ie. *w₁r₁mis > got. waúrm (eng. worm, njem. Wurm)²⁷⁷

§ 59 Ie. *r i *l daju u stind. r, usp. stind. v₁fkas, m₁rtás, a u avestičkom ərə, usp. av. m₁rətō. U sanskrtu sàmo jedan korijen ima slogotvorno l, a to je glagol kl₁p- »uklapati se, podvrgnuti se, urediti« čija etimologija nije sigurna. U ved. je to k₁řp-, a u av. kəhrp- »tijelo, oblik« što se onda povezuje s lat. corpus »tijelo« (ie. *k₁řp-) pa je to l po svojoj prilici sekundarno. Svako je ie. *l dalo r u iir.; tu nema iznimaka i razlika po dijalektima kao kod neslogotvornoga *l.

U grčkom je odraz slogotvornih likvida prilično kompliciran. Pra-grčki je očito još imao ie. stanje, sa zadržanim slogotvornim sonantima, s obzirom na različite odraze u dijalektima: u jonsko-atičkom i sjeverozapadno-dorskom aR/Ra (usp. βλαδύς, ali ἁμαλδύνω, ie. *k₁řd- »srce« > at. καρδίᾱ, hom. καρδίη²⁷⁸ ⇒ kardiologija), u arkadijsko-ciparskom oR (cip. κόρζα »srce«), u eolskom Ro (usp. eol.

(~ stsl. č₁rv₁n₂) : k₁řšnas »crna antilopa« (Matasović 2004: 87). Isti se značenjski pomak može vidjeti u germ., usp. stnord. vargr »zločinac; vuk« (šved. varg »vuk«), ali steng. wearg »zločinac, razbojnik; čudovište; loš« što je etimološki srodno sa stsl. vrag₂ »neprijatelj«, stprus. wargan »patnja, zlo«, lit. vařgas »jad«.

²⁷⁵ Usp. i stsl. mlad₂ < *mold-.

²⁷⁶ Fonetski se *h₂r₁k₁tos ostvarivalo kao *h₂r₁k₁pos (vidi § 87).

²⁷⁷ Ova dva ie. korijena vjerojatno imaju veze. Usp. za drugi još i lit. vařmas »kukac, komarac«, lat. uermis < *wormis. Oboje od ie. *worm- (lat. možda i *w₁r₁mis > *wormis > uermis).

²⁷⁸ Usp. i pamfilijski κορζια.

βροτός). Čini se da je odraz u eol. drugotan i da je nastao naknadno od starijega Ra, odnosno da je svako a iza ρ u eol. prešlo u o²⁷⁹. Nažalost, praktički je svako ρa u eol. bilo od slogotvornoga *r̥ jer je fonem *a u ie. bio jako rijedak (vidi § 39, § 70), a *r̥H je davao nešto sasvim drugo u grč. (vidi § 62). Ni stanje u jonsko-atičkom s odrazom αρ/ρα nije baš najjasnije jer nije sigurno kada koji odraz dolazi. Rix (1992: 65) misli da je na početku riječi pravilan odraz ρa (dakle hom. καρδίη), dok bi at. καρδίᾱ bilo tvoreno analogijom prema hom. κῆρ (~ het. kīr). Usp. još i ie. *kr̥tus (got. hardus) > grč. κρατύς »moćan«, ali superlativ κάρτιστος uz κράτιστος. Mikenski je opći odraz ie. *r̥ bio /or/ kao u ark.-cip., usp. mik. to-pe-za /tor-peza/ »stok« prema at. τράπεζα (⇒ t̥peza), no u dvjema se rječima javlja i odraz /ro/, a u jednoj i /ar/, usp. mik. wo-ro-ne-ja /wronēia/ »janjeće« ~ at. ἀρήν (*Fr̥h̥n) »ovca, janje«, mik. tu-ka-ta-si /t̥huga-tarsi/ »kćerima« ~ at. dij. θυγατράσι (Kapović 2003b).

U latinskom ie. *r̥ i *l̥ daju or i ol (mortuus, mollis). Čini se da u lat. slogotvorni sonanti na početku riječi daju ma, na, la, ra, usp. ie. *lep- »kamen« > grč. λέπας, *lp- > lat. lapis (⇒ lapidārij); ie. *megh₂ »velik« > grč. μέγας (⇒ mega-), *⇒g(h₂)-no- > lat. magnus (⇒ māgnat). Isto vrijedi i ako je prije slogotvornoga sonanta na početku *s ili *h₁, usp. ie. *h₁nek- »nositi« > stsl. nesti, *h₁nk- > lat. nancīscor »nađem«; ie. *smek- »brada« > stind. śmaśru-, stir. sme-ch, *sm̥ksleh₂ > *makslā > lat. māla itd.²⁸⁰

U bsl. ie. *R̥ > *iR/uR što je očuvano u litavskom (vil̥kas, kirm̥is), dok je u slavenskom od toga nastalo *R̥R/̥R. U stsl. su se ti sljedovi, kao i u hrvatskom, već pomiješali s *R̥/̥R < *Ri/Ru izgovarajući se opet kao slogotvorno r̥, odnosno l̥. Te se slogotvorne likvide u stsl. nedosljedno pišu kao r̥r̥/r̥r̥ odnosno l̥l̥/l̥l̥ bez obzira na etimologiju, usp. stsl. mr̥rtv̥ < *mr̥rtv̥, vl̥k̥ < *v̥lk̥ kao i kr̥v̥ < *kr̥v̥ i pl̥t̥ < *pl̥t̥ »pūt«. U ruskom se čuva razlika između *R̥/̥R i *r̥/̥r̥, usp. rus. c̣éṛḍce < *ṣṛḍce, ali kroṿ < *kr̥v̥ (u rus. *R̥ > o, a *R̥ > e u jakom položaju, vidi § 61) prema stsl. sr̥ḍce = kr̥v̥. U hrvatskom se oboje odražava kao r̥, ali se razlika često može vidjeti u duljini – *R̥/̥R je dvoglas pa daje u načelu dug odraz (ako je u riječi uopće moguća duljina), dok je *R̥/̥R običan slijed suglasnika i kratkih *R̥/̥R pa je odraz kratak, usp. hrv. G. ḳṛvi < *kr̥vi, ali G. ḅṛka < *ḅṛka. Slogotvorno starohrvatsko *l̥ < *R̥/̥R, *l̥/̥l̥ daje u standardu u (ṿḷḳ > ṿuḳ), a u govorima se mo-

²⁷⁹ Usp. Thumb & Scherer 1959: 55.

²⁸⁰ V. Matasović 1997a: 85-86.

že razviti i samoglasnik ispred *l* (dij. *vâlk* itd.), u kajk. zatvoreno *o* (*uôk*) itd. Za bsl. kolebanje *iR/uR vidi § 60.

U germ., kao i kod slogotvornih nazala, ie. slogotvorne likvide dobivaju popratno *u, dakle odrazi su *ur i *ul. U got. su odrazi *aúr* i *ul* zbog pravila po kojem se u got. *u* ispred *r*, *h* i *hv* otvara u *áu* [ɔ] (vidi § 61), usp. got. *wulfs*, *waúrm*. Usp. got. *þaúrstei* »žeda« prema steng. *þurst* (eng. *thirst*) < ie. *t̥rs-

U keltskom se ie. *r̥ i *l̥ odražavaju kao *ri i *li (usp. alb.) ispred okluziva i *m, ali kao *ar i *al u ostalim slučajevima, usp. gal. *li-tano-*; stir. *cruim*; stir. *críde* »srce« < ie. *k̥rd-; stir. *-rith* »zaljev«, gal. *-ritum* < ie. *p̥rtu- (lat. *portus* »luka«, av. *p̥arətu-*, eng. *ford*), ali stir. *marb*; stir. *carr* »kola«, gal. *carros* < ie. *k̥rso- (lat. *currus*); stir. *tart* »suša, žeda« < ie. *t̥rs- (stind. *t̥r̥šñā-* »žedan«, av. *taršna-*, got. *þaúrstei*, eng. *thirst*).

U praanatolijskom su ie. *r̥ i *l̥ još bili očuvani, a u hetitskom se odražavaju kao *ar* i *al*, usp. het. *ḫartagga-*; het. *wātar* »voda« < ie. *wod̥r, het. *keššar* »ruka« < ie. *ǵ^hes̥r̥ itd. Da je ovaj hetitski razvoj posljeopćeanatolijski, vidi se po luvijskom i palajskom u kojem se uz najčešći odraz *ar* javlja i odraz *ur* (Melchert 1994).

U armenskom je, kao i kod nazala, odraz *ar*, *al*, usp. *mard*, *arj*.

U albanskom se ie. *r̥ i *l̥ odražavaju kao *ri* i *li*, usp. alb. *krimb*; alb. *drithë* »zrnje« < ie. *ǵ^hr̥d- (lat. *hordeum* »ječam«, njem. *Gerste*). Ie. pak *w̥l̥ u alb. daje *ul*, usp. alb. *ulk*, dok *r̥ na početku riječi (tj. poslije laringala jer *r ne može biti na početku u ie., vidi § 85), izgleda, daje *ar*, usp. alb. *ari*.

Ie. se *r̥ i *l̥ odražavaju u toh. kao i *m̥ i *n̥ – dobivaju *u > *ä prije sebe, usp. toh. B *pärkare* < ie. *b^hr̥ǵ^h- »visok« (stind. *b̥r̥hant-*, av. *b̥arəzant-*, lat. *fortis* »jak«, het. *parkuš*, arm. *barjr* itd.).

Problem bsl. odraza ie. *m̥, *n̥, *l̥, *r̥

§ 60 Problem je odraza ie. slogotvornih sonanata u bsl. jedna od vječnih zagonetaka indoeuropeistike. Unatoč mnogim teorijama, dosada još nije nađeno zadovoljavajuće rješenje. Slogotvorni se sonanti u bsl. odražavaju dakle i kao *iR (češće) i kao *uR (rjeđe). Kao odraz ie. prijevonnoga stupnja praznine *R̥ u bsl. u načelu nalazimo *iR, dok se *uR javlja u izoliranim korijenima – u onima koji ne pokazuju prijevoj, odnosno, koji se javljaju sàmo u praznini. Za prvo usp. stsl. *mr̥eti* < *merti (punina *e) : *moriti* (punina

*o), hrv. *umárati* (duljina *ō), stsl. *mъrъ* »mrem« (praznina *Ø), lit. *miřti* »mrijeti«, *marinti* »moriti« s očekivanim *ir, a za drugo hrv. *gřlo*, rus. *зърло* < *gъrdlo, lit. *gurklỹs* s *ur koje ne pokazuje drugih prijevornih likova u korijenu. No odraz se *iR daka-ko javlja i kada riječ nema drugih prijevornih oblika – usp. stsl. *językъ*, stprus. *insuwis* < ie. *(d)ŋǵ^huh₂ (got. *tuggo*, eng. *tongue*). Često se i u istom korijenu u bsl. naiđe na jedan odraz u jednom jeziku, a na drugi u drugom, usp. stsl. *тънъкъ*, ali strus. *тънъкъ* (ie. *tŋ₂u-); hrv. *třg*, rus. *моръ* < *tъrgъ, lit. *tuřgus*, ali latv. *třrgus*; stsl. *tъma*, ali latv. *tumsa* »tama« (ie. *t⇒H-); stsl. *tysęřti*, stprus. A. mn. *tūsimtons*, ali stsl. *tysęřti* (hrv. *třsuća*), lit. *tũkstantis* (~ got. *þūsundi*, eng. *thousand*, njem. *tausend*). I-odrazi u bsl. u načelu uvijek mogu biti sekundarni zbog utjecaja prijevora (običan bsl. prijevora bijaše *eR/oR : *ēR/ōR : *iR).

***i**

ie. *h₁esmi »jesam« > stind. *ásmi* (av. *ahmi*), grč. *εἶμι*, stsl. *jesmъ*, stlit. *esmì*, het. *ēšmi*

ie. *din- »dan« > stind. *dínam*, lat. *nūn-dinae* »deveti (sajmeni) dan«, stsl. *dъnъ*, alb. *ditë* < *din-të

ie. *melit »med« > grč. *μέλι*, G. *μέλιτος*, got. *milip*, het. *militt-*

***u**

ie. *snusos »snaha« > stind. *snušǎ*, grč. hom. *νός*, lat. *nurus*, stsl. *snъxa*, stvnj. *snur* (njem. *Schnur*, steng. *snoru*), arm. *nu*, alb. *nuse*

ie. *d^hugh₂tēr »kći« > stind. *duhitǎ* (av. *dugədar-*), grč. *θυγάτηρ*, osk. *fūtír*²⁸¹, stsl. *dъřti* (hrv. *kći* < *dći), lit. *duktė*, got. *daúhtar* (eng. *daughter*, njem. *Tochter*)²⁸², gal. *duxtir*, arm. *dustr*

ie. *supnos »san«²⁸³ > pali *supina-*, grč. *ύπνος*, stsl. *sъnъ*, alb. *gjumë*, toh. B *řpǎne*

§ 61 Ie. su *i i *u ostali nepromijenjeni u svim ie. jezicima, osim u stsl. gdje daju *ь* i *ъ* te u toh. gdje daju *ǎ* (ali je suglasnik ispred *ǎ* od staroga *i palataliziran; vidi § 51).

²⁸¹ Dugo -ū- zbog ispadanja *-y- < *-gh₂-. U lat. je ova riječ nestala.

²⁸² U germ. je i bsl. laringal rano ispao pa je *d^hugh₂tēr dalo *d^hugtēr > *d^huktēr, usp. lit. *duktė*, got. *daúhtar* s odrazom ie. *k, a ne *g.

²⁸³ Druga je varijanta ove riječi, *swepnos »san«, odražena primjerice u stind. *svǎpnas* i lat. *somnus*.

U slav. dakle ie. *i > ъ (jer), a ie. *u > ѳ (jor). Zajednički se zovu *je-rov*i ili *poluglasi*. Slav. su ъ i ѳ bili reducirani glasovi (odadle i ime *poluglasi*), vjerojatno »švaoliki« (slični [ə]) s tim da je ъ bilo neka-kvo prednje šva, a ѳ stražnje – slično kao rumunjski *ă* i *â/î*. U pra-slavenskom su, oko 600. godine, ti glasovi bili još pravo *i i *u, što se vidi po posuđenicama u slav. (usp. lat. *civitatē*- [kivitatē-] > psl. *Kibitāt²⁸⁴ > *Сѣбитатѣ > hrv. st. *Captat*, danas *Càvtat*) i iz slav. (usp. psl. *gardiki > grč. toponim *Γαρδικι*, a poslije psl. *gardiki > stsl. *gradъcъ*, hrv. *grádac*, usp. psl. *stikla > rum. *sticlă*, a posli-je *stikla > stsl. *stьklo*, hrv. *stàklo*) itd. i po bilježenju slav. riječi u inojezičnim izvorima. U slavenskom su jerovi nakon nekoga vre-mena u slabim položajima počeli nestajati u svim slavenskim jezi-cima²⁸⁵. Poluglasi su bili jaki sàmo kada je u slogu iza njih dolazio još jedan poluglas, npr. u riječima *дънь* ili *сънь*. Tu je prvi polu-glas bio jak pa je vokaliziran u slav. jezicima, a drugi je bio slab pa je nestao (hrv. *dân*, *sân*). U riječi je *тѳко* poluglas bio slab, jer nije bilo drugoga u slogu iza njega, pa je otpao (hrv. *tkô*). To se pravi-lo katkada naziva **Havlíkov zakon**²⁸⁶. Na kraju su riječi poluglasi uvijek ispali. U nekim su se slavenskim jezicima vokalizirani polu-glasi (dakle poluglasi u jakim položajima) različito odrazili – pri-mjerice jaki *ѣ daje *e*, a jaki *ѳ daje *o* u ruskom i makedonskom. U hrvatskom su i jaki *ѣ i jaki *ѳ dali prvo *ə, a zatim *a* (u stand. jeziku)²⁸⁷. Usp. hrv. *dân*, *sân*, ali rus. *день*²⁸⁸, *сон*, mak. *ден*, *сон*. U hrv. se to *a* ipak često razlikuje od staroga *a koje isto daje *a* po duljini jer je *a* kao odraz poluglasa u hrv. u načelu kratko, usp. hrv. *dàska* < *dъská, *snàha* < *snъxá, *màgla* < *mъglá, ali *tráva* < *trává, *gláva* < *golvá, *vláda* < *voldá²⁸⁹. U nekim je slav. jezici-ma Havlíkovo pravilo dosljednije poštovano pa su poluglasi u sla-bom položaju uvijek nestali, usp. polj. *mgła*, češ. *mhla*, no u hrv. je često umetnuto sekundarno *a* da bi se razbili suglasnički skupovi teški za izgovor, usp. hrv. *màgla*. Doduše, u načelu u takvim slu-čajevima nije riječ o izravnu odrazu poluglasa, nego o sekundar-

²⁸⁴ Slavenski je tada imao samo dvousnjeni poluvokal *w pa je romansko (i općenito strano) frikativno *v obično zamjenjivao svojim *b.

²⁸⁵ Slabi se poluglasi čuvaju u polapskom i kada drugdje uvijek ispadaju.

²⁸⁶ Po češkom slavistu Antonínu Havlíku (1855-1925) koji ga je otkrio 1889. na osnovi staročeške građe.

²⁸⁷ Staro *ə daje *a* u većini štok. i čak. govora; iznimke su Boka s očuvanim ə, dijelovi Crne Gore s odrazom ə (otvoreno *e*) i pojedini čakavski govori (na Krku) s odrazom *e* ili *o*. Većina kajk. govora ima *ę* (zatvoreno *e*) na mjestu staroga *ə ili nešto nastalo od toga *ę* (rijetko je i šva očuvano).

²⁸⁸ Znak <ъ> u rus. označava sàmo umekšavanje prethodnoga suglasnika (ovdje *нь* [ń]).

²⁸⁹ Kapović 2003a.

nom umetanju šva tj. α^{290} , koje se i danas u hrv. umeće u teške suglasničke skupine (usp. *mòment* i *mòmenat*). Takvo se naknadno umetanje samoglasnika događa i u drugim slav. jezicima, usp. hrv. *dàska* i češ. *deska* < **d̥ska*, ali i hrv. (dij.) *štica* < **d̥štica* (umajenica od **d̥ska*) bez sekundarnoga *a*. U starijem se hrv. i u dij. često mogu naći i primjeri bez sekundarno umetnuta *a*, usp. prema hrv. stand. *stàklo* < **st̥klo* (češ. *sklo*, polj. *szkło*) i dij. i st. *sklō* ili *cklō* (**st̥klo* > *sklō* ili **st̥klo* > **tsklo* > *cklō*) gdje je poluglas očekivano ispao.

U većini je grčkih dijalekata *v* imalo normalnu fonetsku vrijednost [u], no u atičkom je staro [u] postalo prednje pa se *v* ondje zapravo izgovaralo kao [ü] (kao njem. *ü*). To je poslije preuzeto u *κοινή*, a to se [ü] u kasnijem grčkom stopilo sa starim [i] u [i] pa se tako čita i u modernom grčkom. Nejasno je zašto početno grčko *v* uvijek ima *spiritus asper*, odnosno zašto uvijek ima *h*- na početku. Hak je primjerice očekivan u grč. *ῥπνος* gdje nastaje od ie. **s*, ali je neočekivan u grč. G. *ῥδατος* »*vōdē*« < ie. **udn*-os (usp. u lat. *unda* s premetanjem). No kako god bilo, početno ***#ū*- u grčkom ne postoji.

U got. se *i* i *u* ispred *r*, *h* i *hv* otvaraju i prelaze u *ai* [ε] odnosno *au* [ɔ]²⁹¹. Usp. got. *daúhtar* i *wair* »čovjek«, lat. *uir* < **wiros* < ie. **wi*-Hros (lit. *vyras*, stind. *vīrás*).

Slogotvorni sonanti i laringali

§ 62 U tradicionalnoj su se, predlaringalnoj indoeuropeistici, rekonstruirali i dugi slogotvorni sonanti, tj. * \bar{m} , * \bar{n} , * \bar{r} , * \bar{l} , * \bar{i} i * \bar{u} , no otkrićem je laringala ustanovljeno da se svi ti tzv. dugi slogotvorni sonanti mogu svesti na skupinu slogotvornoga sonanta i laringala tj. na * $\bar{m}H$, * $\bar{n}H$, * $\bar{l}H$, * $\bar{r}H$, * $\bar{i}H$ i * $\bar{u}H$ ²⁹² (za opće duljenje prethodnih slogotvornih segmenata do kojega dolazi ispadanjem laringa-

²⁹⁰ Može biti da je u nekim slučajevima vokalizacija i u slabom položaju bila izravna, ali je sporno u kojima točno. Ivić (1975) primjerice smatra da se poluglas izravno vokalizirao nakon početnoga *m*- (npr. *màgla*), ali primjer *mča* »mača« < **m̥ča* (G.) iz Dubrovnika još iz 16. st. (ARj) pokazuje da to očito nije točno. Da bi se ustvrdilo prvotni odraz jerova u takvim slučajevima, neophodno je istražiti njihov odraz u starim tekstovima jer stanje u suvremenim govorima može biti svuda inovativno (usp. npr. dij. *pása* umjesto *psá*). Problem je što su mnogi hrvatski stari tekstovi čakavski, a ondje je tendencija k vokalizaciji poluglasa i u slabom položaju istaknutija nego drugdje (npr. *malin* umjesto *mlin*). Tâ je tendencija (bila) vidljiva i u zapadnoštokavskim govorima.

²⁹¹ Nije neobično da se samoglasnici otvaraju ispred [r]; isto se primjerice događa u norveškom, švedskom i danskom.

²⁹² Dugo se * \bar{i} i * \bar{u} nelaringalnoga postanja javljaju samo kao posljedica duljenja u jednosložicama, npr. u **tū* »ti« ili **nū* »sada« (uz **tu*, **nu*), no to je bila samo fonetska duljina; vidi § 90.

la u zatvorenom slogu vidi § 74). Ovdje ćemo prvo iznijeti primjere tih skupina u zatvorenom slogu, dakle primjere tipa *CṘHC.

**ṁH*

ie. ***dṁh₂tos** »ukroćen«, »izgrađen« (particip od *demh₂- »krotiti«, »graditi«²⁹³) > stind. *dāmtás*, grč. *ἄμητος* »neukroćen«, dor. (Pindar) *νεόδμᾶτος* »novosagrađen«, ?lat. *māteriēs* »građevni materijal« (< *dmāt-, ⇒ *màtērija*, *materijāl* itd.)

ie. ***kṁh₂**- »raditi, umoriti se« > stind. *śāmtás* »smiren«, grč. hom. *κεκμη(F)ώς* »umoran« < *keḱṁh₂wōs, *πολύκμητος* »koji je zahtijevao dosta posla«

ie. ***sṁh₃nog^{wh}o-** »jednokopitan« (za konja) > grč. hom. N. mn. *μόνυχες*²⁹⁴

Za odraz ie. *ṁH nema puno primjera. U stind. bi se prema ie. *ṁH očekivalo *ā* kao i od *ṛH koje to sigurno daje, vidi dolje, a i analogijom prema *ṁ > *a* gdje bi onda laringal davao sàmo duljinu (*ṁH > *aH > *ā*). No, pogledamo li primjere (stind. *dāmtás*, *śāmtás*) ondje ne nalazimo očekivano *ā*, nego *ām*. To bi doista mogao biti i pravi odraz ie. *ṁH u stind., ali bi *anusvāra* (*ṁ*) mogla također biti i unesena analogijom iz prijevojnoga stupnja s puninom. Zbog maloga je broja primjera teško donijeti konačan sud²⁹⁵.

U grčkom *ṁh₂ > *mā* (> at. *μη*), a *ṁh₃ > *μω*. Primjera za *ṁh₁ u grčkom nema, no taj bi slijed u grčkom zacijelo dao *μη*. U grčkom se dakle i tu razlikuju odrazi triju laringala, a opći je odraz slijeda *ṘH u grčkom *Rη*, *Rā*, *Rω*, ovisno o laringalu. Takav odraz možda vrijedi sàmo za nenaglašene slogove – neki lingvisti smatraju da pod naglaskom *ṘH > *εRε*, *αRα*, *οRο*, no to nije općeprivaćeno (ovdje ćemo se provizorno ipak držati te pretpostavke). Usp. prema nenaglašenom *πολύκμητος*, *κάματος* »zarađeno; muka, trud« s naglašenim *ṁh₂. Moguće je i da su primjeri s odrazima VRV u grč. zapravo nastali asimilacijom tipa *εṁα > *αμα* pri čem bi *εṁα postajalo pravilno od ie. punine *emh₂ (s pravilnim odrazom *Ch₂C > *CaC* u grč.), a ne od praznine *ṁh₂.

²⁹³ Nije sigurno jesu li ovo dva različita, ali homonimna, glagola ili je to jedan glagol s dvama značenjima. Ako je to višeznačan glagol, značenjski bi razvoj bio pomalo neobičan, ali ne i nemoguć.

²⁹⁴ Za sastavne dijelove ove složenice usp. *h₃nog^{wh}- »nokat« > grč. *ὄνυξ*, lat. *unguis*, stsl. *nogъtb*, ie. *sōm »jedan« > stsl. *samъ* itd.

²⁹⁵ Sihler (1995: 102) i Matasović (1997: 87) primjerice uzimaju *ām* kao izvoran odraz ie. *H, dok Beekes (1995: 145) smatra *ā* izvornim odrazom.

Za bsl. i germ. nemamo pravih primjera, no analogijom prema drugim odrazima možemo reći da je u bsl. odraz, kao i uvijek, jednak odrazu kratkih slogovnih sonanata (osim u naglasku; vidi dolje), a isto tako i u germ.

U alb. je odraz ie. * $\text{ṛ}H$ > *am*, kao i kod drugih sonanata – opći je odraz: ie. * $\text{Ṛ}H$ > *aR*. U armenskom je opći odraz bio * $\text{Ṛ}H$ > *aRa*.

*** $\text{ṛ}H$**

ie. * $\text{ǵṛh}_1\text{tos}$ »rođen« (praznina od * $\text{ǵen}h_1$ -) > stind. *jātás* »rođen« (av. *zāta*-), grč. *Διό-γνητος* »rođen od Zeusa« (< **diwo-ǵṛh}_1\text{tos}*), lat. (*g*)*nātus* »rođen«, got. *airþa-kunds* »rođen iz zemlje«, gal. *Cintu-gnātus* (ime, doslovno »prvoroden«)

ie. * $\text{ǵṛh}_3\text{tos}$ »poznat« > grč. *γνωτός*, lat. *gnārus*, lit. *pa-žintas*, got. *-kunþs* (stvnj. *kund*, njem. *kundig* »vješt, vičan«), stir. *gnáth*, toh. B *-knātsa*

ie. * $\text{d}^h\text{wṛh}_2\text{tos}$ »umro« > stind. *dhvāntás* (sa sekundarnim *-n-* iz punine *dhvan-* < **d}^h\text{wen}h_2*-), grč. dor. *Ἐνᾶτός* »smrtan«

Za odraz ie. * $\text{ṛ}H$ također nema puno primjera. U iir. je očito odraz ie. * $\text{ṛ}H$ bio **ā* (stind. *jātás*, av. *zāta*-). Ovaj bi odraz upućivao, kako rekosmo, i na odraz * $\text{ṛ}H$ > **ā* u iir., no to nije posve sigurno (vidi gore).

U grčkom su odrazi sljedeći: * $\text{ṛ}h_1$ > *ῥη*, * $\text{ṛ}h_2$ > *ῥᾶ* (> at. *ῥη*), * $\text{ṛ}h_3$ > *ῥω* u nenaglašenom slogu, a možda *ῥνε*, *ῥνα*, *ῥνο* u naglašenom slogu. Usp. ie. * $\text{ǵṛh}_1\text{t-}$ > grč. *Διόγνητος*, *κασιγνητος* »brat« gdje je * $\text{ṛ}h_1$ nenaglašeno, ali *γένεσις* »rođenje« (⇒ *gēneza*) s naglašenim * $\text{ṛ}h_1$, ie. * $\text{d}^h\text{ṛh}_2\text{t-}$ > dor. *Ἐνᾶτός*, ali *Ἐνάματος* »smrt«, *ἄἘνάματος* »be-smrtan«. Slučaji bi kao *γνήσιος* »zakonita roda« s *ῥη* u naglašenom slogu onda trebali biti objašnjeni sekundarnim pomicanjem naglaska u grčkom.

U bsl. je odraz **in* kao i od * ṛ , ali s akutom (lit. *in*, a ne *iñ*, usp. lit. *pažintas*, ali A. *miñti* < ie. **mṛtim*).

U germ. je odraz jednak kao i za obično * ṛ (got. *-kunds*).

U toh. *-knātsa* upućuje na ie. * $\text{ṛ}H$ > toh. *nā*, a takvi su bili i ostali odrazi. U toh. općenito * $\text{Ṛ}H$ > toh. *Rā*.

*** $\text{ḷ}H$**

ie. * $\text{pḷh}_1\text{nos}$ »pun« (praznina od **pleh}_1*-, lat. *plēnus*) > stind. *pūrñás* (av. *pərəna*-), grč. *πληθύς* »obilje, mnoštvo«, stsl. *plъnъ* (hrv. *pŭn*), lit. *pilnas*, got. *fulls* (eng. *full*, njem. *voll*), stir. *lán*

ie. ***w₁h₂neh₂** »vuna« > stind. *úrṇā* (av. *varəṇā*, u stind. je početno *v-* otpalo), grč. dor. *λᾱνος* (at. *ληνος*), lat. *lāna*, stsl. *vl̥na* (hrv. *vūna*), lit. *vilna*, got. *wulla* (eng. *wool*, njem. *Wolle*), het. *ḫulana-* (< *ulḫana- premetanjem), velš. *gwlan*, arm. *getmn*

ie. ***d₁lHgh^hos** »düg« > stind. *dīrghás* (av. *darəga-*), grč. *δολιχός* (nije jasno *-ολι-*), stsl. *dl̥gъ* (hrv. *düg*), lit. *ilgas* (početno je *d- nestalo u baltijskom, usp. latv. *ilgs*, jatv. *ilg*), got. *tulgus* »tvrđ«

Za odraze ie. slogotvornih likvida i laringalâ ima nešto više primjerâ nego za odraze nazalâ i laringalâ.

U iir. ie. ***r̥H** > ***r̥**. U av. se to odražava u načelu kao *arə* (*varəṇā*), dok u stind. daje *īr* (*dīrghás*) ili *ūr* (*pūrṇás*). Odras se *ūr* javlja uz labijale (*p*, *ph*, *bh*, *m*, *v*), a *īr* u ostalim slučajevima. Odras *ūr* kao da se javlja i uz stare labiovelare, usp. ie. ***g^wl̥h₁tos** (grč. *βλητός*) > stind. *ud-gūrṇas* »uzdignut«, no ne dosljedno (vidi dolje).

U grčkom ie. ***l̥h₁** > *λη*, ***l̥h₂** > *λα* (> at. *λη*), ***l̥h₃** > *λω* kao i obično u nenaglašenom slogu, a *έλε*, *άλα*, *όλο* u naglašenom slogu (potonje nije općeprihvaćeno).

U bsl. ie. ***l̥H** daje **il* kao i ie. ***l̥**, ali se čuva razlika u naglasku. Ie. ***l̥H** daje akut u bsl. (lit. ` na dvoglasima, hrv. `), a ***l̥** cirkumfleks (lit. ~, hrv. ^), usp. ie. ***w₁h₂neh₂** > hrv. *vūna*, lit. *vilna*, ali ie. ***w₁lk^wos** > hrv. *vûk*, lit. *vilkas*.

U germ. je odraz isti kao i kod običnoga slogotvornoga sonanta, got. *wulla* = got. *wulfs* < ***w₁lk^wos** »vuk«.

U alb. ie. ***l̥H** > *al*, usp. ie. ***m₁lHd^ho-** (stind. *murdhan-* »glava«) > alb. *mal* »brdo«.

*r̥H

ie. ***ǵr̥h₂nom** »zrno« > lat. *grānum*, stsl. *zr̥no* (hrv. *zr̥no*), lit. *žirnis*, got. *kaúr̥n* (eng. *corn*, njem. *Korn*), stir. *grán*, alb. geg. *grunë*, pašto *zəṇay* »sjeme, koštica«

ie. ***kr̥h₂sr̥on** »stršljen« (od ***kr̥h₂-** »glava«) > lat. *crābrō*, stsl. *sr̥šen̆* (hrv. *str̥šljēn*), lit. *šir̆šuō*, A. *šir̆šenĭ*, stvnj. *hornaz* (eng. *hornet*, njem. *Hornisse*)

ie. ***str̥h₃t/nos** »razasut« (ptcp. od ***sterh₂-** »razasuti, razbacati«) > stind. *stīrṇás*, grč. *στροφός*, lat. *strātus*

U iir. je odraz jednak kao i kod ie. ***l̥H**: stind. *īr*, *ūr*, av. *arə*. Usp. ie. ***h₂r̥Hm-** »ruka« > stind. *īrmás* »rame, pleće, nadlaktica«, av.

arəmō »ruka, pleće« (usp. od ie. *h₂erHm- > hrv. *rāme*, lat. *armus* »rame, pleće«, got. *arms* »ruka« itd.). Lako je moguće da dvostruki odraz u iir. nema veze s ie. labiovelarima, usp. stind. *gīrṇás* »progutana« < ie. *g^wrḡh₃nos.

U grč. je odraz uobičajen: *rḡh₁ > ρη, *rḡh₂ > ρᾶ, *rḡh₃ > ρω u nenaglašenom, a *ἔρε, ἄρα, ὄρο* u naglašenom slogu (potonje nije općeprivaćeno). Usp. ie. *ste-stṛh₃- > at. 3. l. jd. perf. pas. *ἔστροφαι*, ali eol. *ἔστόροται*.

U bsl. je razlika prema običnim slogotvornim sonantima opet vidljiva samo u nagl. (hrv. *zr̄no*, lit. *žir̄nis*).

U germ. je odraz isti kao i kod običnoga slogotvornoga sonanta (got. *kaúrn*). Razvoj u germanskom valja intepretirati ovako: *R̄H > *R̄̄ > *R̄ > *uR, gdje bi se prije razvoja *R̄ > *uR ukinula mogućnost opreke po duljini na slogotvornim sonantima (slično kao u hrvatskim govorima koji su ukinuli opreku po duljini na slogotvornom *r̄* pa imaju npr. *četvrtak* umjesto *četvrtak*).

U alb. ie. *r̄H > *ar*, usp. ie. *pr̄Hwo- »prvi« (stsl. *pr̄vъ*, stind. *p̄rvás* itd.) > alb. *parë*.

Odras ie. *R̄H u italском i keltskom

§ 63 Većina istraživača zastupa tezu da je odraz ie. *R̄H u lat. i kelt. bio samo R̄ā, tj. lat. *mā* (za koji je jedini mogući primjer navedeno *māteriēs* doduše), *nā, lā, rā* i stir. (*má, ná, lá, rá*). Usp. za takve odraze već viđene lat. *nātus*, gal. *-gnātus* itd., pa ie. *kṛh₁m- »kost« > stir. *cnáim* »kost« (grč. *κνήμη* »golijen, list«), ie. *m̄lh₁tis (od *melh₁- »mljetik«) > stir. *mláith* »mekan« itd. Međutim, prema nekim jezikoslovcima postoji i još jedan niz odrazâ u italском i keltskom, a to je *an, *ar, *al (za *am od *m̄H nema primjerâ)²⁹⁶. Usp. npr. lat. *arduus*, stir. *ard* (gal. *ardu-* u *Arduenna silva*), stind. *ūrdhvás* < ie. *r̄Hd^hwos »visok«; lat. *antae* »vratnice (stupovi)«, stind. *átā* »dovratak« < ie. *r̄Hteh₂ itd.²⁹⁷ Ne treba posebno ni spominjati da je takav razvoj još jedan argumenat za italokeltsku hipotezu (vidi § 16). Neki misle da je u latinskom odraz na početku

²⁹⁶ Usp. Lewis & Pedersen 1937.

²⁹⁷ Prema Dibou (2007b), različiti se odrazi osnivaju na staroj razlici dvaju ie. tonova. Odrasi tipa R̄ā stoje uvijek prema bsl. nepomičnoj naglasnoj paradigmi (za što su primjeri uvjerljivi, usp. lat. *grānum* ~ hrv. *zr̄no*, lat. *crābrō* ~ hrv. *st̄r̄šljēn* (sln. *s̄r̄šen*), lat. *lāna* ~ hrv. *vūna* itd.), dok bi odrazi tipa aR bili prema bsl. pomičnoj naglasnoj paradigmi (za to primjeri nisu baš toliko uvjerljivi). Za raspravu o lat. *arduus* usp. i Schrijver 1991 (: 312-3).

bio #Ra-²⁹⁸, usp. npr. lat. *labor* »rad« < * $\text{h}_1\text{b-}$, usp. stsl. *slabъ* (hrv. *slāb*), eng. *sleep* (ie. *(s)leh $_1$ b- »(biti) slab«).

Odras *CRHV

§ 64 Osim odrazâ skupinâ * R_2H u zatvorenom slogu, treba pogledati i odraze skupinâ * R_2H u otvorenom slogu, odnosno prije suglasnika. U tradicionalnoj su indoeuropeistici tu bili rekonstruirani slogotvorni sonanti prije samoglasnika, dakle *CRV što nije imalo puno smisla. Poslije je postalo jasno da je tu uvijek između * R_2 i *V stajao laringal. Odrazi su skupina *CRHV u pojedinim jezicima bili – redom za * r_2H , * l_2H , * m_2H i * n_2H :

stind. *ir/ur, ir/ur, am, an*

av. *ar, ar, am, an*

grč. *ap, aλ, aμ, aν*

lat. *ar, al, em, en*

stsl. *br/br, bl/bl, bm/bm, bn/bn*

lit. *ir/ur, il/ul, im/um, in/un*

got. *aúr, ul, um, un*

stir. *ar, al, am, an*

arm. *ar, al, am, an*

Usp. ie. * $\text{t}_2\text{h}_2\text{us}$ »tanak« > stind. *tanúš*, grč. *τανύς*²⁹⁹, lat. *tenuis*, stsl. *toněkъ*, stir. *tanae*, stisl. *punnr* (eng. *thin*); ie. * $\text{g}^w\text{r}_2\text{h}_2\text{us}$ »težak« > stind. *gurúš* (av. *gouru-*, usp. *ur* u stind. zbog ie. * g^w), grč. *βαρύς*, got. *kaúrus*; ie. * $\text{k}_2\text{r}_2\text{h}_2-$ »glava« > stind. *śíras-*, grč. *κάρα* itd. Od pravila da uz ie. labiovelare ide odraz *ur* (usp. *gurúš*) odstupaju ie. * $\text{g}^w\text{r}_2\text{Hi-}$ (lit. *gìrè* »gora«) > stind. *giri-* »gora«.

*iH

ie. ***wiHros** »muž, muškarac«³⁰⁰ > stind. *vīrás*, lat. *wir*, lit. *výras*, got. *waír*, stir. *fer*, toh. A *wir* »mlad«

²⁹⁸ Schrijver 1991.

²⁹⁹ Grč. *τανα(F)ός* je od **tenawos* (asimilacijom **e-a* > **a-a*) < **tenh₂wos*.

³⁰⁰ Neki autori smatraju da je ie. ***wiHros** izvedeno od glagola **weyh₁-* »loviti« (stind. *véti* »slijédi«, lit. *výti*, hrv. *vítiti*, *víjati* itd.). Tada bi tâ riječ zapravo glasila **wih₁ros* s **h₁* (inače se točan laringal ne može ustanoviti), a izvorno bi joj značenje zapravo bilo »lovac«.

ie. *g^wih₃wos »živ, život« > stind. *jīvás* »život« (av. *jīva-*), grč. βίος »život« (⇒ *biològija* itd.), ζω(F)ός »živ« (⇒ *zoològija* itd.), lat. *uīuus* »živ« (⇒ *vivi-sèkcija*), stsl. *živъ*, lit. *gývas*, got. *qius* »živ, živahan« (eng. *quick* »živ > brz«, njem. *keck* »smion, drzak«), stir. *béo*³⁰¹

ie. *g^wriHweh₂ »vrat, kosa na vratu« > stind. *grīvā* »vrat« (av. *grīvā* »šija, zatiljak«), hrv. *grīva*, latv. *grīva* »ušće«

§ 65 Svako se *ī u ie. može svesti na starije *iH, a to *ī ostaje u načelu nepromijenjeno u svim ie. jezicima – u lit. se piše kao <y>, u got. <ei>, u stir. <i>, a arm., alb. i toh. nemaju razlikovne duljine pa je odraz *i* (u stsl. se duljina ne bilježi posebno). Inače je sve isto: stind., av., lat., het. *ī*. Usp. ie. *wiHs »sila« (~ *wiHros »muškarac«) > grč. ἰς, lat. *uīs*. Odraz je u grč. *ī* u nekim slučajevima, ali ne uvijek – za lomljenje laringalâ u grčkom vidi § 66. Za kratak odraz u germ., kelt. i lat. vidi § 78.

Laringal u ie. *iH potvrđuje i akut (hrv. ´; sln. ˘ na kraju riječi, ´ inače; lit. ´; latv. ˘) koji u bsl. pravilno nastaje od laringala. Usp. hrv. *grīva*, sln. *grīva*, latv. *grīva*. U slav. se akut u pomičnoj naglasnoj paradigmi (latv. tada ima ˘) gubi, odatle hrv., sln. *živ* prema lit. *gývas*, latv. *dzīvs*.

*uH

ie. *suHnus »sin« > stind. *sūnús* (av. *hūnu-*), grč. υἱός (dij. υἰός < *suHyus), stsl. *synъ*, lit. *sūnùs* (stlit. i *sūnus*), got. *sunus* (eng. *son*, njem. *Sohn*)³⁰²

ie. *muHs »miš« > stind. *mūš*, grč. μῦς, lat. *mūs*, stsl. *myšъ* (hrv. *mīš*), steng/stnord. *mús* (eng. *mouse*, njem. *Maus*), arm. *mukn*, alb. *mi*

ie. *suHs »svinja« > av. *hū-*, grč. ὄς, σῶς (možda posuđenica iz neko-ga ie. jezika gdje *s- nije dalo *h-*), lat. *sūs*, steng. *sú* (eng. *sow* »krmača«, njem. *Sau*), alb. *thi* (disimilacija *s-s > *p-s), stvelš. *hwch*, toh. B *suwo*, ?hijer. luv. *suwana-*

I svako se *ū u ie. također može svesti na *uH, a i njegovi su odrazi vrlo stabilni, kao i odrazi ie. *iH. Dugo *ū se mijenja samo u stsl. u *y* (jery) i u *y* [ü] u alb. (u zadnjem slogu u *i*, usp. alb. *mi*, *thi*),

³⁰¹ Usp. od drugoga prijevonnoga stupnja i bez sufiksa *-w-: *g^woyh₃-os > stind. *gáyas* »dom, obitelj«, av. *gaya-* »život«, hrv. *gōj* »mir« < *gojъ, lit. *gajūs* »živahan«.

³⁰² Stsl. je *svinja* (hrv. *svinja*) izvedeno od pridj. *svinъ* »svinjski« < ie. *swiH- (lat. *suīnus*, got. *swein*, eng. *swine*, njem. *Schwein* itd.).

a inače svugdje ostaje u načelu istim (stind., av., lat., lit., het., got. *ū*, grč. *ū*, stir. *ú*, arm. *u*). Za germ., kelt. i lat. kratko *u* prema ie. **uH* vidi § 78.

Laringal u ie. **uH* potvrđuje i akut (hrv. " ; sln. " na kraju riječi, ' inače; lit. ' ; latv. ˘ / ^) koji u bsl. pravilno nastaje od laringala. Usp. hrv. *mīš*, sln. *mīš*, G. *mīši* (vidi gore), ie. **d^huHmos* (stind. *dhūmās*, lat. *fūmus*) > hrv. *dīm*, sln. *dīm*, G. *dīma*, lit. *dūmai*, latv. *dūmi*.

Slavensko je **y* bilo najvjerojatnije dvoglas [ɣɨ] ili dugo nezaobljeno *u* (slično kao u ruskom), što se vidi po pisanju *υ*. Jery (**y*) je očuvan u rus., bjr. i ukr. (piše se *υ*) te u polj. (piše se *y*, a fonetski je to [eɨ]³⁰³), dok je u većini drugih slavenskih jezika prešao u *i* i stopio se s odrazom slav. **i* – to se je dogodilo i u hrvatskom. Usp. **myšb* > hrv. *mīš*, sln. *mīš*, češ./slč. *mys* [miš]³⁰⁴, ali polj. *mysz* [meš], rus. *мышь*.

Lomljenje laringalâ

§ 66 U grčkom, u ne posve odredivim uvjetima, dolazi do tzv. lomljenja laringalâ (eng. *laryngeal breaking*). Naime, **iH* i **uH* se tada ne odražavaju u grčkom kao *ī* i *ū*, što je jedini mogući odraz prema tradicionalnim predodžbama, nego kao **yā/yō* (< **ih₂/ih₃*) i **wā/wō* (< **uh₂/uh₃*) u sredini riječi³⁰⁵. Do lomljenja laringalâ dolazi samo kod **h₂* i **h₃*, a sličan fenomen postoji i u toharskom (gdje su odrazi *yā*, *wā*). Tu se zapravo ie. **iH* i **uH* ponašaju kao neslogotvorni sonanti sa »slogotvornim« (vokalizirajućim) laringalima, odnosno kao **yH* i **wH* gdje **y* i **w* ostaju neslogotvorni, a laringali se vokaliziraju. Usp. ie. **g^wih₃wos* (stind. *jīvās*) > **g^wyōwos* > grč. ζω(*F*)ός »živ«; ie. **proti-h₃k^wo-* »lice« (stind. *prātīka-* »lice«, toh. B *pratsāko* »grudi«) > **protyōk^w-* > grč. *πρόσωπον*; ie. *(s)lih₃-tos »plav« (sln. *slīv* »plavičast«, hrv. *šljīva*, dij. *slīva*, lat. *līuor* »modrica«) > **lyōtos* > grč. *λωτός* »lotos«³⁰⁶. Katkada se različiti odrazi vide i kod istih korijena, usp. ie. **H₃smeh₂* (~ stind. *yūš*, lat.

³⁰³ U poljskim dijalektima njegov izgovor dosta varira.

³⁰⁴ U češ. se, a po njegovu uzoru i u slč., još uvijek na mjestu staroga jeryja piše <y> iako se to danas izgovara kao i <i> nastalo od staroga **i* (jedina je razlika u tome što <y> ne palatalizira prethodni suglasnik za razliku od <i>). Razlog je takvu etimološkomu pisanju to što je češki u doba Jana Husa, u 14/15. st., kada je nastao današnji češki slovoпись, još razlikovao stari jery od staroga **i* i izgovorno.

³⁰⁵ Valja napomenuti da se na kraju riječi **iH* i **uH* u grč. ne odražavaju kao *ī* i *ū*, nego **ih₁* > -jε (*j* se stapa s prethodnim suglasnikom, tj. jotira ga; vidi § 57), **ih₂* > -ia, a **uh₂* > -fa. Vidi i § 66 za lomljenje laringalâ.

³⁰⁶ Hyllested 2004.

iūs) > grč. ζῆμη »kvas«, ali *Hyuh₃smos > grč. ζωμός »juha«, ie. *g^heluh₃neh₂ (~ hrv. želva) > grč. χελύνη »kornjača«, ali i χελώνη (Hesihije). Kao što rekosmo, točni uvjeti ovakvih odraza nisu sa-
svim jasni³⁰⁷.

Tablica odrazâ ie. neslogotvornih sonanata

ie.	stind.	ave.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	het.	stir.	arm.	alb.	toh.
*m	m	m	μ, -v#	m	m	m	m	m, -n#	m	m	m	m
*n	n	n	v	n	n	n	n	n	n	n	n	n
*l	l, r	r	λ	l	l	l	l	l	l	l	l	l
*r	r	r	ρ	r	r	r	r	r	r	r	r	r
*w	v	v	#Ø-/'-, VØV	u	v	v	w	w	#f-, VØV, C _{zv} b	g	#v-, Ø	w
*y	y	y	#'-, VØV	i, VØV	j	j	j	y	Ø	?#j-, Ø	#gj-, Ø	y

Tablica odrazâ ie. slogotvornih sonanata

ie.	stind.	ave.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	het.	*kelt.	arm.	alb.	toh.
*m̥	a	a	α	em, #ma-	ε, q	iĩm̄/uĩm̄	um	am	*am	am	a	äm
*n̥	a	a	α	en, #na-	ε, q	iĩn̄/uĩn̄	un	an	*an	an	a	än
*l̥	ɾ	ərə	αλ/λα	ol, #la-	л̥/л̥	iĩl̄/uĩl̄	ul	al	*al, *li/ C _{okl} , m	al	li	äl
*r̥	ɾ	ərə	αρ/ρα	or, #ra-	р̥/р̥	iĩr̄/uĩr̄	aúr	ar	*ar, *ri/ C _{okl} , m	ar	ri	är
*i	i	i	ι	i	ь	i	i	i	*i	i	i	ä
*u	u	u	υ	u	ъ	u	u	u	*u	u	u	ä

³⁰⁷ Olsen (2004) npr. smatra da do lomljenja laringalâ dolazi u nenaglašenom slogu, a da su *ī* i *ū* pravilni odrazi pod naglaskom, ali ne može uvjerljivo objasniti protuprimjere kao što je grč. θῆμος »dim« < ie. *d^huh₂mos (het. *tuh̄h̄ae-*, hrv. *dīm*). Usp. isti članak za više primjera lomljenja laringalâ.

Tablica odrazâ ie. slogotvornih sonanata i laringalâ u zatv. slogu (*CR̥HC)

ie.	stind.	ave.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	stir.	arm.	alb.	toh.
*ṃH	ā(ṃ)	ā	μη/μᾱ > μη/μω έμε/άμα/ όμο	mā, *am	ę, q	im/ùm	um	má, *am	ama	am	mā
*ṇH	ā	ā	νη/νᾱ > νη/νω ένε/άνα/ όνο	nā, an	ę, q	in/ùn	un	ná, an	ana	an	nā
*ḷH	īr, ūr	arə	λη/λᾱ > λη/λω έλε/άλα/ όλο	lā, al	л̣ь/л̣ь	il/ùl	ul	lá, al	ala	al	lā
*ṛH	īr, ūr	arə	ρη/ρᾱ /ρω έρε/άρα/ όρο	rā, al	ṛь/ṛь	ir/ùr	aúr	rá, ar	ara	ar	rā
*iH	ī	ī	ī	ī	i	ý	ī	í	i	i	i/yā
*uH	ū	ū	ū	ū	y	ú	ū	ú	u	y	u/wā

Tablica odraza ie. slogotvornih sonanata i laringala ispred samoglasnika (*CR̥HV)

ie.	stind.	ave.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	stir.	arm.	toh.
*ṃH	am	am	αμ	em	ѣm/ѣm	im/um	um	am	am	
*ṇH	an	an	αν	en	ѣnV/ѣnV	in/un	un	an	an	
*ḷH	ir/ur	ar	αλ	al	ьl/ьl	il/ul	ul	al	al	äl/al
*ṛH	ir/ur	ar	αρ	ar	ьr/ьr	ir/ur	aúr	ar	ar	är/ar

INDOEUROPSKI SAMOGLASNICI

§ 67 Kako su *i i *u u ie. zapravo fonološki bili slogotvorni sonanti, samoglasnički su fonemi u ie. bili sàmo *e, *o i nešto rjeđe *a. Kratki *e i *o su imali i svoje duge parnjake *ē i *ō.

Položaj je kratkoga samoglasnika *a u ie., po nekima, bio sličan položaju glasa *b među okluzivima.

On se javljao u nešto manjem broju općeindoeuropskih primjera (tj. primjerâ koji bi imali odraze u većini ie. jezika), a neki jeziko-slovci, ne baš uvjerljivo, čak smatraju da ga u ie. uopće nije bilo³⁰⁸ (vidi § 70).

Indoeuropski samoglasnički sustav (bez dvoglasâ):

*e, *ē, *o, *ō, *a

*e

ie. *h₂nepōts »nećak; unuk« > stind. *nápāt* »unuk« (av. *napāt-*), grč. *ἀνεψιός* »bratić; rođak«, lat. *nepos*, G. *nepōtis* »unuk, nećak« (⇒ *nepotizam*), stsl. *netii* < *ne(p)тъjъ (hrv. *něcāk*, dij. *nětijāk*), stlit. *nepuotis* »unuk, nećak«, steng. *nefa* (njem. *Neffe* »nećak«, *Nichte* »nećaka«)³⁰⁹, stir. *nīa*, G. *nīath* »sestrin sin«, *necht* »nećaka«, alb. *nip* »unuk, nećak«

ie. *der- »derati« > stind. *dar-* »cijepati«, grč. *δέρω*, stsl. *derq*, lit. *derù* »derem«, got. *dis-tairan* »razoriti, raskopati« (steng. *teran* > eng. *tear* »derati«, njem. *zehren* »izjedati, trošiti«), arm. *terem*

ie. *b^her- »nositi« > stind. *bhárati* »nösī« (av. *bara'ti*), grč. *φέρω*, lat. *ferō*, stsl. *berq* »nosim«, got. *baíran* »nositi« (stnord. *bera*, eng. *bear*), stir. *berid* »nösī«, arm. *berem* »nosim«, frig. *αβ-βερρετ* »dònosī«, toh. AB *pär-*

Ie. se *e odražava u načelu jednako kao ie. *h₁e. Ono ostaje nepromijenjeno u većini ie. jezika – u grč. (*ἀνεψιός*), u lat. u prvom slogu

³⁰⁸ Usp. Lubotsky 1989.

³⁰⁹ Suvremeni eng. *nephew* nema veze sa steng. *nefa*, nego je riječ o posuđenici iz (normanskoga) francuskoga (usp. franc. *neveu* < lat. *nepote-*).

(*nepos*)³¹⁰, u slav. (stsl. *netii*) i balt. (stlit. *nepuotis*), u germ. u nekim uvjetima, osim u got. (steng. *nefa*), u kelt. (stir. *necht*), u anat. (het. *ēdmi* »jedem« < *h₁ed- s duljenjem pod naglaskom) i u arm. (*terem*). U iir. ie. *e > a (*nápāt*), a u got., za razliku od ostalih ie. jezika, *e > i bezuvjetno. Ova pravila, dakako, vrijede sàmo općenito – u gotovo se svakom jeziku mogu dogoditi i drugačije promjene pod posebnim uvjetima ili u određenim položajima (primjerice ie. *e daje slav. *ь* ispred *yV).

U iir. ie. *e daje a i tako se stapa s odrazom ie. *o koje također daje a (stind. je kratko a bilo zapravo [ə]). No razlika je, kako rekosmo, očuvana iza ie. velara koji se ispred iir. a nastala od ie. *e palataliziraju, dok ostaju isti ispred iir. a nastala od ie. *o, usp. ie. *k^we > stind. *ca* »ik«, ali ie. *k^wos > stind. *kás* »tko«.

U grč. je ie. *e očuvano kao ε. U nekoliko se riječi, uz stare labiovelare, *e mijenja u *o i na kraju daje *υ*, usp. ie. *k^wek^wlos »kotač« > grč. *κύκλος*, stind. *cakrás*, ie. *g^weneh₂ »žena« > grč. *γυνή*, stsl. *žena*.

U latinskom je ie. *e, kako rekosmo, očuvano u prvom slogu (koji je u praitalskom bio naglašen pa time i stabilan). U lat. *e* > *i* ispred *ng* i *nc*, usp. ie. *penk^we »pet« > *quinque > lat. *quīnque* (nije jasan nastanak dugoga *ī*). Iza *Cw (kojega god suglasnika i *w) i *k^w, *e > o u latinskom. Ova se je promjena dogodila nakon stlat., usp. stlat. *duenos* > *duonos > lat. *bonus* »dobar« (*du* > *b* pravilno). Ie. se *ewV u lat., kao i u bsl. i keltskom, mijenja u *owV, usp. ie. *newos »nov« > lat. *nouus*, stsl. *novъ*. Ie. *e daje -i- u zadnjem slogu u lat., usp. ie. *-es (G. jd. suglasničkih osnova) > lat. -is.

U bsl. je ie. *e očuvano (stsl., lit. *e*). U bsl. se *e ispred *wV mijenja u *o (stsl. *o*, lit. *a*), a ta se ista promjena događa i u italjskim i keltskim jezicima. Usp. od ie. *newos »nov« > het. *newa-*, ali stsl. *novъ*, stlit. *navas*, lat. *nouus*, gal. *Novio-*. Neki misle da se ta promjena događa sàmo ispred stražnjih samoglasnika (kao u *novъ*) a ispred prednjih ne, no neće biti tako. Pretpostavi li se ta promjena sàmo ispred stražnjih samoglasnika, jako je teško objasniti primjerice stsl. D. *u*-osnova *synovi* (stind. *sūnāve*) < ie. *suHnewey³¹¹ ili razvoj vokalizma u osobnim zamjenicama (usp. lit. G.

³¹⁰ S obzirom na to da je praitalski imao jak dinamički naglasak na početnom slogu, svi su središnji slogovi bili podložni jakoj redukciji – ili potpunomu otpadanju (sinkopa), ili redukciji tj. zatvaranju izgovora (u slučaju *e prelazak u *ə). Posebni odrazi u lat., kao i u većini jezika, vrijede i za kraj riječi.

³¹¹ Također i N. mn. *synove* < *suHnewes (stind. *sūnāvas*). Analogija prema G. mn. *synovъ* < *suHnewom, što se predlaže, ne izgleda baš logično.

tavĕs »tebe« prema ie. **tewe*). U nekim se riječima pak mora pretpostaviti analogija, npr. *devetb* umjesto ***dovetb* analogijom prema *desetb* itd.³¹² U slavenskom **e* prelazi u **i* (> stsl. *o*) ispred **yV*, usp. nastavak n. mn. proterodinamičkih *i*-osnova ie. **-eyes* > stsl. *-vje* (npr. *gostbje* »gostik«). U bsl. razlika između početnoga **#e-* < ie. **#h₁e-* i početnoga **#a-* < ie. **#h₂e-* (za ie. **h₂e* > **h₂a* > **a* vidi § 74), **#Ho-* (ie. **o* > bsl. **a* > lit. *a*, slav. *o*; vidi § 68) često nije stabilna što će, jednostavnije rečeno, reći da se u bsl. katkada mijša početno **#e-* s početnim **#a-* (slav. *o-*), odnosno da katkada umjesto očekivana **#e-* nalazimo u slav. **#a-* i obrnuto³¹³. To se naziva **pravilom Rozwadowskoga**³¹⁴. Izoglose su nepravilno raspodijeljene po bsl. dijalektima i često nalazimo jednu inačicu u jednom dijalektu, a drugu u drugom, usp. npr. od ie. **h₃el-* »lakat« > **ol-* (lat. *ulna*, arm. *olok*^o) > stsl. *lakŕtb* < **olkŕtb*, stprus. *alkunis* s očekivanim **a-*, ali lit. *elkŭnė*, latv. *ēlks* s **e-*; **h₁ekweh₂* »kobila« > lit. *ešvà, ašvà*; ie. **h₃er-* »orao« (het. *ħarasš*, grč. *ὄρνις* »ptica« ⇒ *ornitològija*, arm. *oror* »jastreb«) > stsl. *orŕtb*, stprus. *arelis*, lit. dij. *arėlis*, ali i *erėlis*; stsl. *imela* < **jmela* (hrv. *imèla*), ali i **emela*, -o > slč. *jemelo*, sln. dij. *jemēla*, **omela*, -o > slč. *omelo*, sln. *omēla* itd., a u balt.: lit. *āmalas*, st. i *ēmalas*, latv. *amu(o)ls, ģmuols*, stprus. *emelno*; ie. **h₁esti* »jest« > stsl. *jestb*, lit. *ėsti*, ali stprus. *ast, est* itd. Takav je razvoj vjerojatno posljedica neke sandhi-pojave.

U germ. se **e* mijenja u **i* u nekim slučajevima (primjerice kada je u slogu iza njega **i* ili **y*), ali često **e* ostaje nepromijenjeno. U gotskom je pak djelomičan germ. prijelaz ie. **e* > **i* poopćen pa ie. **e* uvijek daje *i* u gotskom (usp. stnord. *eta*, ali got. *itan*). Dakle, gotski je tu, premda inače najarhaičniji germanski jezik, s obzirom na to da je prvi posvjedočen, inovativniji od ostalih germ. jezika. U gotskom se *i* koje je nastalo od ie. **e*, kao i *i* nastalo od ie. **i* (vidi § 61), poslije mijenja u *ai* [ɛ] ispred *r*, *h* i *hv*. Da je tu posrijedi nakanadna promjena, a ne čuvanje ie. **e* ispred tih glasova, jasno je po tome što se ispred *r*, *h* i *hv* u *ai* mijenja ne samo *i* nastalo od ie. **e*, nego i ðnō nastalo od ie. **i*, usp. got. *waír* »čovjek«, lat. *uir* < **wiros*

³¹² Isto tako *nevēsta* bi bila s *-ev-* jer se *ne-* tu doživljavalo kao predmetak *ne-* (bez obzira na stvarnu etimologiju), stsl. *revetb* »rève« bi trebalo biti sekundarno (asimilacija **o-e* > *e-e* ili sekundaran prijevoini stupanj) itd. S druge strane, neuvjetovano **ew* > **ow* bez problema objašnjava *slovo*, G. jd. *slovese* (i sve ostale kose padeže) što bi inače moralo biti objašnjeno analogijom; nisu problematični ni glagoli *plovq, trovq, slovq* (koji su inače nejasni ako **ew* > **ow* samo ispred prednjih samoglasnika) itd. Za daljnju raspravu i literaturu vidi Kapović 2006.

³¹³ Prema Kortlandtu 2002-2003, **e-/a-/o-* daju u stprus. uvijek *a-* (to je sporno; čini se da je sprus. *e-* često ili uvijek proizvod nekakva reduciranoga stupnja); u lit. *e-/a-*; u latv. **e-* daje *e-*, a **a-/o-* > *e-/a-*; u slavenskom **e-* > *je-*, a **a-/o-* > *je-/o-*.

³¹⁴ Po poljskom jezikoslovcu Janu Rozwadowskom (1867-1935).

< ie. *wiHros (lit. *výras*, stind. *vīrás*). Paralelna se promjena događa i s got. *u* koje ispred *r*, *h* i *hv* daje *aú* [ɔ] (vidi § 61).

U keltskom ie. *e ostaje u načelu nepromijenjeno, usp. stir. *necht*, lepont. *TETU* /dedū/ »postavio je« < ie. *d^hed^hoh₁e, no u pojedinim keltskim jezicima (staroirskom, starovelškom) ima naravno i puno posebnih promjena.

U anatolijskom je ie. *e ostalo nepromijenjeno, no njegov je razvoj u hetitskom prilično kompliciran. Naglašeno se *e u hetitskom uvijek fonetski dulji, usp. *g^éenu- »koljeno« > het. *gēnu-* (skr. *jānu*), *e daje *a ispred sonanta i laringala (*eRH > *aRH), usp. het. *walḫmi* »udaram« < *welh₂mi, a u nekim slučajevima daje *a i ispred sonanta i kojega god suglasnika (*eRC > *aRC), usp. het. *anda* prema stlat. *endo* »u«, osim ispred *nC (gdje C nije dental nego je labijal ili velar) gdje daje *i*, usp. het. *linkaiš* »zakletva«, grč. *ἐλέγχω* »dokazujem« < ie. *h₁leng^h-. Prednaglasno i zanaglasno *e u zatvorenim slogovima daje *i* u hetitskom, usp. *néb^hes (stind. *nábhas*) > het. *nēpiš*, *wedōr (zbirna imenica) »vöde« > het. *widār*³¹⁵.

Ie. *e ostaje u načelu nepromijenjeno u armenskom (*terem*). Ispred nazala *e > *i*, usp. *penk^we »pet« (grč. *πέντε*) > arm. *hing*. U ne posve jasnim uvjetima, katkada u arm. nalazimo i na *a* kao odraz ie. *e, usp. ie. *dekm̥(t) »deset« (grč. *δέκα*, lat. *decem*) > arm. *tasn*.

U alb. ie. *e ostaje očuvano u ranom praalbanskom (između 1. i 6. st. kada albanski dobiva svu silu latinskih posuđenica), a nakon toga se mijenja u *je*³¹⁶ u otvorenom slogu, usp. ie. *h₁esi > alb. *je*, ie. *h₁ep- »uzimati« (het. *ēpzi*) > alb. *jep* »dati«, ie. *d^heg^{wh}- »gorjeti« > alb. *djeg*, odnosno u *ja* u zatvorenom slogu, usp. ie. *g^{wh}ermo- »topao« > alb. *zjarm*, ie. *deks- »desni« (stsl. *desnǫ*) > alb. *djathtë*. Praalb. *e ostaje *e* ispred *CR (usp. alb. *mb-ledh* »skupljati« < ie. *leg-, usp. grč. *λέγω*). U alb. *e > *i* prije nazala i frikativa, usp. ie. *mems- »meso« (stsl. *męso*) > alb. *mish*, te prije *Cci (to je sinkronijsko pravilo u alb., usp. *del* »izlazī« : *dilni* »izlazītē«). U alb. *e > *i* i u nekim drugim, ne posve jasnim uvjetima, usp. alb. *nip* »nećak« te alb. *vit* »godina« < ie. *wetos (grč. *ἔτος*).

U toharskom ie. *e ostaje nepromijenjeno u naglašenim jednosložicima, usp. ie. *g^wemt »dóde« (aor.) > toh. B *šem*, no inače se, zajedno s *i, stapa u šva, prethodno palatalizirajući suglasnik ispred sebe (vidi § 51). Taj se šva poslije stapa s prator. *ä (vjerojatno ka-

³¹⁵ Više o het. vidi u Melchert 1994.

³¹⁶ Katkada se umjesto *je* piše *ie*, usp. alb. *miell* »brašno« < ie. *melh₁- »mljeti« (stsl. *meljo*).

kvo stražnje [i]) koje nastaje od ie. *u, ili se sinkopira tj. nestaje. Dakle, u toh. se stapaju (ako nisu sinkopirani) ie. *e, *i i *u u *ä*, s razlikom da je prethodni suglasnik palataliziran ako su posrijedi ie. *e ili *i. Pratoh. se *ä čuva uz ie. *s i *w, usp. ie. nastavak 1. l. prez. akt. *-mesi (ved. -*masi*) > toh. A -*mäs*.

***o**

ie. ***potis** »gospodar« > stind. *pátis̄* »gospodin, gospodar, muž« (av. *pa'ti-*), grč. hom. *πόσις* »gospodar, muž« (grč. *δεσπότης* »gospodar, vladar« < **dems-pot-* »gospodar doma« ⇒ *dēs̄pot*), lat. *potis* »moguć, moćan« (*potens* »moćan«, *potentia* »moć« ⇒ *potēntan*, *potēncija*, *pōtencijālan* itd.), stsl. *gospodь* (< **gost-podь* »gospodar gostiju«³¹⁷ < ie. **g^host-pot-* > lat. *hospes*, G. *hospitis* »gostoprimec, gospodar« ⇒ *hospitācija*), *potьbēga* »ljubavnica« < »koja bježi od gospodara«, lit. *pàts* »muž, suprug; sām«, got. *bru-faps* »mladoženja«, toh. A *pats*, toh. B *petso* »muž, suprug«

ie. ***g^hostis** »gost, tuđinac« > lat. *hostis* »tuđinac, neprijatelj«, stsl. *gostь*, got. *gasts* (eng. *guest*, njem. *Gast*), ?luv. *kaši-* »posjet«, venet-ski *ho.s.ḡi-havo.s.* (osobno ime – »Gostizov«)

ie. ***morw-** (> ***morm-**) »mrav« > stind. *vamrás* < **marvās* (premetanje), grč. *μύρμηξ, μύρμος*, Hesihije: *ὄρμικας* »mravi«, lat. *formīca* < **mormīca* (razjednačivanje), hrv. *mrāv* < **morvь*, srir. *moirb*, toh. B *warme* < **marwe*³¹⁸

§ 68 Ie. se *o u pojedinim jezicima uglavnom moglo razviti na dva načina – ili je očuvano kao *o, ili je prešlo u *a* tako se stopivši s odrazom ie. *a < **h₂e*. Odraz se ie. *o u načelu ne razlikuje od odraza ie. **h₃e* i **Ho* (**h₃* bōji susjedno *e u *o, vidi § 74). Ie. *o ostaje *o* u grčkom, latinskom (to opet vrijedi sām̄o za 1. slog), keltskom i armenskom. U ostalim se jezicima stapa s odrazom *a < ie. **h₂e*. Tako ie. *o daje *a* u iir. (no ondje i *e daje *a*), bsl., germ., hetitskom, mesapskom itd. Odraz ie. *o i **h₂e* razlikuju i toharski i likijski.

U iir. ie. *o daje *a* i tako se stapa s odrazom ie. *e i **h₂e* koji također daju *a*. No ipak se njihovi odrazi ne stapaju u potpunosti – ispred *a* nastala od ie. *o nema arijske palatalizacije (vidi § 51), za razliku od *a* nastala od ie. *e. Osim toga, odraz se ie. *o još po nečem razlikuje od odraza ie. *e. Naime, ie. *o u otvorenom slogu

³¹⁷ Slav. je *d*, umjesto očekivana *t* prema ie. **t*, nejasno.

³¹⁸ U ovoj riječi u dosta jezika nailazimo na neočekivane odraze zbog raznoraznih premetanja, razjednačivanja i sl. To nije neobično u riječi za životinje koje su bile podložne tabuišćnim preobrazbama (usp. nepravilnosti pri odrazu ie. riječi za vuka i medvjeda itd.).

u iir. daje dugo \bar{a} i to se zove **Brugmannov zakon**³¹⁹. Klasični su primjeri za to ie. * $\acute{g}onu$ »koljeno« > stind. *jánu*, grč. *γόνυ*, ie. **doru* »drvo« > stind. *dáru*, grč. *δόρυ* »koplje«³²⁰. Smjena dugoga \bar{a} (< ie. * o u otvorenom slogu) i a (< ie. * o u zatvorenom slogu) može postojati i u paradigmi, usp. stind. 1. l. jd. perf. *jagáma* »došao sam« < ie. * $g^w eg^w omh_2 e$, ali 3. l. jd. *jagáma* < ie. * $g^w eg^w ome$. Zahvaljujući Brugmannovu zakonu i arijskoj palatalizaciji ipak možemo i po iir. katkada zaključivati je li u ie. bilo * e ili * o u određenom obliku.

U grčkom ie. * o ostaje očuvano kao o (*πίσις*). Po Cowgillovu zakonu³²¹ ie. * o daje grč. v između sonanta (* $m/n/l/r$) i labijala (* $p/b/b^h/m/k^w/g^w/g^{wh}$), odnosno labijala i sonanta. Usp. ie. * $h_3 nog^{wh}$ - »nokat« > grč. *όνυξ* (ξ < * $g^{wh}s$), stsl. *nogъtъ*³²², ie. * $b^h olyom$ »list« > grč. *φύλλον*, lat. *folium* (\Rightarrow *fôlija*) itd.

U latinskom se ie. * o u načelu u prvom slogu odražava kao o . U latinskom * o daje u ispred *NC (nazala i suglasnika), ispred *IC (ali taj drugi suglasnik ne smije biti opet * l) i ispred *IV_{stražnji} (ispred * l iza kojega je stražnji samoglasnik) – takvo se l , ispred C i stražnjih suglasnika u latinskoj gramatici zove *l-pinguis*, usp. stlat. *mol(c)ta* > lat. *multa* »kazna, globa«, lat. *uncus* ~ (grč. *ὄυκος*, stind. *ańkás*), ie. * $d^h g^h omo$ - »zemlja« > lat. *humus*. Jako se kasno, oko 150. g. pr. K., dogodila promjena lat. #*uo*- > #*ue*- na početku riječi osim ispred labijala, -*rV*- i *l-pinguis*. Usp. ie. * $wob^h seh_2$ »osa« > lat. *uespa* (< **wospa*, \Rightarrow tal. *Vespa*), stsl. *osa*, eng. *wasp*, stlat. *uoster* »vaš« > klas. lat. *uester* itd. U latinskom * o prelazi u a ispred -*wV*- (također i * \bar{o} > \bar{a}), usp. lat. st. *foueō* »grijem« > *faueō*, ie. **low*- »prati« (grč. *λοφέω*, *λόω*) > lat. *lauō* (\Rightarrow franc. \Rightarrow *lavabō*). Ta se promjena zove **zakon Thurneysena i Haveta**³²³. Zakon ne djeluje na lat. *ou* nastalo od ie. **ew* (vidi § 81), usp. ie. **newos* > lat. *nou-*

³¹⁹ Ime je dobio po velikom njemačkom indoeuropeistu Karlu Brugmannu (1849-1919).

³²⁰ Poznato je da Brugmannov zakon ima iznimaka. Mayrhofer (2002: 20) stoga predlaže njegovo djelovanje samo ispred sonanata (* m , * n , * l , * r). Međutim ta pretpostavka nikako ne može biti točna, s obzirom na očito djelovanje Brugmannova zakona i ispred drugih suglasnika (pogotovu u sklonidbi suglasničkih osnova) – usp. ie. A. jd. **pod* »noga« > *pádam*, N. mn. **podes* > *pádas* prema G. jd. **pede/os* > *padás*; ie. N. mn. * $g^w owes$ > *gáwas*, ali D. jd. * $g^w ewey$ > *gáve*; ie. * $h_2 nepot$ »nećak« > *nápátam* itd. Primjeri gdje nema Brugmannova zakona bi npr. bili stind. *katarás*, grč. *πότερος*, stsl. *kotoryi*, lit. *katràs* < ie. * $k^w ot(e)ros$, stind. *rasá* »vlaga«, stsl. *rosa* < ie. * $Hroseh_2$ (ako nije npr. * $HrosHeh_2$), stind. *ápas*, lat. *opus* < ie. * $h_3 epos$ (osim ako nije zbog * $h_3 e$ - na koje možda Brugmannov zakon ne djeluje) itd. U nekim je slučajevima analogija laka: npr. stind. *pátis* »gosposdar« < ie. **potis* analogijom prema G. jd. **potyos* gdje je slog zatvoren.

³²¹ Po američkom indoeuropeistu Warrenu Cowgillu (1929-1985).

³²² Hrv. *nōkat* analogijom prema G. *nōkta*, umjesto *nōgat* (tako je još u Jurja Barakovića).

³²³ Zakon je dobio ime po Švicarcu Rudolfu Thurneysenu (1857-1940) koji ga je otkrio 1884. (članak objavljen 1887.) te Francuzu Louisu Havetu (1849-1925) koji ga je otkrio neovisno o njemu 1885.

us »nov«. Osim toga čini se da u latinskom **o* povremeno prelazi u *a* i iza labijala na početku riječi³²⁴ (u sredini riječi bi odraz ionako bio isti zbog redukcije), usp. ie. **b^hord^heh₂* »brada« (stsl. *brada*, lit. *barzdà*) > *forba > *farba > lat. *barba* (asimilacija *f-b* > *b-b*)³²⁵, ie. **kwon-* »pas« (lit. *šuõ*) > lat. *canis*, ie. **morg-* (got. *marka* »grani- ca«) > lat. *margõ* »rub« (⇒ *margína*, *mārginālan*), ie. **b^hob^h-* »bob« (stsl. *bobъ*) > lat. *faba*, ie. **mori* »more« (stsl. *moře*, stir. *muir*) > lat. *mare* (⇒ *maritīman*), ie. **b^hor-* (stsl. *brašno* < **boršĕno*) > lat. *farīna* »brašno«³²⁶. Kao što se vidi iz priloženoga, primjera ima dosta pa se (barem sporadičan) prelazak ie. **o* > lat. *a* nakon labijala mora dopustiti iako nisu posve jasni uvjeti toga prelaska s obzirom na to da postoje i brojni očiti protuprimjeri u lat., usp. ie. **mol-* > lat. *molīna* »mlin«, ie. **b^holyom* > lat. *folium* »list«, ie. **morm-* > lat. *formīca* »mрав«, ie. **moneyoh₂* > lat. *moneõ* »opominjem« itd. U primjerima bi kao što je riječ *moneõ*, -*o-* umjesto -*a-* moglo biti analoško s obzirom na to da je riječ o prijevojno produktivnoj kategoriji (u toj se tvorbi, kauzativu, očekuje -*o-*, a ne -*a-*). U zadnjem slogu **o* daje -*u-* u lat., usp. ie. **-os* (N. jd. *o-osnova*) > lat. -*us*.

U bsl. je, kao i u germ. s kojim bsl. dijeli još neke izoglose, ie. **o* dalo **a* i tako se stopilo s odrazom ie. **h₂e/a* (no ne bez traga – trag se stare razlike vidi kod djelovanja Winterova zakona, vidi § 72). To je bsl. **a* ostalo očuvano kao *a* u litavskom, dok je u slav. to bsl. **a* opet promijenjeno u *o*. Usp. ie. **pod-* > lit. *pādas*, ali stsl. *podъ*. Dakle stsl. *o* nije ostalo nepromijenjeno iako se izvodi upravo od ie. **o*, nego je prvo to ie. **o* dalo **a* pa je to **a* onda naknadno opet postalo *o* (kružna promjena). Promjena **a* > *o* bijaše prilično kasna u slavenskom i dogodila se je najvjerojatnije neposredno prije prvih slavenskih zapisa krajem 9. st., a ta se je promjena po svem sudeći počela širiti prvotno sa slavenskoga juga³²⁷. Kako uopće znamo da je u slavenskom doista bilo prvo **a* koje je naknadno opet vraćeno u **o*? Znamo po zapisu psl. riječi u drugim jezicima, po psl. po-

³²⁴ Usp. Schrijver 1991.

³²⁵ Ovdje bi se doduše moglo rekonstruirati i **b^hard^heh₂* pa ne bi bilo potrebe za promjenom **o* > *a* u latinskom, ali za rekonstrukciju **a* u ie. nemamo drugih indikacija.

³²⁶ U nekima bi se od navedenih riječi moglo rekonstruirati i ie. **a*, no to je upitno jer osim latinskoga (koji nije baš pouzdan u takvim slučajevima, kao što je očito) nema drugih indicija za **a*, niti su to tipične riječi u kojima bi se **a* očekivalo (nisu uz velare i sl.).

³²⁷ Za neke je dijelove slavenskoga govornoga područja moguće čak doći i do jako preciznih podataka o apsolutnoj kronologiji promjene **a* > **o*. U Austriji je 827. u jednoj ispravi na lat. zapisano tobožnje osobno ime (pisar nije znao slavenski) *Tagazino* što je zapravo bila fraza *taga syna (stsl. *togo syna*, hrv. *tōgā sīna*) s još nepromijenjenim **a*, dok je već 832. zapisan toponim *Colomezza* (stsl. bi bilo *kolo-mežda, hrv. *kolo-međa*) s novonastalim **o* (Holzer 1996: 91). Dakle, mogli bismo vrckavo zaključiti da se u Austriji, koja onda još bijaše dio slavenske domaje, promjena **a* > **o* dogodila negdje između 827. i 832. godine!

suđenicama u drugim jezicima te po posuđenicama u slavenskom iz drugih jezika. Sve nam to ukazuje na razmjerno kasnu promjenu *a > *o u slav. Usp. toponime u Hrvatskoj: lat. *Salōna* > psl. **Salūnu* > osl. **Solynъ* > hrv. *Sòlīn*, lat. *Absarum* > psl. **Apsaru* > osl. **Osoꝛъ* > hrv. *Ōsor*, lat. *Catarum* > psl. **Kataru* > osl. **Kotoꝛъ* > hrv. *Kòtor* itd. Usp. posuđenice u slavenski, grč. *σατανᾶς* > psl. **satanā* > stsl. *sotona*, stvnj. *phaffo* > stsl. *popъ* itd. Što se tiče posuđenica iz psl. u druge jezike, tu primjerice imamo psl. **akuna* (> stsl. *okъno*) > fin. st. *akkuna*, psl. **karūta* (> stsl. *koryto*) > grč. (toponim) *Kapoŭta* itd.

U germanskom, kao što rekosmo, ie. *o daje *a koje se tako stapa s odrazom ie. *a/h₂e.

U anatolijskom je ie. *o očuvano, no to *o u hetitskom, palajskom i luvijskom daje *a*. Da je u anatolijskom ipak bilo očuvano ie. *o nepromijenjenim, vidimo po odrazu u likijskom, gdje se anatolijsko *o i *a ne stapaju u *a, kao u ostalim jezicima, nego *o > lik. *e* (*a* *a > *a*)³²⁸. Usp. prema praanat. *endo »u« > het. *anda*, ali lik. *ñte*. U lidijskom također praanat. *o ne daje *a* na početku riječi iza labiovelara, a inače *dā*. U hetitskom je odraz ie. *o (> praanat. *o) *a* u nenaglašenim slogovima, usp. ie. *pedom (grč. *πέδον*) > het. *pēdan* »mjesto«, no naglašeno *o daje u het. *ā*, usp. ie. *doru »drvo« (stind. *dāru*) > het. *tāru-*, ie. *wodr̥ »voda« (stsl. *voda*) > het. *wātar*. No iako praanat. *o daje *a* u het., njegov se odraz ne stapa u potpunosti s odrazom praanat. *a jer praanat. *a ostaje kratko *a* u hetitskom ne sàmo kada je nenaglašeno, nego i u naglašenom zatvorenom slogu (u naglašenom se otvorenom slogu dulji), usp. het. *atta* »otac« ~ got. *atta*.

U kelt. ie. *o ostaje u načelu nepromijenjenim, osim u posebnim uvjetima. Usp. stir. *moirb* [mor'β'].

U arm. je ie. *o u načelu očuvano kao *o*, usp. ie. *pod- »noga« > arm. *otn*. U ne posve jasnim uvjetima, kao i ie. *e, i ie. *o daje *a* umjesto očekivana odraza, usp. ie. *h₃ek^w- »oko« (stsl. *oko*) > arm. *akn*, ie. *h₃ed- »mrzjeti« (lat. *odium*) > arm. *ateam* »mrzim«.

U alb. ie. *o pravilno daje *a*, usp. ie. *nok^wt- »noć« (stsl. *noštъ*) > alb. *natē*, ie. *h₃esth₁ »kost« (lat. *os*) > alb. *asht*. Ako je u sljedećem slogu *i, *a se preglašava u *e*, usp. ie. *h₂lb^hi (grč. *ἄλφι*) > alb. *elb* »ječam«. Ispred nazala, u gegijskom od ie. *o (> alb. *a) dobivamo

³²⁸ Da se je ie. *o očuvalo u anatolijskom misli Craig Melchert (1993, 1994). Neki se drugi ne slažu.

nosno *ã*, koje se u toskijskom dalje mijenja u *ë*, usp. ie. **gomb^hos* »zub« (stsl. *zqbъ*) > alb. geg. *dhãmb*, alb. tosk. *dhëmb*.

Ie. **o* daje u prator. **e* (nakon što su se ie. **e*, **i*, **u* stopili u prator. **ä*), usp. toh. B *petso*, ie. **plow-* (stsl. *ploviti*) > toh. B *plewe* »brod«. Na kraju riječi prije **r#*, ie. **o* daje *ä*, usp. ie. 3. l. mn. med. **-ntor* > toh. AB *-ntär*.

**e*

ie. **wëg^hsm* »odvezoh« > stind. *a-vãkšam*, lat. *uëxī*, stsl. *věšъ*

ie. **meh₂tër* »matička«³²⁹ > stind. *mãtã*, grč. *μήτηρ*, lat. *mãter* < **mãtër* (⇒ *matrijãrhãt* itd.), stsl. *mati* < **mãtër*, lit. *mótë* »žena«, stisl. *módìr* (eng. *mother*, njem. *Mutter*), stir. *máthir*, arm. *mayr*, alb. *motër* »sestra«, toh. B *mãcer*

§ 69 Ie. je **e*, kao i ie. **õ*, bilo morfološki strogo ograničeno – javljalo se primjerice u korijenu sigmatskoga aorista (**wëg^hsm*), u N. jd. nekih imenica suglasničkih osnova muškoga i ženskoga roda (**ph₂tër*, **põds*), u nekim padežnim nastavcima (D. **deywõy* »bogu«, N. mn. **deywõs* »bogovi«, L. **suHnëw* »sinu«, L. **mptëy* »misliti« itd.), kod nekih atematskih glagola (**tëksti* »teše« > skr. *tãšti*) te u tzv. *vřddhi*-tvorbama, tvorbama u kojima je korijen bio u prijevornoj duljini, npr. ie. **h₂õwyom* »jaje« (hrv. *jãje*) od ie. **h₂ewis* »ptica« (lat. *avis* ⇒ *aviõn*). Ie. se **e* u načelu odražava isto kao i ie. **eh₁* (laringal otpada i pravilno dulji prethodni samoglasnik ako je slog zatvoren).

U iir. ie. **e* očekivano daje *ã* (*mãtã*) i tako se stapa s odrazom ie. **õ* koje također daje iir. *ã*. U grč. je ie. **e* ostalo isto – η (*μήτηρ*). U lat. je ie. **e* također ostalo nepromijenjeno u prvom slogu (*uëxī*).

U bsl. je ie. **e* očuvano. Ono se u lit. piše kao *ë* i predstavlja dugo zatvoreno [ë] (*mótë*). U stsl. **e* daje tzv. *jat* koji se piše kao *ě* (> hrv.

³²⁹ Sufiks je tu **h₂tër* (cf. **p-h₂tër* »otac«, **d^hug-h₂tër* »otac«, **b^hre-h₂tër* »brat«, **yen-h₂tër* »jetra« itd.). To bi značilo da je korijen **me-*, što je malo sumnjivo s obzirom da je to očito postanjem dječja riječ (neobični su i korijeni **b^hre-* i **p-*, no tu je možda riječ o kakvu kraćenju). Usp. hrv. *mãma*, lit. *mamã*, *momã*, perz. *mãm(ã)*, grč. *μάμη*, V. *μάμμα!*, lat. *mamma* te jednosložne dor. *mã mã!* »majko zemljo!«, stind. *mã*. Očito je dječja riječ za mamu bila ie. **mã* i **mã(m)mã*, iz čega bi se dalo izvući da je i riječ »majka« zapravo **mãh₂tër*, a ne **meh₂tër*. No kako u ie. između **e* i **a* nije bilo opreke uz **h₂*, može se i tu pisati fonološko **meh₂tër* (a fonetski zapravo **mãh₂tër*) iako je, strogo gledajući, korijen prije **mã* nego **me-*. Kod dječjih riječi, kao i kod uzvikã, ne vrijede uobičajena fonološka pravila pa se javljaju udvojeni suglasnici, **a* i **ã* i sl. Usp. još i ie. **atta* »otac; mati« > stind. *attã* »matička; starija sestra«, grč. *ãrta* »ćãko, čičã«, lat. *atta*, got. *atta* (⇒ *Atila*), stsl. *otbce*, het. *attãš*, alb. *at* itd.

ijē, je, i, e ovisno o položaju)³³⁰. Jat nije nikada imao jedinstvenu realizaciju na svem slavenskom području – na području je današnje Hrvatske on bio zatvoreno *ę (odatle odrazi *ę, i(j)e/je, i, e* itd. u dijalektima), dok je, recimo, na području Bugarske ili Poljske on najvjerojatnije bio otvoreno *æ (što se vidi po odrazima koji su otvoreniji – u bug. *e* ili *я* [ja], a u polj. *ie* ili *ia*). Za razliku ie. *ē, koje u bsl. ima cirkumfleks, i ie. *eh₁, koje u bsl. ima akut, vidi § 75.

U germ. je ie. *ē očuvano – daje gotsko *ē* koje je uvijek dugo (pa se znak duljine na njemu može i ne mora pisati), usp. ie. *meh₁n- > *mēnōts > got. *menops* »mjesec« (lat. *mēnsis*, stsl. *měsěcъ*).

U kelt. *ē > *ī, usp. ie. *Hrēgs »kralj« (stind. *rāt*, lat. *rēx*) > stir. *rí*, gal. *-rix* u imenima kao *Vercingetorix* (dosl. »kralj/voda nad ratnicima«).

U praanat. ie. *ē ostaje *ē koje se ne stapa s odrazom ie. *eh₁ (za razliku od većine ostalih jezika!) jer *eh₁ daje *æ u praanatolijskom. Takva je rekonstrukcija potrebna zbog različitih odraza ie. *ē i *eh₁ u dijelu anatolijskoga. Iako se u hetitskom i palajskom odraz ie. *eh₁ (praanat. *æ) stapa s odrazom ie. *ē (praanat. *ē), u luvijskom su, likijskom i lidijskom posvjedočeni različiti odrazi. Ie. *ē > praanat. *ē > luv., lik., lid. *i/ī*, a ie. *eh₁ > praanat. *æ > luv., lik., lid. *a/ā*. Osim *ē i *æ, anatolijski je dodatno komplicirao stvari razlikovanjem trećega glasa tipa *e* – zatvorenoga *ē nastala monoftongizacijom ie. *ey (Melchert 1994: 56). Anatolijsko *ē (isto tako i anat. *æ) ostaje dugo pod naglaskom u het., usp. het. *mēhur* < ie. *mēh₂wṛ, dok se krati izvan naglaska: het. 3. l. mn. preterita *-er* < ie. *-ēr (nenagl., usp. lat. *-ēr-e*). Odraz ie. *ē ostaje različit od odraza ie. *e u većini slučajeva zato što, za razliku od kratkoga *e, ne prelazi u *i* ili *a* u određenim uvjetima i ne daje *i* u nenaglašenim slogovima (vidi § 67).

U arm. se, kao i u kelt., ie. *ē povisuje i postaje *i* (za razliku od keltskoga, armenski u načelu nema razlikovne duljine, osim *e* : *ē*), usp. ie. *meh₁ »ne« (u zabranama) (grč. *μη*, stind. *mā*) > arm. *mi*, ie. *kērd »srce« > arm. *sirt*.

³³⁰ Usporedi prema stsl. *lěpъ* hrv. *lijēp*, *ljepōta*, *srěta > hrv. *srěća* (ikavski *srīća*), stsl. *směľъ*, *směľa* ~ hrv. *smĭo*, *smjěla*, stsl. *směješi se* ~ hrv. *smĭješ se* (ali mak. *smeeu ce*). Odraz je u standardnom hrvatskom *ijē* (piše se trima grafemima, ali je to zapravo *jē*) ako je slog dug, *je* ako je slog kratak, *e* nakon »pokrivenoga r« (Cr + kratki jat ili kratki jat nakon *r*- na početku riječi, npr. *rěpa* prema ikavskom *rĭpa*) umjesto *je, i* ispred samoglasnika ili *j*. U ikavskim je dijalektima odraz *i/ī*, u ekavskima *e/ē*, a ima i dijalekata s raznim odrazima (npr. *dĭte* – G. *djĕteta*), kao i onih gdje je *ē ostao poseban fonem (zatvoreno *ę*).

Albanci su pak promijenili ie. *ē, ni više ni manje, nego u o (no zato su, dakako, *ō promijenili u e). Prijelazne su faze između ie. *ē i alb. o dakako najvjerojatnije bile *ǣ i zatim *ā. Usp. ie. *meh₁(k^we) »ne« > alb. *mos*, ie. *ǵ^hēsṛ (het. *kiššar*) > alb. *dorë*, ie. *pleh₁t- (lat. *im-plētus* »napunjen«) > alb. *plotë* »pun«, ie. *meh₁- »mjeriti« (stsl. *měra*, stind. *māti* »mjērī«) > alb. *mot* »godina«. Čini se da *ē u zatvorenom slogu daje *ua* u albanskom, usp. ie. *meh₁ns- »mjesec« (stsl. *měsęcъ*) > alb. *muaj*.

Odras ie. *ē u toharskom nije posve siguran. Izgleda da je to uvijek ili *e* ili *a*, usp. ie. *h₂weh₁nt- »vjetar« (lat. *uēntus*, stsl. *větrъ*) > toh. A *want*, toh. B *yente*.

*ō

ie. *h₂ōwyom »jaje« > av. *ap-āvaya-* (stperz. *xāya*), grč. *ώίόν*, lat. *ōuum* (⇒ *ovulácija*, *òvālan*), hrv. *jáje*, stvnj. *ei* (krimskogot. *ada*)³³¹, velš. *wy*, arm. *ju*

ie. *d^heǵ^hōm, G. *d^hǵ^hmos »zemlja«³³² > av. *zā*, grč. *χθών* (⇒ *autòhton*), het. *tekan*, stir. *dú*

ie. *k^wōn »pàs« > stind. *ś(u)vā* (av. *spā*), grč. *κύων*, G. *κυνός* (⇒ *kinològija*), lit. *šuō*, stir. *cú*, arm. *šun*

Za morfološku ograničenost *ō stoji isto ònō što rekosmo i za *ē (vidi gore). Ie. se *ō u načelu odražava isto i kao ie. *eh₃ (*h₃ bōjī *e u *o i dulji ga pri ispadanju) i *oH (*o ostaje isto uz laringale, ali se duži kada ovaj ispadne u zatvorenom slogu). Jasno je da takvo izjednačavanje odraza ne može vrijediti za anatolijski gdje je primjerice *h₂ očuvano u nekim položajima i slično. Postoje i druge razlike, primjerice u bsl. prozodiji i sl. pa formule tipa *ō = *eh₃ ili *ē = *eh₁ treba uzeti sàmo načelno i za većinu jezika, no ne apsolutno.

U iir. se odraz ie. *ō stapa s odrazom ie. *ē – oboje daju *ā* (*śuvā*).

U grč. i u latinskom također se nema što posebno spominjati. Odrasi su *ω* odnosno *ō* (latinski dakako sàmo u prvom slogu).

U bsl. je ie. *ō očuvano kao *ō, no òno se je dalje promijenilo posebno u lit., a posebno u slav. i to dakako ne jednako. U istočno-baltijskom se (lit. i latv.) staro *ō diftongizira i prelazi u *uo* (*śuō*).

³³¹ Eng. je *egg* posuđeno iz staronordijskoga.

³³² Ne navodimo primjere poput slav. *zemlja* koji su istoga korijena, ali nemaju *ō u sebi pa nam ovdje nisu zanimljivi. Isto stoji i za druge primjere koje navodimo kao odraze za samoglasnike.

U slavenskom pak bsl. *ō daje *ā (> stsl. *a*) i tako se izjednačuje s odrazom ie. *ā < *eh₂ (odraz je toga u lit. pak *o*, a u latv. *ā*). Usp. prema ie. *deh₃- > *dō- »dati« u lit. *dúoti*, latv. *duôt*, a u stsl. *dati*. Za razliku ie. *ō, koje u bsl. ima cirkumfleks, i ie. *eh₃/oH, koje u bsl. ima akut, vidi § 75.

U germ. ostaje ie. *ō nepromijenjeno. U got. je odraz *o* (uvijek dugo, germ. *ō) i stapa se s odrazom ie. *ā < *eh₂ koje u germanskom također daje *o. Usp. ie. *pōds »noga« > got. *fofus* (eng. *foot*).

U kelt. je odraz ie. *ō dvojak – u zadnjem slogu daje *ū (*cú, dú*), dok u ostalim slogovima daje *ā (kao slavenski), usp. prema lat. *dōnum* (⇒ *donácija*) stir. *dán* »dar« (stind. *dānam*). Tako se taj odraz stapa s odrazom *ā od ie. *eh₂.

Ie. *ō ostaje isto u praanatolijskom (analogijom prema kratkom *o). U hetitskom ono daje pod naglaskom *ā*, usp. het. *widār* < *wedōr. U anatolijskom se izvorni dugi samoglasnici krata u nenaglašenom položaju (het. *tekan*).

U armenskom, paralelno s promjenom ie. *ē u *i*, ie. *ō daje *u*, usp. arm. *ju, šun* i ie. *deh₃- (grč. *δῶπον* ⇒ *Těo-dōr* »Boži-dar«, stsl. *darъ*) > arm. *tur*.

U albanskom ie. *ō daje *e* što je, čini se, kasna promjena jer zahvaća i latinske posuđenice u albanskom (usp. alb. *tmer* »strah« < lat. *timōre*). Usp. ie. *Hyeh₃s- »pojas« (lit. *júostas*) > alb. *n-gjesh*.

U toh. su se stopili ie. *ō i *ā < *eh₂ u prator. *ā. Valja napomenuti da ònō što se u toh. piše kao <ā> nije dug samoglasnik (jer duljina nije razlikovna u toh.), nego vjerojatno nekakvo [ɔ]. Dakle, i *ō i *ā se odražavaju u toh. kao *ā*, osim u zadnjem slogu gdje daju *o*. Usp. ie. *pōgneh₃tos »neznan« (lat. *ignōtus*) > toh. B *aknātsa*.

*a

ie. *dap- »rezati; žrtvovati« > grč. *δάπτω* »rastrgam; žderem; trošim; mučim«, lat. *daps* »(žrtvena) gozba«, stnord. *tafn* »žrtva«, arm. *taun* »gozba«, toh. B *tāpp-* »jesti«

ie. *kas- »siv; zec« > stind. *śasás* »zec« < *śasas (asimilacija); lat. *cānus* »siv, sijed« (< *kasnos), *cascus* »star«, stprus. *sasins*, stvnj. *hasan* »siv«, *haso* »zec« (eng. *hare*, njem. *Hase*)

ie. *kap- »vrsta posude« > stind. *kapála-*, grč. *κάπη* »jasle«, lat. *capis*, stvnj. *havan*, srir. *cap(p)* »kolijevka«, alb. *kapasë*

§ 70 Odraz je ie. *a kao različit od odraza ie. *o, dakako, očuvan u onim ie. jezicima u kojima se nije dogodila promjena *o > *a. To su: grčki, armenski, latinski, keltski, toharski te izvorno i anatolijski jezici (vidi § 68). U svim je tim jezicima ie. *a očuvano kao takvo. U iir., bsl., germ., alb. i het. (i luv.) se izvorno ie. *a stapa s odrazom ie. *o koje također daje *a*.

Problem ie. *a

U klasičnoj se je indoeuropeistici *a rekonstruiralo i ondje gdje danas rekonstruiramo *h₂e – npr. na početku riječi, dok se u sredini riječi umjesto klasičnoga *a danas u nekim slučajevima rekonstruira laringal između suglasnika. Dakle, kada je dokazana laringalna teorija (vidi § 73, § 74), broj je »pravih« samoglasnika *a (dakle onih koji nisu nastali bojenjem od *e uz susjedni *h₂) smanjen. Tako se je prije prema lat. *ager*, grč. *ἀγρός*, stind. *ájras* rekonstruiralo *aǵros, no danas to rekonstruiramo kao *h₂eǵros zbog pretpostavke da u načelu sve ie. riječi (osim možda zamjenica i česticâ) moraju počinjati suglasnikom, odnosno da je kanonski oblik korijena *CVC-. Naravno, nije svaka rekonstrukcija *h₂e jednaka. Negdje se òno rekonstruira sâmo iz strukturalno-teorijskih razloga (kao u *h₂eǵros), a negdje imamo jasne dokaze za to *h₂, npr. u perfekatskom nastavku (1. lice jd.) – ie. *-h₂e > luv. *-ha*, stind. *-a*, grč. *-a*.

Što se tiče onih *a u rekonstrukciji kojih se iz raznoraznih razloga indoeuropeisti nisu mogli baš tako lako riješiti, za njih je tipično nekoliko stvari. Obično se tvrdi da samoglasnik *a ne sudjeluje u prijevojnim smjenama (ne smjenjuje se s ostalim samoglasnicima) kao što to čine »pravi« ie. samoglasnici *e, *o, *ē i *ō. No to ipak nije posve točno; postoji alternacija, primjerice u korijenu *h₂saws- »suh« (stind. *šošas*, av. *haošātaē* »osušiti«, grč. *αῶς*, stsl. *suxъ*, lit. *saūsas* itd.) : *h₂sus- (stind. *śúšyati* »suši se, vene«, av. *huška-* »suh«), što bi se eventualno moglo proglasiti sekundarnom iir. pojavom. Postoje i neki mogući slučajevi s izmjenom *a/ā među ostalim primjerima, no òni su također jako upitni (vidi dolje). Glas se *a, osim toga, ne javlja nikada u sufiksima i nastavcima; javlja se često nakon početnoga *k ili velarâ općenito (ali ne uvijek), a odrazi su riječi u kojima se može rekonstruirati *a često ograničeni na svega nekoliko ie. jezika te je često moguće da su posrijedi dijalektalizmi ili kasnije posuđenice i slično. Neki lingvisti tvrde da glasa *a u praie. nije uopće bilo ili, ako ga je bilo, da se javljao u malom broju primjera. No to zapravo nije točno. Glas se *a može rekonstruirati

u razmjerno veliku broju primjera, no za te je primjere tipično da imaju odraze u neveliku broju jezika. Nije teško naći primjere koji imaju *a, a odraženi su u 3-4 jezika; međutim teže je naći primjere s *a koji bi bili posvjedočeni u svim ili gotovo svim ie. jezicima (što se za ostale rekonstruirane glasove uglavnom može). U tome je dakle taj poseban položaj glasa *a u ie. – javlja se uglavnom u riječima ograničene distribucije, tj. u dijalektalizmima.

Kao neke primjere podudarnosti za ie. *a, osim onih koje već vidjesmo, usp. i lat. *capio* »hvatam«, stvnj. *haban* »imati«, alb. *kam* »imam« < ie. *kap-; lat. *canō* »pjevam«, stir. *canid* < ie. *kan-; lat. *carpō* »trgam, berem, brstim«, grč. *καρπός* »plod, urod« < ie. *karp-; lat. *baculum* »štap«, grč. *βάκτρον* (⇒ *bàktērija*) < ie. *bak-; stind. *yaj-*, grč. *ἀγίος* (⇒ *hagiogràfija*) < ie. *yaǵ- »svet«; stind. *kapúchala-* »čuperak kose na zatiljku«, lat. *caput* »glava« < ie. *kaput-; grč. *φάσκος* »mahovina koja visi s hrasta«, lat. *fascis* »svežanj« (⇒ *fašizam*), srir. *basc* »vrpca òko vràta« < ie. *b^hask/k- itd. S obzirom na to da se *a jako često javlja nakon *k, može se pretpostaviti da je glas *a nakon *k vjerojatno nastao sekundarnom asimilacijom od starijega (predie.) *e.

Lubotsky (1989) u svojem članku pokušava dokazati da uopće nije bilo ie. *a, čak ni u ograničenom broju slučajeva u kojima se ono obično rekonstruira, no ne uspijeva baš u tome. Na osnovi čega se rekonstruira ie. *a? Kao što vidjesmo, na osnovi podudarnosti u jezicima u kojima se *o i *a (odnosno *h₂e) ne stapaju, a to su: grčki, armenski, latinski, keltski i toharski (zapravo se odrazi nisu stopili ni u anatolijskom izvorno, ali ondje je jednostavno premalo građe). Da je teško nešto dokazivati na osnovi toharskoga, to se ne treba posebno ni isticati, s obzirom na to da u toharskoj povijesnoj fonologiji ima još puno problema. Armenski je katkada nepouzdan s obzirom na to da ie. *o sasvim sigurno prelazi u arm. *a* u nekim ne posve jasnim slučajevima (vidi § 68). Latinski je pouzdan osim kada *a dolazi iza labijalâ s obzirom na to je u latinskom postojala sporadična promjena ie. *o > *a* u tom položaju (vidi § 68). Ie. se *a rekonstruira u primjerima tipa grč. *μαδέω*, lat. *madeō* »pijan sam, moka sam«, stind. *mad-* »biti pijan« – ie. *mad-. Dok bi se za lat. i grč. još i moglo tu rekonstruirati *h₂ umjesto *a (jer *Ch₂C > CaC u lat. i grč. kao i u većini ie. jezika), za stind. to ne ide jer bi *mh₂d- u skr. dalo *mid-, a ne *mad-* (u skr. *Ch₂C > CiC, usp. ie. *ph₂tēr > stind. *pitâ*, lat. *pater*). Lubotsky (1989) to pokušava riješiti tako što pretpostavlja pravilno gubljenje laringalâ u iir. ispred zvučnih okluziva u zatvorenom slogu. No problem je u tom što neki pri-

mjeri pokazuju taj gubitak i u otvorenom slogu, usp. stind. *bhájati* »dijēlī« ~ grč. *φαγεῖν* »pojести« (⇒ *-fāgija*). Iako bi se i takvi oblici mogli objasniti analogijom prema oblicima sa zatvorenim slogom gdje se laringal izgubio (stind. *bhaktá-* »hrana«), to nije baš pretjerano uvjerljivo. Čini se da tu ipak treba rekonstruirati ie. *a.

Kod primjerâ se s dvoglasima *ay i *aw neki mogu (i moraju) objasniti laringalima, ali neki ipak ne. Primjerice prema stind. *devár-*, grč. *δαῖρ*, lat. *lēuir* (s monoftongizacijom), lit. *dīeveris*, latv. *diēveris*, stsl. *děverь* treba rekonstruirati ie. *deh₂iwēr zbog akuta u bsl.³³³, a isto je i u grč. *καυλός* »držak, stabljika«, lat. *caulis*, lit. *káulas* »kost, stabljika«, latv. *kaūls*, srir. *cuaille* »strijelâ«, gdje rekonstrukciju *keh₂ulos potvrđuje akut u bsl. (lit. ´, latv. ~)³³⁴. No s druge strane, u već viđenoj se riječi *h₂saws- »suh« (grč. *αῦος*) treba rekonstruirati *aw jer u bsl. nema akuta (lit. *saūsas*, latv. *sāuss*)³³⁵. Usp. također i ie. *kaykos »slijep« > lat. *caecus*, got. *hahis*, stir. *caích*. Tu nemamo nikakvih naznaka treba li rekonstruirati *ay ili *eh₂i, ali s obzirom na značenje riječi i na početno *k-, ne treba se skanjivati rekonstruirati *ay u ovom slučaju. U nekim se riječima *a-dvoglas može objasniti time što su dotične riječi posuđenice, usp. ie. *tawros »bik« > hotanski *ttura-* »brdska koza«, grč. *ταῦρος* (⇒ *Minotāūr*), stsl. *turь* (⇒ *Tūropolje*), lit. *taūras*, stir. *tarb*, gal. TARVOS, luz. *tavros*. Tâ je riječ posuđenica iz semitskoga *ṭawru(m) (usp. arapski *tawr^{un}*, hebr. *šōr*). Lat. *taurus* po svoj prilici uopće nije nastalo od ie. *tawros nego je kasnija posuđenica što se vidi po tome što ne glasi **taruus (usp. lat. *neruus* »žila« ⇒ *neruóza*, *nervírati*, grč. *νεῦρον* ⇒ *neūrōn*, *neuróza* < ie. *newro-). Dotična je riječ zanimljiva jer se tu u nekim jezicima (iako je riječ o posuđenici!) javlja *s-mobile* (av. *staora-* »bik; konj; magarac; deva«), pa čak i prijevojna inačica (*sic!*): *stewros > got. *stiur* »bik« (eng. *steer*, njem. *Stier*). Teško je pomisliti da je tu riječ o dvama različitim korijenima.

Poseban su problem pak tri riječi: ie. riječi za »sol«, »gusku« i »nos«. U njima kao da nalazimo dokaze za rekonstrukciju ie. *a : *ā (dakle čak i prijevoj!). Usp. stind. *sal-*, *sāl-*, grč. *ἄλς*, lat. *sāl*, *salis*, stsl. *solь*, latv. *sāls*; stind. *hamsá-*, grč. *χήν*, lat. *hanser*, slav. *gops

³³³ Kao dokaz se za bsl. akut, odnosno ie. laringal, osim baltijskoga navodi i hrv. *djevēr* (jer je " pravilan odraz bsl. akuta u hrvatskom), no taj je primjer, za razliku od baltijskih, zapravo nepouzdan, usp. kajk. (Bednja) *devāor* što ukazuje na cirkumfleks a ne na akut.

³³⁴ Rasmussen (1999: 173-174) se oštro protivi rekonstrukcijama *deh₂iwēr i *keh₂ulos, no njegove su ie. rekonstrukcije tih oblika neuvjerljive.

³³⁵ Hrv. *sūh* također nema akuta, ali to nije ovdje relevantno jer taj cirkumfleks u slav. teoretski može biti i sekundaran (iako u ovom konkretnom slučaju nije).

(ako nije germ. posuđenica), lit. *žqsis*, latv. *zùoss*, stir. *géiss*; stind. n. dv. *nāsā*, G. dv. *nasós*, lat. *nāris* »nosnica« (i ime *Nāso* – dosl. »nosonja«), stsl. *nosъ*, lit. *nósis*, latv. *nāss*, steng. *nōse*. Da bismo se riješili ie. *a, u ovim slučajevima treba pretpostaviti sljedeće prijevodne odnose u ie. – N. *seh₂ls (npr. za stind. *sāl*, latv. *sāls*, lat. *sāl*, lit. *sólymas* »rasol« s akutom), A. *sh₂elṃ (stind. *salilá-*, možda stsl. *solb*), G. *sh₂los (možda stsl. *solb*, lat. *salis* ako nije od *sh₂el-); N. *ǵ^heh₂ns (grč. *χήν*), A. *ǵ^hh₂ensṃ (stind. *hamš-*) itd.; N. *Hneh₂s (lit. *nósis* s akutom, stind. *nāsā*), A. *Hnh₂esṃ (stind. *nasós*, možda stsl. *nosъ*), G. *Hnh₂sos (stsl. *nosъ* ako nije od *Hnh₂es-)³³⁶. Problem je u tome što oblici poput ie. *Ch₂e- nisu baš uobičajeni (a trebaju nam da bismo objasnili kratko stind. *a* jer bi *Ch₂C dalo *i*, za razliku od slav. gdje bi oboje dalo *o*), no možda je to ipak ekonomičnije nego pretpostavljati smjenu *a : *ā u samo tim korijenima³³⁷. Na laringale nas pak upućuju akuti u baltijskom (od nelaringalno ga bi se *ā očekivao cirkumfleks, kao i od *ē i *ō)³³⁸.

Na kraju možemo zaključiti da se *a, *ay i *aw u praie. ipak mogu rekonstruirati iako im je položaj specifičan utoliko što su se uglavnom javljali u dijalekatno ograničenim primjerima, tj. riječi koje se rekonstruiraju s *a rijetko su posvjedočene u veliku broju jezika. Moguće je da su se dotični fonemi u ie. pojavili dosta kasno, u ekspresivnim riječima (tipa *kaykos), posuđenicama (*tawros), dijalektalizmima (tipa *bak-), naknadnim razvijanjem, primjerice od *e, uz velare (npr. *kap-) itd. No ipak ih se zbog toga ne smije u potpunosti izostavljati iz rekonstrukcijâ kao što neki lingvisti čine.

Problem ie. samoglasničkoga sustava

§ 71 Čovjek bi rekao da će se indoeuropeisti u 200 godina, koliko otprilike indoeuropeistika postoji, dogovoriti, ako ništa drugo, a ono barem koliko je samoglasnika imao ie. prajezik. No naravno da

³³⁶ *n bi u *Hnh₂es- i sl. ostajalo neslogotvorno analogijom prema neslogotvornosti u N. *Hneh₂s-. To je vjerojatno isto posljeie. poopćenje. Na početni laringal u ovoj rekonstrukciji ukazuju ved. složenice *urū-ṇasá-* i *fjū-nas-* s duljinom zadnjega samoglasnika prvoga dijela složenice.

³³⁷ Moguće je da je obrazac *nās-/nas-* u stind. (pri čem se *nas-* ne može svesti na *Hnh₂s- jer bi to dalo **nis-, kako već rekosmo) nastao sekundarno. Obrasca u kojem se izmjenjuju *ā* i *i* u stind. imenskom sustavu nema (u glagolima ima) pa je taj neobičan obrazac mogao biti smijenjen »pravilnijim« *ā/a* koji vidimo, recimo, u *pāt* »noga«, A. *pādam*, ali G. *padás* (od ie. *pōds, *pođ, *pedes/pedos).

³³⁸ Pretpostavi li se ie. laringal u riječi za gusku i dotične prijevodne smjene, prazninom bi se G. *ǵ^hh₂nsos možda dala objasniti depalatalizacija ie. *ǵ^h u slavenskom – ispred sonanta i stražnjega samoglasnika (vidi § 50), a preko laringala. U balt. bi bila poopćena druga varijanta (*ǵ^heh₂ns) pa bi ostao palataliziran odraz.

tomu nije tako. Broj se pretpostavljenih samoglasničkih fonema u ie. kreće, ovisno o istraživaču, od 2 do 10! Od sàmo dva ie. fonema *e i *o (kao što tvrde oni koji *a ne prihvaćaju ni kao rubni, ali postojeći fonem u kasnoie.) do 10 fonema – *a, *e, *i, *o, *u + *ā, *ē, *ī, *ō, *ū kako je bilo u tradicionalnoj brugmannovskoj indoeuropeistici³³⁹. Pokazasmo da o 10 samoglasničkih fonema nikako ne može biti riječi – *a je zapravo *h₂e u dosta slučajeva (a pravo *a izgleda kao novotarija u praie. sustavu), *ā je uvijek *eh₂, *i i *u su zapravo slogotvorne inačice sonanata *y i *w, a *ī i *ū su zapravo sàmo sljedovi *iH i *uH (vidi § 74).

No kao što je ie. fonologija i inače prilično neobična (sjetimo se sàmo ie. *b, vidi § 43), tako je i u samoglasničkom sustavu. Naime, tvrdi se da na svijetu ne postoji jezik koji bi, ima li sàmo dva samoglasnička fonema, imao *e i *o (čak iako im pridodamo rubno *a, sustav *a, *e, *o opet nije uvjerljiv jer jezici s trosamoglasničkim sustavom imaju obično sustav *a – i – u*). Velik broj lingvista smatra apsolutnom jezičnom univerzalijom tvrdnju da jezik mora imati najmanje dva samoglasnika i da su to, ako ih je sàmo dva, uvijek /ə/ i /a/ (usp. npr. abhaski na Kavkazu koji ima takav sustav). Krajnje je neobično da bi jezik koji ima sàmo dva samoglasnika, što je već sàmo po sebi prilično rijetko, imao opreku prednjega /e/ i stražnjega /o/. No to je upravo ono što se rekonstruira u ie. prajeziku! Dodatna je teškoća i to što se još jednom univerzalijom, koja se zapravo može izvesti iz ove prethodne, smatra i to da svaki jezik mora imati fonem /a/ (ili nekakav glas »tipa /a/<). No to je upravo glas koji je u ie. izgleda imao rubni položaj i kojega u predie. vjerojatno uopće nije bilo!

Upravo stoga što je nevjerojatno da bi jezik sàmo s dvama samoglasnicima u sustavu imao *e i *o, pojedini su lingvisti pokušali te rekonstruirane foneme drugačije fonetski interpretirati. Tako Pullyblank (1965) pretpostavlja da je ie. *e zapravo bilo fonetski [ə], a da je ie. *o zapravo fonetski bilo [a] čime se dobiva tipološki prihvatljiv sustav. Slično tomu, Villar (1993) pretpostavlja da je ie. *e upravo [e], ali da je ie. *o zapravo [a]. No, kako primjećuje Matašović (2003), to nikako ne može biti točno. Istina je da je odraz ie. *o u dosta ie. jezika upravo *a* (bsl., germ., iir., het. itd.), no mnogi jezici razlikuju ie. *o od *a/h₂e (lat., grč., kelt., arm. itd.), a i za neke se jezike u kojima je odraz *a* može dokazati da je to sekundarno umjesto izvornoga *o. Tako se za praanatolijski može dokazati da je još imao *o, a ne *a* kao hetitski (vidi § 68), a i u bsl. se vidi trag

³³⁹ Usp. Brugmann 1906-1911, Mayrhofer 1987, Szemerényi 1989.

razlike *o i *h₂e pri djelovanju Winterova zakona (vidi § 72). Dakle takva teorija nikako ne stoji. Matasović (2003) pak dosjetljivo nudi drugu mogućnost – navodi da bi se ie. *e moglo interpretirati kao [a], a ie. *o kao [ə], dakle obrnuto od starijih pokušaja. No premda to djeluje zgodno u teoriji, u praksi je ipak neodrživo. Što se tiče fonetske vrijednosti ie. *e i *o, čini se da je tradicionalna rekonstrukcija ipak bila u pravu, koliko god tipolozi gundali protiv toga. Iz ie. se [e] i [o] jednostavno daju izvesti svi njihovi odrazi, dok je to iz [ə] i [a], kojim god redom, jako teško i neuvjerljivo. Znamo li primjerice da se ispred ie. *e palataliziraju velari u iir., slav., alb., arm., toh., jasno je da je to morao biti nekakav prednji glas. Ni [ə] ni [a] tu ne bi mogli objasniti te palatalizacije.

No ostaje nam i dalje problem toga što tipološki nije potvrđeno postojanje jezika koji bi imao samo samoglasnike /e/ i /o/. Odlučimo li si malo pomoći, pa uzmemo i slogotvorne sonante *i i *u kao samoglasnike, situacija je puno bolja jer, pribrojivši mu i *a, dobivamo uobičajen peterosamoglasnički sustav *a-e-i-o-u*, kao u hrvatskom. Postavlja se pitanje na što se misli kada se govori o dvosamoglasničkim sustavima – znači li to da jezik mora fonološki imati više od dvaju samoglasnika ili znači li to da jezik mora imati fonetski više od dvaju samoglasnika? Odnosi li se to samo na fonetske samoglasnike, onda tu za ie. nema problemâ, s obzirom na dodatne fonetske samoglasnike *i i *u (te *a, koje se javljalo u kasnoie. i kao alofon uz *h₂). Dodamo li tomu još i sve moguće ie. dvoglase (*ey/oy/ay, *ew/ow/aw), koji se isto tako mogu računati kao samoglasnici, na konju smo! Istina, takav bi sustav bio jako nestabilan, s obzirom na samo dva prava fonemska samoglasnika (ne računajući diftonge), no to i nije neki argumenat zato što je očito da takav sustav i jest bio vrlo nestabilan te se zato brzo i raspao. Naravno, pitanje je koliko je pravomu jeziku uopće bitno što će lingvisti u njemu točno analizirati kao foneme.

No nekima nije dosta tvrditi da je (pred)ie. imao samo dva fonemska samoglasnika nego tvrde da je predie. zapravo imao samo jedan samoglasnički fonem! Zašto to? Pogleda li se ie. fonološki sustav, lako je vidjeti da samoglasnici tu ne igraju pretjeranu ulogu, pogotovu rekonstruiramo li laringale – njima se puno *a-ova može svesti na *h₂e ili *CHC, svako *ā na *eh₂, velik broj glasova *o na *h₃e, te velik broj glasova *ō na *eh₃. Nakon toga je jasno da se u najvećem broju ie. riječi nalazi samoglasnik *e, dok je *o puno rjeđe i javlja se u određenim, i to uvijek izvedenim, kategorijama, uglavnom kao prijevojna inačica prema *e. Već rekosmo

sve o položaju dugih *ē i *ō (javljali su se sàmo u određenim kategorijama). Sve upućuje na to da je u ie. *o sàmo naknadna inačica prema *e koja je nastala u određenim slučajevima na razne načine te je ostala »sekundarna« prema *e. Krenemo li dublje, u nostratičke vode, vidjet ćemo da se praktički ni u jednoj teoriji koja ie. povezuje s kojim drugim prajezikom ne mogu naći nikakve podudarnosti ie. samoglasnika sa samoglasnicima toga drugoga prajezika. Eventualne se podudarnosti mogu naći sàmo u suglasnicima. Također, pogledamo li doista složen ie. okluzivni sustav, on kao da nas mami da pretpostavimo da su stari samoglasnici u nekom predie. bili izbrisani, stopivši se svi u kakvo šva, čiji bi potomak onda bilo naše ie. *e. Tragovi bi pak starih samoglasnika bili vidljivi na suglasnicima, primjerice *ke bi upućivalo na staro *ke/ki, *k^we na staro *ko*/ku, *k na staro *ka itd. (vidi § 49). Tipološki se slična stvar dogodila u toharskom, gdje su se stopili ie. *e, *i i *u, ali s razlikom da prvo dvoje palataliziraju prethodni suglasnik, što *u ne čini. Dakle stare se razlike više ne čuvaju na samoglasnicima nego na suglasnicima. No nekima je i jedan samoglasnik bio previše pa smatraju da se za najraniju fazu ie. može pretpostaviti bezsamoglasnički sustav u kojem bi postojala sàmo »slogovnost« te zapravo ne bi bilo samoglasničkih fonema (Lehmann 1953, 1993)! No dakako, sada će opet skočiti tipolozi. Tko se roguši na dvosamoglasnički sustav *e i *o, normalno je da će tek pretpostavku o jednosamoglasničkom jeziku ili, ne daj Bože, o bezsamoglasničkom jeziku dočekati na nož. Argumenat je da nema jezika koji bi imao sàmo jedan fonemski samoglasnik. No nije da nije bilo takvih tvrdnja. Poznata je Kuipersova (1960) analiza kabardinskoga kao jezika sa sàmo jednim samoglasničkim fonemom (no to, izgleda, ne stoji), a Allen (1965) to isto čini za abazinski (oba na Kavkazu, gdje se takva čuda jedino mogu naći, i oba dio abhasko-adigejske porodice). No s takvim se analizama, dakako, mnogi ne slažu³⁴⁰. No postoji još jedan jezik koji bi se na jako dubinskoj strukturi možda mogao analizirati kao jednosamoglasnički jezik – sanskrt. Sanskrt poznaje sljedeće fonetske samoglasnike – *a, ā, e, o, i, u, ī, ū*. No kao i u ie., *i* i *u* su zapravo položajne inačice sonanata (to je doduše poprilično nategnuto za skr.), duljina se može računati kao prozodijska, a ne fonemska opreka, a *e* i *o* se u sanskrtskoj gramatičkoj tradiciji smatraju zapravo dvoglasima, što nije opravdano sàmo povijesno (*e* nastaje od ie. *ey/oy/ay, a *o* od *ew/ow/aw), nego i sinkronijski jer *e* i *o* stoje u

³⁴⁰ Vidi npr. Halle 1970 i Кумахов 1973.

pravilnu prijevojnomo odnosu prema *ay/ai/āy* i *av/au/āv* (gdje *ay* i *aw* potječu od ie. **ey/oy* i **ew/ow* ispred samoglasnika, *ai* i *au* od ie. **ēy/ōy* u zatvorenom slogu, a *āy* i *āv* od ie. **ēy/ōy* ispred samoglasnikâ). Dakle, odbacivši sve ove samoglasnike kao »ne baš prave« fonemske samoglasnike, ostaje sàmo na *a* (koji se je u stind. najvjerojatnije izgovarao upravo kao [ə]. Dakako, ova analiza ima i svojih manjaka, ponajprije to što je poprilično apstraktna³⁴¹, ali je svakako moguća, a ako je moguća za sanskrt, zašto ne bi bila moguća i za predindoeuropski?³⁴²

I na kraju nam onda preostaje sàmo tipologija. Što s njom? Jasno je da nam tipologija u mnogo slučajeva može pomoći i da nam može reći što je vjerojatnije ili nevjerojatnije. No sàmo zato što nešto nije tipološki potvrđeno ne znači nužno da je to i nemoguće, a i ne valja okretati glavu od nečega na što sve upućuje, sàmo zato što je to možda tipološki nemoguće ili neobično³⁴³. Dovoljno je sjetiti se erupcije nezadovoljstva kod nekih koja je nastala 1876. nakon što je mladi Brugmann predložio rekonstrukciju ie. slogovnih sonanata, jer se je tada i to smatralo tipološki neuvjerljivim. Pa ipak danas to više nije sporno. Osim toga, da je sve to tako sigurno, onda jamačno ne bi bilo ni obilježja koja se primjerice nalaze sàmo u jednom jeziku na svijetu, a takvih obilježja ipak ima. Stoga se pretpostavke o predindoeuropskom kao mogućem jednosamoglasničkom ili čak i bezsamoglasničkom jeziku ipak moraju, ako ništa drugo, barem uzeti u obzir. Što se pak tiče zadnje faze ie., koju mi rekonstruiramo, ie. je imao sustav od dvaju samoglasničkih fonema **e* i **o*, kojima se još pridruživalo nešto rjeđe **a* (te alofonsko **a* uz **h₂*) uz dvoglase i duge varijante **ē* i **ō* te fonetske samoglasnike **i* i **u*. Taj kasnoindoeuropski sustav po svoj prilici ipak ne treba smatrati tipološki neuobičajenim.

³⁴¹ Takva je i Kuipersova analiza kabardinskoga jer kabardinski, na fonetskoj razini, ima sasvim solidan broj samoglasnika te se na prvi pogled nikako ne bi reklo da je to jezik bez samoglasnikâ. Čini se da kabardinski ima dva samoglasnika – ə i a (usp. Matasović 2006).

³⁴² Valja napomenuti da Gamkrelidze (1966) primjerice i za prakartvelski rekonstruirao sàmo jedan samoglasni fonem, dok Pulleyblank (1984) u srednjokineskom analizira sve samoglasnike kao slogotvorne varijante kliznikâ.

³⁴³ Za dobre i loše strane porabe tipologije u indoeuropeistici usp. Matasović 2000b. Za loše strane tipološkoga pristupa, a i djelomično za problem ie. kao jednosamoglasničkoga jezika, vidi sjajan Kortlandtov članak (1995). On ističe slabosti tipološkoga pristupa: »it causes bias toward what is regular, normal, or frequent in the languages of the world and thereby renders the reconstruction of deviant patterns impossible«. Jasno je da nisu svi jezici prosječni, a tipologija proučava upravo prosjek.

Winterov zakon

§ 72 U bsl. se kratki samoglasnici (*e, *o, *a/h₂e; *i, *u) du-
lje ispred ie. zvučnih okluziva i taj slog dobiva akutsku intona-
ciju, usp. ie. *sed- »sjesti« (lat. *sedeō*) > bsl. *sēd-tēy > lit. *sėsti*,
stsl. *sěsti* (hrv. *sjěsti*) (pravilno *dt > st u bsl.), ie. *h₂ebl- »jabuka«
(eng. *apple*) > bsl. *ābl- > lit. *obuol̃ys*, A. *óbuoli*, stsl. *abl̃sko* (hrv.
jābuka) itd. Winterov je zakon važan iz više razloga – kao prvo,
neizravno nam pokazuje razliku između odrazâ ie. *b, *d, *g, *g^w
u bsl. (ispred kojih djeluje Winterov zakon) i ie. *b^h, *d^h, *g^h, *g^{wh}
(ispred kojih ne djeluje Winterov zakon). To nam govori da je u re-
lativnoj kronologiji bsl. glasovnih zakona Winterov zakon djelo-
vao prije nego što su se ie. *b^h, *d^h, *g^h stopili s ie. *b, *d, *g u bsl.
Kao drugo, Winterov nam zakon također neizravno pokazuje i ra-
zliku između odraza ie. *h₂e/a i ie. *o koji su se inače u bsl. stopi-
li u *a. Kada se ti glasovi produlje po Winterovu zakonu, tada vi-
dimo da se je staro *a/h₂e produljilo u *ā (lit. *o*, latv. *ā*), dok se je
staro *o produljilo u *ō (lit., latv. *uo*)³⁴⁴, usp. ie. *h₂ebl- > bsl. *ābl-
> lit. *obuol̃ys*, ali ie. *h₃ed- »smrdjeti, smrad« (lat. *odor*) > bsl. *ōd-
tēy > lit. *úosti*. To nam također pokazuje da je Winterov zakon na-
stupio prije promjene *o > *a u bsl. S obzirom na to da je ta pro-
mjena (koju bsl. dijeli s germanskim), kao i stapanje ie. zvučnih
i zvučnih aspiriranih okluziva, vjerojatno među najstarijim bsl.
promjenama, možemo zaključiti da je Winterov zakon ne sâmo ta-
kođer jedna od najstarijih bsl. promjenâ, nego i da je po svoj prili-
ci zapravo i najstarija bsl. promjena uopće (dakle prva zajednička
bsl. izoglosa).

Winterov je zakon dobio ime po Nijemcu Werneru Winteru koji
ga je 1979. otkrio pretpostavivši pravilno duljenje samoglasnika
u bsl. ispred ie. zvučnih okluziva. No iako je doista bilo dosta pri-
mjerâ za ovakvu promjenu te je taj zakon uglavnom primljen s
oduševljenjem, ì sâm je Winter priznao da ima i popriličan broj
protuprimjera postavi li se pravilo tako općenito, usp. npr. stsl. *vo-
da* < *wodōr (usp. het. *widār* < *wedōr zbirne imenice prema ie.
*wod̥r »voda«), stsl. *pod̃o* < *pod-, stsl. *xod̃o* < *sod- (s *x- iz sandhi-
ja vjerojatno) itd. Nije jasno u kojim je točno uvjetima Winterov za-
kon djelovao. Neki smatraju da je djelovao uvijek (npr. Kortlandt
2007) pa iznimke objašnjavaju na razne načine, drugi misle da je
zakon djelovao sâmo u zatvorenom slogu (Matasović 1994b, 1995),

³⁴⁴ Ta se razlika vidi u lit. gdje se razlikuju odrazi bsl. *ā i *ō, ali u slavenskom ne jer su
se ondje bsl. *ā i *ō stopili u *ā, usp. ie. *meh₂tēr > stsl. *mati* = ie. *deh₃r/n- > stsl. *dar̃o*,
ali lit. *môtė* =/= *duoñis*.

treći da je djelovao samo ispred naglaska (Shintani 1985) itd. Pregled potpune građe relevantne za Winterov zakon nalazi se u golemu Diboovu članku (Дыбо 2002).

Laringali i vokalizam

§ 73 Već smo govorili o slučajevima kada se ie. laringali odražavaju kao suglasnici (vidi § 53), no kako rekosmo, tragovi su ie. laringalâ ipak u većini slučajeva neizravni (dakle nisu odraženi kao suglasnici) i njihovi se odrazi moraju promatrati među odrazima samoglasničkoga sustava.

Otkriće laringalâ

Laringale je otkrio veliki Ferdinand de Saussure, tada 21-ogodišnjak (*sic!*), koji je 1878. u prosincu dovršio svoje čuveno djelo – *Mémoire sur le système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. To je djelo diglo popriličnu prašinu, a rijetki su na nj povoljno reagirali. Jedan od čudaka koji su prihvatili njegovu teoriju bio je de Saussureov prijatelj, Danac Herman Möller koji de Saussureove »sonantske koeficijente« (kako je sâm mladi de Saussure zvao kasnije laringale) nazva laringalima neuvjerljivo ih povezujući sa semitskim laringalima. Taj je naziv, premda netočan (laringali sasma sigurno nisu bili baš laringali), ostao do dana današnjega. De Saussureova je briljantna teorija bila zasnovana isključivo na osnovi fonološke analize ie. morfoloških obrazaca i ostala je prilično opskurnom i neprihvaćenom sve dok poljski indoeuropeist Jerzy Kuryłowicz nije 1927. u članku »*ə* indoeuropéen et *h* hittite« pokazao da hetitsko *h* često stoji na upravo onom mjestu na kojem je de Saussure 49 godina prije toga pretpostavio svoje »sonantske koeficijente«, odnosno laringale. Otkriće je hetitskoga i materijalna potvrda laringalâ koje je de Saussure pretpostavio na osnovi strogo strukturalnih kriterija jedan od najvećih uspjeha poredbenopovijesne metode i unutarnje rekonstrukcije. Danas je laringalna teorija općeprihvaćena u indoeuropeistici³⁴⁵.

Kako je de Saussure došao do ideje o »sonantskim koeficijentima«? Počnimo od početka. Indoeuropski je prajezik poznao tzv. prijevoj (njem. *Ablaut*, franc. *apophonie*) – morfološki uvjetovanu pro-

³⁴⁵ Čak i oni koji joj nisu pretjerano skloni dakako rekonstruiraju laringal u slučaju izravna odraza u anatolijskom.

mjenu samoglasnika (vidi § 91). To je značilo da su se samoglasnici u indoeuropskome mogli pravilno smjenjivati pa bi isti korijen u jednoj tvorbi bio u jednom prijevoju, a u drugoj tvorbi u drugom prijevoju, ili bi ista riječ u jednom padežu ili licu bila u jednom prijevajnom stupnju, a u drugom obliku u drugom prijevajnom stupnju (klasičan je hrvatski primjer *běr-ēm, iz-bor, br-āti, bīr-ati* ili *plèt-em, plöt*). Klasičan je indoeuropski prijevaj smjena samoglasnika *e, *o, *ø, *ē i *ō – punina *e, punina *o, praznina, duljina *ē i duljina *ō. Usporedi za to npr. ie. *b^heroh₂ > lat. *ferō* »nosim«, stsl. *berq*, *b^horos > grč. *φόρος* »danak«, *b^hrtis > stind. *bhrtiš* »nošenje«, *b^hör > lat. *fūr* »kradljivac« itd.

No, osim toga klasičnoga prijevaja, indoeuropeisti su od samih početaka zapazili i drugačiji, ne baš posve jasan prijevaj koji se je odražavao npr. u sljedećim staroindijskim, grčkim i latinskim primjerima:

stind. *dádāmi* »djenem«,
grč. *τίθημι*

stind. *tísthāmi* »stavim«,
grč. *ἵσταμι*

stind. *dádāmi* »dadem«,
grč. *δίδομι*

stind. *hitás* »napravljen«,
grč. *ἔτεός*, lat. *factus*

stind. *sthitás* »stavljen«,
grč. *στατός*, lat. *status*

stind. *ditás* »dât«, grč. *δοτός*,
lat. *datus*

U ovim i sličnim primjerima umjesto uobičajena prijevaja – ie. *e : *ø – nailazimo na neobičan dug samoglasnik (stind. *ā*, a grč. *η, ā, ω*) umjesto kratkoga te na *i* u stind. u praznini, ali na *ε, a, o* u grčkom i *a* u latinskom. De Saussure se je pitao kakav je to čudan prijevaj, a dotadanja indoeuropeistika na to nije imala pravo-ga odgovora nego je to smatrala jednostavno različitim morfološkim klasama. Tradicionalno su se, brugmannovski, ovi korijeni rekonstruirali kao:

*d^hē- : *d^hə-

*dō- : *də-

*stā- : *stə-

U sadašnjem je vremenu bio rekonstruiran dug samoglasnik, a u participu šva koje se je iz nepoznata razloga u grčkom odražavalo trojako (kao *ε, a* ili *o*). Već je na prvi pogled jasno da je ta rekonstrukcija bila jako klimava, a de Saussure je imao ideju kako to riješiti svodeći taj neobičan prijevaj na običan prijevaj *e : *ø:

*d^hē- : *d^hə- > *d^heə₁- : *d^hə₁-

*dō- : *də- > *deə₂- : *də₂-

*stā- : *stə- > *steə₃- : *stə₃-

Ti se korijeni i danas tako rekonstruiraju, sâmo se umjesto šva obično piše *h* – *d^heh₁- : *d^hh₁-, *deh₂- : *dh₂- i *steh₃- : *sth₃-. De Saussure je pretpostavio tri šva (=sonantska koeficijenta), buduće indoeuropeističko *sveto trojstvo*, koji su, ako su bili iza samoglasnika mijenjali njegovu boju i duljili ga. U slogotvornom su položaju u grčkom davali tri različita odraza – *ε*, *α* ili *ο*, u sanskrtu su davali *i*, a u većini ostalih jezika *a* (usp. latinski *factus*, *datus*, *status*). Tako je de Saussure taj neobičan prijevaj sveo na običan, a njegovu je pretpostavku 1927. potvrdio, kako rekosmo, Jerzy Kuryłowicz na osnovi hetitske građe. Hetitski, naime, na mjestu de Saussureova *ə₂ u načelu ima fonem *h*.

De Saussureova je pretpostavka, osim tih dotad neobičnih prijevaja, objasnila i dotada također pomalo neobične ie. korijene *d^hē- »staviti« ili *ağ- »voditi«. Naime, većina ie. korijena ima strukturu C(C)VC(C)-, tj. počinje bar jednim i završava bar jednim suglasnikom. Korijeni su tipa *d^hē- ili *ağ- bili u tom pogledu devijantni. Međutim, ti su korijeni u svojoj laringalističkoj interpretaciji (*d^heh₁- i *h₂eğ-) posve normalni ie. korijeni strukture CVC- (kao primjerice *b^her- »nositi« i sl.).

Odras laringalâ u ie. jezicima

§ 74 Ie. su laringali mijenjali boju samoglasnika *e koji bi se našao uz njih:

*h₁e (ostaje isto)

*h₂e > *h₂a > *a

*h₃e > *h₃o > *o

U većini jezika, dakle, *h₂e dakle daje preko *h₂a na kraju *a, a *h₃e preko *h₃o daje *o. To dakako ne vrijedi za one jezike u kojima su se *h₂ i *h₃ izravno odrazili u nekim položajima – hetitski, armenski itd. (vidi § 53).

Ako je laringal stajao iza samoglasnika u zatvorenu slogu, *e nije sâmo mijenjalo boju uz *h₂ i *h₃, nego se je samoglasnik i duljio u zamjenu za ispadanje laringala:

*eh₁ > *ē

*eh₂ > *ā

*eh₃ > *ō

Laringal nije utjecao na kvalitetu susjednoga *o ili susjednoga dugoga *ē i *ō, no u zatvorenom je slogu duljio prethodno *o: *oH > *ō (kao i *iH > *ī, *uH > *ū). Kratko se *a često svodi na ie. *h₂e, a svako se *ā svodi na ie. *eh₂. Da su *ā, *ī i *ū zapravo bili *eh₂, *iH i *uH u ie., vidi se i po tome što njihovi odrazi u bsl. uvijek imaju akut (vidi dolje). Nestanak se laringalā uz duljenje prethodnoga sloga dogodio u načelu više-manje slično ili jednako u svim ie. jezicima (osim što u hetitskom *eh₂ u dosta položaja ostaje aḥ bez nestanka laringala itd.), ali je taj proces najvjerojatnije posljeindoeuropski, tj. nije se dogodio u ie. prajeziku nego tek nakon njegova raspada³⁴⁶ iako su već u samom praie. stvoreni preduvjeti da se to dogodi, tj. već je ondje postojala takva tendencija³⁴⁷. Ispadanje je laringala u zatvorenom slogu duljilo i prethodne slogovne sonante (vidi § 62).

U bsl. slogovi zatvoreni laringalom (*eH, *oH, dvoglasni *e/oRH, *ṛH) dobivaju tzv. akutsku intonaciju, za razliku od prijevornih dugih slogova (*ē, *ō, *ēy, *ōy, *ēw, *ōw) koji dobivaju cirkumfleksnu intonaciju. Cirkumfleksna je intonacija vjerojatno bila zapravo nepostojanje intonacije (fonetski silaznost), a za akutsku je intonaciju fonetska realizacija sporna (tradicionalno se pretpostavlja uzlaznost, ali je mogla biti i glotaliziranost i sl.). Odraz je bsl. akuta: hrv. " (na starim dugim slogovima, dakle na svima osim *e, *o, *ṛ, *ṛ)³⁴⁸; sln. " na kraju riječi, a ´ u neposljednem slogu; češ. ´ (dulji-

³⁴⁶ U nekim su ie. jezicima laringali zapravo prilično kasno nestali. Tako su laringali na početku riječi opstali u slav. bar do ranoga praslavenskoga što vidimo po tome što od ie. *h₂ekmōn »kamen« (stind. *ásmā*) dobivamo u lit. pravilno *akmuō*, ali u stsl. imamo *kamy* umjesto očekivana **omy < **okmy. U predpsl. je naime bsl. *Hakmān promijenjeno metatezom početnoga *H (odraza laringala) i *k u *kaHmān(s) što pravilno daje stsl. *kamy*. Ovaj nam primjer dokazuje da je u doba premetanja, koje je samo slavenska pojava, u predpsl. još postojao početni laringal koji je premetnut, nakon ispadanja, produžio slav. *a u *ā. Da toga početnoga laringala nije bilo, ne bi se mogla objasniti slavenska metateza kakva **akmāns u **kamāns, a to bi **kamāns moralo dati u stsl. **komy jer bez laringala ne možemo objasniti duljenje psl. *a.

³⁴⁷ Usporednica se može naći u nestanku slavenskih poluglasa ɾ i ʋ. Oni su također nestali tek u pojedinim slavenskim jezicima, nakon raspada praslavenskoga i općeslavenskoga, ali su opća načela njihova nestanka i vokalizacije bila ista (uz, dakako, i neke razlike u njihovim odrazima).

³⁴⁸ U jednosložicama je i dvosložicama " na starom dugom slogu u načelu uvijek od akuta, a u trosložicama i višesložicama može biti i od pokraćena ˘, usp. *śn*, N. mn. *śnovi*, *prāse*, G. jd. *prāseta* (usp. Kapović 2003a: 60-61, 2005a: 80-81). U slav. akut nestaje u pomičnoj naglasnoj paradigmi (vidi § 92) te ondje onda imamo slav. ˘, usp. lit. *galvā*, A. *gálva*, latv. *galva*, ali hrv. *gláva* (dij. i st. *glāvā*), A. *glāvu* (a ne **glāvu) od *g^holHweh₂. Kod imenicā i pridjevā prema latv. ˘ stoji slav. akut (hrv. "), a prema latv. ˘ slav. cirkumfleks (hrv. ˘), dok lit. u obama slučajevima ima ´.

na) u jednosložicama i dvosložicama; lit. $\acute{}$ ($\grave{}$ u dvoglasima *im, in, il, ir* < ie. * R_1H); latv. \sim (u nepomičnoj naglasnoj paradigmi), $\hat{}$ (u pomičnoj naglasnoj paradigmi). Odraz je bsl. cirkumfleksa: hrv. $\hat{}$ (" u trosložicama i višesložicama), sln. $\hat{}$, češ. kračina, lit. \sim , latv. $\grave{}$. Usp. za odraz akuta ie. * $\acute{g}neh_3$ - »znatik« (grč. $\gamma\gamma\nu\acute{o}\sigma\kappa\omega$, lat. *gnōscō*) > hrv. *znāti, znāo* (*znāš* je stegnuto od starijega **znājěš*), sln. *znāti, znāl*, češ. *znát(i)*, lit. *žinóti, nežnóti*, latv. *zināt*. Vidi za primjere još i § 62, § 65, § 75.

**h₁e*

ie. * h_1esti »jest« > stind. *ásti* (av. *asti*), grč. *έστί*, lat. *est*, stsl. *j-estъ* (protetsko *j* dodato na početak), lit. *ėsti*, got. *ist* (eng. *is*, njem. *ist*), het. *ēšzi*, stir. *is* (gal. *edi*), alb. *ēshtë*, arm. *ē*

ie. * $\text{h}_1\text{ed-}$ »jesti« (1. l. jd. prez. * h_1edmi) > stind. *ádmi* »jedem« (av. *adā'ti* »jede«), grč. *έδω*, lat. *edō*, stsl. *jasti* (< **ěsti* < * h_1edtey , duljenje po Winterovu zakonu, vidi § 72), lit. *ėsti* (kao u slav.), got. *itan*, stnord. *eta* (eng. *eat*, njem. *essen*), het. *ētmi* »jedem«, stir. *esse* »jeo«

ie. * $\text{h}_1\text{elh}_1\text{ōn}$ (G. * $\text{h}_1\text{olh}_1\text{nos}$) »jelen« > grč. *έλλός* »lane« (< * $\text{h}_1\text{el-nos}$), *έλαφος* »jelen« (< * $\text{h}_1\text{elnh}^{\text{h}}\text{os}$, ⇒ *Elafíti*), stsl. *jelenъ* (protetsko *j-*)³⁴⁹, lit. *ėlnis*, stir. *elit* »divokoza«, arm. *ētn*, toh. B *yal* »gazela«

Kako se odraz ie. * h_1e u načelu ne razlikuje od odraza običnoga * e , kod nekih slučajeva početnoga * $\text{h}_1\text{e-}$ nemamo konkretnih dokaza da to nije bilo početno * e- . No ipak se u riječima kao što su * $\text{h}_1\text{elh}_1\text{ōn}$ ili * h_1ekwos »konj« (stind. *ášvas*, lat. *equus*, got. *aíhwa-*) početno * h_1- rekonstruira zato što se pretpostavlja da je svaka ie. riječ (osim možda zamjenica) morala počinjati suglasnikom. U drugim pak slučajevima, kao što su ie. * h_1esti »jest« i * h_1edti »jede« ima pak i konkretnih dokaza za postojanje početnoga laringala. Sâmi se oblici * h_1esti i * h_1edti nikako ne bi odrazom razlikovali od mogućih **esti* i **edti*, no da je tu ipak bio laringal vidimo po drugim oblicima. U het. prema 1. l. jd. *ēšmi* »jesam« i *ēšzi* »jedem« u 3. l. mn. stoji *ašanzi* »jesu« i *adanzi* »jedu« s početnim #*a-* prema početnom *ē-* < * e- u svim ostalim licima. To je #*a-* odraz ie. »slogotvornoga« * h_1- u početnom slogu ispred suglasnika. Naime, u prezentskoj paradigmi glagola * $\text{h}_1\text{es-}$ postoji prijevnoj pa se jednina tvori od prijevojnoga stupnja * e , dakle * $\text{h}_1\text{es-}$ (> het. *ēš-*), a množina od prijevojne praznine, dakle od * $\text{h}_1\text{s-}$ (het. *aš-*). Kako u množini radi početnoga het. *a-* moramo rekonstruirati * h_1 – kada se ono nalazi ispred suglasnika, onda to činimo i u jednini kada se nalazi

³⁴⁹ Ie. * $\text{h}_1\text{olh}_1\text{n-}$ > hrv. *lâne*.

ispred *e. Još je jedan dokaz da je ie. oblik doista bio *h₁es- to što ved. u negativnom participu *ásat-* »koji nije« ima dugo *ā-* »ne« koje je inače kratko (*a-* < ie. *ŋ-). To nam dugo *ā-* pokazuje da se to mora izvoditi od ie. *ŋh₁sŋt-, a ne od *ŋsŋt-.

Ie. *h₁e daje u načelu, kako rekosmo, isto što i ie. *e, dakle *e* u svim jezicima, osim u iir. gdje daje *a* i u got. gdje daje *i*.

*h₂e

ie. *h₂erh₃- »orati«, *h₂erh₃trom »ralo« > stind. *áritram*, grč. *ἀρόω, ἄροτρον*, lat. *arō, arātrum*, hrv. *òrati*, lit. *árti, árklas*, got. *arjan* (stisl. *arðr* »ralo«), stir. *airim, arathar*, het. *ḫarš-*, arm. *araur*, toh. AB *āre* »plug«

ie. *h₂eks »os« > stind. *ákšas* (av. *aša-*), grč. *ἄξων*, lat. *axis*, stsl. *osъ*, lit. *ašis*, stvnj. *ahsa* (njem. *Achse*), stir. *aiss* »kola«

ie. *h₂ek- »oštar« > stind. *ásris* »oštrica«, grč. *ἄκρος* »šiljat«, lat. *acus* »igla« (⇒ *akupunktúra*), *aciēs* »oštrica«, stsl. *ostrъ* (hrv. *oštar* sa *-st-* > *-št-*), lit. *aštrùs* (stlit. *aštras*), stnord. *egg* »kut« (< germ. *ayjō, eng. *edge* »oštrica«, njem. *Ecke* »ugao«), stir. *a(i)cher*, ?het. *aku-* »oštar kamen« (nedostaje *h-* na početku, nepravilan odraz), arm. *asetn* »igla«, alb. *athëtë* »trpak, kiseo«, toh. B *āke* »kraj«

Ie. *h₂e, kako već rekosmo, u načelu u svim jezicima daje *a (za jezike koji čuvaju izravan odraz laringala vidi § 53). U načelu se svako početno *a- (kako se prije rekonstruiralo), može zapravo sve- sti na početno *h₂e- (vidi § 74). To nam katkada potvrđuje hetit- ski, ako je dotični korijen ondje posvjedočen (usp. het. *ḫarš-*), a na rekonstrukciju nam početnoga *h₂e- umjesto *a- ukazuje i pretpo- stavka da su sve ie. riječi morale počinjati suglasnikom.

U bsl. se ie. *o i ie. *h₂e > *a stapaju u *a što je očuvano u lit. kao *a*, dok oboje prelazi u *o* u stsl. (vidi § 68). Razlika se ie. *o i *a (< *h₂e) čuva posredno pri Winterovu zakonu (vidi § 72).

*h₃e

ie. *h₃ek^w- »oko« > stind. n. dv. *ákši* »oči« (av. *aši*), grč. N. dv. *ὄσσε* »oči«, *ὀπωπή* »pogled; vid« (*ὀπτικός* »koji se tiče vida« ⇒ *òptika*), lat. *oculus* (⇒ *okùlist*), stsl. *oko*, lit. *akis*, arm. *akn*, toh. B *ek*

ie. *h₃ewis »ovca« > stind. *áviš*, grč. *ὄϊς* < *ὄφις*, lat. *ouis*, stsl. *ovъca* (~ stind. *aviká*), lit. *aviš*, got. *awistr* »ovčje stado« (eng. *ewe*, njem. *Au*), stir. *ói*, luv. *ḫawi-*, arm. *hoviw* »pastir«

ie. ***h₃e**ktōh₁ »osam« > stind. *aštá* (av. *ašta*), grč. *ὀκτώ* (⇒ *ōktogōn* itd.), lat. *octō* (⇒ *ōktēt*, *oktáva* itd.), stsl. *osmь*, lit. *aštuoni*, got. *ah-tau* (eng. *eight*, njem. *acht*), stir. *ochtⁿ*, arm. *ut^c*, toh. B *okt*, novo-frig. *otv*

Odraz se ie. ***h₃e** u načelu ne razlikuje od odraza ie. ***o** u većini ie. jezikâ (za jezike s izravnim odrazom laringala vidi § 53). U slučaju početnoga *o-* u jezicima, nemamo li potvrde dotične riječi u anatolijskom (kao luv. *hawi-*), nemamo konkretna dokaza da je to doista u ie. bilo ***h₃e-**, a ne ***o-**, no kako ie., kako već rekosmo, nije mogao imati sâmo samoglasnik na početku riječi, u svim ovim slučajevima valja pretpostaviti ie. ***h₃e-**. Kako rekosmo, ***h₃e** se u načelu odražava jednako kao ***o**, a za odraz ie. ***o** vidi § 68.

Neki lingvisti umjesto ***h₃e-** u riječima kao ***h₃ewis** rekonstruiraju ***h₂owis** – tako početnim ***h₂-** objašnjavaju laringal u anatolijskom ne morajući pritom pretpostavljati i da ***h₃-** na početku riječi daje *h-* u anatolijskom. Premda je takvo rješenje teoretski posve moguće, ipak izgleda malo artificijelno. Valja napomenuti da se u nekim slučajevima ipak može sigurno rekonstruirati početno ***h₂ō-** – u korijenima koji pokazuju varijaciju početnoga *a-* i *o-* (s obzirom na to da ***a-/o-** teško može biti prijevaj u praie.), npr. ***h₂ewis** > lat. *avis* »ptica«, ali ***h₂ōwyom** > lat. *ōuum* »jaje« (⇒ *ovulácija*).

***eh₁**

ie. ***meh₁(ns)-** »mjesec (i *lūna* i *mēnsis*)« > stind. *mās* (av. *mā*), grč. *μήν*, lat. *mēnsis* (⇒ *menstruácija*), stsl. *měsęcь* (hrv. *mjěsęc*), lit. *měnuo*, got. *mena*, *menoþs* (eng. *moon*, *month*, njem. *Mond*, *Monat*), stir. *mí*, arm. *amis*, alb. *muaj*, toh. B *meñe*

ie. ***d^heh₁-** »staviti, djeti, činiti« > stind. *dá-dhāmi* (***d^hed^heh₁mi** – prezentska reduplikacija), grč. *τί-θῆμι* (***d^hid^heh₁mi** – prezentska reduplikacija, *θῆκη* »spremište« ⇒ *téka*), lat. *fēcī* »učinio sam«, stsl. *děti* (hrv. *djěti*), lit. *děti*, steng. *dáed* »djelo« (eng. *deed*)³⁵⁰, het. *te-ħḫi* (*ħḫ* je tu dio nastavka, a ne korijena), novofrig. *εδαεç* »položio je« (pravilno *aε* < **ē*)

ie. ***seh₁-** »sjati«, ***seh₁men** »sjeme« > lat. *sēmen* »sjeme« (⇒ *semìnār*), stsl. *sěti*, *sěmę* (hrv. *sjĭati*, *sjěme*), lit. *sėti*, steng. *séd* (eng. *seed*), stir. *síl*

³⁵⁰ Usp. od drugoga ie. prijevojnoga stupnja, ***d^hoh₁-**, steng. *dón* »činiti« (eng. *do*, njem. *tun*).

§ 75 Odras se ie. *eh₁ u većini jezika poklapa s odrazom ie. *ē, no ipak ne u potpunosti (vidi § 69 npr. za razliku u anatolijskom). Je li u ie. bilo *eh₁ ili *ē utvrđuje se na razne načine. Poznato je u kojim slučajevima najčešće dolazi dugo *ē (vidi § 69). Kako su ti slučajevi poprilično ograničeni, većina odrazâ dugoga ē potječe od ie. *eh₁, a ne od ie. *ē. Često možemo prema drugim oblicima korijena zaključiti da je posrijedi upravo *eh₁, a ne *ē, usp. prema grč. τίθημι oblik θείεις »položaj« (*d^hh₁tis) ⇒ téza. Tu prema grč. odrazu ε u obliku u kojem se očekuje praznina vidimo da je to moralo biti ie. *h₁ između suglasnika (vidi § 76) te da je u prijevornom stupnju *e u ie. u tom korijenu očito bilo *eh₁. Usp. također za korijen *meh₁ (ns)- u praznini grč. μέτρον »mjera« (*mh₁trom, ⇒ mètar).

U bsl. *eh₁ daje *é s akutskom intonacijom (hrv. ˘; sln. ˘ na kraju riječi, ˘ inače; lit. ˘; latv. ˘), za razliku od *ē koje daje *ē s cirkumfleksnom intonacijom (hrv. ˘, sln. ˘, lit. ˘, latv. ˘). Akut u bsl. pravilno nastaje u slogu zatvorenom laringalom. Bsl. akut daje u lit. akut – ˘ (danas silazni a nekoć vjerojatno uzlazni naglasak), a u hrv. kratki silazni naglasak – ˘. Usp. ie. *d^hugh₂tēr > lit. duktė, ie. aor. *wrēksm > hrv. dij. rijēh »rekoh«, ali ie. *meh₁(ns)- > lit. mėnuo, hrv. mjēsēc, ie. *leh₁to- (stir. la(i)the »dan«) > hrv. ljěto.

*eh₂

ie. *sweh₂dus »sladak« > stind. svādúš, grč. dor. áδύς, at. ἡδύς (ἡδονή) »naslada, požuda itd.« ⇒ hedonizam), lat. suāvis (< *swādwis), steng. swōti (eng. sweet, njem. süß), gal. ime Suadrīx, doslovce »slatki kralj« (također i gal. ime Suadgenus, stir. žensko ime Sadb)

ie. *b^heh₂- »govoriti« > stind. sa-bhā »zbor, sabor, skupština«, grč. dor. φᾱμί »kažem«, at. φημί, lat. fāma »glas, priča« (⇒ fāma, fāmōzan), fābula »pripovijest« (⇒ fābula), hrv. bājati (~ bāsna, bājka), steng. bēn »molba« < germ. *bōni-, bóg(i)an »hvaliti se«, arm. bam »velim«, toh. A pā- »prosjačiti«

ie. *peh₂(s)- »pasti (čuvati stoku; hraniti se – za stoku)« > lat. pāscō, stsl. pasti (hrv. pásti, stariji nagl. pāsti), got. fodjan »hraniti« (eng. food »hrana«), het. paḥš-, srir. ás »rast«, toh. A pāsantār »čuvaju«

Ie. *eh₂ u većini jezika daje *ā (u hetitskom je, dakako, uglavnom očuvano kao aḥ). Svako se dugo *ā koje se može rekonstruirati svodi na *eh₂.

U iir. *eh₂ > *ā ostaje *ā i stapa se, dakle, s odrazima drugih ie. dugih samoglasnika (stind. *svādúš*). U lat. također *ā ostaje nepromijenjeno *ā* (*suāuis*) u prvom slogu, kao i u keltskom (stir. *ás*).

U grčkim je dijalektima (primjerice u dorskom) ie. *eh₂ > *ā očuvano kao *ā* (dor. *φαμί*). U atičko-jonskom pak to *ā* dalje prelazi preko međufaze /æ/ u *η* (at. *φημί*) i tako se stapa s odrazom ie. *ē/eh₁. U istočnojonskom taj prijelaz bijaše potpun, dok se u atičkom /æ/, koje se još nije bilo stopilo s *η* od ie. *ē/eh₁, iza glasova *ε*, *ι*, *ρ* vratilo u *ā*, usp. at. *χώρᾱ* »zemlja«, ali hom. (=jonski) *χώρη*. Prijelaz je staroga /ā/ u /ē/ bio poprilično dugotrajan i postupan, a u atičkom su *ā* i *η* u potpunosti stopljeni tek krajem 5. st. pr. K.

U bsl. ie. *eh₂ > *ā ostaje dugo *ā. To je dugo *ā očuvano u latvijskom i staropruskom kao *ā* (u sprus. i ie. *ō/eh₃ također daje *ā* pa se ti odrazi stapaju kao u slav.) i u stsl. kao *a* (gdje se stopilo s odrazom ie. *ō/eh₃ koje je također u slav. dalo *ā > *a*). U litavskom je pak staro *ā prilično kasno, neposredno prije prvih tekstova, promijenjeno u *o* [ō] (to se novo *o* nije stopilo s odrazom staroga *ō/eh₃ jer òno daje *uo* u lit., vidi § 69). Usp. od ie. *steh₂- »stati« > stsl. *stati* (hrv. *stāti*), latv. *stāt*, sprus. *postāt*, ali lit. *stóti*; ie. *meh₂tēr »mati« > stsl. *mati* (hrv. *māti*), latv. *māte*, ali lit. *móté* »žena«. U bsl. opet na laringal ukazuje i prozodija – ie. *eh₂ redovno daje akutirano *á u bsl. (no laringal je, čini se, u nekim položajima i u nekom obliku bio zadržan još nakon raspada bsl. prajezika, vidi § 74 za primjer slav. *kamy*), odnosno lit. *́*, latv. *˘* (uzlazan nagl.) i hrv. *˘* (hrv. *māti*, sln. *māti*, latv. *māte*, lit. *móté*).

U germanskom staro *ā daje *ō kao i u lit. i alb. (got. *fodjan*). Usp. i ie. *meh₂tēr > steng. *módor* (s Vernerovim zakonom od *mātér).

U arm. *ā daje *a* (*bam*). U toh. ie. *eh₂ > *ā daje *ā* (toh. *A pāsantär*), osim u zadnjem slogu gdje daje *o* (ie. *peh₂nts »sav« > toh. AB *po*, grč. *παῖς*).

U alb., kao i u lit. i germ., *ā daje *o* (i stapa se tako s odrazom ie. *ē/eh₁ što također daje *o*), usp. ie. *meh₂tēr »mati« > alb. *motër* »sestra«, ie. *k^weh₂s-l- »kašalj« > alb. *kollë*, hrv. *kāšalj*, steng. *hwósan*.

*eh₃

ie. *deh₃- »dati« > stind. *dāti* »daje«, *dá-dāmi* »dajem« (*dedeh₃mi – prezentska reduplikacija), grč. *δίδωμι* (*dideh₃mi – prezentska reduplikacija), lat. *dōnum* »dar« (⇒ *donácija*), stsl. *dati* (hrv. *dāti*),

lit. *dúoti* (latv. *duôt*, stprus. *dātwei*), stir. *dán* »dar«, het. *dā-ḥḥi* »uzimam« (-*ḥḥi* je nastavak, a ne dio korijena), arm. *tur* »dar«, venet. *zonasto* (< **dōnāsto*)

ie. **ǵneh₃*- »znati« > stind. *jñāyáte* »poznato je« (av. *zān-*, stperz. *dān-*), grč. *γινώσκω*, lat. *co-gnōscō*, stsl. *znati* (hrv. *znāti*), lit. *žinóti* (latv. *zināt*), het. *kanešzi* »priznati«, alb. *njoh*, toh. AB *knān*

ie. **peh₃*- »piti« > stind. *pāti* »pije«, grč. lezbijski *πώνω* »pijem«, lat. *pōtō* »pijančujem«, *pōtiō* »napitak«

Ie. se **eh₃* u načelu odražava jednako kao i ie. **ō* i **oH*. U bsl. na laringal opet upućuje naglasak, usp. hrv. *dāti*, lit. *dúoti* < **deh₃tēy*, ali lit. *sesuō* »sestra« < ie. **swesōr* (stind. *svásā*).

**CHC*

§ 76 Laringali su poseban odraz imali u položaju između samoglasnika. U svim su se jezicima, osim u grč. (i frig.), tu sva tri laringala stopila i daju iste odraze. Laringali u ovom položaju u nekim jezicima često i nestaju, pogotovu u nepočetnom slogu.

**Ch₁C*

ie. **h₂enh₁mos* »dah, duh itd.«, **h₂enh₁*- »disati« > stind. *ániti* »miriše«, grč. *ἀνεμος* »disanje, vjetar«, lat. *animus* »duh« (< **anēmos* < **anamos*, usp. osk. A. *anamúm*)

ie. **ǵenh₁tōr* »rođak, predak« > stind. *janitá*, grč. *γενέτωρ* »otac, pradjed; potomak«, lat. *genitor* »roditelj, otac« (< **genētōr* < **genatōr*), stsl. *zētъ* (hrv. *zět*), lit. *žéntas* (bsl. naglaskom ukazuje na ie. **-enh₁*-), alb. *dhëndër* »zet«

ie. **wemh₁*- »povraćati« > stind. *vamiti* »pòvraćā«, grč. *έμέω* »pòvraćām«, lat. *uomitus* »povraćanje« (< **wematos* < **wematos*), lit. *vémti* (-*ém-* od ie. **-emh₁*-)

**Ch₂C*

ie. **ish₂ros* »svet« > stind. *iširás*, grč. dor. *ιαρός*³⁵¹

ie. **d^hugh₂tēr* »kći« > stind. *duhitá* (av. *dugədar-*), grč. *θυγάτηρ*, stsl. *džšti*, lit. *duktė*, got. *daúhtar*, gal. *duxtir* (u bsl., germ. i kelt.

³⁵¹ Atičko je *ιερός* najvjerojatnije sekundarno (v. Kapović 2003b).

laringal ispada jako rano³⁵²: *d^huktēr < *d^hugtēr < *d^hugh₂tēr), arm. *dustr*

ie. *senh₂- »pobijediti« > stind. *sanitá*, het. *šanḫ-*

*Ch₃C

ie. *h₂erh₃trom »ralo« > stind. *áritram*, grč. *ἄροτρον*, lat. *arātrum* (umj. *arātrum analogijom prema *arāre*, *arātum*), lit. *árklas* (akut ukazuje na laringal u ie.), stir. *arathar*

ie. *dh₃tos »dât« (ptcp. pas. od *deh₃-) > stind. *ditás* »dât«, grč. *δοτός*, lat. *datús*

ie. *ph₃tos »pöpīt« (ptcp. pas. od *peh₃-) > grč. *ποτός* »pitak«

U većini ie. jezika laringal između dvaju suglasnika daje *a* (u stsl. dakako *o*) ili nestaje, ovisno u kojem je slogu (u nepočetnom slogu obično nestaje u germ. i bs.). U iir. laringal u tom položaju daje *i* (katkada nestaje), a u grč. *h₁ > ε³⁵³, *h₂ > *a*, a *h₃ > *o*. Usp. i ie. *ph₂tēr »otac« > stind. *pitá*, *pitar-* (ali Gav. *ptā*, *pitar-*), grč. *πατήρ*, lat. *pater*, got. *fadar*, stir. *ath(a)ir*, arm. *hayr*, toh. B *pācer*. Često se kaže da su laringali u tim položajima bili slogotvorni, no pitanje je jesu li oni doista bili nositelji sloga ili se uz njih izgovaralo kakvo šva, iako to na kraju krajeva i nije toliko bitno.

U stind. se i grč. laringali jednako odražavaju i na kraju riječi, odnosno u položaju *-CH#. Usp. ie. *meǵh₂ »veliko« > ved. *máhi*, grč. *μέγα* (⇒ *mega-*). Zanimljivo je da se u stind. *-h₂ ne odražava sâmo kao *-i* nego i aspirira prethodni okluziv *j < *ǵ u *jh > *h* (vidi § 53). To vidimo i u stind. *sthitás* < ie. *sth₂tos (lat. *status*), stind. *duhitá* < *d^hugh₂tēr, ali ne u *pitá* < *ph₂tēr ili *ditás* < *dh₃tos. No usp. u av. *ptā*, *pitar-*, *fədrōi* i *dugədar-lduyədar-* te ved. *vānitā* »pobjednik«, ali n. *vantāras*, što ukazuje da je laringal katkada vokaliziran, a katkada ne, što je poslije zamučeno analogijama. Ovi nam odrazi možda govore da je u položaju *CHC nefonemsko *ə moglo stajati, ovisno o strukturi sloga, i ispred i iza laringala, no da su naknadno pojedini oblici ujednačeni³⁵⁴.

³⁵² U bs. se vidi da je laringal ispaao jako rano zato što ne djeluje Winterov zakon koji je i sâm jako rana pojava (vidi § 72), a on ne djeluje zato što se je *g nakon ispadanja laringala obezvučilo ispred *t.

³⁵³ Usp. za frig. *deo-* od ie. *d^hh₁s- (grč. *θεός*).

³⁵⁴ Beekes (1988a) misli da je aspiracija potekla iz onih slučajeva kada laringal nije bio vokaliziran. Ipak, pretpostavka da su laringali morali dati ili šva pa *i* u iir., ili aspirirati prethodni suglasnik i nestati, nije nužna ako se pretpostavi nefonemsko, pomoćno šva koje stoji ispred ili iza laringala.

***#HC-**

§ 77 Na početku riječi prije suglasnika laringali nestaju u svim jezicima osim u grčkom, armenskom i frigijskom gdje se vokaliziraju (isto se događa i s *h₁ u het.). Ti se vokalizirani laringali zovu **protetskim vokalima**. Od ovoga treba dakako razlikovati odraz *h₂ i *h₃ kao *h-* u određenim skupinama na početku riječi u hetitskom (vidi § 53). Tu laringali nisu vokalizirani, nego su očuvani. Za het. *h₁C- > aC- vidi § 74.

***#h₁C-**

ie. *h₁senti »jesu« > stind. *sánti*, grč. mik. *e-e-si* /ehensi/ < *ehenti, got. *sind*, het. *ašanzi*

ie. *h₁lewd^h »rasti, rod, narod > slobodan« > stind. *ródhati* »raste« (av. *raoða'ti*), grč. *ἐλεύθερος* »slobodan«, lat. *liber* »slobodan« (⇒ *libèrāl* itd.), stsl. *ljudbje*, lit. *liáudis* »narod, ljudi«, got. *liudan* »rasti«, stvnj. *liut* »ljudi« (njem. *Leute*)

ie. *h₁su- »dobro« > stind. *su-* (av. *hu-*), grč. *év-* (⇒ *eu-tànázija*), stsl. *sъ-* (npr. u *sъdravъ* »zdrav«), lit. *su-*, germ. *su-*, gal/stir. *su-*

***#h₂C-**

ie. *h₂stēr »zvijezda« > stind. *stár-*, grč. *ἀστήρ* (⇒ *asteròid*), lat. *stella* (< *h₂sterleh₂, ⇒ *kon-stelácija*), het. *hašterza*, eng. *star* (njem. *Stern*), arm. *astł*

ie. *h₂weh₁- »puhati; vjetar« > av. *vāta-* »vjetar«, grč. *ἄησι* (< *ἄFησι*) »pūšē«, lat. *uēntus* »vjetar«, stsl. *větrъ*, lit. *vėtra* »bura«, het. *huwanza* »vjetar«

ie. *h₂melg- »musti« > ?stind. *māršti*, *mɣjāti* »obriše, očisti« (av. *marəza'ti* »ödrē«), grč. *ἀμέλω* »muzem«, lat. *mulgeō*, stsl. *mlěsti*, *mlъzъ*, lit. *mélžti*, steng. *melcan* (eng. *milk*, njem. *melken*), stir. *bligim* (< *mligim), alb. *mjel*, toh. AB *malk-*

***#h₃C-**

ie. *h₃neyd-/h₃nid- »koriti; rugati se« > stind. *nidānás* »ukoren«, *nínđati* »kòrī«, grč. *ὄνειδος* »prijekor«, lit. *níedėti*, got. *naiteins* »hula«, arm. *anicem* »kletva«

ie. *h₃b^hel- > grč. *ὀφέλλω* »množim, blagoslovim«, arm. *awelum* »mestī«

ie. ***h₃nomp** »ime« > stind. *náma* (av. *nāma*), grč. *ὄνομα* (⇒ *onomatopéja*), lat. *nōmen* (⇒ *nominàtīv*), het. *lāman* < **nāman*, arm. *anun*, novofrig. *ovoμav*

Kako rekosmo, u svim jezicima laringali nestaju u položaju ***#HC-**, osim u grč., arm. i frig. (te možda u macedonskom³⁵⁵) gdje se oni vokaliziraju (kao i ***h₁-** u hetitskom). U grčkom ***#h₁C-** > *é-*, ***#h₂C-** > *á-*, a ***#h₃C-** > *ó-* kao i u položaju ***CHC** (vidi § 76). U armenskom ***#h₁C-** > *e-* (što sekundarno može dati i *i-*), ***#h₂C-** > *a-*, a ***#h₃C-** > *o-* što uglavnom daje sekundarno *α-* (vjerojatno sàmo u otvorenom slogu). U frigijskom su, kao i u grč. i arm., odrazi također *ε-*, *α-*, *ο-*. Usp. još i ie. ***h₂nēr** »muškarac; sila« > grč. *ἀνήρ*, arm. *air* < **anīr*, frig. *avp*, ali stind. *náras*, osk. *niir* »muškarac«, stsl. *nravь* »narav«, velš. *ner* »junak«, alb. *njeri* itd. Početno ***h₂-** ovdje dokazuju i složenice u iir. koje imaju neočekivanu duljinu: ved. *višvā-nara-* »svih ljudi«, Gav. *kumnā-nar-* »koji ima malo ljudī«. Za protetske vokale usp. još i ie. ***h₁reg^wos** »tama« > grč. *ἔρεβος*, arm. *erek* »večer«, ali stind. *rájas-*, got. *riqis*. U arm. nema protetskoga vokala ispred ***w** (za ***Hy-** u grč. § 57): ie. ***h₂wes-** »boraviti, ostati gdje« > stind. *vásati*, grč. aor. *ἄεσα* < *ἄFεσα* »proboravih«, got. *wisan* (eng. *was* »bio«), het. *huišzi*, srvelš. *gwest* (*gw-* pravilno od ***w-**), arm. *goy* (*g-* pravilno od ***w-**, vidi § 56).

*Pinaultov zakon*³⁵⁶

Pinaultov zakon glasi: u ie. laringali nestaju ispred ***y**. Usp. ie. ***krew_h₂s** »sirovo meso, krv« > stind. *kraviš* »sirovo meso«, grč. *κρέας* »meso« (***h₂** se u slogotvornom položaju odražava očekivano kao *-i-* u stind. i kao *-a-* u grč.). No usporedi stind. *kravyá-*, lit. *kraūjas* »krv« koji ukazuju na ie. ***krewyo-** bez laringala (nema *-i-* u stind., a u lit. je cirkumfleks, a ne akut)³⁵⁷.

³⁵⁵ Usp. ie. ***h₃b^rrūs** »obrva« (s fakultativnim duljenjem u jednosložici, vidi § 90) > stind. *bhrūs* (av. *brvat-*), hrv. *ö-brva* (slav. ***bry**), lit. *bruvis*, steng. *brú* (eng. *brow*), srir. *brúad*, toh. B *pārwāne* (dv.), ali grč. *ὄφρυς*, macedonski N. mn. *ἀβροῦFεγ*.

³⁵⁶ Po suvremenom francuskom indoeuropeistu Georgesu Jean-Marieu Pinaultu (rođen 1955).

³⁵⁷ Izravan se trag ovoga pravila vidi u akcentuaciji nekih slavenskih glagola, usp. od ie. ***melH-** »mljeti« (het. *mallai-*, u het. ***IH** pravilno daje *-ll-*, a ***e** > *a* ispred toga, vidi § 67) > hrv. *mljēti* (stsl. *mlēti*) *s* » kao odrazom akuta, odnosno laringala; usp. lit. *málti*, ali u prezentu *mēljēte s* » koji nije odraz akuta (jer akut kao dugi uzlazni naglasak ne može biti na kratkom *e*) nego ukazuje na staro ***mel-ye-te**, a ne na ***melH-ye-te**. Ovdje dakako ne možemo ulaziti u detalje.

*Kraćenje ie. *VH u italском, keltskom i germanskom*

§ 78 U italском, keltskom i germanskom se u određenim uvjetima kratae dugi samoglasnici nastali od ie. sljedova samoglasnika i laringala (*VH) – točnije bi bilo reći da u tim slučajevima nestaje laringal u dotičnim jezicima (što onda daje kračinu). Npr. ie. *wiHros »muškarac« (stind. *vīrás*, lit. *výras*) > got. *waír*, stir. *fer*, lat. *uir*, ali umbrijski *veir-* (s duljinom); ie. *b^huh₂- »biti, postati« (stind. *bhūtás*, stsl. *byti*) > lat. *futurus* (⇒ *fütūr*), stir. *ro-both*; ie. *g^wi-h₃wos »živ« (stind. *jīvás*, stsl. *živъ*, lit. *gývas*) > got. *qius*, velš. *byw*, osk. A.mn. *bivus*, ali lat. *uīuus*; ie. *suHnus (stind. *sūnūs*, stsl. *synъ*, lit. *sūnùs*) > got. *sunus* (steng. *sunu*, eng. *son*) itd.

Dibo (1961) pokazuje da se u italском i keltskom kraćenje događa sàmo ispred naglaska (usp. odraz *R̥H, vidi § 63), dok duljina ostaje pod naglaskom, a za germanske glagole (Дыбо 2007a) pokazuje da ie. *VHy/VHw u germanskom daje *V̄y/V̄w (dakle dug samoglasnik i obično *w/y) kada srodni glagol u bsl. ima nepomičnu naglasnu paradigmu, ali *V̄yy/V̄ww (kratak samoglasnik i dvostruko *y/w) kada srodni glagol u bsl. ima pomičnu naglasnu paradigmu (tj. ispred pragermanskog naglaska). Dibo to interpretira u okviru svoje hipoteze o praie. kao tonskom jeziku (vidi § 92). Nastanak se dvostrukih *yy i *ww od ie. *Hy i *Hw u germanskom zove *Verschärfung*. Usp. primjere: ie. *keh₂w- »udarati, kovati« > hrv. dij. *kúješ*, latv. *kaūt* (pomična naglasna paradigma) ~ pragerm. *xāwwa- (švedski *hugga* s -gg- od *-ww-, stvnj. *houvan*, steng. *hēawan*), ali *spyeh₂w-/spih₂w- »pljuvati« > hrv. *pljūjēš*, latv. *spļauīt* (nepomična naglasna paradigma) ~ pragerm. *spīwa- (got. *speiwan*, steng/stvnj. *spīwan*) itd.

Dvoglasi

§ 79 U ie. su dvoglase (diftonge) činili spojevi samoglasnikâ *e, *o i *a sa sonantima *y, *w, *m, *n, *l, *r³⁵⁸. Rijetkim dvoglasima s *a- se pridružuju oni s *h₂e-:

*ey *oy *ay/h₂ey
 *ew *ow *aw/h₂ew

³⁵⁸ U lit. se također spojevi samoglasnikâ s *m*, *n*, *l*, *r* smatraju dvoglasima, za razliku od većine drugih jezika gdje se takvi spojevi smatraju običnim slijedom samoglasnika i sonanta. U lit. je status dvoglasa skupine poput *ar* potvrđen time što u slučaju uzlaznoga naglaska, naglasak stoji na drugom dijelu dvoglasa, odnosno na *r*, usp. lit. *gārdas* »ograda, ograđeno mjesto«.

*em	*om	*h ₂ em
*en	*on	*h ₂ en
*el	*ol	*h ₂ el
*er	*or	*h ₂ er

Kako su se odrazi dvoglasâ sa sastavnicama *m, *n, *l, *r uglavnom odražavali kao odrazi pojedinih samoglasnikâ i sonantske sastavnice zasebno, tj. njihovi su odrazi predvidljivi na osnovi odrazâ njihovih sastavnih dijelova (usp. ie. *wert- »vrtjeti« > stind. *várta-te*, lat. *uertō* gdje se ie. *e pravilno odražava kao *a* u stind., *e* u lat., a *r ostaje *r* u obama jezicima – dakle, nema posebna, drugačijega odraza za dvoglas *er u stind. i lat.), ovdje ih nećemo posebno prikazivati (za metatezu likvidâ u slav. vidi § 83). Posebne su odraze u većini ie. jezika imali ie. dvoglasni sa sastavnicama *y i *w pa ćemo ih ovdje i posebno obraditi.

Dvoglasni se *ay i *aw, kao i *a, često javljaju u nekim pučkim i ekspresivnim riječima ili posuđenicama i dijalektalno ograničenim riječima (vidi § 70). Na početku riječi umjesto *ay- i *aw- uvijek stoje *h₂ey- i *h₂ew-. U sredini se pak *-ay- i *-aw- u laringalističkoj interpretaciji obično ne mogu zamijeniti s *h₂ey- i *h₂ew- (jer u ie. nisu bili uobičajeni, a vjerojatno ni dopušteni, slogovi tipa CHVC) nego s *-eh₂i- i *-eh₂u- koji se od *ay- i *aw- razlikuju u načelu sâmo po tome što dobivaju akutsku intonaciju u bsl. (dok *ay- i *aw- daju cirkumfleksnu intonaciju). Isto vrijedi i za *-eh₃i- > *-oy- i *-eh₃u- > *-ow-. Za primjere usp. ie. *peh₃imē/ōn »pastir« > grč. *ποιμήν*, lit. *piemuō* (mlađi naglasak, usp. pridj. *piemeniškas* za akut), ie. *neh₂us »lađa« > stind. *na(v)úš*, grč. *vauš*, lat. *nāuis*, stir. *nau* itd. Kao *oy se odražava dakako i *h₃ey itd.

Važno je također reći da se dvoglasima naravno smatraju sâmo slogovi tipa VR u zatvorenom slogu (u tautosilabičkom položaju³⁵⁹ – odnosno kada se i V i R nalaze u istom slogu). Ako iza VR slijedi opet V (heterosilabički položaj³⁶⁰ – V pripada jednomu, a R drugomu slogu), onda taj slijed uopće ne predstavlja dvoglas nego običan slijed samoglasnika i sonanta te se shodno tomu tako i odražava. Usp. ie. N. mn. *i*-osnove *-eyes > stind. *-ayas* gdje se ie. *ey u heterosilabičkom položaju, dakle onom u kojem *e pripada jednomu, a *y drugomu slogu (*e-yes) pa ne čine dvoglas, odražava kao stind. *ay* (*e > a, *y > y pravilno), a ne kao *e* što je odraz dvoglasa *ey (u tautosilabičkom položaju).

³⁵⁹ Grč. *ταυτό* »isto«.

³⁶⁰ Grč. *ἕτερος* »drugi«.

Odrizi su dvoglasâ u ie. trojaki: mogu ostati nepromijenjenima (ie. *ey > grč. *ει*), mogu se monoftongizirati (ie. *ey > stsl. *i*), što je jako često, ili mogu dati, što je rjeđe, drugi dvoglas (ie. *ew > kelt. *ow). Može se dogoditi i više promjena; tako se u istočnobalt. ie. *ey prvo monoftongizira u *ē pa se ponovno diftongizira u *ie*. U kelt. ie. *ey > *ē što se onda u stir. opet diftongizira u *ía*. Općenito su u jezicima monoftongizacije diftonaga i diftongizacije dugih monoftonaga jako česte promjene. Indoeuropske je dvoglasne najbolje očuvao grčki jezik.

*ey

ie. *deywos »bog« > stind. *devás* »bog« (av. *daēva-* »demon«³⁶¹), lat. *dīuus* »božanski«, stsl. *divii* »divlji« < »božanski«³⁶², lit. *diēvas* »bog«, *deivė* »boginja« (latv. *dievs*, strpus. *deyws*), stnord. *tívar* »bogovi« (< ie. N. mn. *deywōs), gal. *Dēuo-* u imenima (keltib. *Teiuo-* [tēvo]), stir. *día* »bog«

ie. *h₁ey- »ići« > stind. *émi* »idem« (av. *aēti*), grč. *εἴμι* »idem«, lat. *īre* »ići« (< *h₁eysi), stsl. *iti* (< *h₁eytēy), lit. *eīti* »ići« (latv. *iēt*, strpus. *eit*)

ie. *weyd- »vidjeti; znati« > stind. *védate* »zna«, grč. *εἶδov* < *Feīδov* »vidjeh«, lat. *uīsus* »vid«, stsl. *viděti*, lit. *veizdėti* »vidjeti«

§ 80 Ie. je *ey očuvano sâmo u ranom grč., stlat. i u nenaglašenom slogu u lit. U svim je ostalim jezicima promijenjeno, uglavnom monoftongizirano na razne načine.

Kao što *e, *o, *h₂e/a daju u iir. *a, tako i *ey, *oy, *h₂ey/ay daju u iir. *ay. To je *ay očuvano u stperz. kao *ai*, u stind. je odraženo kao *e* (*devás*) koje je uvijek bilo dugo, a u avestičkom kao *aē* u otvorenom (*daēva-*), a kao *ōi* u zatvorenom slogu. Potpuno usporedno tomu, *ew, *ow, *h₂ew/aw daju *aw u iir. što je očuvano u stperz. kao *au*, u stind. daje *o*, a u av. *ao* u otvorenom, odnosno *ōu* u zatvorenom slogu. Monoftongizacija je *ay > e i *aw > o bila dosta kasna u stind. što se vidi i po tome što stind. gramatičari zovu glasove *e* i *o* dvoglasima. Oni su naime po sinkronijskim pojavama u stind. mogli vidjeti da je *e* nastalo od *a + i*, a *o* od *a + u*. Recimo, stind.

³⁶¹ Kada je Zaratustra uveo novu vjeru, stari su iranski bogovi (jednaki onima indijskima) postali demonima, odnosno vrazima. Iz perz. je *div* < *dēu*, ekvivalenta av. *daēva-*, posuđeno tur. *div* što je dalo našu posuđenicu *div*.

³⁶² Za značenjski razvoj usp. latv. *dieva zosis* »divlje guske« (dosl. »božje guske«), *dieva zāles* »korov« (dosl. »božje zelenje«).

je prijevodu $r : ar$ (ie. * r : *er) odgovarao prijevodu $i : e$ (ie. * i : *ey) po čem su gramatičari mogli zaključiti da $a + i > e$.

U najstarijem je grč. ie. *ey očuvano kao dvoglas ϵi što je jasno po pisanju. No u 5. se stoljeću pr. K. to $/ej/$ u atičkom monoftongizira u dugo zatvoreno $/ē/$ iako se i dalje nastavlja pisati kao $\langle \epsilon i \rangle$. Da je to $\langle \epsilon i \rangle$ zapravo bilo $/ē/$, vidi se po tome što òno ne potječe sàmo od ie. *ey, nego nastaje i sekundarno, spajanjem dvaju ϵ , npr. $\lambda \acute{\epsilon} \gamma \epsilon - \epsilon \nu$ /legeen/ > $\lambda \acute{\epsilon} \gamma \epsilon \nu$ /legēn/ »brojiti, čitati«. Usporedno tomu, staro ou < ie. *ow daje $/ō/$, ali se također i dalje nastavlja isto pisati. Grčko se $\langle \epsilon i \rangle$, odnosno zatvoreno $/ē/$, razlikovalo od $\langle \eta \rangle$ (ie. *ē, *eh₁, odnosno otvorenoga $/ā/$). Još kasnije u grčkom, već od 2. st. pr. K., $/ē/$, $/ā/$ > $/ī/$ te se tako stapaju s grčkim \bar{i} (ie. *iH).

U stlat. je ie. *ey bilo očuvano kao ei sve do Plautova i Terencijeva vremena. Nakon toga $/ey/$ daje, najvjerojatnije preko međufaze $/ē/$, dugo $/ī/$ još prije 2. st. pr. K. i tako se stapa s odrazom ie. *iH.

U bsl. je ie. *ey bilo očuvano, a upravo je tako ostalo i u stprus. (*deyws*). U slavenskom je to *ey monoftongizirano u i (stsl. *divii*), a u litavskom je izvorno *ey očuvano u nenaglašenom slogu (*deivē*), dok je u naglašenom slogu *ey monoftongizirano u *ē koje se je poslije opet diftongiziralo u ie . Isto se je dogodilo u latv. – to je bila istočnobaltijska izoglosa (lit. *diēvas*, latv. *dievs*). U lit. se još na nekim primjerima vidi stara razdioba odrazâ ei/ie (*diēvas* : *deivē*), ali je u mnogim slučajevima ona prikrita novijim pojavama; primjerice *eīti* »ići« vjerojatno nastaje od starijega *eiti pa tu ie. *h₁ey- ostaje pravilno očuvano u lit. Kako je naglasak u lit. pomičan, nužno je moralo doći do ujednačavanja; tako je n. *dievaī* nastao analogijom prema N. *diēvas*, dok je N. *veidas* »vid« nastao analogijom prema n. *veidaī* (te vjerojatno prema glagolu *veizdēti*), a N. *ziemà* »zima« prema A. *ziēmq* itd.³⁶³

U germ. je ie. *ey dalo *ī. U gotskom se $/ī/$ po uzoru na grčki (u kojem se je tada $\langle \epsilon i \rangle$ čitalo $/ī/$; vidi gore) pisalo kao $\langle ei \rangle$.

U prakeltskom je fonem *ē praktički bio nestao s obzirom na to da je staro ie. *ē dalo *ī (vidi § 69). Da bi se ta rupa popunila, novo *ē nastaje od ie. *ey. To se prakeltsko *ē u stir. opet diftongizira u $ía$ (*día*), osim ispred palataliziranih suglasnika gdje daje $é$. Odraz se ie. *ey u keltib. piše kao $\langle ei \rangle$ (*Teiuo-*), no čini se da je to u keltib. predstavljalo jednoglas $/ē/$, a poslije $/ī/$ (McCone 1996: 63).

³⁶³ Vidi više u Stang 1966: 52-64.

U praanatolijskom je ie. *ey monoftongizirano u dugo zatvoreno *ē koje valja razlikovati od običnoga *ē < ie. *ē i od *æ < ie. *eh₁ (vidi § 69). U hetitskom su praanat. *ē i *æ stopljeni u /ē/ koje je najvjerojatnije ostalo različito od /ē̄/ iako su se pisali jednako (Melchert 1994: 145). Nako velara /ē̄/ je postajalo /ī/ u het., usp. ie. *key- »ležati« (stind. *śéte*) > anat. *Kē- > het. *kī-*.

U arm. ie. *ey, kao i *oy, biva monoftongizirano u ē. U alb. i toh. ie. *ey daje *i*, usp. alb. geg. *dimën* < ie. *g^heym- (stsl. *zima*).

*oy

ie. *loyk^wos »ostatak« > stind. *ati-rekas*, grč. *λοιπός*, stsl. *lěkz* (hrv. u frazi *ni za lijek*)³⁶⁴, *otlěkz* (< *otlěkz), lit. *laĩkas* »rok« (< »vrijeme koje je još ostalo«), *ātlaiikas* »ostatak«, stvnj. *lēhan* »lěno« (< germ. *layx^wna-)

ie. *woyk- »selo« > stind. *vešas* »seljak«, grč. *oĩkos* < *Foĩkos* »dom« (⇒ *ekonòmija*, *ekològija* itd.), lat. *uĩcus*, lit. *viěš-pats* »gospodin, gospodar« (stprus. A. *wais-pattin* »gospođu«)³⁶⁵

ie. *(H)oynos (ili *h₃eynos) »jedan« > stind. *ėkas* (< *(H)oykos), av. *aēva-* (stperz. *aiva-*), grč. *oĩvos* »jedinica (broj jedan) na kockici«, stlat. *oinos* > klas. lat. *ūnus*, stprus. *ains* (fin. *ainoa* »jedinствен« – posuđeno iz baltijskoga), got. *ains* (eng. *one*, njem. *ein*), stir. *oín*

U iir. *oy > *ay što daje stperz. *ai*, stind. *e*, av. *aē*, *ōi*.

U grč. je ie. *oy očuvano kao *oi* (*oĩvos*).

U stlat. je ie. *oy očuvano kao dvoglas *oi*, no poslije se razvoj zakomplicirao. Stlat. se je *oi* monoftongiziralo u *ū*, osim u sedam riječi gdje je ostalo dvoglasno *oe* [oi], kako se poslije počelo pisati (kao i <ae> za [ay], vidi dolje). To se je /oy/ puno kasnije stopilo s /ē̄/. U svim se riječima u kojima je očuvano *oe* òno nalazi između labijala i dentala što je očito bitno, no nisu točne pretpostavke o semantičkoj motiviranosti riječi koje su očuvale *oe*. To su riječi (Sihler 1995: 54): *proelium* »bitka«, *foedus* »savez« (⇒ *federácija*, usp. stsl. *běda* – oboje od ie. *b^hoyd^h-), *poena* »kazna« (ali *pūniō* »kaznim«, *impūne* »nekažnjeno«), *Poenus* »Pun, Kartažanin« (ali *pūnicus* »punski«), *moenia* »zidine« (da bi se razlikovalo od *mūnia* »službene dužno-

³⁶⁴ Ova riječ *lijek* iz fraze nema veze s riječju *lijek* »ono što liječi«. Ta je riječ psl. posuđena iz germanskoga.

³⁶⁵ U slav. je ovaj korijen posvjedočen sâmo u praznini *wik- > stsl. *vъsk* (štok., čak. *vās*, kajk. *vęs*).

sti«?, ali *mūniō* »zidam«, *foedus* »gadan«, *foeteō* »smrdim«. Osim njih se još javlja koja riječ s *oe* sekundarnoga porijekla. Ie. *oy nakon *w daje *ī* u lat. (*uīcus*), usp. i *uīnum* < *woynom, a isto se događa između *l* i labijala, usp. ie. *kloywo- »obronak, uspon« > lat. *clīuus*, got. *hlaiw* »grob«.

U bsl. se ie. *oy stapa s ie. *h₂ey/ay u *ay (kao što se *o i *h₂e/a stapaju u *a) što je očuvano u stprus. (*ains*). U slav. *ay daje *ě* (stsl. *lěkъ*) koje se od *ě* < *ē razlikuje po tome što jat (*ě*) nastao od *ē uzrokuje prvu, a *ě* od *ay drugu palatalizaciju (vidi § 51). U lit. *ay > *ai* u nenaglašenom slogu (*laiikas* je prema N. mn. *laikai* i prema *aitlaikas*), a u naglašenom slogu daje *ē koje se onda diftongizira u *ie* (*viēš*-).

U gotskom se, kao i u stsl., ie. *oy i *h₂ey/ay stapaju u *ay što je očuvano u gotskom kao *ai* (*ains*).

U keltskom je ie. *oy ostalo očuvano, a to se kelt. *oy odražava kao stir. *oí* (*oín*) [oy]³⁶⁶.

U anatolijskom je ie. *oy bilo očuvano. U hetitskom se òno pak stapa s odrazom anat. *ay/h₂ey i ostaje *ai* ispred dentalâ, a inače se monoftongizira u /ē/ (piše se <e>, <e-e>) i tako stapa s odrazom ie. *ey.

U armenskom ie. *oy, kao i *ey, daje *ē*, a u alb. se ie. *oy stapa s *ay/h₂ey (kao i *o, *h₂e/a; vidi § 68) pa oba odraza daju alb. *e*. Usp. alb. *be* »zakletva« < ie. *b^hoyd^h- (lat. *foedus*, stsl. *běda*). U toh. ie. *oy i *h₂ey/ay daju *e/ai*.

*h₂ey/ay

ie. *h₂eyd^h- »paliti« > stind. *edhas* »drvo za ogrjev« (av. *aēsmā*-), grč. *αἴθω*, lat. *aestus* »vrućina«, lit. *iesmė* »drvo za ogrjev«, stisl. *eldr* »vatra« (< germ. *aydl-), stir. *áed* »vatra«, maced. (Hesihije) *ἄδις*

ie. *kaykos »slijep« > stind. *kekara-* »škiljav, razrok«, lat. *caecus* »slijep«, got. *haihs*, stir. *cáech*

ie. *leh₂iwos »lijev« > grč. *λαιός*, lat. *laevus*, stsl. *lěvъ* (hrv. *lijēv*), lit. *lávėti* »zapetljati, preplesti« (akut ukazuje na laringal)³⁶⁷

³⁶⁶ Stir. se dvoglas /oy/ u današnjim izdanjima stir. tekstova obično piše kao *oí*, no u samim se tekstovima zapravo pisao na više načina (duljina je i inače bila nedosljedno zapisivana u stir.): *óe, oé, oe, ói, oí*.

³⁶⁷ Ali usporedi i *išlavóti* »skretati«.

Ie. *ay u *kaykos očekivano dolazi nakon *k, usp. i ie. *skaywos »lijev« > grč. σκαίος, lat. *scaeuus* (⇒ *Mûcije Scëvola*). I tu bi se, dođuše, *ay moglo zamijeniti s *eh₂i (koje se u sredini riječi, osim intonacije u bsl., odražava jednako kao *ay), ali nemamo razloga rekonstruirati laringal. Na početku je riječi *ay- uvijek *h₂ey-.

U iir. se *h₂ey/ay odražava jednako kao i *ey/oy (stperz. *ai*, stind. *e*, av. *aē*, *ōi*). U grč. je ie. *h₂ey/ay očuvano kao *ai* (αἰϑω).

U lat. je ie. *h₂ey/ay očuvano. U stlat. se ono piše očekivano kao *ai*, a od početka se 2. st. pr. K. počinje pisati kao *ae* (kao i *oi* > *oe*) što zacijelo govori o promjeni u izgovoru (tj. da je drugi dio dvoglasa spušten od [i] prema [e]). Taj je glas svakako ostao dvoglasom tipa /aj̄/ sve do klasičnoga latinskoga u urbanom govoru viših klasa, a još je jedan od dokaza za očuvanje dvoglasa to što je ime *Caesar* u prazapadnogermanski preuzeto kao *kaɪsar- (steng. *cásere*, stvnj. *keisur*, njem. *Kaiser*), a i u onodobnom se grč. piše kao *Kaĩσap*. To ipak nije bogzna kakav dokaz jer ne bi bilo čudno da se imperatorovo ime izgovara arhaično (dakle uzvišeno) ili da se dozna iz javnih proglaša i sl. u kojima će se težiti »učenomu« izgovoru. Čini se da je u lat. već od 2. st. pr. K. postojala težnja da se /aj̄/ monoftongizira što se vidi po pogreškama i zamjenama u pisanju – piše se E umjesto AI ili AE, a grč. se riječ σκήνη »pozornica« piše u lat. kao *scaena* (⇒ *scëna*). Očito su već tada pojedini govornici latinskoga, najvjerojatnije niži slojevi ili dio nižih slojeva, izgovarali /ē/ umjesto /aj̄/. Pa ipak, čini se da govor toga dijela rimskoga društva nije preživio jer se lat. <ae> u romanskim jezicima ne odražava kao /ē/ (što bi bilo očekivano s obzirom na to da je to monoftongizirani diftong), nego kao kratko /e/. Možda je u nadmetanju dviju varijabla prestižni izgovor /aj̄/ potisnuo manje prestižan izgovor /ē/ pa je to /aj̄/ poslije ponovno monoftongizirano, ali ovaj put kao /e/, a ne kao /ē/³⁶⁸.

U bsl. se je odraz ie. *h₂ey/ay stopio s odrazom ie. *oy u bsl. *ay pa to, kako rekosmo, daje stprus. *ai*, lit. *ie* (nagl.), *ai* (nenagl.) i slav. ě.

U germ. se također ie. *h₂ey/ay stapa s *oy u germ. *ay (got. *ai*).

³⁶⁸ Sociolingvistički su takve stvari dobro posvjedočene. Primjerice, početkom je 19. st. u Londonu u nižim slojevima bilo jako prošireno stapanje /w/ i /v/. Danas pak nitko više tako ne govori jer je ta pojava bila tako stigmatizirana da je zatrta i govornici su koji su bili izjednačili ta dva glasa, pod pritiskom drugih, prestižnijih, govornika, ponovno uveli njihovu razliku. U slučaju je engleskoga to dokumentirano, no kod nepisanih ili slabo posvjedočenih jezika takve pojave mogu ostati potpuno nezabilježene. Da je nešto tomu slično bilo posrijedi i u lat., svjedoči Varon koji sredinom 1. st. pr. K. smatra izgovor /ē/ umjesto /aj̄/ dijalektalizmom.

U kelt. je ie. *h₂ey/ay bilo očuvano kao *ay što onda u stir. daje *áe/ái /aj/* (piše se na više načina).

U anat. je *ay bilo očuvano. To je *ay u het., kao i anat. *oy bilo monoftongizirano u /ē/ (koje se piše kao obično *e* ili kao *e-e*) osim ispred dentalâ gdje ostaje *ai*.

U alb. se je ie. *h₂ey/ay odrazilo kao i ie. *oy > alb. *e* (usp. grč. *aiǰ* »koza« i alb. *edh*); u arm. je *ay* očuvano, a u toh. daje *e/ai*.

*ew

ie. *b^hewd^h- »bdjeti, biti budan« > stind. *bódhati* »bdije, čuva«, grč. *πεύθουμαι* »pitam, saznam«, stsl. *bljusti* »gledati, paziti, čuvati«, got. *ana-biudan* »zapovjediti«, *faúr-biudan* »zabraniti« (stisl. *bjó-da*, steng. *béodan*, stvnj. *biotan*; eng. *bid*, njem. *bieten* »nuditi«, eng. *forbid*, njem. *verbieten* »zabraniti«)

ie. *Hyew(g)- »svezati; upregnuti« > av. *yaona-* »posao, zanimanje«, grč. *ζεύχος* »jaram«, stlat. N. mn. IOVXMENTA > lat. *iūmentum* »tegleća marva«, lit. *jáutis* »vol«

ie. *h₁ews- »gorjeti, paliti« > stind. *ošati*, grč. *εύω* »smudim, opalim« (< *éǰhω), lat. *ūrō* »palim«, alb. *ethe* »groznica«

§ 81 Ie. se *ew, *ow i *h₂ew/aw stapaju u *aw u iir. To je očuvano kao *au* u stperz., u stind. daje *o* (*bódhati*), a u av. *ao* u otvorenom (*yaona-*), a *əu* u zatvorenom slogu. Stind. je *o* uvijek dugo s obzirom na to da nastaje od dvoglasa (a i stind. su ga gramatičari i dalje smatrali dvoglasom).

U grčkom je ie. *ew očuvano kao *ev* (*πεύθουμαι*).

U arhajskom je latinskom ie. *ew još možda bilo očuvano kao *eu* (oblik *Leucesie* na spomeniku *Carmen Saliare*), no vrlo se rano *eu* promijenilo u *ou* (ta se promjena bila dogodila već u praitalskom ako je *ew bilo ispred samoglasnika /vidi § 67/, a u lat. se to poopćava i u položaju ispred suglasnika). To se stlat. *ou* oko 200. g. pr. K. monoftongizira u *ū* (usp. stlat. A. *loucom* »šumu« > klas. lat. *lūcum*).

U bsl. ie. *ew daje *yaw u istočnobaltijskom i slavenskom što je odraženo u lit. kao *iau*, a u slav. kao *ju* tj. 'u (u koje jotira prethodni suglasnik), usp. ie. *h₁lewd^h- »slobodan; čovjek« > stsl. *ljudъje*, lit. *liáudis* »narod«, ie. *kewh₁dos > stsl. *čudo*, hrv. *čūdo* (*kuh₁dos > grč. *κῦδος* »slava«). U literaturi se često nalazi tvrdnja da ie. *ew

katkada daje i slav. *u*, lit. *au* umjesto *ju*, *au*³⁶⁹, no u tim je slučajevima najvjerojatnije riječ o drugom prijevodu. Tako bi se stsl. *pljušta*, sln. *pljúča* itd. izvodilo iz ie. *plewty- (grč. *πλεύμων*), a hrv. *plúća*, lit. *plaūčiai*, stprus. *plauti* iz ie. *plowty-. U slavenskom je prijelaz bio *jaw > *jō > *ju* (vidi dolje). Čini se da sâm prijelaz *ew > *yaw nije bio općebaltoslavenski jer su neki dijalekti staropruskoga (kao dijalekat Elbinškoga rječnika) izgleda očuvali ie. *ew, usp. stprus. *peuse* »bor« < ie. *pewk(y)eh₂ (grč. *πέυκη*).

U pragerm. je ie. *ew bilo očuvano. U got. to *ew > *iu* s obzirom na to da *e > *i* (*-biudan*), ali usp. u stvnj. *ew > *eo/io/iu*.

U kelt. *ew prelazi u *ow što se u stir. odražava kao *úa*, osim ako nije ispred velara ili nenaglašeno – u tom se slučaju odražava kao *ó*.

U anatolijskom je ie. *ew monoftongizirano u *ū još u prajeziku. Tako je ostalo i u het.

U albanskom ie. *ew daje *e* (*ethe*), u armenskom *oy* (kao i ie. *ow), a u toharskom *u*.

*ow

ie. *b^howd^heye- »buditi« (kauzativ od *b^hewd^h-, vidi gore) > stind. *bodháyati* »būdī« (av. *baodayēti* »priopćava«), stsl. *buditi*, lit. *baūsti* »zapovjediti«, *báudyti* »pobuđivati« (stprus. *etbaudinnons* »koji se probudio«)

ie. *klownis »bok« > stind. *šróniš* (av. *sraoni-*), lat. *clūnis*, lit. *šlaunìs*, stisl. *hlaun*, velš. *klun*

ie. *Hrowd^hos »crven« > stind. *lohás* »crvenkast« (za *l-* vidi § 55), lat. *rūfus* (posuđenica iz kojeg drugog italiskog jezika zbog *-f-*, usp. umbr. *rufu*), stsl. *rudъ* (hrv. *ródá*), lit. *raūdas*, got. *rauþs* (eng. *red*, njem. *rot*), stir. *rúad* (gal. *Roudus* – osobno ime)

U iir. se ie. *ow odražava kao i ie. *ew (vidi gore).

U najstarijem je grčkom ie. *ow očuvano kao dvoglas *ov*, no u atičkom se u 5. st. pr. K. taj dvoglas već bio monoftongizirao u dugo zatvoreno [ō] (za razliku od ω < ie. *ō/eh₃/oH koji je bio dug i otvoren glas) što se vidi po tome što se o + o u grčkom stežu u *ov* [ō]. Da se to <ou> izgovaralo [ow] ili kao danas [ū], to stezanje ne bi imalo

³⁶⁹ Za kratak pregled različitih mišljenja o tome v. Mihaljević 2002: 153-154.

puno smisla. To je zatvoreno /ō/ u grč. poslije prešlo u /ū/ (kako je u novogrč. koji doduše nema razlikovne duljine).

U stlat. je *ou*, kako rekosmo, očuvano, a poslije se monoftongizira u *ū*.

U bsl. ie. *ow > *aw (usporedno s promjenom *o > *a) i tako se stapa s odrazom ie. *h₂ew/aw. U lit. je i stprus. to *au* očuvano (lit. *baudýti*), dok je u slav. *aw preko međufaze *ō monoftongizirano u *u* (stsl. *buditi*). Po posuđenicama se vidi da je u slav. *aw prvo prešlo u *ō pa tek onda u *u*, usp. od germ. *bōkō (ie. *b^heh₂g/ǵos > lat. *fāgus*) »bukva« > psl. *bōkū (germ. je dočetak *-ō tu zamijenjen slav. *-ū – to nije glasovni razvoj) > stsl. *buky*, germ. *lawka- »lûk« (njem. *Lauch*) > psl. *lawku > *lōku > stsl. *lukъ*. Riječ je *buky* u slav. posuđena još dok su Slaveni imali *ō na mjestu staroga *aw, a riječ *lukъ* prije nje, još dok su Slaveni imali staro *aw očuvano.

U germ. ie. *ow > *aw i tako se stapa s odrazom ie. *h₂ew/aw (stisl. *hlaun*, u got. također *au*).

U kelt. je ie. *ow očuvano (a isto daje i ie. *ew). To keltsko *ow daje u stir., kako rekosmo, *úa/ó*, usp. stir. *gúaire*, av. *gaona-* »dlake«³⁷⁰, lit. *gaūras* »pramen, čuperak« < ie. *gowr-/n- »životinjska dlaka«.

U anat. je *ow bilo očuvano (za razliku od ie. *ew koje je već tada bilo monoftongizirano u *ū). To je anat. *ow očuvano u het. ispred dentalâ, a inače daje *ū* (usp. istovjetan razvoj ie. *oy i *h₂ey/ay).

U alb. je ie. *ow stopljeno s odrazom ie. *h₂ew/aw u *a*, u arm. daje *oy* kao i ie. *ew (usp. arm. *loys* »svjetlo«, stsl. *lučъ* < ie. *lowk-), a u toh., kao i *h₂ew/aw daje *o/au*.

*h₂ew/aw

ie. *h₂ews- »sjajiti > zora, zlato« > grč. *αῦριον* »sutra«³⁷¹, lat. *aurōra* »zora«, *aurum* »zlato« (sabinski *ausum*), stsl. *jutro* (< *ustro), lit. *aušrà* »zora«, *áuksas* »zlato« (stlit. *ausas*), stnord. *austr* »istok« (eng. *east*, njem. *Ost*)³⁷²

³⁷⁰ Iz iranskoga se ova riječ proširila po europskim jezicima, odakle u hrv. *gūnj* »pokri-vač«, eng. *gown* »haljina« itd.

³⁷¹ U jezicima je svijeta prilog »sutra« često izveden od imenice »jutro«, usp. još hrv. *j-ūtro* : *s-ūtra*, lit. *rýtas* : *rytój*, španj. *mañana* »jutro; sutra«, eng. *morning* : *to-morrow*, jap. *asa* : *ashita*, fin. *huomen* (arh.) : *huomenna* itd.

³⁷² Za značenjsku vezu »zora«/»jutro« ~ »istok« usp. i lit. *rýtas* »jutro« : *rytai* »istok«.

ie. ***h₂ews-** »uho« > perz. *hōš*, lat. *auris*, stsl. *uxo*, lit. *ausis* (latv. *àuss*), got. *auso* (eng. *ear*, njem. *Ohr*), stir. *áu, ó*, arm. *unkn*, alb. *ve-sh*³⁷³

ie. ***h₂ewg-** »rasti, povećavati se« > stind. *ójas* »snaga« (av. *aojah-*, *aogah-*), grč. *αῦζω*, lat. *augeō*, lit. *áugti*, got. *aukan*

Svako je *aw- na početku riječi u ie. zapravo *h₂ew-. Malobrojne riječi imaju u sredini upravo *aw; za jednu takvu, ie. **tawros*, posuđenicu iz semitskoga, vidi § 75.

U iir. se *h₂ew/aw odražava jednako kao i ie. *ew i *ow (vidi gore).

U grčkom je očuvano *av* (*αῦζω*).

U latinskom je *au* očuvano, no ono se poput *ae*, također natjecalo s pučkim monoftongiziranim izgovorom *ō* (gdje je umjesto *auris* izgovarano *ōris* itd.). U romanskim je jezicima očuvan odraz i monoftongizirana *ō* i dvoglasa *au*.

U bsl. i germ. se *h₂ew odražava kao i *ow, odnosno stapa se s njim u *aw (vidi gore).

U kelt. *aw ostaje nepromijenjeno, no u stir. se stapa s odrazom kelt. *ow (< ie. *ew, *ow) pa daje u stir. *áu/ó*.

U anat. je *aw očuvano, no u het. se stapa s odrazom anat. *ow (vidi gore). Usp. het. *auli-* »cijev, grlo« prema lit. *aūlas* »košnica« s očuvanjem dvoglasa *au* u het. ispred dentalnoga *l*.

U alb. ie. *h₂ew/aw daje *a* kao i ie. *ow (usp. alb. *thaj* »suh« prema lit. *saūsas*), dok na početku riječi izgleda daje alb. *ve-* (*vesh*). U arm. je *aw* očuvano (kao i *ay* < *h₂ey/ay), a u toh. daje *o/au* kao i ie. *ow.

Ie. dugi dvoglas

§ 82 Ie. su dugi dvoglas, *ēy, *ōy, *ēw, *ōw, bili prilično rijetki; javljali su se samo u jednosložicama (kao *g^wōws »govedo«), na kraju riječi (nastavak *-ōy u nekih imenica) ili stezanjem (D. o-osnova *-ōy < *-o-ey).

Njihov je odraz najjasniji u iir. U iir., kako rekosmo, *ey, *oy, *h₂ey/ay daju *ay (stind. *e*, av. *aē, ōi*), a *ew, *ow, *h₂ew/aw daju *aw (stind. *o*, av. *ao, ōu*). Ie. pak *ēy, *ōy, *eh₂y daju iir. *āy (stind. *ai*,

³⁷³ Usp. i grč. *οῦς*, G. *ὠτός* (⇒ *oto-rinolaringologija*) gdje je N. vjerojatno od *h₂ows- iako neki tu rekonstruiraju, uz *h₂-, i varijantu s *h₃- (vidi Snoj 2003: 797).

av. *āi*), a ie. *ēw, *ōw, *eh₂w daju iir. *āw (stind. *au*, av. *āu*). Usp. od ie. I. mn. *w_lk^wōys »s vukovima« > stind. *vŕkaiš*, av. *vəhrkāiš*, ie. *g^wōws > stind. *gauš*, ali G. *g^wews > stind. *goš*.

U grčkom se dugi dvoglasni uglavnom krata po **Osthoffovu zakonu**³⁷⁴ po kojem se dugi samoglasnici krata ispred *m, *n, *l, *r, *w, *y u zatvorenom slogu. Kako su dugi dvoglasni po definiciji zapravo dugi samoglasnik + *w, *y, logično je da se svaki dugi samoglasnik u zatvorenom slogu u grčkom krati, usp. ie. *g^wōws > grč. *βοῦς* [boʊs] > [bōs], ie. *dyēws »nebo« (stind. *dyauš*) > grč. *Ζεύς*, ie. I. mn. *w_lk^wōys »s vukovima« > grč. *λύκοις* itd. Na kraju se riječi dugi dvoglasni čuvaju, usp. od ie. D. *w_lk^wōy »vuku« > stariji grč. *λύκωι*. Poslije /ōj/ > /ō/ pa se piše -φ s *iota subscriptum*. U bsl. se nedočetnom položaju ie. dugi dvoglasni odražavaju isto kao i kratki, ali valja istaći primjer ie. *h₂ōwyom »jaje« (grč. *ᾠόν*) > stsl. *ja-je* gdje *ō > *a* pravilno, a *w nestaje. Kako se dugi dvoglasni često nalaze upravo u dočetnom slogu u sklonidbi (usp. D. *o*-osnovâ na *-ōy, i. na *-ōys), ovdje ne možemo ulaziti u njihove odraze s obzirom na to da su odrazi na kraju riječi u većini jezika posebni (različiti od odraza u nedočetnom slogu), a i korisnije ih je obrađivati u kontekstu morfologije nego fonologije.

Sažetak razvoja ie. dvoglasâ

Kako glasovne promjene ne valja gledati izolirano nego u okviru sustava, ovdje ćemo sažeti razvoj ie. dvoglasa u pojedinim ie. jezicima.

U stind. svi kratki dvoglasni sa sastavnicom *y daju *e*, a ònī sa sastavnicom *w daju *o*. Ako su dvoglasni dugi, daju u stind. *ai*, odnosno *au*. U avestičkom tomu odgovaraju redom *aē*, odnosno *ōi* (u zatv. slogu), *ao*, odnosno *ōu* (u zatv. slogu), *āi* i *āu*.

U najstarijoj su fazi alfabetskoga grčkoga svi dvoglasni očuvani: *ei*, *oi*, *ai*; *ev*, *ov*, *av*. U antičkom se poslije, u klasično doba, *ei* izgovara kao /ē/, a *ov* kao /ō/.

U nastarijem su lat. svi dvoglasni također očuvani: *ei*, *oi*, *ai*; *eu* (možda), *ou*, *au*. U klasičnom latinskom nemonoftongizirani ostaju samo *oi* > *oe* (rijetko), *ai* > *ae* i *au*, ali, čini se, ne u svim varijantama latinskoga (u nekim su govorima nižih klasa vjerojatno svi dvoglasni bili monoftongizirani). Ostali su se dvoglasni monoftongi-

³⁷⁴ Po njemačkom indoeuropeistu Hermannu Osthoffu (1847-1909).

zirali: *ei* > *ī*, *oi* > *ū* (uglavnom), *eu* rano prelazi u *ou* pa se skupa s njim monoftongizira u *ū*.

U slavenskom su svi dvoglasni monoftongizirani, no prilično kasno: **ey* > *i*, **oy/ay* > *ě*,³⁷⁵ **ew* > *ju*, **ow/aw* > *u*.

U litavskom **ey* > *ie/ei* (nagl./nenagl.), **oy/ay* > *ie/ai*, **ew* > *iau*, **ow/aw* > *au*. Diftonzi ostaju diftonzima, osim onih sa sastavnicom **y* koji se pod naglaskom monoftongiziraju pa ponovno diftongiziraju.

U gotskom se sàmo **ey* monoftongizira u <ei> [ī], a svi ostali ostaju diftonzima: **oy/ay* > *ai*, **ew* > *iu*, **ow/aw* > *au*.

U stir. nepromijenjenima ostaju **oy* > *oi* i **ay* > *ai*. Ie. **ey* daje keltsko **ē* što u stir. daje *ía* ili *é* (ispred palataliziranih suglasnika). Ie. **ew*, **ow*, **h₂ew/aw* daju u stir. *úa*, odnosno *ó* ispred velarâ i u nenaglašenom slogu.

U het. su **ey* i **ew* uvijek monofongizirani u /*ē*/ i *ū*, dok **oy/ay* i **ow/aw* ostaju redom *ai*, *au* ispred dentala, a inače postaju /*ē*/ odn. *ū*.

U armenskom su sàmo **ey* i **oy* monoftongizirani u *ē*, dok ostali ostaju dvoglasima: *ay* i *aw* su očuvani, a **ew/ow* daju *oy*.

U albanskom su svi dvoglasni monoftongizirani: **ey* > *i*, **oy/ay/ew* > *e*, a **ow/aw* > *a*.

U toharskom **ey* > *i*, **ew* > *u*, dok **oy/ay* > *e/ai*, a **ow/aw* > *o/au*.

Metateza likvidâ

§ 83 U slavenskim je jezicima vladao tzv. **zakon otvorenih slogova**, tj. težnja da ne bude zatvorenih slogova (stsl. je doista bio takav, nije uopće imao zatvorenih slogova). Tomu su zakonu među ostalim smetale i skupine **e* i **a* (koje će poslije dati *o* u slav.) s likvidama **l* i **r* (skupine sastavljene od **e* i **a* s nazalima **m* i **n* daju slav. nosne samoglasnike *ę* i *ǫ*, vidi § 54; u zakon se otvorenih slogova uklapaju i monoftongizacija dvoglasâ, otpadanje dočetnih suglasnika – npr. aor. 3. l. jd. *reče* < **reket*, N. jd. *o-osnovâ -z* < **-us* itd., pojednostavljenje nekih suglasničkih skupina u sredini riječi – npr. *tonqti* < **topnqti*, usp. *topiti* itd.). Stoga su te skupine **eRC* i **aRC* (R stoji za **r/l*) morale biti nekako uklonjene u slavenskom, a tâ se promjena različito odigrala u pojedinim slavenskim jezicima.

³⁷⁵ Na kraju je riječi, u ne baš jasnim uvjetima, ie. **oy/ay* moglo u slav. dati i *-i*, usp. N. mn. *všci* od ie. **-oy*, imperativ *psi!* od ie. 2. lica jd. optativa **pek*oys* itd.

Tu promjenu, koja se je dogodila negdje u 8. st., nazivamo metatezom likvida. Slavske su riječi bez metateze likvida zabilježene u inojezičnim izvorima – tako Grk Teofan bilježi slavenska imena *Ἀρδάγαστος* i *Δαργαμηρός* (u stsl. bi ta imena glasila *Radogostъ i *Dragoměrъ). Metatezu likvida vidimo i u brojnim toponimima, lat. *Arba* > hrv. *Răb*, lat. *Albōna* > hrv. *Labin*, lat. *Scardōna* > hrv. *Skràdīn* itd.

U južnoslavenskom samoglasnik i likvida mijenjaju mjesta, a samoglasnik se pritom dulji (*e > *ē > ě, a *a > *ā > a): *al > la, *ar > ra, *el > lě, *er > rě. Usp. psl. *gardu > stsl. *gradъ* (hrv. *grād*), psl. *walti > hrv. *vlāt*, psl. *wermēn > stsl. *vrěmę* (hrv. *vrijéme*), psl. *melko > stsl. *mlěko* (hrv. *mlijéko*). Usp. i lit. *gařdas*, *váltis*, stind. *vártman* »put«, eng. *milk* gdje se vidi VRC u drugim jezicima prema premetnutom RVC u južnoslavenskom.

Na početku se riječi metateza s duljenjem događa u južnim i središnjim slovačkim dijalektima u svim uvjetima (dakle jednako Jslav.), a u ostalim Zslav. i Islav. jezicima sâmo pod akutom, usp. psl. *ařdla > hrv. *rălo*, češ. *rádlo*. Ako slog nije bio akutiran, metateza se u Zslav. i Islav. događala bez duljenja pa *a ostaje kratko i daje o, usp. psl. *âlkuti > hrv. *lâkat*, ali češ. *loket*.

U sredini se riječi pak događa sljedeće: u lehitskim se jezicima (polj., gluž. i dluž.) provodi metateza bez duljenja, usp. polj. *brzeg*, *mleko*, *groch*, *młot* prema hrv. *brijęg*, *mlijéko*, *grăh*, *młat*. U SZ lehitskom (kašupskom, slovinskom, pomoranskom i polapskom) *CarC ostaje nepromijenjeno (bez metateze), *CalC i *CelC daju CloC, a *CerC > CreC (bez duljenja). Usp. polapski *porař* prema hrv. *prâse* i pomoranski *gard* (često u toponimima, npr. *Białogard* i sl.) prema hrv. *grād*. U češ. se i slč. metateza u sredini riječi odvija uz duljenje, kao u Jslav., usp. češ. *młat*, *hrách* s a prema polj. *młot*, *groch* s o. U Islav. se jezicima događa tzv. punoglasje – ondje *CarC > CoroC, *CerC > CereC, a *CalC/CelC > ColoC, usp. rus. *zópod*, *béreg*, *móлот*, *молоκό*. Ondje se zatvoren slog rješava ubacivanjem još jednoga samoglasnika iza likvide. U SZ je lehitskom i Islav. odraz *CelC izjednačen s odrazom *CalC.

Smatramo li metatezu potpunom sâmo ako se odvijala uz istodobno duljenje samoglasnika, ona se je kao takva, dakle, odvila sâmo u Jslav. i dijelu slovačkoga te u nepočetnom položaju u cijeloj češko-slovačkoj skupini. Potpuna je metateza provedena u svim jezicima na početku riječi pod akutskom intonacijom. Pod neakutskom intonacijom na početku riječi nije bilo duljenja samoglasnika

osim u Jslav. i dijelu slovačkoga. U sredini je riječi potpuna meta-teza, osim u Jslav., provedena, kako rekosmo, i u češ.-slč. skupini; u lehitskim je jezicima metateza provedena bez duljenja, a u SZ le-hitskom metateze uopće nije ni bilo kod slogova tipa *CarC (ina-če je provedena nepotpuna metateza – bez duljenja). U Islav. je tu provedeno punoglasje *CVRC > CVRVC. Odraz je kod *1 u SZ lehit-skom i Islav. uvijek »tvrđ«.

Kombinacije samoglasnika i laringala (opći prikaz)

*h ₁ e > *e	*eh ₁ > *ē	*Ho > *o	*ēH > *ē	*Hē > *ē
*h ₂ e > *a	*eh ₂ > *ā	*oH > *ō	*ōH > *ō	*Hō > *ō
*h ₃ e > *o	*eh ₃ > *ō			
*eh ₂ i > *ay	*eh ₃ i > *oy			
*eh ₂ u > *aw	*eh ₃ u > *ow			

Tablica odraza ie. samoglasnikâ

ie.	stind.	av.	grč.	lat.	stsl.	lit.	got.	stir.	het.	arm.	alb.	toh.
*e	a	a	ε	e	e	e	i	e	e/i	e	je/ja	ä
*o	a/ā	a/ā	o	o	o	a	a	o	a	o/a	a	e
*h ₂ e/a	a	a	α	a	o	a	a	a	ḥa	a	a	ā
*ē/eh ₁	ā	ā	η	ē	ě	ė	ē	í	e	i	o	a/e
*ō/eh ₃	ā	ā	ω	ō	a	uo	ō	á	a	u	e	ā
*eh ₂	ā	ā	ā > η	ā	a	o	ō	á	aḥ	a	o	ā
*ey	e	aē/ōi	ει	ī	i	ie/ei	ei	ía/é	e	ē	i	i
*oy	e	aē/ōi	οι	oe/ū	ě	ie/ai	ai	óe	e/ai	ē	e	e/ai
*h ₂ ey/ay	e	aē/ōi	αι	ae	ě	ie/ai	ai	áe	e/ai	ay	e	e/ai
*ew	o	ao/ǝu	ευ	ū	ju	iau	iu	úa/ó	u	oy	e	u
*ow	o	ao/ǝu	ου	ū	u	au	au	úa/ó	u/au	oy	a	o/au
*h ₂ ew/aw	o	ao/ǝu	αυ	au	u	au	au	úa/ó	u/au	aw	a	o/au

INDOEUROPSKA FONOTAKTIKA

§ 84 Fonotaktika nam određenoga jezika govori kako su fonemi, odnosno segmenti u tom jeziku mogli biti raspoređeni i koje su zakonitosti među njima vladale.

Ovdje ćemo ukratko prikazati neka fonotaktička pravila indoeuropskoga prajezika.

Struktura sloga

Slog se sastoji od dvaju osnovnih dijelova – od pristupa i od rime. Tako je u riječi/slogu *bog b-* pristup, a *-og* rima. Rima se sastoji od jezgre (gdje stoji nositelj sloga – slogotvorni element), što je *-o-* u riječi *bog*, i od kode, što je u našem primjeru *-g* (slogovi se s kódom nazivlju zatvorenima). Slog ne mora imati pristupa, kao npr. u riječi *os*, ne mora imati ni kóde, kao u riječi *zlo* (slogovi se bez kode nazivaju otvorenima), a ne mora imati ni pristupa ni kode, kao npr. hrv. veznik *i*.

Struktura sloga ovisi o jeziku, hrvatski primjerice dopušta prilično složene suglasničke skupove u kodi, pa i u pristupu, doduše manje od gruzijskoga, dok mnogi svjetski jezici (kao npr. polinezijski) uopće ne trpe slogove s kodom tj. uvijek imaju otvorene slogove. Strukturu sloga shematski prikazujemo znakovima C (za suglasnike) i V (za samoglasnike), pa je otvoreni slog CV, zatvoreni CVC, slog bez pristupa VC, slog sa složenim pristupom i kodom CCVCC itd.

Za indoeuropski je prajezik tipična struktura sloga CVC (koja je mogla biti i složenijom – npr. CCVCC). Za razliku od hrvatskoga u kojem slog može bez problema biti bez pristupa (npr. *os*), u indoeuropskom su slogovi bez pristupa u načelu bili nemogući. Dakle, za nj su bili tipični slogovi tipa **bher-* »nositi« ili **pekw-* »peći«.

Svi indoeuropski korijeni koji su se nekoć rekonstruirali s početnim samoglasnikom, zapravo počinju laringalom; tako stind. *ásmā*, lit. akmuō nije u ie. **a₁kmōn* nego **h₂e₁kmōn* itd. Svako je početno **a-* zapravo **h₂e-*, početno je **o-* **h₃e-* ili **Ho-*, a početno **e-* u načelu **h₁e-*.

Katkada se to **h₁e-* umjesto **e-* može i dokazati; primjerice sasvim je sigurno da je ie. bilo **h₁esti* »jest«, a ne ***esti* zato što je

laringal vokaliziran u množini u grčkom (*h₁ste > *έστε* »jeste«³⁷⁶) i u hetitskom (*h₁sonti > *ašanzi*), a i po ved. participu *ásat-* < *h₁snt- (vidi § 74). Ako ga je bilo u množini, morao je ondje biti i u jednini. Za primjere poput *h₁ekwos »konj« umjesto *ekwos ne možemo strogo dokazati da je tu bio *h₁- na početku, ali s obzirom na to da inače nema ie. riječi koje bi počinjale samoglasnikom, čini se razumnim rekonstruirati *h₁- i ovdje³⁷⁷. Postoje još dvije skupine svojevrsnih iznimaka od ovoga pravila. Katkad se tvrdi da su zamjenice mogle počinjati samoglasnikom, primjerice ie. *i- »onaj« (lat. *is*, stsl. *i-že*) ili *e^g »ja« (stlit. *eš*), a ne *h₁e^g, ali i tu je u načelu uvijek moguće rekonstruirati početni laringal³⁷⁸. Isto tako, riječi su mogle početi slogovnim sonantom (*m-, *n-, *l-, *r-, *i-, *u-), npr. *ish₂ros »svet« (stind. *iširás*) ili *n^{gnis} »oganj« (stsl. *ognb*, lat. *ignis*) iako je i u većini takvih slučajeva moguće rekonstruirati laringal na početku (npr. *Hish₂ros umjesto *ish₂ros).

Svaki je ie. korijenski morfem u načelu imao i kodu (dakle slog je morao biti zatvoren), npr. *b^{her}- »nosim«. Korijenski morfemi koji su prije bili rekonstruirani bez kode, zapravo su svi imali završni laringal; tako je staro *d^{hē}- »staviti« (stsl. *děti*, hrv. *djěti*) s prividnim otvorenim slogom zapravo bilo u ie. *d^{he}h₁-. Morfemi su se, odnosno slogovi, bez kode i pristupa javljali primjerice u gramatičkim nastavcima (npr. *-mi, nastavak 1. l. jd. prezenta atematskih glagola, stsl. *-mb*, stind. *-mi* ili *-i, nastavak za L. jd.), a u korijenskim morfemima kod zamjenica koje su mogle imati strukturu CV (primjerice ie. *to- »to«, stsl. *to*), pa čak i sàmo V (vidi gore).

Kao što rekosmo, u ie. su svi slogovi imali strukturu *CVC, *CV-CC, *CCVC ili *CCVCC uz moguće dodatno *s u svim položajima, npr. *sCCVCC itd.³⁷⁹ No unutar korijenskih morfema u ie. prajezi nisu bile moguće sve kombinacije okluziva, kako se čini. Nemoгуće su bile kombinacije aspiriranih i bezvučnih okluziva (dakle nije moglo biti korijena poput *ped^h- ili *g^{het}-), dvaju zvučnih okluziva (dakle nije moglo biti korijena kao *ged-) i dvaju istih okluziva (dakle nije bilo korijena tipa *kek- ili *tet-) iako ta pravila nisu be-

³⁷⁶ To doduše nije uvjerljivo jer bi moglo biti i analogijom prema jednini.

³⁷⁷ Dakako, to je u načelu stvar pristupa. Posve je opravdano i ne rekonstruirati laringale u slučajevima kada im nema izravnih tragova.

³⁷⁸ Pretpostavlja se da su zamjenice iznimne zato što su iznimne i u drugim slučajevima, primjerice mogu imati slogove tipa CV, dakle bez kode, čega kod drugih korijenskih morfema nema.

³⁷⁹ Kao poseban izvanslogovni element *s se moglo pojavljivati kao dodatan glas u suglasničkoj skupini na bilo kojem mjestu u ie. slogu, osim u jezgri (Matasović 1997a: 114). Tako je i u hrv. gdje su dopušteni pristupi od okluziva i sonanta (npr. *kröv*), a pred takve se skupove može pridodati sàmo s- (npr. *skrövīšte*).

ziznimna. Iznimke su od posljednjega ekspresivne riječi, vjerojatno iz pučkoga jezika, kao što je *kaykos »slijep« (koja je ionako neobična zbog rijetkoga *ay) ili *kark(r)- »rak« (stind. *karkaṭas*, grč. *καρκίνος* (⇒ *karcinōm*), lat. *cancer* < *karkros (disimilacija)³⁸⁰ itd. Kombinacija je dvaju aspiriranih okluziva u korijenu bila moguća u ie., za razliku od grč. i iir. gdje su takve kombinacije uklonjene Grassmannovim zakonom (vidi § 45).

Pristup sloga

§ 85 Slogovi su (a time i riječi) u ie. mogle početi bilo kojim suglasnikom, osim *r (Matasović 1992). To se vidi po tome što sve riječi koje u ie. jezicima počinju s *r*-, ako su posvjedočene u grčkom, imaju ondje protetski vokal ispred toga /r/ nastao od ie. laringala, usp. stind. *rudhirás*, lat. *ruber* i stsl. *rōdrō* prema grč. *ῥυθρός*, a od ie. *h₁rud^hros »crven«. Dakle, sve su riječi, koje u ie. prividno počinju s *r*-, imale zapravo laringal na početku (*Hr-) – vidi i § 54. U ie. su na početku sloga dolazile u obzir sve kombinacije okluzivâ i sonanata osim ako su dotični okluzivi i sonanti bili homorganski (tako je primjerice bila nedopuštena kombinacija usnenih okluziva i sonanta) tj. nisu bili dopušteni skupovi: **pm-, **bm-, **b^hm- te *tn-, *dn- i *d^hn-. Pristupi su sa *s i sonantima također bili uobičajeni (ie. *srew- »teći« > stind. *srávati*, stsl. *struja*, grč. *ῥέω*), a *s- se moglo predmetnuti, kao i u hrvatskom, i ispred skupine okluziva i sonanta (ie. *streb^h- »okretati« > grč. *στροφή*). Što se tiče skupova koji se sastoje od dvaju sonanata, malo ih je bilo moguće – sâmo *wl- i *wr- (npr. *wrotom »zapovijed« > stind. *vratám*, stsl. *rota*) te *ml- (npr. *mlewH- »govoriti« > stind. *braviti*, češ. *mluviti*)³⁸¹. U ie., izgleda, nije bilo suglasničkih skupina sonanata i laringala u pristupu sloga (vidi § 70 ipak za moguće *nh₂es- itd.), ni sonanata i drugih suglasnika (kad bi se sonant našao ispred suglasnika, postao bi automatski slogotvoran, npr. *ṅgnis »oganj«, pa nikako nije moglo doći do suglasničke skupine s početnim sonantom). Početne su skupine laringalâ i sonanata bile prilično česte što je jasno po odrazima dotičnih laringala kao protetskih vokala u grč. i arm. (vidi § 76). Skupine su laringalâ i okluzivâ u pristupu bile puno rjeđe, ali također moguće (ie. *h₂kows- »čuti« > grč. *ἀκούω*, got. *hausjan*), kao i početno *Hs- (*h₁su- »dobro« > grč. *ἔν-*, stind. *su-*). Nasuprot tomu, početne su skupine okluzivâ i laringala i *s i la-

³⁸⁰ S dotičnim je riječima povezana i hrv. riječ *rāk*, jamačno od *kark- > *ark- (disimilacijom), ali akut u riječi nije jasan.

³⁸¹ Za druge moguće početne pristupe od dvaju sonanata vidi Matasović 1997b.

ringala, izgleda, bile nedopuštene. U tim se slučajevima, izgleda, događala metateza laringala (vidi § 88)³⁸². Čini se da su pristupi s dvama okluzivima bili nedopušteni te da su primjeri s takvim pristupom u ie. jezicima sekundarni, usp. prema ie. *petr- »pero« u stind. *pátra-*, u lat. *penna* < *petn-, u stsl. *pero*, ali u grč. *περόν* s početnim *pt- kojega nema u drugim jezicima (Matasović 1997b: 174). Za početne skupine dentalnih i velarnih te velarnih i dentalnih okluziva vidi § 87. Neki primjeri upućuju da je pristup početnoga okluziva i *s bio moguć, usp. ie. *kes- »grepsti, češati« (stsl. *česati*, luv. *kiš-* »počešljati«), u praznini *ks- (stind. *kšnáuti* »brūsī, struže«, grč. *ξέω* »strugati«, *ξάίω* »grepsti«). Početni su pristupi triju suglasnika bili jako rijetki, jedan je od rijetkih primjera ie. *h₂stēr »zvijezda« (grč. *ἀστὴρ*, lat. *stella*, het. *hašterza*)³⁸³.

Jezgra sloga

§ 86 U ie. su osim samoglasnika (*e, *o, *ē, *ō, *a) i dvoglasa (*ey, *oy, *ay, *ew, *ow, *aw) u jezgri sloga mogli stajati i sonanti *m, *n, *l, *r, *y, *w koje, kada su slogotvorni, odnosno u jezgri, pišemo kao *m̥, *n̥, *l̥, *r̥, *i, *u (vidi § 54). Kada bi se laringal našao između dvaju suglasnika, kao npr. u *ph₂tēr »otac«, tu se zapravo najvjerojatnije umetalo ispred njega pomoćno nefonemsko šva pa je ta riječ zapravo glasila *pəh₂tēr. U nekim se primjerima šva, izgleda, iz nekoga razloga umetalo nakon laringala, ako je suditi po aspiraciji u stind., usp. *sth₂tos tj. *sth₂ətos > stind. *sthitás* (prema *pitá* s *p-* a ne s *ph-*). Šva se vjerojatno umetalo i kada bi se dogodio nedopušten skup dvaju okluziva, usp. od ie. *k^wetwor- »četiri« (stind. *catváras*, stsl. *četyre*) prazninu *k^wtwor- (zapravo *k^wətwor-) posvjedočenu u lat. *quattuor*³⁸⁴. Takvo nefonemsko umetnuto šva (koje se u većini jezika odražava kao *a*, a ne može se isključiti ni da je u ie. prajeziku to zapravo bilo *a, a ne šva) možda objašnjava i neke prividne slučajeve ie. *a (vidi § 70).

³⁸² Valja napomenuti da je u slučajevima poput ie. *dh₃tos »dat« (stind. *ditás*) laringal bio u tzv. »slogotvornom položaju« te da nije činio suglasnički skup s početnim okluzivom nego da je vjerojatno uza se imao pomoćni nefonemski samoglasnik radi lakšega izgovora (vjerojatno šva), vidi § 86.

³⁸³ Moguće je da se je u nekim takvim skupinama također zapravo umetalo nefonemsko šva (Matasović 1997b: 175), tj. da je početni laringal bio »slogotvoran« (ali je svejedno vokaliziran samo u grčkom).

³⁸⁴ Matasović 1997a: 75-76, Matasović 1997b: 175-176.

Koda sloga

Govoreći o mogućim suglasničkim skupinama u kodi sloga, uglavnom je riječ o suglasničkim skupinama koje su mogle doći na kraju riječi. Dopuštene je suglasničke skupine na kraju riječi katkada zahtjevno odrediti jer su se često mijenjale u jezicima potomcima pa je teško reći je li se koja promjena već dogodila u ie. prajeziku ili tek nakon njega u zasebnim jezicima potomcima. Od suglasničkih se skupina na kraju riječi, odnosno u kodi sloga, u ie. prajeziku javljaju: *s + okluziv (ie. *h₁est »jest«, 3. l. jd. injunktiva – neodređenoga glagolskoga vremena), okluziv + *s (ie. *pōds »noga«, dva okluziva + *s (ie. *nok^wts »noć« > lat. *nox*, *noctis*, G. jd. *nek^wts > het. *nekuz*), okluziv + *s + okluziv (ie. *Hyēwgst »upregnu«, 3. l. jd. korijenskoga aorista), rijetko sonant + *s (G. jd. *h₃ŋmens »ime-na« > stir. *anmae*), sonant + okluziv (nastavak 3. l. jd. tematskoga aorista *-ont), sonant + okluziv + *s (nastavak participa prezenta aktivnoga *-onts), laringal + *s (*muHs »miš« > lat. *mūs*) i laringal + okluziv (*deh₃t »dāde«, 3. l. jd. korijenskoga aor., stind. *adāt*). Kombinacije su laringala i suglasnika u kodi jasno razriješene nestajanjem laringala uz duljenje prethodnoga suglasnika. U skupinama je suglasnikâ i laringalâ na kraju riječi jamačno umetano nefonemsko epentetsko *ə, npr. ie. *meǵh₂ »veliko« (sr. r.) tj. *meǵh₂ə (šva na kraju s obzirom na aspiraciju u stind.) > stind. *māhi*, grč. *μέγα* (vidi § 76). Skupine su sonanata i *s, poput gore navedena primjera, bile rijetke i sekundarne jer su predie. skupine *-VRS davale *-V:R, odnosno dočetno se *-s gubilo uz duljenje u naknadu samoglasnika ispred sonanta, usp. *ph₂ters > *ph₂tēr »otac«, *h₂eǵmons > *h₂eǵmōn »kamen« itd.

FONOLOŠKA PRAVILA U IE. PRAJEZIKU

Umetanje *s između dentala

§ 87 U ie. se između dvaju dentalnih okluziva, koji bi se našli zajedno (u načelu *-tt- ili *-dt-), umetalo *s. To se *-tst- zatim različito razvijalo u pojedinim jezicima. Najpoznatiji je primjer ie. *widtos »viđen« (pasivni particip od *weyd- »vidjeti«). Zapravo je *widtos bilo *witstos (< *widstos) što se odrazilo kao stind. *vittás* (av. *vistō* »znan«), grč. *ιστός*, lat. *uīsus* (s mlađom, analogijskom duljinom), stsl. *věstъ* (s mlađim -ě-), got. *-wiss* (stvnj. *gi-wiss* »određen«), stir. *fess*. Kao što se vidi, u iir. je *-tst- bilo očuvano, ali je u stind. pojednostavljeno u *-tt-*, u av. u *-st-*; *-tst- je dalo *-st-* i u slav.

i grč., dok je u ital., kelt. i germ. *-tst- dalo *-ss-. Zanimljivo je da je ovo pravilo još živo u hrvatskom i ostalim slavenskim jezicima, gdje se svako -tt- i -dt- na granici morfema mijenja u -st- (usp. hrv. *bòd-em*, ali *bòs-ti*).

Ie. alofoni *p, *ð i *ð^h

Ako bi se u kasnom ie. (nakon odcijepljenja anatolijskoga) na početku sloga našli dentalni i velarni okluziv, dogodila bi se metateza (TK > KT) – zamijenili bi mjesta. U tako bi se dobivenu suglasničkom skupu, sada, velara i dentala, kao i u izvornom skupu velara i dentala koji nije nastao metatezom, događala još jedna promjena. Kako u pristupu sloga nisu mogla stajati dva okluziva (vidi § 85), to je izbjegavano tako što je drugi okluziv u skupini, tj. dentalni okluziv, postajao frikativom, pa je *t tu postajalo *p, *d je postajalo *ð, a vjerojatno i *d^h > *ð^h. Kako su ti frikativi *p, *ð i *ð^h bili fonološki predvidljivi, odnosno nisu bili fonemi nego sàmo alofoni običnih dentalnih okluziva, u rekonstrukciji se obično njihov izgovor ne bilježi posebno. Riječ je *d^héǵ^hōm »zemlja« posvjedočena u het. *tēkan*. G. je jd. dotične riječi imao korijen u praznini i glasio je *d^héǵ^hmos (usp. het. *takn-* u kosim padežima bez premetanja dentala i velara), što je, kako rekosmo, pravilno postajalo *ǵ^hd^hmos, odnosno *ǵ^hð^hmos. To *ǵ^hð^hm- je posvjedočeno u stind. *kšām* i grč. *χθών* (oboje od *ǵ^hd^hmōn što je mlađi oblik, stvoren analogijom prema G. jd., umjesto starijega *d^héǵ^hōm). Usporedi također i lat. *humus* < *hsomos. Usp. također i ie. *h₂r̥tkos (het. *hartaggaš* /*hartkas*/ bez premetanja) > *h₂r̥ktoš tj. *h₂r̥k̥poš > lat. *ursus* (< *orksos), grč. *ἄρκτος*, stind. *ʹrkšas*, lit. *irštva* »medvjedi brlog«. Kako je očito prema ovim primjerima, u grčkom su odrazi interdentalnih frikativa jednaki odrazima običnih dentalnih okluziva, u stind. su skupine *KT (velar + dental tj. interdentalni frikativ) odražene uvijek kao *kš-*, dok u lat. interdentalni frikativi daju *s*.

Sieversov zakon³⁸⁵

§ 88 Sieversovim zakonom zovemo sinkronijsko pravilo u ie. prajeziku po kojem su se *y i *w iza dva suglasnika ili iza dugoga samoglasnika i suglasnika u sredini riječi, te iza suglasnika na početku riječi u jednosložicama ostvarivali kao *iy i *uw:

-VCyV-, ali -V:CiyV- i -VCCiyV-

³⁸⁵ Po njemačkom lingvistu Eduardu Sieversu (1850-1930).

Odrzi su ovoga zakona jasni u indoiranskom i germanskom. U staroindijskom, primjerice, vidimo da se nastavak dativa množine *-bhyas* < **b^hyo*s iza sloga s dugim samoglasnikom ili iza dva suglasnika zapravo ostvaruje kao *-bhias* < **b^hiyos*, dok se u gotskom prezentski sufiks **-ye-* normalno odražava kao *-ji-*, a iza sloga s dugim samoglasnikom ili iza dva suglasnika daje *-ei-* [ī] < **-ii-* < **-iyi-* < **-iye-*. U pojedinim su se jezicima mogle uopćiti pojedine varijante. Usp. ie. korijen **derw-* »drvo« s prijevornim varijantama: stind. *darva-* »(drvena) zaimača«, **dru-* > stind. *drumás* »drvo« itd., te s poopćenom sieversovskom varijantom **druw-* (umjesto **dr̥w-*) u slavenskom **drъvo* (hrv. *drvo*).

Metateza laringala

Ako se u ie. prajeziku na početku riječi našao neki suglasnik iza kojega su bili laringal i (slogotvorni) sonant, dolazilo je do metateze laringala, tj. laringal i sonant bi mijenjali mjesta (CH̥- > C̥H-). Usp. korijen **peh₃-* »piti« (> lat. *pōtō* »pijančujem«) i stsl. *piti* (hrv. *piti*) od ie. **pih₃-*, što nastaje metatezom laringala od **ph₃i-* što je prijevorna praznina od proširena korijena **peh₃y-*.

Bartholomaeov zakon³⁸⁶

§ 89 Bartholomaeov zakon djeluje kao sinkronijsko pravilo u sanskrtu, a najvjerojatnije je zapravo djelovao još u ie. prajeziku iako su njegovi tragovi u drugim jezicima jako oskudni (uglavnom su uklonjeni analogijom). Zakon glasi: ako se aspirirani okluziv nađe ispred neaspiriranoga, aspiracija se premješta na drugi okluziv (prije toga neaspiriran). Dakle, drugi okluziv postaje aspiriran, a prvi se deaspirira. Tako, primjerice, od **-d^ht-* dobivamo **-dd^h-*. Tu se opet pokazuje zvučna narav aspiriranih okluziva u ie. jer deaspirirani okluziv ostaje zvučan, a bezvučni okluziv postaje (fonetski) zvučan dobivši aspiriranost. Kada od stind. korijena *budh-* »buditi« < ie. **b^hud^h-* (~ stsl. *bъděti* > hrv. *bdjěti*) tvorimo pasivni particip sufiksom *-ta-* < ie. **-to-* (~ usp. hrv. *-t* u *üzēt*), od *budhta-* dobivamo pravilno *buddha-* »probuđen« (⇒ *Buddha*). Kada se aspiracija u skr. seli na *t* (bezvučni okluziv) ono postaje *dh* (dakle zvučni aspirirani okluziv) zato što ie. aspirirani okluzivi daju skr. zvučne aspirirane okluzive.

³⁸⁶ Prema njemačkom indoeuropeistu Christianu Bartholomaeu (1855-1925) koji ga je otkrio 1882.

Stangov zakon³⁸⁷

U ie. su laringali i sonanti *w i *y ispadali u zadnjem slogu ispred nazala uz kompenzatorno duljenje prethodnoga samoglasnika. Usp. ie. *g^wōws »govedo« (stind. *gauš*), ali akuzativ *g^wōm (stind. *gām*) od starijega *g^wowm³⁸⁸. U akuzativu jednine *eh*₂-osnova također *-eh₂m > *-ām. Da je laringal ondje nestao još u ie. prajeziku, jasno je po baltoslavenskom, gdje je akuzativni nastavak (primjerice litavski -a) cirkumflektiran (da je laringal bio očuvan, očekivao bi se akutiran nastavak).

Duljenje u jednosložicama

§ 90 U ie. su se prajeziku jednosložne riječi (osobne zamjenice, priloz i čestice) mogle fonetski produžiti. Tako su nastajali ne samo fonetski dugi *ē i *ō nego i dugo *ī i *ū nelaringalnoga porijekla. Duljenjem se u jednosložicama objašnjavaju primjeri poput ie. *tu/tū »ti« (latvijski *tu*, grč. dor. *tú*, ali lat. *tū*, stsl. *ty*, lit. *tū*, stir. *tú*, alb. *ti*), ie. *ne/nē »ne« (stind. *ná*, stsl. *ne*, lat. *ne-que*, got. *ni-h*, ali lat. *nē*, stir. *ní*, got. *ne*, stsl. *ně*) ili *nu/nū »sada« (stind. *nú*, grč. *vv*, lat. *nu-nc*, het. *nu*, stir. *nu*, *no*, ali stind. *nū*, grč. *vūv*, stsl. *ny-ně*, lit. *nū*). Tu se duljina ne može objasniti laringalom zbog postojanja kratkih varijanata. Kako ovdje, dakle, nema smisla rekonstruirati kakvo *tuH, *neH ili *nuH, bit će da su te riječi izvorno imale kratko *u koje je onda moglo biti fonetski, no ne i fonološki, produženo, što nije tipološki neobično u jednosložicama. Duljenje je u jednosložicama bilo sporadično, tj. nije se događalo uvijek. U jednosložnim je imenicama tipa *pōds »noga« duljina uvijek postojana, tj. nema kolebanja tipa *ne/nē koje bi ukazivalo na sekundarno fonetsko duljenje u jednosložicama. Zanimljivo je da se čini da obična prijevorna duljina u baltoslavenskom daje cirkumfleksnu intonaciju, dok duljina nastala duljenjem u jednosložicama daje akutsku intonaciju (usp. hrv. *ně*- < starije *njě*- u *njětko*, *njěšto* itd. od ie. *nē). Više o duljenju u jednosložicama vidi u Kapović 2006.

PRIJEVOJ

§ 91 Prijevom nazivamo pravilnu, morfološki uvjetovanu smjenu samoglasnika u ie. morfemima. Prijevorno se smjenjuju svi ie. samoglasnici (tj. *e, *o, *ē i *ō). Postoje: punina *e, punina *o, dulji-

³⁸⁷ Prema norveškom baltoslavistu Christianu Stangu (1900-1977).

³⁸⁸ Ali usp. npr. *newn »devet« (stind. *náva*, grč. *évvéa*).

na *ē, duljina *ō i praznina *Ø, tj. odsutnost samoglasnika. Ako se u korijenu nalazio sonant, on je u prijevornoj praznini postajao slogotvornim (primjerice – *ey, *oy, *ēy, *ōy i praznina *i). Usp. od ie. *steyg^h- »koračati, hodati« lit. *steĩgti*, od *stoyg^h- latv. *staiġa*, a od *stigh^h- stsl. *stbza*. Klasičan je primjer grč. *πάτερ!* »oče« < *ph₂ter!, *ἄπατορ!* »sirotane« (»koji nema oca«) < *ḡph₂tor!, *πατήρ* »otac« < *ph₂tēr, *ἀπάτωρ* »sirotan« < *ḡph₂tōr, *πατρός* »oca« < *ph₂tros. Prijevoroj je vezan uz pojedine morfološke kategorije – tako se prijevorojni stupanj *e javlja u indikativu prezenta, prijevorojni stupanj *o u perfektu, prijevorojni stupanje *ē u sigmatskom aoristu, praznina u participu itd. Stoga se prijevoroj mora proučavati u vezi s morfoloġijom.

INDOEUROPSKI NAGLASAK

§ 92 Indoeuropski se jezici po naglasku dijele na ònē koji imaju slobodan naglasak i na ònē koji imaju vezan naglasak. Slobodan naglasak, ili njegove tragove, kao nasljeđe iz praie., čuvaju vedski (od suvremenih iir. jezika, prema nekima, pašto tj. afganski), grčki, germanski (Vernerov zakon, vidi § 40), baltoslavenski i anatolijski (tragovi u vokalizmu).

Vedski je imao slobodan naglasak, usp. ved. *návas* »nov«, ali *yugám* »jaram«, koji se je u paradigmi mogao i mijenjati; usp. *pát* »noga«, G. *padás*, ali A. *pádam*. Inače je naglasak u deklinaciji uglavnom na istom mjestu – usp. N. *vḡkas* »vuk«, G. *vḡkasya*, N. mn. *vḡkās* (baritona – naglasak na prvom slogu), ili *sūnúš* »sin«, G. *sūnóš*, N. mn. *sūnávás* (oksitona – naglasak na zadnjem slogu). Tradicionalno se smatra da je vedski naglasak najarhaičniji. Za razliku od vedskoga, u avestičkom naglasak nije zapisan, ali znamo da je i ondje do nekoga doba bio očuvan slobodan naglasak. U avestičkom se *r obezvučuje (tj. daje -hr-) ispred bezvučnih okluziva nakon naglaska – ako naglasak nije bio na slogu ispred, *r se ne obezvučuje. Usp. av. *vəhrka-* »vuk« s obezvučenjem prema ved. *vḡkas*, grč. *λύκος*, ali av. *mərəta-* bez obezvučenja prema ved. *mṛtás*, grč. *βροτός* »smrtan«.

Grčki također ima slobodno mjesto naglaska, ali naglasak može biti najdalje na trećem slogu od kraja (ako je zadnji slog dug, onda na drugom od kraja), usp. grč. *véos* »nov«, *ζυγόν* »jaram«. Kao u vedskom, u nekim je paradigmama naglasak bio pomičan, usp. N. *poḡs* »noga«, G. *podós*, A. *póda*, ali je inače bio na istom mjestu – N. *λύκος* »vuk«, G. *λύκου*, N. mn. *λύκοι* (baritona), ili N. *θεός* »bog«, G. *θεοῦ*, N. mn. *θεοί* (oksitona). Glagolski je grčki naglasak

irelevantan jer kod njega vrijedi načelo da naglasak ide što dalje može prema početku riječi (najdalje do trećega sloga od kraja).

Pragermanski je još imao slobodan naglasak, da bi poslije bio zatrt ostavivši trag u djelovanju Grimmova/Vernerova zakona (vidi § 40): got. *broþar* »brat« (ved. *bhrātā*, grč. *φράτηρ*), ali got. *fadar* »otac« (ved. *pitā*, grč. *πατήρ*); usp. i got. *tunþus* »zub« (Grimm), ali *aíhwa-tundi-* »kupina (dosl. konjski zub)« (Verner) < ie. *h₁dnt-. U germanskom je poslije poopćen naglasak na prvom slogu. U germanskom se, keltskom i italskom (koji svi u povijesno doba imaju vezan naglasak) još, izgleda, vidi trag staroga slobodnoga naglasaka po razvoju ie. nekih glasova, kraćenjima samoglasnika (tj. nestanku laringalâ) itd. Vidi § 63, § 78.

U anatolijskim se jezicima tragovi staroga naglasaka vide neizravno po duljenju staroga naglašenoga sloga, usp. het. *tāru-* »drvo« (ved. *dāru*, grč. *δόρυ*)³⁸⁹, het. *wātar* »voda«, ali het. *widār* »vòde« kod zbirne imenice (usp. drugačiji naglasak u grč. *ῥῥωρ*).

Bsl. je također očuvao slobodan naglasak. Za rekonstrukciju su bsl. naglasaka bitni litavski i latvijski (tradicionalno se litavski smatrao bitnijim, ali tu ulogu sve više preuzima latvijski) te slavenski jezici, među kojim važnu ulogu u rekonstrukciji igraju i hrvatski jezik i njegovi dijalekti³⁹⁰. Latvijski ima uvijek silinu na prvom slogu, a najarhaičniji govori imaju tri tona: *duōna* »kruh« (uzlazni naglasak), *rùoka* »ruka« (silazni naglasak), *duôt* »dati« (»slomljeni« naglasak, zapravo glotalni zatvor). Tonovi \tilde i \hat se javljaju i u nenaglašenim, tj. nepočetnim slogovima, a u nekim govorima se javlja i nenaglašeno \grave . Litavski ima slobodan naglasak – *dúona* »kruh« (akut – silazni naglasak), *sniēgas* »kruh« (cirkumfleks – uzlazni naglasak), *rankà* (kratki naglasak). Naglasak se može mijenjati u paradigmi (tj. postoje pomična i nepomična naglasna paradigma), usp. *várna* »vrana«, G. *várnos*, A. *várnq*, ali *galvà* »glava«, G. *galvôs*, A. *gálvq*. Praslavenski je također imao slobodan naglasak – *bāba, *lopāta (akut), *zvōno, *mēso (cirkumfleks – silazni naglasak, kratki i dugi), *snòrъ, *pōtъ (neoakut – kratki i dugi)³⁹¹. Naglasak se također mogao mijenjati u paradigmi, usp. *vōrna, G. *vōrny, A. *vōrnq, ali *golvá, G. *golvý, A.

³⁸⁹ U-osnove srednjega roda u grčkom i vedskom su uvijek baritone, tj. uvijek imaju naglasak na prvom slogu.

³⁹⁰ Za opširniji uvod u slav. akcentuaciju vidi npr. Stang 1957 ili Дыбо 2000. Dobar je kraći pregled dan u Carlton 1991.

³⁹¹ Za više podataka o praslavenskom naglasnom sustavu i razvoju istoga do hrvatskoga vidi Kapović *uskoro*.

*gōlvq. Prije se mislilo da bsl. ima inovativan naglasni sustav, ali danas, prema nekim istraživačima, preuzima glavnu ulogu u rekonstrukciji ie. naglasaka. Za razvoj akuta od sloga zatvorenog ie. laringalom vidi § 74.

Tradicionalno se ie. naglasak vrlo jednostavno rekonstruirao – usporedbom vedskoga, grčkoga i germanskoga, npr. ie. *ph₂tér prema ved. *pitá*, grč. *πατήρ*, got. *fadar*. Kada bi se naglasak tih jezika poklapao, za ie. bi se rekonstruirao naglasak na dotičnom mjestu. Pri tom se smatralo da je vedski naglasak najarhaičniji te se je kod problematičnih slučajeva obično priklanjalo vedskomu. Pokazalo se i da se bsl. naglasak poklapa s tim pretpostavljenim ie. naglaskom rekonstruiranim na osnovi ved. i grč. (Иллич-Свитыч 1963) – tako prema grč.-ved. baritonama imamo u bsl. nepomičnu naglasnu paradigmu, a prema grč.-ved. oksitonama (tj. imenicama pomičnoga naglasaka) bsl. pomičnu naglasnu paradigmu. Usp. ved. *svásā* ~ hrv. *sèstra*, A. *sèstru*, ali ved. *rasá* ~ hrv. *ròsa*, A. *ròsu*. Međutim, oko četvrtine se primjerâ između grč. i ved. uopće ne poklapa naglaskom, npr. grč. *áyρός* ~ ved. *ájras* »polje«, grč. *ékypός* ~ ved. *śvásúras* »svekar«, grč. *pótepos* ~ ved. *katarás* »koji« itd.

U novije vrijeme ruski jezikoslovci Vladimir A. Dibo i Sergej L. Nikolajev rekonstruiraju praie. naglasni sustav kao sustav dvaju tonova: + i – (vjerojatno visoki i niski ton)³⁹². Ie. ne bi, dakle, imao, kao što se uobičajeno rekonstruiralo, sustav slobodna naglasaka višemanje očuvana u vedskom, nego bi ondje svaki morfem bio inherentno visok ili nizak (tj. dominantan ili recesivan, s obzirom na to da se ne može znati kako su se ta obilježja doista fonetski ostvarivala), a mjesto bi naglasaka poslije bilo određeno u raznim jezicima na razne načine (ovisno o kombinacijama (+) i (-) morfema), pri čem vedski nikako više ne bi bio apsolutno najarhaičniji jezik. Mnoge bi podudarnosti između ie. jezika, kao i pojedine pojave u raznim ie. jezicima ovisne o ie. tonovima, to trebale potvrđivati (vidi npr. § 63, § 78). Dibo (2007a) kao mane klasična pristupa rekonstrukciji ie. naglasaka navodi nekoliko stvari. Među ostalim, pogrešno vjerovanje u neposrednu vezu između ie. naglasaka i prijevoja što zapravo ne objašnjava mjesto naglasaka u ie. Obično se, naime, misli da bi prijevojna praznina trebala biti nenaglašena, međutim u ie. to uopće nije tako očito, usp. ie. *w₁ík^wos »vuk« ili *sept₁ṛṇ »sedam« prema tradicionalnoj rekonstrukciji. Osim toga, Dibo veli kako nema nikakva fonološkoga, semantičkoga ili morfološkoga razloga za

³⁹² Usp. npr. Dybo, Nikolayev & Starostin 1978, Николаев & Старостин 1982, Дыбо 1999, 2007a: 47-50.

pripadnost određene riječi određenu naglasnomu tipu, tj. ne može se objasniti zašto je ved. *vṛkas* »vuk« baritona, a *devás* »bog« oksitona. Prema Dibu, takve se razlike mogu objasniti pretpostavljanjem leksičkoga tona u praie.

IZGOVOR U POJEDINIM JEZICIMA

§ 93 Ovaj opis izgovora glasova u pojedinim ie. jezicima valja shvatiti uvjetno. Kako je riječ uglavnom o mrtvim jezicima, ne možemo točno znati kako su se izgovarali (unatoč tomu što za neke jezike postoje i opisi izgovora starih autora, primjerice za stind., grč. ili lat.). Za neke je jezike dan izgovor uvjetniji nego kod drugih (primjerice nemamo starih opisa kako se izgovarao stsl. ili het.), no u načelu se za većinu jezika može znati kako se što izgovaralo, čak i bez eksplicitnih opisa. Izgovor je dan samo u grubim crtama jer bi opis fonetskih detalja primjerice stir. ili lit. zauzeo previše mjesta. Ovdje je dan izgovor, dakle, više pomagalo nego iscrpan i precizan opis. Ovdje navodimo klasičan, »realan« izgovor, a ne izgovor koji se upotrebljava u školskoj nastavi dotičnih jezika. Tako se, recimo, tradicionalno školnički grč. <φ> izgovara kao [f] iako je posve jasno da je to zapravo bilo [p^h]. Katkada je potrebno dati i više izgovora jer se izgovor u jezicima mijenjao s vremenom. Uobičajeni se znaci ne tumače, primjerice jasno je da je stsl. <č> u latiničnoj transkripciji (ili lit. <č>) jednako hrv. č. Neki su izgovori radije opisani nego označeni posebnim fonetskim znakom ako je procijenjeno da poraba posebnoga znaka ne bi pridonijela objašnjenju.

staroslavenski

x – velarno [x], kao u nekim hrv. govorima

y – kao stražnje *i* ili kao dvoglas [ɤj] pri čem je [ɤ] stražnje šva ([ə])

ę – nosno *e*

q – nosno *o*

ě – vjerojatno otvoreno *e* – [æ] (u drugim slavenskim jezicima drukčije)

ъ – stražnje šva, kao rumunjsko <â> tj. <î>

ь – prednje šva, kao rumunjsko <ă>

latinski

c – [k] (uvijek)

qu – [k^w] (kao u eng. *qu*)

u – [u] tj. [w] – dvousnjeni sonant (kao eng. *w*)

ae – ovisno o razdoblju i sociolektu [a_i], [a_e], [ē] u starije doba

oe – [o_i], [o_e] (vrijedi što i za <ae>)

grčki

φ – [p^h], kao eng. *pen*

θ – [t^h], kao eng. *ten*

χ – [k^h], kao eng. *Ken*

ρ – bezvučno *r* (kao dočetno *-r* u makedonskom)

ζ – stariji izgovor [ʒ] (kao tal. *z*), klasični izgovor [z]

γκ, γγ – [ŋk], [ŋg]

´ – *spiritus lenis*, ne čita se, ali se uvijek piše na početnom samoglasniku³⁹³

ˆ – *spiritus asper* (na samoglasnicima na početku riječi), čita se kao *h*

u – stariji izgovor [u], klasični grč. [ü] (kao njem. *ü* i franc. *u*)

ω – stariji izgovor [ō], klasični grč. [ō̄] (otvoreno)

ou – stariji izgovor [oū], klasični grč. [ō̄] (zatvoreno)

η – stariji izgovor [ē], klasični grč. [ǣ] (otvoreno)

ει – stariji izgovor [ei], klasični grč. [ē̄] (zatvoreno)

´ – naglasak na kratkom slogu, a uzlazna intonacija na dugom

˜ – silazna (ili preciznije uzlazno-silazna) intonacija na dugom slogu

staroindijski

c – kao hrv. <ć>

j – kao hrv. <đ>, tj. [ǰ]

ṅ – retrofleksno *n* (kao švedsko *rn*)

³⁹³ Moglo bi se primjerice spekulirati da je tu riječ o fonetskom protetskom glotalnom zatvoru. U mnogim se jezicima na početku riječi koje počinju samoglasnikom javlja fonetski glotalni zatvor.

- ʈ – retrofleksno *t* (kao švedsko *rt*)
 ɖ – retrofleksno *d* (kao švedsko *rd*)
 ʂ (piše se i *š*) – retrofleksno *s* tj. *š* (otprilike kao hrv. *š*)
 ś – kao hrv. *š* u *lišće*
 ñ – kao hrv. *nj*
 ñ – kao *n* u hrv. *banka* ili eng. *-ng* tj. [ŋ]
 ph, th, kh, ch – [p^h], [t^h], [k^h], [ç^h]
 bh, dh, gh, jh – [b^h], [d^h], [g^h], [ʃ^h]
 ɱ – kao nazalizacija na prethodnom samoglasniku, npr. <am> [a]
 y – [j] (kao hrv. *j*)
 a – šva [ə]

avestički

- θ – [p] (kao eng. *th* u *think*, bezvučni frikativ)
 ð – [ð] (kao eng. *th* u *that*, zvučni frikativ)
 γ – [ɣ] (kao španj. *g* u sredini riječi, zvučni frikativ)
 ĵ – [ʒ], kao hrv. *dž*
 y – [j], kao hrv. *j*
 x^v – [x^w], kao stariji izgovor eng. *wh*
 i – kao palatalizacija sljedećega suglasnika (filološka praksa; u avestičkom se pisalo kao obično *i*)

litavski

- y – [i]
 a, e, i, u – prije nazalni [ā], [ē], [ī], [ū], danas samo dugi samoglasnici [ā], [ē], [ī], [ū]
 o – uvijek dugo [ō] (osim u novijim posuđenicama)
 e – [æ] (otvoreno)
 é – [ē] (zatvoreno)
 – svi se suglasnici palataliziraju ispred prednjih samoglasnika
 ~ – uzlazna intonacija na dugom slogu
 ´ – silazna intonacija na dugom slogu
 ` – naglasak na kratkom slogu

latvijski

ķ – [k̟] (palatalizirano)

ġ – [g̟] (palatalizirano)

ņ – kao hrv. *nj*

ē – [æ] (otvoreno)

` – silazna intonacija na dugim slogovima

~ – uzlazna intonacija na dugim slogovima

^ – tzv. »slomljeni« ton na dugim slogovima, zapravo glotalni zatvor [ʔ]

gotskiq – [kʷ] (kao eng. *qu*)hv – [xʷ] (kao stariji izgovor eng. *wh*)þ – kao eng. *th* u *think* tj. [p]

gk, gg – [ŋk], [ŋg]

ai – [ai̯]

aí – [ɛ] (otvoreno); razlika je <ai> i <aí> filološka; Goti su to jednako pisali

au – [au̯]

aú – [ɔ] (otvoreno); razlika je <au> i <aú> filološka; Goti su to jednako pisali

ei – [i̯]

e – [ē]

o – [ō]

staronordijski/staroislandskiþ – kao eng. *th* u *think* (bezvučni frikativ)ð – kao eng. *th* u *that* (zvučni frikativ)y – [y̥] (kao njem. *ü*, franc. *u*)ø – kao dugo njem. *ö*

´ – duljina samoglasnika

staroengleski

c – [k] ispred stražnjih samoglasnika, [č] ispred prednjih

g – [g], [j] ili [ɣ] kako kad

þ – kao eng. *th* u *think* (bezvučni frikativ)

ð – kao eng. *th* u *that* (zvučni frikativ)

s – [s] ili [z] (u sredini)

sc – [š]

y – [ü] (kao njem. *ü*, franc. *u*)

æ – [æ] (jako otvoreno, kao eng. *bad*)

ea – vjerojatno [ɛə] (ɛ – blago otvoreno, kao eng. *bed*)

eo – vjerojatno [eə]

´ – duljina samoglasnika

hetitski

-p-, -t-, -k- – nenapeti (*lenis*) okluzivi

-pp-, -tt-, -kk- – napeti (*fortis*) okluzivi

> na početku i na kraju riječi se pišu jednako, neudvojeno

z – [c]

ku – [kʷ] (kao eng. *qu*)

š – [s]

ḫ – glas tipa [x]

staroirski

c – [k]

p, t, c u sredini i na kraju – [b], [d], [g], na početku riječi [p], [t], [k]

b, d, g u sredini i na kraju – [β], [ð], [ɣ] (zvučni frikativi, kao španj. *b*, *d*, *g* u sredini riječi), na početku riječi [b], [d], [g]

cc, tt u sredini i na kraju – [k], [t], ali nedosljedno

th – [b]

ch – [x]

n – označava da riječ nazalizira prvi glas sljedeće riječi

h – označava da riječ lenira prvi glas sljedeće riječi

– svi se suglasnici palataliziraju ispred prednjih glasova

´ – duljina samoglasnika

armenski

t^c, k^c – [t^h], [k^h]

j – [ʒ] (kao tal. *z*)

ǰ – [ʒ̣] (kao hrv. *dž*)

ł – velarizirano *l*

albanski

ç – [č]

th – [p] (kao eng. *think*)

dh – [ð] (kao eng. *that*)

gj – [ǰ] (palatalizirano)

q – [k̟] (palatalizirano)

l – [l̟], umekšano/palatalizirano *l*

ll – [l]

sh – [š]

zh – [ž]

xh – [ʒ̣] (kao hrv. *dž*)

ë – šva [ə], na kraju se u načelu ne čita

y – [y] (kao njem. *ü*, franc. *u*)

toharski

ts – [c]

c – vjerojatno [č]

ś – vjerojatno [ś] kao *š* u hrv. *lišće*

ñ – kao hrv. *nj*

ly – kao hrv. *lj*

ä – vjerojatno šva [ə]

ā – nekakav stražnji samoglasnik tipa [a]

LITERATURA

- Allen, W. S. 1965, »On one-vowel systems«, *Lingua* 13: 111-124
- Andersen, Henning 1996, *Reconstructing prehistorical dialects: Initial vowels in Slavic and Baltic*, Mouton de Gruyter, Berlin
- Arapogianni, Polyxeni; Rambach, Jörg & Godart, Louis 1999, »L'inscription en linéaire B de Kafkania – Olympie (OL Zh 1)«, u: *Floreat Studia Mycenaea. Akten des X. Internationalen Mykenologischen Colloquiums (Salzburg 1995)*, Wien: 39-43
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, sv. 1-97 [dijelovi I-XXIII], JAZU, Zagreb 1881-1976
- Beekes, Robert Stephen Paul 1969, *The Development of the PIE Laryngeals in Greek*, Mouton, The Hague/Paris
- Beekes, Robert Stephen Paul 1988a, »Laryngeal developments: A survey«, u: Alfred Bammesberger (ur.), *Die Laryngaltheorie*, Winter, Heidelberg 1988: 59-105
- Beekes, Robert Stephen Paul 1988b, *A Grammar of Gatha-Avestan*, E. J. Brill, Leiden
- Beekes, Robert Stephen Paul 1995, *Comparative Indo-European Linguistics: an Introduction*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia
- Benveniste, Émile 2005, *Riječi indoeuropskih institucija*, Disput, Zagreb
- Broderick, George 1999, *Language Death in the Isle of Man: An Investigation into the Decline and Extinction of Manx Gaelic as a Community Language in the Isle of Man*, Max Niemayer Verlag, Tübingen
- Brozović, Dalibor & Ivić, Pavle 1988, *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb
- Brugmann, Karl 1906-1911², *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen*, sv. 1, 2, Trübner, Strassburg
- Brugmann, Karl & Delbrück, Berthold 1897-1916, *Grundriss der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen I/1-2, II/1-3*, Strassburg – Berlin

- Burrow, Thomas 1973, *The Sanskrit Language*, Faber and Faber, London
- Carlton, Terence R. 1991, *Introduction to the phonological history of the Slavic languages*, Slavica Publishers, Inc., Columbus Chadwick, John 1990², *The Decipherment of Linear B*, ambridge UP
- Collinge, N. E. 1985, *The Laws of Indo-European*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadephia
- Cowgill, Warren 1965, «Evidence in Greek», u: *Evidence for Laryngeals*, Werner Winter (ur.), The Hague – London – Paris: 142-180
- Damjanović, Stjepan 2005⁵, *Staroslavenski jezik*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb
- Dixon, Robert M. W. 1997, *The Rise and Fall of Languages*, Cambridge University Press, Cambridge
- Дыбо, Владимир А. 1961, «Сокращение долгот в кельто-италийских и его значение для балто-славянской и индоевропейской акцентологии», *Вопросы славянского языкознания* 5: 9-34
- Дыбо, Владимир А. 1981, *Славянская акцентология. Опыт реконструкции системы акцентных парадигм в праславянском*, Издательство «Наука», Москва
- Дыбо, Владимир А. 1999, «Праславянская акцентная система как отображение индоевропейской системы тонов», *Slavia* 68: 115-120
- Дыбо, Владимир А. 2000, *Морфологизированные парадигматические акцентные системы. Типология и генезис*. Том I, Языки русской культуры, Москва
- Дыбо, Владимир А. 2002, «Balto-Slavic accentology and Winter's Law», *Studia Linguarum* 3/2: 295-515 [<http://starling.rinet.ru/Texts/winter.pdf>]
- Дыбо, Владимир А. 2007a, «Балто-славянская акцентологическая реконструкция и индоевропейская акцентология (Глагольные акцентные системы западных индоевропейских языков», u: *Tones and Theories. Proceedings of IWoBA 2005*, Kapović, Mate & Matasović, Ranko (ur.), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb: 47-73
- Дыбо, Владимир А. 2007b, «Рефлексы индоевропейских слоговых долгих плавных и носовых в кельто-италийских языках (В защиту концепции Х. Педерсена)», *Aspects of Comparative Linguistics*, vol. 2, RSUH Publishers, Moscow: 11-27
- Dybo, V.A., Nikolayev, S.L. & Starostin, S.A. 1978, «A tonological hypothesis on the origin of paradigmatic accent systems», *Estonian papers in phonetics* 1978: 16-20

- Эдельман, Д. И. 1973, »К типологии ие. гутуральных«, Известия Академии Наук Отделения Литературы и Языка 32: 540-546
- Endzelīns, Jānis 1923, *Lettische Grammatik*, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, Heidelberg
- Endzelīns, Jānis 1944, *Altpreussische Grammatik*, Latvju grāmata, Rīga
- Endzelīns, Jānis 1971, *Comparative phonology and morphology of the Baltic languages*, Mouton, The Hague [prijevod djela: *Baltų kalbų garsai ir formos*, Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, Vilnius 1957]
- Fortson, Benjamin W. IV 2004, *Indo-European Language and Culture, an Introduction*, Blackwell Publishing, Padstow
- Fraenkel, Ernst 1950, *Die baltischen Sprachen*, Carl Winter, Heidelberg
- Freeborn, Dennis 1998², *From Old English to Standard English*, Palgrave
- Gamkrelidze, Tamaz 1966, »A Typology of Common Kartvelian«, *Language* 42: 69-83
- Gamkrelidze, Tamaz & Ivanov, Vjačeslav 1973, »Sprachtypologie und die Rekonstruktion der gemeinindogermanischen Verschlüsse«, *Phonetica* 27: 150-156
- Gamkrelidze, Tamaz & Ivanov, Vjačeslav 1984, *Индоевропейский язык и индоевропейцы*, Издательство тбилисского университета, Тбилисси
- Halle, Morris 1970, »Is Kabardian a Vowel-less Language«, *Foundations of Language* 6: 95-103
- Hamm, Josip 1970³, *Staroslavenska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
- Hamp, E. P. 1979, »The North European word for 'apple'«, *Zeitschrift für celtische Philologie* 37: 158-166
- Hirt, Hermann 1921-37, *Indogermanische Grammatik*, I-VII, Heidelberg
- Holzer, Georg 1995, »Die Einlichkeit des Slavischen um 600 n. Chr. und ihr Zerfall«, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 41: 55-89
- Holzer, Georg 1996, »Zu Lautgeschichte und Dialekten des mittelalterlichen Slavischen in Österreich«, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 42: 81-110
- Holzer, Georg 2007, *Historische Grammatik des Kroatischen. Einleitung und Lautgeschichte der Standardsprache*, Peter Lang, Frankfurt am Main
- Hopper, Paul J. 1973, »Glottalized and murmured occlusives in Indo-European«, *Glossa* 7: 141-166

- Hyllested, Adam 2004, »Greek λωτός and the Indo-European word for 'blue'«, u: J. Clackson i B. A. Olsen (ur.), *Indo-European Word Formation*, Copenhagen: 59-64
- Иллич-Свитыч, Владислав М. 1963, *Именная акцентуация в балтийском и славянском*, Издательство Академии наук СССР, Москва [prijevod: *Nominal Accentuation in Baltic and Slavic*, The MIT Press Cambridge & London 1979]
- Иванов, В. В. & Топоров, В. Н. 1958, »On the Relations between Slavic and Baltic Languages«, 4th *International Congress of Slavic Studies*, Moscow
- Ivić, Pavle 1975, »O uslovima za čuvanje i ispadanje poluglasa u srpskohrvatskom«, *Xenia Slavica*, Mouton, The Hague: 61-73
- Ivšić, Stjepan 1970, *Slavenska poredbena gramatika*, Školska knjiga, Zagreb
- Ivšić, Stjepan 1971, *Izabrana djela iz slavenske akcentuacije (Gesammelte Schriften zum slavischen Akzent)*, mit einer Einleitung sowie Berichtigungen und Ergänzungen des Verfassers herausgegeben von Christian Alphonsus van der Berk, Slavische Propyläen, Texte in Neu- und Nachdrucken, Band 96, Wilhelm Fink Verlag, München
- Janhunen, Juha 1998, »Samoyedic«, u: Abondolo, Daniel (ur.), *The Uralic Languages*, Routledge, London & New York: 457-479
- Явнис, К. [= Jaunis, K.] 1908-1916, *Грамматика литовского языка*, Петроградъ
- Jedvaj, Josip 1956, »Bednjanski govor«, *Hrvatski dijalektološki zbornik* 1: 279-330
- Jurišić, Blaž 1992, *Nacrt hrvatske slovnice. Glasovi i oblici u povijesnom razvoju*, Matica hrvatska, Zagreb [pretisak]
- Kapović, Mate 2003a, »Razvoj starih dugih samoglasnika u hrvatskom i ostalim slavenskim jezicima«, *Filologija* 41: 51-82 [<http://mudrac.ffzg.hr/~mkapovic>]
- Kapović, Mate 2003b, »Položaj mikenskoga među grčkim dijalektima«, *Swremena lingvistika* 55-56: 61-83 [<http://mudrac.ffzg.hr/~mkapovic>]
- Kapović, Mate 2005a, »The Development of Proto-Slavic Quantity (from Proto-Slavic to Modern Slavic Languages)«, *Wiener Slavistisches Jahrbuch* 51: 73-111 [<http://mudrac.ffzg.hr/~mkapovic>]
- Kapović, Mate 2005b, »Nove duljine u hrvatskom jeziku (nakon općeslavenskoga razdoblja)«, *Filologija* 44: 51-62 [<http://mudrac.ffzg.hr/~mkapovic>]

- Kapović, Mate 2006, *Rekonstrukcija baltoslavenskih osobnih zamjenica s posebnim osvrtom na naglasak*, Sveučilište u Zadru (doktorska disertacija) [<http://mudrac.ffzg.hr/~mkapovic>]
- Kapović, Mate *uskoro*, »Razvoj hrvatske akcentuacije«, *Filologija*
- Katičić, Radoslav 1976, *The Ancient Languages of the Balkans* 1-2, Mouton, The Hague-Paris
- Конески, Блаже 1965, *Историја на македонски јазик*, »Јочо Рацин« Скопје/»Просвета« Белград
- Kortlandt, Frederik 1975, *Slavic Accentuation. A Study in Relative Chronology*, The Peter de Ridder Press, Lisse/Netherlands
- Kortlandt, Frederik 1978, »IE Palatovelars before Resonants in Balto-Slavic«, u: J. Fisiak (ur.), *Recent Developments in Historical Phonology*, Mouton, The Hague 1978: 237-248
- Kortlandt, Frederik 1995, »General Linguistics and Indo-European Reconstruction«, [<http://www.kortlandt.nl>]
- Kortlandt, Frederik 2002-3, »Indo-European e-, a-, o- in Slavic«, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* 44-45: 279-282
- Kortlandt, Frederik 2007, »Winter's law again« [<http://www.kortlandt.nl>]
- Kuipers, Aert Hendrik 1960, *Phoneme and Morpheme in Kabardian*, Mouton, The Hague
- Кумахов, В. А. 1973, »Теория моновокализма и западнокавказские языки«, *Вопросы языкознания* 6: 54-68
- Labov, William 1994, *Principles of Linguistic Change, Volume I: Internal Factors*, Blackwell, Oxford UK & Cambridge USA
- Lehmann, Winfred P. 1955, *Proto-Indo-European Phonology*, University of Texas Press, Austin
- Lehmann, Winfred P. 1967, *A Reader in Nineteenth Century Historical Indo-European Linguistics*, Indiana University Press [<http://www.utexas.edu/cola/centers/lrc/books/readT.html>]
- Lehmann, Winfred P. 1993, *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*, Routledge, London & New York
- Lewis, Henry & Pedersen, Holger 1937, *A concise comparative Celtic grammar*, Göttingen
- LIV 2001² = H. Rix & M. Kümmel (ur.), *Lexikon der Indogermanischen Verben*, Wiesbaden
- Lorentz, Friedrich 1903, *Slovinzische Grammatik*, St. Petersburg

- Lubotsky, Alexander 1989, »Against a Proto-Indo-European Phoneme *a«, u: Theo Vennemann (ur.), *The New Sound of Proto-Indo-European*, De Gruyter, Berlin: 53-67
- Macdonell, A. A. 1910, *Vedic Grammar*, Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg [pretisak: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd., New Delhi 2000]
- Maddieson, Ian 1984, *Patterns of Sounds*, Cambridge University Press, Cambridge
- Mallory, James P. 2006, *Indoeuropljani. Zagonetka njihova podrijetla – jezik, arheologija, mit*, Školska knjiga, Zagreb [izvornik: *In Search of the IndoEuropeans. Language, Archeology and Myth*, Thames&Hudson Ltd, London 1989]
- Martinet, André 1953, »Remarques sur le consonantisme sémitique«, *Bulletin de la Société de Linguistique de Paris* 49: 67-78
- Martinet, André 1987, *Indoevropski jezik i "Indoevropljani"*, Književna zajednica Novog Sada
- Matasović, Ranko 1992, »Distribucija indoevropskog fonema *r: kavkasko-indoevropska tipološka podudarnost?«, *Suvremena lingvistika* 34: 201-207
- Matasović, Ranko 1994a, »Proto-Indo-European *b and the Glottalic Theory«, *The Journal of Indo-European Studies*: 22: 133-149
- Matasović, Ranko 1994b, »Winterov zakon i baltoslavensko jezično zajedništvo«, *Suvremena lingvistika* 38: 5-24
- Matasović, Ranko 1995, »A Re-examination of Winter's Law in Baltic and Slavic«, *Lingua Posnaniensis* XXXVII: 57-70
- Matasović, Ranko 1997a, *Kratka poredbenopovijesna gramatika latinskog jezika*, Matica hrvatska, Zagreb
- Matasović, Ranko 1997b, »The Syllabic Structure of Proto-Indo-European«, *Suvremena lingvistika* 43/44: 169-184
- Matasović, Ranko 2000a, *Kultura i književnost Hetita*, Matica hrvatska, Zagreb
- Matasović, Ranko 2000c, *A Grammatical Sketch of Some Less-known Indo-European Languages* (rukopis)
- Matasović, Ranko 2000b, »Uses and Misuses of Typology in Indo-European Linguistics«, u: *125 Jahre Indogermanistik in Graz*, hg. von Michaela Ofitsch & Christian Zinko, Leykam, Graz: 327-340
- Matasović, Ranko 2001, *Uvod u poredbenu lingvistiku*, Matica hrvatska, Zagreb
- Matasović, Ranko 2003, »The Proto-Indo-European Vowel System from the Typological Point of View«, *Govor* 20: 249-262

- Matasović, Ranko 2004a, *Gender in Indo-European*, Universitätsverlag Winter, Heidelberg
- Matasović, Ranko 2004b, »The Proto-Indo-European syllabic resonants in Balto-Slavic«, *Indogermanische Forschungen* 109: 337-354
- Matasović, Ranko 2004c, *Kamen kraljeva, srednjovjekovne irske sage*, Ex libris, Zagreb
- Matasović, Ranko 2005, »The Centum Elements in Balto-Slavic«, u: *Sprachkontakt und Sprachwandel. Akten der XI. Fachtagung der Indogermanischen Gesellschaft*, Meiser, Gerhard & Hackstein, Olav (ur.), Reichert, Wiesbaden 2005: 171-179
- Matasović, Ranko 2006, *Pregled gramatike kabardinskoga jezika* (neobjavljeno) [<http://mudrac.ffzg.hr/~rmatasov>]
- Mayrhofer, Manfred 1986, *Indogermanische Grammatik, Bd. I, 2. Halbband: Segmentale Phonologie des Indogermanischen*, Carl Winter, Heidelberg
- Mayrhofer, Manfred 2002, *Sanskritska gramatika sa poredbenim objašnjenjima*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novi Sad [izvornik: *Sanskrit Grammatik mit sprachvergleichenden Erläuterungen*, Walter de Gruyter, Berlin-New York 1978³]
- Mažiulis, Vytautas 2004, *Prūsų kalbos istorinė gramatika*, Vilniaus universiteto leidykla, Vilnius
- McCone, Kim 1996, *Towards a Relative Chronology of Ancient and Medieval Celtic Sound Change*, Department of Old and Middle Irish, St. Patrick's College, Maynooth
- Meier-Brügger, Michael 2002⁸, *Indogermanische Sprachwissenschaft. (8., überarbeitete und ergänzte Auflage der früheren Darstellung von Hans Krahe. Unter Mitarbeit von Matthias Fritz und Manfred Mayrhofer)*, Walter de Gruyter, Berlin/New York
- Meillet, Antoine 1937⁸, *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes*, Librairie Hachette, Paris
- Melchert, H. Craig 1993, »Historical Phonology of Anatolian«, *The Journal of Indo-European Studies* 21: 237-259
- Melchert, H. Craig 1994, *Anatolian Historical Phonology*, Rodopi, Amsterdam/Atlanta
- Mihaljević, Milan 2002, *Slavenska poredbena gramatika. 1. dio. Uvod i fonologija*, Školska knjiga, Zagreb
- Minshall, Robert 1955, »'Initial' Indo-European */y/ in Armenian«, *Language* 31/4: 449-503
- Morgenstierne, Georg 1945, »Indo-European k' in Kafiri«, *New Testament Studies* 13: 225-238

- Николаев, С. Л. & Старостин, С. А. 1982, »Парадигматические классы индоевропейского глагола«, *Балто-славянские исследования* 1981: 261-343
- Olsen, Birgit Anette 2004, »On the Conditioning of Laryngeal Breaking in Greek«, predavanje na 12. kongresu *Indogermanische Gesellschaft* u Krakovu
- Pedersen, Holger 1951, »Die gemeinindoeuropäischen und die vorindoeuropäischen Verschlusslaute«, *Historisk-filologiske Meddelelser* 32/5, Munksgaard, København
- Pinault, Georges-Jean 1989, *Introduction au tocharien*, *Lalies* 7: 5-224
- Pokorny, Julius 1959, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Bern-München
- Pritsak, Omelyan 1983, »The Slavs and the Avars«, u: *Gli Slavi Occidentali e Meridionali nell' alto Medioevo*, Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' Alto Medioevo, XXX: 353-435
- Pulleyblank, Edwin G. 1965, »The Indo-European Vowel System and the Qualitative Ablaut«, *Word* 21: 86-99
- Pulleyblank, Edwin G. 1984, *Middle Chinese: A study in historical phonology*, The University of British Columbia Press, Vancouver
- Rasmussen, Jens Elmegård 1992, »Initial h_3 in Anatolian: A vote for chaos«, *Copenhagen Working Papers in Linguistics* 2: 63-77
- Rasmussen, Jens Elmegård 1999, *Selected papers on Indo-European linguistics. With a section on comparative Eskimo linguistics*, 1-2, Museum Tusulanum Press, Copenhagen
- Rix, Helmut 1992², *Historische Grammatik des Griechischen: Laut- und Formenlehre*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Schmalstieg, William R. 1974, *An Old Prussian Grammar: the phonology and morphology of the three catechisms*, The Pennsylvania State University Press, University Park – London
- Schmidt, Gernot 1978, *Stambildung und Flexion der indogermanischen Personalpronomina*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden
- Schrijver, Peter 1991, *The Reflexes of the Proto-Indo-European Laryngeals in Latin*, Rodopi, Amsterdam & Atlanta
- Schrijver, Peter 1995, *Studies in British Celtic Historical Phonology*, Amsterdam/Atlanta
- Senn, Alfred 1966, *Handbuch der litauischen Sprache, Band I: Grammatik*, Carl Winters-Universitätsverlag, Heidelberg
- Shintani, Toshihiro 1985, »On Winter's Law in Balto-Slavic«, *Arbejdsrapporter udsendt af Institut for Lingvistik Københavens Universitet* V: 273-296

- Sihler, Andrew L. 1995, *New Comparative Grammar of Greek and Latin*, Oxford University Press, New York/Oxford
- Sihler, Andrew L. 1997, »The Myth of Direct Reflexes of the PIE Palatal Series in Kati«, u: Disterheft, Dorothy, Huld, Martin & Greppin, John A. C. (ur.), *Studies in Honor of Jaan Puhvel. Part one: Ancient Languages and Philology*, Institute for the study of Man, Washington D. C.
- Skok, Petar 1971-4, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Knjiga prva: A-J. Knjiga druga: K-poni¹. Knjiga treća: poni²-Ž. Knjiga četvrta: Kazala. Uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke. Suradivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec. JAZU, Zagreb
- Snoj, Marko 2003, *Slovenski etimološki slovar*, Modrijan, Ljubljana
- Stang, Christian S. 1957, *Slavonic accentuation*, I komisjon hos H. Aschehoug & Co. (W. Nygaard), Oslo
- Stang, Christian S. 1966, *Vergleichende Grammatik der baltischen Sprachen*, Universitetsforlaget, Oslo – Bergen – Tromsø [takoder i: *Ergänzungsband. Register, Addenda und Corrigenda zur VGbS*, Universitetsforlaget, Oslo-Bergen-Tromsø]
- Stüber, Karin 1998, *The Historical Morphology of N-stems in Celtic*, The Department of Old Irish, National University of Ireland, Maynooth
- Szemerényi, Oswald 1989³, *Einführung in die Vergleichende Sprachwissenschaft*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt
- Thumb, Albert & Scherer, Anton 1959, *Handbuch der griechischen Dialekte, Bd. II*, Carl Winter – Universitätsverlag, Heidelberg
- Vaillant, André 1950, *Grammaire comparée des langues slaves, Tome I: Phonétique*, IAC, Lyon
- Ventris, Michael & Chadwick, John 1953, »Evidence for Greek Dialect in the Mycenaean Archives«, *Journal of Hellenic Studies* LXXIII: 84-103
- Villar, Francisco 1993, »The Indo-European Vowels /a/ and /o/ Revisited«, u: B. Brogyanyi & R. Lipp, J. Benjamins (ur.), *Comparative-Historical Linguistics: Indo-European and Finno-Ugric (Papers in Honor of Oswald Szemerényi, Vol. 3)*, Amsterdam: 139-160
- Watkins, Calvert 1969, *Indogermanische Grammatik III. 1. Geschichte der indogermanischen Verbalflexion*, Heidelberg
- Whitney, William Dwight 2005, *Sanskrit Grammar*, Motilal Banarsidass Publishers Private Limited, Delhi [pretisak]

- Winter, Werner 1979, »The distribution of short and long vowels in stems of the type Lith. *ěsti: vèsti: mèsti* and OCS *jasti: vesti: mesti* in Baltic and Slavic languages«, u: J. Fisiak (ur.), *Recent Developments in Historical Linguistics*, Mouton, The Hague
- Wood, Michael 1985, *In Search of the Trojan War*, Plume, New York
- Zinkevičius, Zigmantas 1998, *The History of the Lithuanian Language*, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius

KAZALA

NAPOMENA UZ KAZALA

Budući da je u knjizi sadržano obilje oblika i pojmova, bilo ih je potrebno popisati tako da građa bude što pristupačnija. S tom smjerom pojmove popratili brojkom koja upućuje na stranu (a ne na paragraf). Ako je brojka otisnuta debelo to će reći da se na tom mjestu daje definicija ili šire određenje pojma. Osim toga, brojka može imati argument, npr. hetitski 19^F. U tom slučaju alfabetski eksponent preciznije upućuje na pojavnicu (i) u fusnoti 19. strane.

U *Kazalu riječi i oblika* nalazi se velik broj različitih jezika. S obzirom na to da filološka sprema više nije što je nekada bila, ne bi bilo praktično poredati natuknice staroindijskim ili kojim drugim nelatiničnim ili slogovnim redom slovâ. Stoga su riječi jezika koji se izvorno pišu drugim pismima u kazalima poredane uobičajenim latiničnim poretkom slovâ. Ipak, originalnim slijedom slovâ navodimo: 1) jezike koji se pišu latinicom (albanski, češki, latinski, litavski, njemački, turski itd.) i 2) jezike koje autor piše izvornim pismom (bugarski, (novo)frigijski, grčki, macedonski, makedonski, ruski itd.).

Za sve ostale jezike u osnovi vrijedi latinični poredak slova. Vođeći se grafičkim mjerilom, *h₁ dolazi nakon latiničnoga h, a *h₁e nakon he, dok, dakako, got. *bagkjan*, tj. [θaŋkjan] dolazi ispred *bahan* (iako u izgovoru nema glasa g). U ovom se simplificirajućem duhu nismo osvrtni na još neke konvencije, poput toga da se u hetitskim rječnicima sumerogrami pišu zasebno na kraju, a da riječi koje počinju homorganim okluzivima dolaze jedna za drugom bez obzira je li okluziv zvučan ili bezvučan (s obzirom na to da razlike u izgovoru nije bilo) itd.

Što se tiče oblika u kojem se promjenjive riječi pojavljuju, većina imena je 1) u N. jd. (het. *paḥḥur*, grč. *τρεῖς*, lat. *acer*, alb. *unë* itd.) ili 2) u osnovi (het. *ḥaštāi-*, stind. *brhánt-*, mik. *te-mi*). Ova dva oblika nisu posebno naznačena. Isto tako, nisu posebno označeni ni kanonski oblici glagola, koji se pojavljuju: 1) u 1. licu jd. ind. prez. akt. (stind. *bhárāmi*, grč. *φύω*, lat. *doceō*, arm. *dizanem*); 2) u 3. licu jd. ind. prez. akt. (het. *ēšzi*, stind. *gáčchati*, av. *pačá'ti*, stir.

ibid); 3) u prvom licu ili u infinitivu (lit. *kalù, kàlti*, stsl. *koljò, klati*, got. *timrjan*); 4) u osnovi (het. *luk(k)-*, av. *grab-*, frig. *dak-*). Svi ostali nekakonski oblici su protumačeni, a ako koji oblik ima više tumačenja (kao što je slučaj s *epigramom iz Bazela*), kazalo se priklanja autorovu razumijevanju oblikâ. Ako se o morfologiji jezika ne zna dovoljno ili gotovo ništa, kazalo šuti (npr. kod *zlatnog prstena iz Ezerova*).

Kazalo glasovnih zakona i pravila sadrži popis važnijih glasovnih zakona i pravila koji imaju posebna imena, a spominju se u knjizi. *Kazalo pojmova* donosi najvažnije instance ključnih misli i termina. *Kazalo jezika i dijalekata* nabraja gdje se spominje koji jezik, i to samo ako je tema rečenice. *Kazalo imena* i *Kazalo mjesta* nisu u strogom smislu riječi stručna kazala, ali smo smatrali da neće biti na odmet. Nasuprot tome, neophodno je *Kazalo oblika* iscrpan inventar riječi iz mnogih jezika; leme su izostavljene samo u iznimnim slučajevima, a iz očitih razloga.

KAZALO IMENA

1. LINGVISTI

Allen, W. Sidney 231
Arapogianni, Polyxeni 43

Bartholomae, Christian 268^F
Beekes, Robert S. P. 130^F, 141^F,
159^F, 162^F, 181, 204^F, 244^F
Benveniste, Émile 148^F
Broderick, George 70^F
Brozović, Dalibor 103^F
Brugmann, Karl 218^F, 229^F, 232
Bugge, Sophus 23
Burrow, Thomas 148^F, 187^F

Carlton, Terence 271^F
Chadwick, John 43
Collinge, Neville E. 128^F
Courtenay, Jan N. J. B de 169^F
Cowgill, Warren 218^F

Damjanović, Stjepan 102^F
Dibo, Vladimir 197^F, 207^F, 234,
247, 271^F, 272, 272^F, 273
Dixon, Robert M. W. 126^F

Edelman, D. I. 162^F
Endzelīns, Jānis 90, 100

Gamkrelidze, Tamaz 141^F, 232^F
Georgijev, Vladimir 114
Gimbutas, Maria 18
Godart, Louis 43
Grassmann, Hermann G. 146^F
Grimm, Jakob 137

Halle, Morris 231^F
Hamm, Josip 102^F
Hamp, Eric P. 141^F
Havet, Louis 218^F
Havlík, Antonín 202^F
Hirt, Hermann 23

Holzer, Georg 91^F, 94, 219^F
Hopper, Paul J. 141^F
Hrozný, Bedřich 23, 24, 40, 43
Hübschmann, Johann H. 85
Hyllested, Adam 210^F

Ilić-Svitič, Vladislav M. 272
Ivanov, Vjačeslav V. 91, 141^F
Ivšić, Stjepan 130^F, 203^F

Jakobson, Roman 145
Janhunen, Juha 186^F
Ježić, Mislav 31^F

Kapović, Mate 47^F, 91^F, 153^F,
185^F, 196, 199, 202^F, 215^F,
269, 271^F

Katičić, Radoslav 114
Knudtzon, Jørgen A. 23
Kortlandt, Frederik H. H. 141^F,
165^F, 215^F, 232^F, 233
Kuipers, Aert H. 231^F, 232
Kumahov, V. A. 231^F
Kuryłowicz, Jerzy 234, 236

Labov, William 130^F
Lehmann, Winfred 231
Lewis, Henry 207^F
Lubotsky, Alexandar 213^F, 226

Mallory, James P. 16, 17
Martinet, André 141^F
Matasović, Ranko 19^F, 53^F, 67^F,
74^F, 141^F, 144^F, 146, 156,
165^F, 166, 186^F, 198^F, 199^F,
204^F, 229, 230, 232^F, 233,
263^F, 264, 264^F, 265, 265^F
Mayrhofer, Manfred 145^F, 218^F,
229^F

McCone, Kim 62^F, 197^F, 250
Meillet, Antoine 90

Melchert, Craig H. 150^F, 162^F,
180^F, 197, 216^F, 220, 222, 251
 Mihaljević, Milan 130^F, 255^F
 Minshall, Robert 192
 Möller, Hermann 234
 Moreno, Manuel G. 117
 Morgenstierne, Georg 39

 Nikolajev, Sergei L. 272, 272^F

 Olsen, Birgit 211^F
 Osthoff, Hermann 258^F

 Pāṇini 32
 Pedersen, Holger 141^F, 155^F,
207^F
 Perrot, Georges 22
 Pinault, Georges-Jean 246^F
 Pulleyblank, Edwin G. 229,
232^F

 Rambach, Jörg 43^F
 Rask, Rasmus 137^F
 Rasmussen, Jens E. 180^F, 227^F
 Rix, Helmut 153^F, 190^F, 194^F,
199
 Rozwadowski, Jan M. 90, 215^F

 Saussure, Fedinand de 234,
235, 236
 Sayce, Archibald H. 22, 23^F
 Scherer, Anton 199^F
 Schleicher, August 90
 Schmidt, Gernot 181^F
 Schrijver, Peter 178, 207^F, 208^F,
219^F
 Shintani, Toshihiro 234
 Sievers, Eduard 267^F
 Sihler, Andrew L. 144^F, 145^F,
148^F, 155^F, 162^F, 189^F, 190^F,
204^F, 250
 Snoj, Marko 182^F, 257^F
 Stang, Christian 250^F, 269^F,
271^F
 Starostin, Sergei A. 272^F
 Sturtevant, Edgar H. 19, 146^F
 Stüber, Karin 195^F
 Szemerényi, Oswald 159^F, 162^F,
229^F

Texier, Charles F. M. 22
 Thumb, Albert 199^F
 Thurneysen, Rudolf 218^F
 Toporov, Vladimir N. 91, 97
 Torp, Alf 23

 Ventris, Michael 43
 Verner, Karl 137^F
 Villar, Francisco 229

 Whitney, William D. 136^F
 Winckler, Hugo 23
 Winter, Werner 233
 Wright, William 22, 23^F

2. OSTALI

Aasen, Ivar 83
 Agamemnon 27, 41
 Agni 31
 Ahriman 36
 Ahura Mazda 36
 Alarik 73
 Albrecht od Brandenburga 96,
99
 Aleksandar, v. Paris
 Aleksandar Makedonski 38
 Alkej iz Mitilene 49
 Amenofis IV. Ehnaton 23
 Andronik, Livije 56
 Aneirin 71
 Annita 26, 27
 Aristofan 49
 Aristotel 67
 Artakserkso 29
 Artašumara 29
 Artatama 29
 Arunašil, v. Varuṇa
 Aśoka 33, 187
 Atila 74
 Atrej 41

 Bakhilid 49
 Baraković, Juraj 218^F
 Bismarck, Otto E. L. von 95
 Bretke, Johannes 99
 Burbur, Tuone Udaina 61
 Burckhardt, Johann L. 22
 Busbecq, Ogier Ghiselin de 77
 Buzuku, Gjon 112

- Cezar, Gaj Julije 59, 65, 73^F
 Christian, Donelaitis 99
 Ciceron, Mako Tulijs 59, 60
 Ćiril 102^F
 Darije 36, 37
 Dauakša, Mikolajus 99
 Eck, Johann 100
 Endlicher 65
 Enije, Kvint 56, 57
 Eshil 49
 Euripid 49
 Gaj, Ljudevit 104^F
 Gediminas 98
 Gelijs, Aulo 57
 Glück, Ernst 101
 Göring, Hermann 95^F
 Grunau, Simon 96, 97
 Harff, Arnold von 112
 Hattušili 26, 27
 Hattušili III. 28, 41
 Helena 40
 Hera 52
 Heraklit 49
 Herodot iz Halikarnasa 88, 116
 Hesihije iz Aleksandrije 37^F, 252
 Hohenzollern, Wilhelm 95
 Homer 40^F, 41, 49
 Hoxha, Enver 113
 Hus, Jan 210^F
 Indar, *v.* Indra
 Indra 29, 30, 31
 Indaruta 29
 Indorotá-, *v.* Indaruta
 Ivan, evanđelist 77
 Jadwiga 98
 Jagelovići 98
 Jeronim 60
 Jogaila 98
 Kālidāsa 33
 Karadžić, Vuk Stefanović 104
 Karlo Veliki 60
 Kikkuli 30
 Klein, Daniel 99
 Kohbaci, Eznik 85
 Koneski, Blaže 105
 Korenski, Movses 85
 Korun 85
 Kras, Lucije Papirije 177
 Krez 20
 Kserkso 36
 Kurtivaza, *v.* Mattiwaza (29^F)
 Lorentz, Friedrich 111
 Luther, Martin 96, 109
 MacAlpine, Kenneth 69
 Macelius, Georgius 101
 Maddrell, Edward Ned 70^F
 Manije 55
 Marije, Gaj 74
 Maštoc, Mesrop 85
 Matej, evanđelist 112
 Matränge, Lekë 112
 Mattiwaza 29
 Mažvydas, Martynas 99
 Metod 85, 102^F
 Mida 116
 Mitra 29, 30, 31
 Mitrašil, *v.* Mitra
 Motil 40
 Muršili I. 27
 Muršili II. 26, 27
 Muwatalli 27, 28, 40
 Nala 33
 Nāsatyje 29
 Našattiyanna, *v.* Nāsatyje
 Nestor 40
 Nevije, Gnej 56
 Numerije 55
 Obradović, Dositej 104
 Odoakar 74
 Paris 40
 Parmenid 49
 Pentreath, Dolly 71
 Petar I. 107
 Petronije Arbitar, Gaj 59, 60
 Pithana 27
 Plaut, Tit Makcije 56, 57, 59,
 250

Porfirogenet, Konstantin 91^F
 Ptolemej, Klaudije 63, 67, 97,
 112

Ramm, Nikolaus 100
 Ramzes II. 27, 28, 51
 Rehehusen, J. G. 101
 Romul Augustul 74

Salustije Krisp, Gaj 56
 Sapfa 49
 Scipioni 56
 Simonid s Keja 49
 Sofoklo 49
 Sturluson, Snorri 82
 Subandhu, v. Šubandu

Širvydas, Konstantinas 99
 Šubandu 29
 Šupiluliuma 26, 27, 29

Tacit, Kornelije 73^F, 75
 Tales 49
 Tarhuna 26

Tej, Harigast 74
 Telipinu 26, 27
 Teofan 260
 Terencije Afer, Publije 56, 59,
 250
 Tolgsdorff, E. 101
 Tudhalia IV. 28

Unhaziti 27

Varon, Marko Terencije 250^F
 Varuņa 29, 30, 31
 Vergilije Maron, Publije 60
 Vilim Osvajač 78
 Vyāsa 33
 Vytautas 98

Will, Abel 96
 Wulfila 77, 85

Zaratustra 36, 249^F
 Zaratuštra, v. Zaratustra
 Zeus 52
 Zinov 97

KAZALO MJESTA

- Afganistan 29, 37, 38, 39
 sjeverni Afganistan 39
Afrika 55, 61
 južna Afrika 80
 sjeverna Afrika 74, 76
Albanija 61, 113^F, 114, 116
Alentejo 114
Alpe 59, 63, 64, 74^F
Amerika
 Južna Amerika 60
 Srednja Amerika 60
Amu Darja 38
Anatolija 17
Andora 61
Ankara 22
Apeninski poluotok 54, 55, 58,
 114
Apulija 50, 57, 58
Aralsko jezero 38
Ararat 86^F
Araratska dolina 86
Arbanasi 113^F
Arkadija 49
Armenija 85^F, 86^F, 87, 116
Arzawa 19, 23, 27^F
Austrija 65, 74^F, 92^F, 103, 219^F
Austro-Ugarska monarhija 74^F
Azerbajdžan 15, 86, 87
Azija 15
 Mala Azija 16, 17, 19, 21,
 40, 41^F, 55, 59, 63, 65, 85,
 116
Babilon 27
Bagastān, v. Behistun
Baktirija 17, 38, 88^F
Balkan 77, 113, 114
Baltik 17, 92, 110
Bar 61^F, 113^F
Baskija 116
Bath 70
Bavarska 63
Behistun 37
Belgija 80^F, 81
Beneluks 114
Bihar 34
Bitola 112
Bizant 50, 91
Bjelorusija 96, 97, 98, 99, 107
Blatno jezero 102
Bliski Istok 17, 28, 29
Boğaz Kale 23^F
Boğaz Köy 22, 23^F, 29
Boka 202^F
Bombaj 36
Bosna 61, 86
Botorrita 63
Boyne 67
Brazil 60
Bretanja 63, 70, 72
Britanija 63, 69, 70³, 72, 78,
 112, 117
Brutirija 57
Budyšin 109
Bugarska 16, 114, 222
Burgundija 76
Carigrad 86, 91
Chamalières 65
Chotěbuz 109
Čipar 45, 48, 87, 153^F
Cività Castellana 54
Coligny 65
Como 64
Cork 70
Cornwall 66, 70, 78
Crna Gora 105, 202^F
Crno more 18, 37, 55, 74
Češka 63, 74, 92^F, 108, 110
Ćićarija 61
Dacija 114

- Dalmacija 61
 Danska 73, 74, 75, 78, 83
 Dekanski poluotok 34
 Dubrovnik 61, 104
 Dunav 73, 74, 77
- Efez 40
 Egipat 21, 23, 28, 51, 59
 Ekbatana, *v.* Hamadān
 Elbing 95
 Engleska 67, 69, 70, 71, 78, 98^F
 Epir 112
 Erevan 86^F
 Essex 78
 Estonija 100
 Etrurija 59
 Europa 15, 17, 21, 36, 55, 63, 97
 istočna Europa 80, 81, 91, 92
 srednja Europa 17
 zapadna Europa 81
 Extremadura 114
 Ezerovo 114
- Farski otoci 82
 Firenza 61
 Francuska 15, 61, 63, 64, 70,
 72, 81, 86, 116, 128
 Frankfurt 80
 Freising 103
 Frigija 115, 116
- Galicija 60
 Galija 55, 58, 65, 74, 116
 Gallehus 75
 Garda 59, 64
 Gardno 111
 Gaskonja 116
 Gdańsk 110
 Genova 58
 Gjirokastër 113
 Gotland 82
 Grčka 28, 43, 45, 49, 50, 54, 55,
 61, 67, 91^F, 113, 116
 Velika Grčka 50, 55, 58
 Grunwald-Tannenberg, *v.*
 Žalgoris
 Gruzija 38, 87
 Gubbio 57
- Hama 22
- Hamadān 27
 Hamburg 92
 Harappā 32
 Hatti 21^F, 23, 27
 Hattuša 22, 23, 26, 27, 28, 46,
 51
 Hetitska država 19, 23, 27, 48,
 51
 Hindukuš 39
 Hotan 38
 Hrvatska 16, 17, 44^F, 61, 102,
 113, 220, 222
 Hunsko Carstvo 74
- Iberski poluotok 55, 63
 Iguvij, *v.* Gubbio
 Ilij 40^F, 42
 Ilirik 55, 112, 114
 Indija 17, 21, 31^F, 32, 33, 34, 36,
 86, 89^F
 istočna Indija 34
 južna Indija 34, 50
 sjeverozapadna Indija 187
 Indokina 33
 Irak 38, 87
 Iran 31^F, 36, 37, 38², 85, 86, 87
 južni Iran 37
 sjeverni Iran 37
 Irska 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71,
 117, 153^F
 Island 82
 Istra 58, 61, 114, 142^F
 Italija 54, 55, 58, 60, 65, 74, 76,
 103, 113
 južna Italija 16, 55, 57, 58,
 74
 sjeverna Italija 16, 58, 59,
 61, 64, 77
 Ivris 22
 Izrael 45, 81, 87
- Jadransko more 58, 112, 185
 Japan 33
- Kadeš 27
 Kafiristan, *v.* Nuristan (39)
 Kafkanija 42
 Kalabrija 49, 57
 Kalinjingrad 17, 94, 99, 101
 Kalinjingradska oblast 95^F

- Kampanija 57
 Kanada 69
 Kanalski otoci 78
 Kaneš 21^F, 27
 Kapadokijsko Carstvo 86
 Karašahr 88
 Karkemiš 22
 Kaspijsko jezero 17, 37, 38
 Katalonija 61
 Kavkaz 17, 18, 21, 37, 38, 229,
 231
 Kazahstan 15, 37
 Kent 78
 Kina 33, 88, 89
 Kineski Turkestan 17, 33, 38,
 88
 Kirena 46
 Kirgistan 37
 Kitera 42, 45
 Klaipėde 99
 Knos 42
 Königsberg, v. Kalinjingrad
 Kosovo 113
 Koszalin 110
 Kreta 43, 45, 48
 Krim 17, 77
 Krk 61, 202^F
 Kuča 88
 Kurdistan 38
 Kurska prevlaka 95
 Kušansko Carstvo 89
 Kuššara 27

 Laba 109
 Lacij 54, 55
 Lakonija 49
 La Manche 78
 Larzac 65
 Latvija 95, 97, 100, 101
 Lavinij 56
 Leiden 141^F
 Lemn 59
 Letonija, v. Latvija
 Lezb 41
 Libija 61
 Lidija 20
 Ligurski zaljev 58
 Litva 94, 95^F, 97, 98, 99, 100,
 101, 106, 107
 London 78, 253^F

 Loyalty 141^F
 Lugano 64
 Lukanija 57
 Luther 80
 Luvija 41
 Luxemburg 81

 Łebsko 111

 Macedonija 115
 Madhyadeša 187
 Magadhi 34
 Maggiore 64
 Makedonija 16, 61^F, 113
 Man 65, 66, 69, 70
 Maroko 61
 Marseille 65
 Mathura 34
 Mecklenburg 110
 Mel 46, 48
 Mersija 78
 Mikena 28, 42, 48, 51
 Milano 66, 185
 Milet 40, 41^F
 Mitanni 27, 29, 30
 Mohendžo Daro 32
 Moskva 91
 München 103
 Munster 67

 Narew 96, 97
 Negau, v. Negova
 Negova 16^F, 74^F
 Neša, v. Kaneš
 New York 80
 Nil 59
 Nizozemska 79
 Normandija 78
 Northubrija 78
 Norveška 74, 82, 83^F, 84
 Nova Kaledonija 141^F
 Nova Scotia 69
 Novgorod 91, 94, 106, 169, 170
 Nubija 21
 Nuristan 39

 Njemačka 23, 73, 79, 80, 81, 92,
 94, 108, 109, 110, 111
 južna Njemačka 74, 75^F
 sjeverna Njemačka 75^F, 79

- Odra 110
 Orkney 83
 Ovčji otoci 82
- Pad 58, 65
 Pakistan 37, 39, 89
 Palā 20
 Pandžab 31, 32
 Panonija 92^F, 102^F
 Peloponez 45, 48, 91^F, 92
 Perzija 38
 Petrograd 106
 Piacenza 59
 Picen 58
 Pil 42, 51
 Pireneji 116
 Poljska 77, 92^F, 94, 96, 98, 99,
 106, 108, 110, 111^F, 222
 Pomesanija 95
 Pompeji 57
 Portugal 16, 55, 60, 63, 114
 Prag 108
 Preneste 55
 Prikavkazje 18
 Primoskovlje 97
 Pruska 94, 95, 97
 Pskov 169, 170
- Rajna 74
 Raša 114
 Riga 100
 Rim 54, 56, 57, 59, 64, 74, 76,
 112
 Rimsko Carstvo 73, 74, 76, 77
 Rod 48
 Rovinj 61
 Rumunjska 16, 44^F, 55, 61, 74,
 92^F, 113, 114
 Rusija 18, 81, 86, 91, 92, 94, 99,
 106
- SAD 68, 86, 153^F
 Sambija 96
 Sanktgallen 66
 Sardinija 51, 59, 61
 Satrik 56
 Shetland 83
 Shkumbin 113
 Sicilija 51, 58, 59
 Sikerevci 183
- Sirija 20, 21, 22, 27, 28, 85^F, 87
 Skandinavija 77
 Slovačka 108
 Slovenija 65, 74^F, 103
 Sogdija 37
 Solun 91, 101, 102²
 Spreva 109^F
 Srbija 108^F
 Sredozemlje 25, 51, 61, 74
 SSSR 100, 106
 Sudeti 108
 Sussex 78
 Szczecin 110
- Škotska 63, 67, 69^F, 71, 78, 83,
 98^F, 117, 156
 Španjolska 15, 63, 74, 77, 114,
 116, 117
 Švedska 74, 77
 Švicarska 61, 64
- Tadžikistan 38
 Tartarij 44^F
 Tavij 22
 Teba 42
 Tell el-Amarna 23, 29
 Tera 45, 46, 48
 Tiber 54
 Tibet 33
 Tibur, *v.* Tivoli
 Tirint 42
 Tivoli 56
 Torino 66
 Toskana 54
 Trakija 114
 Troada 40
 Troja 40^F, 41
 Turfan 38, 88
 Turska 15, 19, 20, 22, 38, 86^F,
 87, 113
 Tursko Carstvo 86
- Ugarit 51, 52
 Ugarska 108
 Ukrajina 73, 77, 92, 107
 Ulster 67
 Umbrija 65
 Uzbekistan 37, 38
- Van 21, 86

Vilnius 98, 101

Visla 77, 100

Volga 81

Wales 63, 66, 70, 71, 78

Wessex 78

Wight 78

Würzburg 66

Xīn Jiāng, *v.* Kineski Turkestan

Yazılıkaya 22, 28

Zadar 61^F, 113

Zapadno Rimsko Carstvo 73, 74

Zagreb 59

Žalgiris 98

KAZALO RIJEČI I OBLIKA

1. INDOEUROPSKI PRAJEZIK

*atta 221^F
*attikos 169

*bak- 226
*bel- 139, 141

*b^heh₂- 241
*b^her- 213, 236, 262, 263
*b^heroh₂, 1. l. jd. ind. prez.
akt. 129, 142, 262, 263

*b^herǵ^h- 166
*b^hewd^h- 146, 254, 255
*b^hewH-, v. *b^huH-

*b^hǵ^hnt- 196
*b^hob^h- 144^F, 219

*b^holyom 219
*b^hör 235
*b^hord^heh₂ 143, 219
*b^horos 235
*b^howd^h-, v. *b^hewd^h-
*b^hoyd^hs- 174, 251, 252
*b^hreh₂tēr 129, 138^F, 142,
221^F

*b^hrtis 235
*b^hud^h- 268
*b^huh₂- 247
*b^huH- 142

*dap- 224
*deh₂iwēr 227^F
*deh₃- 242, 224, 244
*deh₃r/n- 224, 233^F
*dek^hm(t) 148, 163, 171, 195,
196^F
*deks- 139, 216
*demh₂- 139
*der- 213
*derw- 268
*deywos 74^F, 190, 249
*deywōy, D. jd. 221
*deywōs, N. mn. 221, 249

*dh₃tos, ptcp. perf. pas. 244

*din- 201
*d^hǵ^hos 206
*dmh₂tos, ptcp. perf. pas.
204

*(d)ng^huh₂ 163, 201
*dōm 139

*domh₂-, v. dōm
*doru 218, 220

*d(u)woh₁ 196^F
*(d)widk^hntih₁ 196
*dyēws 170, 258

*d^hē- 236, 263
*d^heg^{wh}- 159, 171, 216

*d^heg^{wh}oh₂ 158
*d^hǵ^hōm 163, 223, 267
*d^hǵ^hmos, G. jd. 223, 267

*d^heh₁- 236, 240, 263
*d^heyǵ^h- 151, 163

*d^hǵ^huh₂ 163
*d^hub-, v. *d^hewb- 139
*d^hugh₂ter- 181^F, 201, 221^F,
241, 243

*d^huh₂mos 143
*d^hw^hh₂tos, ptcp. perf. pas.
205

*eǵh₂oh₂ 181^F

*ged- 263
*genh₁- 163
*genh₁esos, G. jd. 176

*genh₁tōr 243
*ger- 163
*gerh₂nos 140, 163
*gerh₂us, v. *gerh₂nos

*g^hlad^hros 144
*g^holHweh₂ 237^F
*g^hostis 144, 217
*g^hreb^h- 144

- *g^hred^h- 144
 *g^hrewd- 145^F
 *g^hr̥b^h-, v. *g^hreb^h-.
 *g^wen(e)h₂ 156, 169
 *g^weneh₂m, A. jd. 171
 *g^werh₃- 158, 166
 *g^werH- 156
 *g^wi_h₃w(os) 168, 169, 209, 247
 *g^wl_h₁tos 206
 *g^wmtis 195
 *g^wṅskoh₂ 197
 *g^wōws 156, 157, 257, 258,
 269
 *g^wōm, A. jd. 156, 269
 *g^wowes, N. mn. 218^F
 *g^wriHweh₂ 209
 *g^wr̥H-
 *g^wr̥Hi- 168
 *g^wr̥Hus 157
 *g^{wh}en- 158, 159, 169
 *g^{wh}enti, 3. l. jd. ind.
 prez. akt. 158, 168
 *g^{wh}n-onti, 3. l. mn. ind.
 prez. akt. 158
 *g^{wh}erm- 159, 171, 216
 *g^{wh}ermo- 158, 159
 *g^{wh}on-, v. *g^{wh}en-
 *g^{wh}rend^h- 157
 *ġenh₃- 238, 243
 *ġerh₂- 149
 *ġews- 149
 *ġlakt 163
 *ġneh₃- 195^F
 *ġṅh₁tos, ptcp. perf. pas.
 205
 *ġṅh₃tos, ptcp. perf. pas.
 205
 *ġomb^hos 142, 150, 163, 220
 *ġonu 218
 *ġows-, v. *ġews-
 *ġreh₂u- 166
 *ġr̥h₂nom 150^F, 206
 *ġus-, v. *ġews-
 *ġ^heh₂ns 228^F
 *ġ^hel- 150
 *ġ^hesr̥ 151
 *ġ^hew- 144, 150
 *ġ^heym- 150, 251
 *ġ^him-, v. ġ^heym-
 *ġ^hord^hos 166
 *ġ^horHd^hos 166
 *h₁don(ts) 139, 197
 *h₁dṅte/os, G. jd. 139
 *h₁ed- 24, 139^F, 238
 *h₁edmi, 1. l. jd. ind.
 prez. akt. 238
 *h₁edti, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 238
 *h₁ed^hl- 143
 *h₁eġ^hero- 150^F
 *h₁eġ^hh₂(om) 181, 263
 *h₁ekweh₂ 215
 *h₁ekwos 148, 155, 238, 263
 *h₁elh₁ōn 238
 *h₁olh₁nos, G. jd. 238
 *h₁ep- 216
 *h₁es- 142^F
 *h₁esmi, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 124, 184, 201
 *h₁esi, 2. l. jd. ind. prez.
 akt. 124
 *h₁esti, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 124, 170, 176, 215,
 238, 262,
 *h₁esenti, 3. l. mn. ind.
 prez. akt. 245, 263
 *h₁esh₂r̥ 180
 *h₁ews- 254
 *h₁ey- 249, 250
 *h₁le(n)g^{wh}u- 158, 187, 193,
 216
 *h₁lewd^h- 245, 254
 *h₁lṅgwhu-, v. *h₁le(n)g^{wh}u-
 *h₁nek- 148, 199
 *h₁ṅk- 199
 *h₁onkos 148
 *h₁reg^wos 246
 *h₁rowd^h-, v. *h₁rud^hros
 *h₁rud^hros 142, 143, 187,
 188, 264
 *h₁su- 245
 *h₁wid^heweh₂ 142, 190
 *h₂eb^l-, v. *h₂ebōl
 *h₂ebōl 139, 140, 141^F, 233

- *h₂eġ- 236
 *h₂eġros 149, 225
 *h₂ekmōn 165, 262, 237^F,
 262, 266
 *h₂ek- 182, 239
 *h₂eksis 173, 239
 *h₂elb^h- 182
 *h₂elsno- 181
 *h₂eml-, v. *h₂ebōl
 *h₂engū- 150^F
 *h₂enh₁mos 243
 *h₂enti 170
 *h₂eph₃ōl, v. *h₂ebōl
 *h₂erh₃- 239
 *h₂erh₃trom 239, 244
 *h₂ew- 181
 *h₂ewg- 257
 *h₂ewHl- 182
 *h₂ews- 174, 256
 *h₂ewsōs 173, 177, 257
 *h₂eyd^h- 252
 *h₂ġer- 166
 *h₂issk- 166
 *h₂kewH- 169
 *h₂melġ- 245
 *h₂nepōts 213
 *h₂nēr 185 246
 *h₂ok- 149
 *h₂ōwyom 192, 221, 223,
 240, 258
 *h₂rktos, v. *h₂rtkos
 *h₂rtkos 180, 198
 *h₂sawsos 174, 175, 225, 227
 *h₂stēr 245, 265
 *h₂sterleh₂ 245
 *h₂weh₁- 245
 *h₂weh₁nt- 171, 181, 221
 *h₂wes 246

 *h₃b^hel- 245
 *h₃ed- 181, 233
 *h₃eg^{wh}i- 158
 *h₃ek^w- 220, 239
 *h₃ektoh₁ 137
 *h₃el(e/on)-, v. *h₃el(n)-
 *h₃el(n)- 187, 215
 *h₃epos 218^F
 *h₃er- 180, 215
 *h₃erġ^his 181
 *h₃esk- 181

 *h₃esteh₁ 178, 180, 181
 *h₃ewis 181, 239, 240
 *h₃mig^hleh₂ 144
 *h₃neyd- 245
 *h₃nog^{wh}- 204^F, 217
 *h₃nomṅ 195
 *h₃ṅg^{wh}- 197

 *Hneh₂s 228
 *Hnh₂sos, G. jd. 228
 *(H)oynos 251
 *Hrēgs 149^F, 222
 *Hroseh₂ 218^F
 *Hros(H)- 186
 *Hrowd^hos 255
 *Hyeh₂- 194
 *Hyeh₃s- 193, 224
 *Hyes- 193
 *Hyew- 193
 *Hyēwgst 3. l. jd. ind.
 aor. akt. 266
 *Hyorks 194
 *HyowHs-, v. *HyuHs-
 *Hyu- 191
 *Hyugom 140, 163, 185, 193

 *i- 263
 *ish₂ros 243, 263

 *kan- 226
 *kap 224, 226
 *kaput- 226
 *kap(y)- 163
 *karkros 264
 *karp- 226
 *kaykos 227, 252, 253, 264
 *keh₂ulos 227^F
 *keh₂w- 247
 *kel- 163
 *kelh₂- 137
 *kerp- 163
 *kes- 162
 *kēs- 155, 171
 *kewh₁dos 254
 *kleh₂wis 136
 *klem- 166
 *kolh₂-, v. *kelh₂-
 *koylo- 169
 *krewh₂s 162
 *krp- 198

- *kꞛtus 138, 199
 *ksowd- 174
 *kuh₁dos 254
 *kweh_{2/3}(t)s- 156^F
 *kwō(t)s- 156

 *-k^we 62, 154
 *k^wek^wlos 152, 214
 *k^wel- 155
 *k^wetwores 152, 155, 171, 265
 *k^wi- 154, 162
 *k^win- 152
 *k^witis 152
 *k^wolo-, *v.* *k^wek^wlos
 *k^woyneh₂ 152, 169
 *k^wꞛmis 198

 *kēns- 155
 *kērd- 148, 155, 162, 163, 184, 198, 222
 *kꞛdos, G. jd. 148, 184
 *kerh₂- 166
 *kerh₂s 163
 *Klem- 166
 *klownis 255
 *kloywo- 252
 *kꞛnh₂- 204
 *kꞛntom 163, 195, 197
 *kokH- 182
 *kopus 163
 *kred-d^heh₁ 148
 *kꞛrd-, *v.* *kērd-
 *kꞛh₂srōn 206
 *kwes- 156
 *kwon- 156, 163, 219, 223
 *kwoytsus 174

 *laku- 156
 *lēg- 216
 *leh₁to- 241
 *leh₂iwos 252
 *lep- 199
 *lewk-, *v.* *lowk-
 *lewĳ- 166
 *leyĳ^h- 186, 187
 *leyH- 187
 *leyk^w- 153
 *liĳ^h-, *v.* *leyĳ^h-
 *link^w-, *v.* *leyk^w
- *lꞛdeh₂ 197
 *lowk- 136, 163, 256
 *lowkos 168, 171
 *lowkis 168, 169
 *loyk^wos 251
 *loyseh₂ 173

 *med^hu 184
 *med^hyes 168
 *med^hynos 168, 184, 194
 *meĳh₂ 181, 199, 244, 266
 *meh₁ 222, 223
 *meh₁(ns)- 222, 240, 241
 *meh₂lom 140
 *meh₂tēr 221^F, 233^F, 242
 *meh₂terꞛ, A. jd. 196
 *meld- 140^F
 *melh₁- 216^F
 *melH- 246^F
 *melit 201
 *mems- 216
 *men- 184
 *mlewH- 264
 *mꞛdus 198
 *mꞛHd^ho- 206
 *mꞛtis 195
 *moneyoh₂ 219
 *mori 18, 219
 *morm- 217, 219
 *morw- 217
 *moysos 174
 *mꞛt- 189
 *muHs 173, 209, 266

 *neb^hos 185, 216
 *neh₂us 248
 *newꞛ 184^F, 195
 *new(y)os 171, 176, 185, 218
 *nisdos 172, 176
 *nok^wts 137, 185, 220, 266

 *ꞛ 263, 264
 *ꞛgwen- 157
 *ꞛĳnh₃tos, ptcp. perf. pas. 197

 *ped-, *v.* *pōds
 *pedom 220
 *peh₂(s)- 241, 268
 *peh₂wꞛ 180

- *peh₃- 140, 180, **243**, 244
 *pek^w- **136**, 262
 *pek^wete, 2. l. mn. ind.
 prez. akt 169
 *pek^woys, 2. l. jd. opt.
 prez. akt. 259^F
 *pelekus 156
 *pelekwom 156
 *penk^{we} 53, 138, 153, 154,
 155, 168, 170, 214, 216
 *petr̥ 146, 265
 *peysk-, v. *pisk-
 *ph₂tēr **135**, 138^F, 171, 221,
 226, 244, 265 266, 270,
 272
 *ph₂tros, G. jd. 270
 *ph₂ter, V. jd. 270
 *ph₃tos, ptcp. perf. pas. **244**
 *pisk- 137
 *plewty- 255
 *plow-, v. *plu-
 *plu- 188, 221
 *pl̥h₁nos **205**
 *pl̥th₂us 181, 198
 *pod-, v. *pōds
 *pōds 135, 221, 224, 266, 269
 *pede/os, G. jd. 218^F
 *podes, N. mn. 218^F
 *poHim̥ 179
 *pork- 149
 *potis 171
 *p̥rstos 174
 *pth₂keh₁sکو- 155

 *sed- 233
 *sedos 178
 *seġ^hoh₂ 176
 *seġ^hoh₂, 1. l. jd. fut. I.
 akt. 176
 *seh₁(men)- **240**
 *seh₂ls 228
 *sh₂los, G. jd. 228
 *sek^weti, 3. l. jd. ind. prez.
 akt 168
 *senh₂- **244**
 *senos 178
 *septm̥ 138, 171, **173**, 175,
 176, 197, 272
 *serp- 178
 *skaywos 253

 *skor- 175
 *skorm- 174, 175
 *skr̥b^h- 175
 *(s)kok- 175
 *smek- 199
 *smokru- 165, 166
 *sm̥-gwelbh- 157
 *sm̥h₃nog^{wh}o- **204**
 *sneyg^{wh}-, v. *snoyg^{wh}-
 *snig^{wh}-, v. *snoyg^{wh}-
 *snoyg^{wh}- 17, **158**, 184
 *snig^{wh}os, G. jd. 184
 *snuseh₂ 173
 *snusos 176, **201**
 *sod- 175
 *sōm 204^F
 *srew- 176, 186, 264
 *sr̥p- 163
 *(s)teg- **140**
 *steh₂- 143^F
 *stewros 227
 *steyg^h- 163, 169, 270
 *steh₂- **173**, 242
 *sth₂d^hlom 143
 *sth₂tos, ptcp. perf. pas.
 244, 265
 *stig^h-, v. *steyg^h-
 *stisteh₂-, v. *steh₂-
 *stog- 137
 *streb^h- 264
 *str̥h₃nos **206**
 *suHnus 174, 247, **209**
 *suHnēw, L. jd. 221
 *suHnewom, G. mn. 214^F
 *suHs 176, **209**
 *supnos 178, **201**
 *swe- 175
 *sweh₂dus **241**
 *sweksdek̥m̥ 178
 *swekruh₂ 165
 *swekuros 175
 *swepnos 201^F
 *swesōr 177, **185**, 243
 *swōl- 175

 *tawros 227, 257
 *tēk^wsom, 1. l. jd. ind. aor.
 akt. 173
 *temesi, L. jd. 176
 *tenk- 136

*tern-, v. *tr̥n-
 *teys- 174
 *t̥h₂us 136, 196, 201
 *tod 136
 *treyes 15, 186, 191, 182
 *tr̥n- 136
 *tr̥s- 178
 *tū 269
 *uǵ^h-, v. *weǵ^hoh₂
 *uk^wsēn 184

 *weǵ^h- 188
 *weǵ^hoh₂ 144, 151
 *welh₁- 188, 190
 *welh₂mi 216
 *wemh₁- 243
 *werd^hom 143
 *wert- 153^F, 188, 248
 *westu- 178
 *wet- 190
 *weyd- 249
 *widtōr 189
 *widtos, ptcp. perf. pas. 266
 *wiHros 190, 208, 247, 216
 *wik- 148, 251^F
 *wloykos 190
 *wl̥h₂neh₂ 190, 206
 *wl̥k^wos 154, 178, 197, 206,
 272
 *wl̥k^we, V. jd. 168
 *wl̥pos 197^F
 *wod̥r̥ 24, 146, 184, 220, 233
 *udnos, G. jd. 179, 184,
 203
 *woǵ^h-, v. *weǵ^h-
 *wolh₁-, v. *welh₁-
 *wort-, v. wert-
 *woyd- 189
 *widet, 3. l. jd. ind. aor.
 akt. 190
 *woyk- 148, 251
 *woynom 252
 *wrotom 264
 *w̥r̥mis 198
 *w̥r̥s- 174
 *w̥r̥t-, v. wert-

 *yaǵ- 193, 226
 *yeh₁ro- 193
 *yēkw̥r̥ 193

*yeh₂tēr 191, 221^F
 *yewd^h- 143
 *yoh₁ro-, v. *yeh₁ro-
 *yos 193
 *yowHn- 191
 *yow̥ko- 191
 *yud^h- 193

2. INDOEUROPSKA ZNAČENJA

»bdjeti« 254
 »bitik« 124, 142, 176, 201,
 215, 262, 238, 245, 247,
 262, 266
 »bob« 219
 »bog« 190, 249
 »bok« 255
 »boraviti« 246
 »boriti se« 193
 »brada« 143, 199, 219
 »brat« 129, 138, 142, 221
 »brati, kositi« 163
 »buditi« 255
 »bukva« 17

 »crv« 198
 »crven« 142, 255, 264

 »četiri« 152, 265
 »čuti« 264

 »dah« 243
 »dan« 225
 »dat« 244
 »derati« 213
 »deset« 148, 163, 171, 195,
 196^F, 216
 »desni« 139, 216
 »devet« 184^F, 195, 269^F
 »dim« 143
 »disati« 243
 »dobiti«
 »dobro« 245, 264
 »drvo« 218, 220, 268
 »dubok« 139
 »düg« 205
 »dvadeset« 196

 »gladak« 144

- »glava« 163
 »gnijezdo« 172, 176
 »godina« 193
 »gora« 156
 »gorjeti« 171, 216, 254
 »gospodar« 171, 217
 »gost, tuđinac« 144, 217
 »govedo« 156, 257, 269
 »govoriti« 241, 264
 »grabiti« 144
 »grana« 182
 »grepsti« 265
 »guska« 227

 »hodanje« 195
 »hodati« 144, 270
 »htjeti« 188
 »hvatati« 163

 »i« 62, 154
 »ići« 249, 250
 »ime« 195, 246

 »ja« 181^F, 263
 »jabuka« 139, 140, 233
 »jaje« 221, 223, 240, 258
 »jaram« 140, 185, 193
 »jasen« 181
 »jedan« 251
 »jednokopitan« 204
 »jelen« 238
 »jesti« 24, 238
 »jetra« 193
 »jetrva« 191, 221
 »jezik« 163
 »juha« 191

 »kamen« 165, 199, 237^F, 266
 »kašalj« 242
 »kćići« 201, 221, 243
 »kobila« 215
 »koljeno« 149, 216, 218
 »konj« 155, 238, 263
 »koračati« 163
 »koriti« 245
 »kosa na vratu« 209
 »kost« 181, 220
 »kotač« 152
 »kralj« 149^F, 222
 »kuća« 148

 »lađa« 248
 »lagan« 187, 193
 »lakat« 215
 »ležati« 251
 »list« 218
 »liti« 187
 »lizati« 186
 »losos« 18, 173
 »magla« 144
 »malen« 174
 »mama« 221^F
 »mati« 221, 242
 »međ« 184, 201
 »medvjed« 180
 »mek« 198
 »meso« 216
 »misao« 195
 »misliti« 184
 »miš, mišić« 173, 266, 209
 »mjeseć« 223, 240
 »mlad« 191
 »mlijeko« 163
 »mljeti« 216^F, 246^F
 »more« 18, 219
 »musti« 245
 »muškarac« 185, 209, 246,
 247

 »ne« 222, 223, 269
 »nebo« 185, 258
 »nećak« 213
 »nepoznat« 197
 »noć« 137, 185, 220, 266
 »noga« 135, 266, 269
 »nokat« 218
 »nos« 227
 »nositi« 129, 213, 236, 262
 »nov« 171, 176, 185

 »obraz, brada« 165
 »obronak« 252
 »obrva« 246^F
 »oganj« 263, 264
 »oko« 220, 239
 »okretati« 264
 »onaj« 263
 »orati« 18, 239
 »os« 173, 239
 »osa« 218
 »osam« 140
 »ostatak« 251

- »ostaviti« 153
 »osveta, kazna« 152
 »oštar« 239
 »otac« 132, 171, 244, 265,
 266
 »ovca« 239
 »paliti« 252
 »pas« 219, 223
 »pastir« 248
 »peći« 136, 262
 »pet« 53, 138, 153, 154, 155,
 170, 216
 »pitati, iskati« 166
 »piti« 180, 268
 »pljuvati« 247
 »pobijediti« 244
 »pojas« 193, 224
 »pokrivati« 140
 »polje« 149
 »popit« 244
 »povraćati« 243
 »poznat« 205
 »prase« 149^F
 »prati« 218
 »ptica« 221
 »puhati« 245
 »pun« 205
 »raditi, umoriti se« 204
 »rak« 264
 »ralo« 239, 244
 »rasti« 163, 245, 257
 »ravan« 174
 »razasut« 206
 »riba« 137, 163
 »riječ« 143
 »rođak« 243
 »rođen« 205
 »rog« 166
 »sada« 269
 »san« 178, 201
 »sedam« 171, 173, 175, 176,
 272
 »selo« 251
 »sestra« 185
 »sijati« 240
 »sin« 174, 209
 »sjajiti« 256
 »sjeme« 240
 »sjesti« 233
 »skupljati« 163, 166
 »sladak« 241
 »slijep« 264, 227, 252
 »smrad« 233
 »smrt« 189
 »snaga« 139
 »snaha« 173, 201
 »snijeg« 17, 158
 »sol« 227
 »srce« 148, 198, 222
 »srednji« 184, 194
 »srna« 194
 »stati, stajati« 173, 242
 »staviti« 236, 240
 »sto« 163, 195, 197
 »stog« 137
 »stršljen« 206
 »suh« 175, 225, 227
 »svet« 243
 »svezati« 254
 »svinja« 176, 209
 »svjetlo« 136
 »širok« 181
 »štovati« 193
 »taj« 193
 »tama 246«
 »tanak« 136
 »teći« 176, 186, 264
 »to« 136, 263
 »topao« 158, 216
 »tri« 15, 186, 191, 192
 »tući, udarati« 137, 247
 »udarati« 158
 »udovica« 142, 190
 »uho« 184, 257
 »ukroćen« 204
 »umro« 205
 »upregnuti« 266
 »uzimati« 216
 »velik« 181, 199, 266
 »vidjeti« 266
 »visok« 196
 »vjetar« 171, 223
 »voziti« 151, 188

- »voda« 24, 220, 233
 »voditi« 236
 »vonj« 181
 »voziti« 188
 »vreti« 193
 »vrh« 174
 »vrtjeti« 155, 188
 »vuk« 197, 272
 »zapovijed« 264
 »zasun, kuka« 136
 »zaštita« 174
 »zec« 224
 »zelen, žut« 150
 »zemlja« 218, 223, 267
 »zima« 150
 »zinalac« 189
 »znati« 189, 238, 243, 249
 »zora« 173
 »zreti, star« 149
 »zrno« 150^F, 206
 »zub« 221
 »zubac« 142
 »zvati« 150
 »zvijezda« 245, 265
- »ždrak« 140, 163
 »žena« 156
 »živ« 209, 247
 »životinjska dlaka« 258
- djeg* 158, 216
dorë 151, 223
dhëmb 142, 150, 221
dhëndër 243
- edh* 254
elb 220
është 238
ethe 254
- grua* 166
gur 156
gjanë 191
gjanj 158
gjarpër 178
gjind 171
gjumë 178, 201
- halë* 181
herdhë 181
- je* 216
jep 216
- kam* 163, 226
kapasë 224
katër 152
kohë 155, 171
kollë 242

3. ALBANSKI

3.1. Toskijski

- ah* 181
ang 150^F
ari 198
asht 178, 220
at 221^F
ath(ët) 149
athëtë 239
- be* 252
buj, 1. l. jd. ind. prez. akt.
 142
- del* 216
dilni 216
ditë 201
djathtë 139, 216
- lehtë* 158
lërë 187
lisë 186
- mal* 206
mbledh 216
mi 173, 209
miell 216^F
mish 216
mjegull 144
mjekër 166
mjel 245
mjet 185
mos 223
mot 223
motër 221, 242
muaj 223
mund 184
- natë* 185, 220

ngah 197
ngjesh 191, 193, 224
nip 213, 216
njeri 186, 246
njoh 243
nuse 201

parë 207
pesë 155, 170
pjek 136
plotë 223

qind 171

sjell 153, 155
shtatë 173, 197
shumë 178

ti 269
tmer 224
tre 186, 191, 192
thi 209
thom 155

ulk 197

ve 142
vesh 257
vit 216
vjedh 188, 190
vjet 190

zej 191, 193
zjarm 158, 216
zjerm 170

3.2. Gegijski

dhāmb 221
dimën 150, 251
grunë 150^F, 206

4. ANATOLIJSKI JEZICI

4.1. Hetitski

adan(t)-, ptcp. 139
adanzi, 3. l. mn. ind. prez.
 akt. 238
Aḥhiya 41
Aḥhiyawa 41^F
aku- 239

Alakšanduš 40, 41
alpaš 182
anda 216, 220
Apaša 40, 41
atta(š) 220, 221^F
auli- 182

dāḥḥi 243
ēdmi 213
ekutteni, 2. l. mn. ind. prez.
 akt. 24
ēpzi 216
ešḥar 180
ēšmi 124, 201, 238
ēšši, 2. l. jd. ind. prez.
 akt. 124
ēšzi, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 124, 170, 238
ašanzi, 3. l. mn. ind.
 prez. akt. 238, 245, 267
ētmi 238
ezzatteni, 2. l. mn. ind. prez.
 akt. 24

ganu, v. *gēnu*
gēnu 149, 216
giemi 150
gimmanza 150

ḥanz(a) 170
ḥaran 180
ḥaraš 216
ḥarš- 239
ḥartagga- 198, 267
ḥāšša- 176
ḥaš(š)ik- 181
ḥaštāi 178, 180, 182^F
ḥašterza 245, 265
^{URU}*Hatti* 25
ḥuišzi 246
ḥulana- 206
ḥuwanza 171, 245

innarawant- 186
iukan 140, 185, 193

karwar 147^F
keššar 151
ki- 251
kīr 148, 199

- kiššar* 223
-kku 154
krimb 198
kuenzi, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 158
kunanzi, 3. l. mn. ind.
 prez. akt. 158
kui- 154
kuinna 156, 158
kuwa- 154

lāman 45, 195, 197, 246
Lazpaš 41
linkaiš 216
luk(k)- 136

ma 24
mahla- 140
mallai 246^F
mēhur 222
mema- 184
Milawanda 40
Milawata 40, 41
militt- 201

nekuz 185, 266
nēpiš 184, 216
newa- 185, 214
NINDA-an, A. 24, 25
ninikzi 148
nu 24, 269

paḥhur 180
paḥš- 241
pattar 146
pēdan 220

šam(a)lu- 141
šanḥ- 244
šarpa- 163^F
šipanzakimi 25
šipta- 173
šiuš 170

tāru- 220
Taruša 40
Tawalagawa 41
teḥḥi 240
tekan 223, 224
terijanna- 186

tuhḥae- 211^F
tuhḥui- 143

ulippana- 197^F

walḥmi 216
walku(w)a- 197
wātar, A 24, 146, 220, 271
wetenaš, G. jd. 24
weteni, D. jd. 24
widār 216, 224, 233, 271
w(i)dati- 142
Wiluša 40, 41

4.2. Hijeroglifski luvijski
azuwa 148
ka-ši- 144
pat- 135
ta-ma- 139
tāru- 271
tēkan 267
wawa- 156
zārt- 148

4.3. Lidijski
bu(v)- 142

4.4. Likijski A
esbe 148
ti- 154
wawa- 156, 158

4.5. Likijski B
ki- 154

4.6. Luvijski
ḥawi- 239, 240
kaši- 217
kiš- 265
kišai- 162
-ku 154
kui- 154, 162
suwana- 209
walwa- 197
wānatti- 156, 158
zārt- 162

4.7. Palajski
šamluwa- 141

5. ARMENSKI

air 185, 246
akn 220, 239
amis 240
anicem 245
anun 195^F, 246
araur 239
arj 198
asetn 239
astl 245
atamn 139
ateam 220
audi 181
awelum 245

bam 241, 242
berem 213
bin 156
busanim 142

cer 149
c^cax 182

č^cork^c 152, 155, 171

dēz 151
dizanem 151^F
dustr 201

ełbayr 142
ełn 238
em 124
 es, 2. l. jd. ind. prez. akt
 124
 ē, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 124, 238
erek^c 186, 191, 192, 246
ēš 148
ewt^cn 173

ganel 158
gayl 197^F
geł 190
gełmn 206
goy 246

hac^c 136
hac^ci 181
hasi 148
haw 181
hayr 135, 244
hin 178

hing 216
hoviw 181, 239

imnam 184
inn 195

jaunem 150
jern 151
jiun 150
jern 159, 171
ju 223, 224
jur 192

keray, 1. l. jd. ind. aor.
 medpas.158
kin 158
kov 156
krunk 140
k^coyr 186

lizem 186
lois 136, 256
luc 140

mard 198
mayr 221
mēg 144
mēj 185
mi 222
muaj 240
mukn 173, 209

ner 191
nu 201

olok^c 187, 215
oror 215
otn 135, 220

sirt 148, 155, 222

šun 223, 224

tasn 195, 216
taun 224
terem 213, 216
tun 139
tur 224, 243
t^cakn 140
t^cak^cey 155
t^canjr 136

t^caršamim 178

udhe 151

uł 182

unkn 257

ut^c 240

veštasun 178

zgest 178

6. BALTOSLAVENSKI JEZICI

6.1. Starolitavski

ausas 256

esmi 124, 132, 201

esi, 2. l. jd. ind. prez. akt.

124

ēsti, 3. l. jd. ind. prez.

akt. 124

eš 263

liti 186

navas 185, 214

nepuotis 213, 214

sūnus 209

6.2. Litavski

akìs 239

akmuõ 165, 237^F, 262

alkūnė 187

arėlis (dij.) 215

árklas 239, 244

árti 239

aržilas 181

ašis 239

āšmenys 165

aštrūs 239

aštuonì 240

ašvà, v. *ešvà*

áugti 257

áuksas 256

aūlas 182

ausis 257

aušrà 173, 174, 256

avìs 239

baidýti 174

baisùs 174

barzdà 143, 219

báudyti 255, 256

baūsti 255

blusà 188

brólìs 142

broterėlis 142

bruvìs 246^F

būti 142

dangùs 185^F

dantìs 139

debesìs 185

deivė 249

derù 213

dėšimt 148, 195, 196

dėšinas 139

deviñtas 195, 196

dėti 240

diėvas 190, 249, 250

dievai, n. 250

dubùs 139

duktė 201^F

dūmai 143, 209

dúona 271

duonìs 233^F

dúoti 224, 243

eīti 249, 250

ėlnis 238

ėmalas 215

erėlis 215

ešvà 148, 215

gajùs 209^F

galvà 271

galvõs, G. jd. 271

gálva, A. 271

gařdas 166, 247^F, 260

gaūras 256

gėrti 166

gėrvė 140

giñti 158

gìrė 156, 168, 208

girià 156

gývas 172, 247

glodùs 144

grėbti 144

griėbti 175^F

gurklýs 201

- gývas* 209
iesmè 252
ieškóti 166
ilgas 206
irštva 198
išlaivóti 252^F

jáunas 191
jáutis 254
jāvas 193
jéntè 191
 jénters, G. jd. 191
jūngas 140, 193
júostas 224
júosti 193
jūra 192
júšè 191

kainà 152, 169
kāklas 153
kálti 137
katràs 218^F
káulas 227
kélti 163
kèpti 136
kerpù 163
keturi 152
kirmis 198, 199
kraūjas 246

laīkas 251, 252
 laikaī, n. 252
laivèti 252
lāšis 18
laūkas 136, 163
leņgvas 158
liáudis 245, 254
lieti 187
liēžti 186
lýti 187

maišas 174
málti 246^F
mamá 221^F
marinti 201
marti 171
 marčiōs, G. jd. 172
mēdè 184
medùs 184

mélžti 245
mēnuo 240, 241
miglà 144
miñti 184
mintis 185, 195
miñti, A. 205
miřti 201
mirtis 198
momà 221^F
mótè 221, 233^F, 242

nagà 128
naktis 185
nāmas 139
nařsas 185
naūjas 185
nēšti 148
nežnóti 238
niedèti 234
nōras 186
norèti 186
nósis 228
nū 269

obuolýs 139, 233
 óbuolī, A. 233

pādas 135
pāts 217
pažintas 205
penkì 172
piemeniškas 248
piemuō 248
piřštas 174
plaūčiai 255

rankà 185, 271
raūdas 142, 255
rýtas 256^F
rytaī 256^F

sasins 224
saūsas 174, 178, 227
septynì 173
sesuō 186, 243
 seseřs, G. jd. 186
skaudùs 174
smakrà 165
smākras 165
sniēgas 158, 271

stāgas 140
stóti 173, 242
su- 245
sūnūs 174, 209, 247

šakà 182
šāpas 163
šēšuras 165
šimtas 195
širdis 148
širšuõ 206
šis 150^F
šuõ 163, 219, 223, 224
šviesūs 174

tàs 136
taūras 227
taveš, G. jd. 215
teisūs 174
tēvas 136
trīs 186
tū 269
tūkstantis 201
tuŗgus 201

úolektis 187
úosti 233

váltis 260
vaŗdas 143
vaŗgas 198^F
vaŗmas 198^F
várna 271
 várnos, G. jd. 271
 várna, A. 271
véidas 250
 veidaĩ, n. 250
veizdēti 249
vém̃ti 243
veŗsti 188
vētra 245
vēŗti 188
viēš- 252
viēšpats 251
vilkas 197, 199
vilna 206
viršūs 174
výras 190, 203, 208, 216,
 247
výti 208^F

žālias 150
žaĩbas 142
žārdas 166
žavēti 150
žqšis 228
žēltas 150
žéntas 243
žerliókas 166
ziemà 150, 250
 ziēma, A. 250
žinóti 238, 243
žirnis 206, 207
žuvīs 163

6.3. Starolatvijski

aštras 239
vulks 197

6.4. Latvijski

amu(o)ls 215
aũlis 182
àuuss 257

desimt 195
dieva zāles 249^F
dieva zosis 249^F
dēvs 249, 250
duõt 224, 243, 271
dzīvs 172, 209

ēlks 215

gribēt 175^F
grīva 209
gūovs 156

iēt 249
ilgs 206

kaũls 227
kaût 247

mēdus 184

nāss 228
nest 148

pīeci 171
pīrstis 174

rùoka 271

sāls 227

sàuss 227

sìmts 195

sîrds 148

spļaut 247

stāt 242

tîrgus 201

tu 269

tumsa 201

uôlekts 187

vîlks 197

zinât 238, 243

zùoss 228

6.5. Staropruski

ains 251, 252

alkunis 215

arelis 215

ast 215

dātwei 243

dessimts 195

deyws 249

doyte 96

eg 96

eit 249

emelno 215

est 215

etbaudinnons 255

genna 125, 156, 169

giwan 172

insuwis 201

kayle 96

koyte 96

labonache 96

lindan, A. 197

meddo 184

newints 195

nikoyte 96

pennega, G. jd. 96

peuse 255

pîrsten 174

plauti 255

pomedian 95

postāt 242

poyte 96

rekyse, V 96

seyr 148

spoayno 179

thewelyse, V. jd. 96

thoneaw, V. jd. 96

tūsimtons, A. mn. 201

wais-pattin, A. jd. 251

wargan 198^F

widdewu 142

woaltis 187

6.6. Jatvinški

ilg 206

wulks 197

6.7. (Pra)slavenski i

općeslavenski

*akitu 169

*akuna 220

*ardla 260

*atiku 169

*baba 271

*bōkū 256

*boršъno 219

*bry 246^F

*drъvo 268

*gardiki 202

*gardu 260

*golva 271

*golvy, G. jd. 271

*golvq, A. jd. 272

*gwajzdā 170

*jaw 255

*jъmela 215

*jъmę 195^F

- *kaina 94
 *karūta 220
 *Kibitāt- 202
 *kirkū 170
 *krъvъ 199
 *kuningu 169
 *kwajtu 170

 *lawku 256
 *lopata 271

 *melko 260
 *mъrtvъ 199
 *morvъ 188

 *olkъtъ 215

 *plъtъ 199

 *satanā 220
 *sъrdъce 199
 *stigā 169
 *stikla 202

 *taga syna 219^F

 *vъlkъ 199
 *vorna 271
 *vorny, G. jd. 271
 *vornq, A. jd. 271

 *wermēn 260
 *wixu 169

 *xelmu 169

6.8. Staroslavenski
ablъko 139, 233
azъ 181

berq 127, 142, 213, 235
bēda 251, 252
bēsъ 174
blъxa 188
bljusti 254
bobъ 144^F, 219
bolii 139
brada 143, 219
brašъno 219
bratrъ 127, 142

bręgъ 166
buditi 146, 255, 256
buky 256
bъdēti 268
byti 142, 247

Cāvtat 202
cělъ 169
cēna 152, 169
crъky 170
cvětъ 170

časъ 155, 171
česati 265
četyre 152, 265
črъmъnъ 198
črъnъ 198^F
črъvъ 198
čudo 250
čuti 169

darъ 224, 233^F
dati 224, 242
derq 213
desętъ 129, 130, 148, 195,
 196, 215
desnъ 139, 216
devętъ 129, 130, 195, 196,
 215
dēti 240, 263
dēverъ 227
divii 249, 254
dъnъ 201
dlъgъ 206
domъ 139
doga 185^F
dъno 139
dъšti 201, 243
dymъ 143

gladъkъ 144
gnęzdo 172
goniti 158
gora 156
gospodъ 217
gostъ 144, 217
goveđo 156
gradъcъ 202
gradъ 166, 260
grędq 144
greti 144

- grōstb* 163
igo 140, 163, 193
imela 215
iskati 166
iti 249
iže 193, 263

jaje 258
jasti 139, 238
jelenb 238
jesmb 124, 132, 201
 jesi, 2. l. jd. ind. prez.
 akt. 124
 jestb, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 124, 176, 215, 238
jetry 191
językb 163, 201
junb 191-knātsa
jutro 256
juxa 191

kamy 165, 237^F, 242
klati, v. *koljq*
ključb 136
kolo 153
koljq 137
kotoryi 218^F
krava 166
krōvb 159, 199
kōņęzō 169
kvasb 156

lakōtb 187, 215
lēdina 197
lēkb 251, 252
lēpb 222^F
lēsb 190
lēvb 252
lēxa 173
likb 169
liti 186
lizati 186
lōgōkb 158
loky 156
lokōve, G. jd. 156
lučb 136, 169, 256
lukb 256

ljudbje 245, 254

mati 221, 233^F, 242
medb 184
meljq 216^F
mežda 184
męso 216
męra 223
męsęcb 222, 223, 240
męxb 174
mōgla 144
mōnēti 184
mōrq 201
mladb 140
mlęko 260
mlęsti 245
mlęti 246^F
mlōzq 245
monisto 30
more 18
mrōtvb 190, 198, 199
myšb 173, 209

ne 269
nebo 185
nesti 148, 199
netii 213
nevęsta 215^F
nę- 269
nogōtb 204^F, 218
nosb 228
noštō 185, 220
novb 185, 189, 214
nravb 186, 246
ny-nę 269

ocōtb 170
ognb 253
oko 220, 239
okōno 220
osa 218
osb 239
osmb 240
ostrō 182, 239
otōcb 169, 221^F
otōlēkb 251
ovbca 239

qzōkb 150^F

ramętb 185, 195
pasti 241
pekq 136

- pečete*, 2. l. mn. ind. prez.
 akt. 169
peci, 2. l. jd. imp. 259^F
pero 265
pešti, v. *pekq*
peți 196
pěna 179
piti 268
pɨnq 196
ploviti 221
plɨnɨ 188
plɨtɨ 199
pljušta 255
podɨ 135, 215, 233
pojasɨ 193
porɨ 220
potɨbběga 217
prase 149^F
prɨstɨ 174
prɨvɨ 206

reče, 3. l. jd. ind. aor. akt.
 259
rosa 186, 218^F
rɨka 170, 185
rɨcě, L. 170
rudɨ 255
rɨdrɨ 142, 264

samɨ 204^F
sedmɨ 173
sestra 186
sěmę 240
sěsti 233
sěti 240
sɨ 150^F
sɨrpɨ 163
sɨršenɨ 206
skorɨ 175
skrɨbbɨ 175
slabɨ 208
slovo 187, 215^F
slovese, G. jd. 215^F
sněgɨ 17, 158
snɨxa 173, 201
solɨ 227
sotona 220
soxa 182
srɨdɨce 162, 163, 199
srɨna 166

stati 173, 242
stiq 163
stɨklo 202
stɨza 169, 270
stogɨ 137, 140
struja 176, 186, 264
suxɨ 174
sɨ- 245
sɨmrɨtɨ 198
sɨnɨ 201
sɨto 195
svekry 167
světɨ 174
svinija 209^F
svojb 175
synɨ 209, 247
synovi, D. jd. 214

šlēmɨ 169

tixɨ 174
tɨma 201
tɨnɨkɨ 136, 196, 201, 208
to 136, 263
trije 15, 186
trɨnɨ 136
turɨ 227
ty 269
tysqšti 201

uxo 174, 257

vezq 144, 151
vesti, inf. 188
věděti 31, 189
věstɨ 266
větrɨ 181, 245
viděti 249
vɨrtěti 153^F
vɨsb 169, 251^F
vɨkɨ 168, 197
vɨlče, V. jd. 168
vɨci, n. 259^F
vɨna 190, 206
voda 184, 233
voziti 188
vragɨ 198^F
vratɨ 153^F
vrēmę 260
vrɨtěti 188

- vrъxъ* 174
vъdova 142, 190
vydra 132
xoditi 175
xodъ 175, 233
xotěti 175
xramъ 174
xromъ 175
xudъ 174
xotěti 175
xvala 175
xvatati 175
- zelenъ* 150
zětъ 243
zima 150, 251
zbrěti 149, 166
zlato 150
znati 243
zqbъ 142, 163
zrъno 150^F, 206
zvati, *v. zovъ*
zvězda 170
- žena* 156, 169
žěti 158, 169
živъ 169, 171, 209, 247
- 6.9. Ruski**
берег 260
- вex* 169
ворóна 123
- гóрло* 201
горóд 166, 260
- молоко* 260
молот 260
мышь 210
- рукá* 170
рукé, L. jd. 170
- сéрдце* 199
скрómный 175^F
- торг* 201
- 6.10. Bjeloruski**
рукá 170
руцé, L. 170
- 6.11. Ukrajinski**
рукá 170
руцi, L. 170
- 6.12. Poljski**
brzeg 260
- groch* 260
gwiazda 170
- mgła* 202
mleko 260
młot 260
mysz 210
- szkło* 203
- 6.13. Polapski**
porsq 260
- 6.14. Pomoranski**
Białogard 260
gard 260
- 6.15. Staročeški**
veš 169
- 6.16. Češki**
deska 203
- hrách* 260
- květ* 170
- loket* 260
- mhla* 202
mlat 260
mluviti 264
mys 210
- rádlo* 260
- sklo* 203
skora 179

- skromný* 175
- vlk* 129
- znát(i)* 238
- 6.17. Slovački**
- jemelo* 215
- myš* 210
- omelo* 215
- 6.18. Standardni hrvatski**
- apotéka* 133
- aršin* 187^F
- bājati* 241
- bājka* 241
- bārjāk* 132
- bāsna* 241
- bdjēti* 268
- bērēm* 127, 235
- bíрати* 235
- biti* 142^F
- jèsam*, 1. l. jd. ind. prez.
akt. 131^F
- bôg* 37^F, 185^F, 262
- bôga*, G. 185^F
- bòsti* 189^F, 267
- bòdem*, 1. l. jd. ind. prez.
akt. 189^F, 267
- brät* 122, 127
- bräti* 235
- brijēg* 260
- cřkva* 170
- čäj* 124
- čàrapa* 124
- čèlik* 124
- čèsati*, v. *čèšati*
- čèšati* 130^F
- četiri* 131
- čüdo* 254
- däbar* 30
- dâh* 183
- dâm*, 1. l. jd. ind. prez. akt.
131^F
- dân* 123
- dàska* 202
- däti* 242, 243
- dēsni* 139
- devèsilj* 195
- dijàlekat*, v. *dijàlekt*
- dijàlekt* 132
- dïm* 210, 211^F
- dïv* 249^F
- djēti* 240, 263
- djèvēr* 227^F
- dobrom*, DL. jd. 122
- dobrome*, L. jd. 122
- dobromu*, D. jd. 122
- drözd* 123
- dřvo* 268
- düg* 206
- dúga* 185^F
- düh* 183
- dúpsti* 139
- dvâ* 122
- glâđu*, I. jd. 132
- gláva* 237^F, 202
- glâvu*, A. jd. 237^F
- gräbiti* 175^F
- gräd* 260
- grädac* 202
- gräh* 183, 260
- grehòta* 183^F
- grïva* 209
- gřlo* 201
- günj* 256^F
- hòcu* 131^F
- hřđa* 122
- hròm* 175^F
- hrvati se* 132, 181
- hvála* 159
- imâm*, 1. l. jd. ind. prez. akt.
131^F
- imèla* 215
- ispiti* 133
- İsusa*, A. 131
- izbor* 235
- jäbuka* 233
- jáje* 123, 192, 223
- jâl* 194
- järbol* 133
- jäsēn* 181
- jèdēm* 24

- jéla* 143
jètrva 191
jèzik 123
jóha 181
júha 191^F
jùnāk 191
jüne 191
jütro 256^F
kâp 170
kâplju, I. jd. 170
käšalj 242
kéi 123
knêz 169
komòrāč 132
kòra 178
kòsiti 170
köšen, ptcp. perf. pas.
 170
Kòtor 220
krësati 130^F
krëšëm, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 130
kröv 263
krüh 183
Läbīn 260
läbūd 182
läkat 260
läne 238^F
léd 185^F
lëda, G. jd. 185^F
lijék 251^F
lijës 190
lijëv 252
lisica 131
lökva 156
ljëto 241
ljúbavlju, I. jd. 132
màgla 202
màknula 131
mäma 123, 221^F
mäti 122, 242
mäter, A. 122
mèdvjed 154^F
mèđa 184
mètar 241
mîsao 170
mîšlju, I. jd. 170
mš 122, 209, 210
mješec 240, 241
mlät 260
mlijéko 260
mljëti 132, 246^F
mëljete, 2. l. mn. ind.
 prez. akt. 132, 246^F
mniti 184
mnîm 184
mògu 125, 131^F
möžeš, 2. l. jd. ind. prez.
 akt. 125
möže, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 177
móрати 177
mrâv 188, 217^F
nárav 186
něcāk 213
nevèsilj 195
nóčas 150^F
noga 128
nökat 218^F
nökta, G. jd. 218^F
nôs 122
nösiti 131
njuh 183
öbrva 246^F
öganj 31
öko 123
onako 131
órah 183
órati 239
os 262
òsor 220
öštar 239
pämët 185
pásti 241
pčela 122
pečete, 2. l. mn. ind. prez.
 akt. 130
peku, 3. l. mn. ind. prez.
 akt. 130
piti 63, 268
pjevati 130
plátiti 170
plácén, ptcp. perf. pas
 170

- plésati* 130^F
plēšēm, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 130
plētem, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 235
plöt 235
plúća 255
pljüjēš, 2. l. jd. ind. prez.
 akt. 247
prâh 183
prâse 237^F, 240
prâseta, G. jd. 237^F
prîsega 169
prisézati 169
psä 203^F
püh 183

ráđiti 170
râđen, ptcp. perf. pas.
 170
râme 207
râđa 122, 142^F
rêd 185^F
rêda, G. jd. 185^F
rêpa 130, 222^F
rîđ 142^F
ròsa 272
ròsu, A. 272
rôv 191
rúda 142, 255
rúka 130, 170
rúci, L. 170
řvati se, v. *hřvati se*

säv 169
sêstra 122, 272
sêstru, A. 272
sijati 240
sîn 122, 237^F
sînovi, n. 237^F
sjême 240
skök 175
skröman 175^F
slâb 208
slüh 183
smïo 222^F
Söln 220
srêća 222^F
sřp 163
stâklo 202

stâmbeni 133
stâti 143^F, 242
statistika 132
stïropör 133
stòlica 131
strâh 183
střšljën 206
stúp 129
süh 227^F
súmnja 133
súnce 122
sùtra 256^F
svêt 123
svijêt 130
svínja 122

šljïva 210

tako 131
tanak 123
tom, DL. jd. 122
tome, L. jd. 122
tomu, D. jd. 122
topiti 259
tráva 202
trëbuh 183
třg 201
trî 15, 123
trn 123
tröm 123

učiti 121
úho 123
ùlica 182
umárati 201ř

väs 169
veliki 131
vidjev, v. *vidjevši*
vidjevši, ptcp. perf. 122
vïti 208^F
vjêtar 181
vláda 202
vlât 260
vòda 122, 146
vòdila, ptcp. perf. pas. 131
völ 191
vòlio, ptcp. perf. pas. 130
vosak 132
vrâg 125

- vrâže*, V. jd. 125
vřh 183
vrijeme 130, 260
vřtjeti 30
vûk 12, 191
vûna 206

zàpěti 196
zět 243
zlo 262
znâti 238, 243
znào, ptc. perf. pas. 238
znâš, 2. l. jd. ind. prez.
 akt 238
zřno 206

ždrâl 123, 140^F
žělva 211
žèna 124
ženam, D. mn. 121, 122
ženama, DLI. mn. 121,
 122
žerav 140
živ 209

6.19. Čakavski dijalekti
glāvã 237^F
grēdēš, 2. l. jd. ind. prez.
 akt. 144
řdar 142^F
vâs 251^F
zîmã 90^F
zimě, G. jd. 90^F
zîmu, A. jd. 90^F
zîme, N. mn. 90^F

6.20. Kajkavski dijalekti
devaôr 227^F
hočem, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 131^F
možem, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 131^F
onak 131
rdeč 142^F
tak 131
vêš 148

6.21. Štokavski dijalekti
apatéka 133
- klö* 203

čela 122
četri 131

dãx 183
dûx 183

fála 159
grã 183
grijòta 183^F

Ïssa, A 131

koròmãč 132
krüv 183
kúješ, 2. l. jd. ind. prez. akt.
 247

lîsca 131

màknla 131
mčã, G. jd. 203^F
möre, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 177

nako 131
nětijãk 213
nòst 131
nûx 183

orã 183

pàsa, G. jd. 203^F
peču, 3. l. mn. ind. prez. akt.
 130²
prãv 183
pûx 183

rijêh, 1. l. jd. ind. aor. akt.
 241

sklö 203
slûx 183
stïropöl 133
stòlca 131
strã 183
súmlja 133

štica 203

*trbũx**učit* 121*vãs* 251^F*velki* 131*vòdla* 131*vřx* 183**6.22. Makedonski***meža* 135*ноќ* 135*смееш се*, 2. l. jd. ind. prez.akt. 222^F**6.23. Slovenski***čřm* 198*jmēla* (dij.) 215*máti* 242*omēla* (dij.) 215*pljúča* 255*znáti* 238*znãl*, ptcp. perf. pas. 238*živ* 209**7. GERMANSKI JEZICI****7.1. Pragermanski****ayjõ* 239**aydl-* 252**bõkõ* 256**bõni-* 241**kinnuz* 167**kunningaz* 169**lawka-* 256**layxwna-* 251**skermaz* 174**spīwa-* 247**su-* 245**teiwaz* 74^F**wulfaz* 178**xawwa-* 247**xelmaz* 169**7.2. Gotski***ahtau* 240*aihwa-* 148, 155, 238*aihwa-tundi-* 148^F, 271*ains* 251, 252*airpa-kunds* 205*akrs* 149*aleina* 187*anabiudan* 254*arjan* 239*arms* 207*atta* 220, 221^F*aukan* 257*auso* 257*awistr* 239*baíran* 213*batiza*, komp. 177*bauan* 142*broþar* 138, 142, 271*brufaps* 217*daúhtar* 201^F, 203, 243*distairan* 213*diups* 139*fadar* 135, 138, 244, 271,
272*faúrbiudan* 254*fidwor* 152*fimf* 138, 154*fodjan* 241, 242*fotus* 135, 224*gamunds* 184, 195, 196*ganah* 148*gaqumps* 195, 196*gasts* 74, 144, 217*gawigan* 188*graban* 144*guþ* 150*hafjan* 163*haihs* 227, 252*hails* 169*hairto* 148*hardus* 138, 199*hari* 74*hausjan* 169, 264*hlaiw* 252*hoha* 182*hunda* 195, 196*hva* 154*im*, 1. l. jd. ind. prez. akt.

- 124
is 2. l. jd. ind. prez. akt.
 124
ist 3. l. jd. ind. prez. akt.
 124, 238
itan 139^F, 215, 238
- jer* 192
juggs 191
juk 140, 193
- kaúrn* 206, 207
kaúrus 208
kausjan 149^F
kiusan 149^F
kniu 149
-kunþs 205
- land* 197
leiht 158
leiþu 187
liudan 245
liuhap 136
- marka* 219
mena 240
menoþs 222, 240
midjis 184
miliþ 201
- nahts* 137, 185
naiteins 245
ne 269
nih 269
nists 172, 176
niujis 185
niun 195
- qino* 156
qius 209, 247
- raups* 142, 255
reis 15
riqis 246
- sibun* 138, 173
sind, 3. l. mn. ind. prez. akt.
 245
snaiws 17, 158, 159
speiwan 247
- steigan* 163
stiur 227
sunus 209, 247
svistar 186
- taihsua* 139
taihun 195, 196
timrjan 139
tuggo 163, 201
tulgus 206
tunþus 139
- pata* 136
þaúrnus 136
þreis 186
- wair* 203, 215, 247
wairþan 188
wait 189
waúrd 143
waúrm 198
widuwo 142
wisan 246
wulfs 154, 178, 197^F, 206
wulla 206
- 7.3. Krimskogotski**
ada 223
schnos 177
- 7.4. Staronordijski**
arðr (stisl.) 239
askR 181
austR 256
- bjóða* (stisl.) 254
- egg* 239
ek 75
eldr (stisl.) 252
eta 215, 238
- gunnr* (stisl.) 158, 159
- hlaun* (stisl.) 255, 256
HlewagastiR 75
HoltijaR 75
horna, A 75

- jóli* 182
- kambR* 142
- móðir* (stisl.) 221
- rauðr* (stisl.) 142^F
- stakkr* (stisl.) 137, 140
- tafn* 224
- tawido*, 1. l. jd. ind. perf.
akt. 75
- Tíwar*, n. 249
- bunnr* (stisl.) 136
- ulfR* 178
- vargR* 198^F
- 7.5. Švedski**
- hugga* 247
- jag* 175^F
- pratar*, prez. 175^F
- sjuk* 173^F
- svenska* 175^F
- tid* 140
- vad* 154
- varg* 198^F
- vatten* 24
- 7.6. Staroengleski**
- æppel* 139
- bana* 158, 159
- bén* 241
- béodan* 254
- brú* 246^F
- ceorl* 149
- cran* 140
- cú* 156
- dáed* 240
- dón* 240^F
- eoh* 148
- fisc* 137
- geard* 166
- gloian* 150
- gréot* 144^F
- grindan* 157
- hēawan* 247
- hréaw* 162
- hwæt* 154
- hwéol* 153^F
- hweowol* 153^F
- hwogol* 153^F
- hwósan* 242
- liccian* 186
- lungre* 158
- máenan* 184
- melcan* 245
- mist* 144
- móðor* 242
- mús* 209
- nefa* 213
- nōse* 228
- sécd* 240
- séar* 178
- snoru* 177, 201
- spīwan* 247
- stondan* 173
- sú* 209
- sunu* 247
- swōti* 241
- tunþus*
- wearg* 198^F
- wearm* 159
- wiss* 266
- wulf* 178, 197
- 7.7. Engleski**
- acre* 149
- anguish* 135
- apple* 233

- bad* 123
bane 158
be 142
 am, 1. l. jd. ind. prez.
 akt. 142^F
 is, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 238
 was, 1, 3. l. jd. ind. perf.
 akt. 246
bear 213
beard 143
beech 17, 75
better 177
bid 254
book 75
brother 122, 138, 142
brow 246^F
- chin* 167
choose 149^F
comb 142
cook 138^F, 140
corn 209
cow 156, 157
crane 123, 140
- daughter* 123, 201
day 123
deed 240
deep 139
do 240^F
- ear* 123, 257
east 73^F, 256
eat 238
edge 239
egg 223^F
eight 240
ell 187
ewe 239
eye 123
- father* 135, 138
fish 137
five 138, 154
foam 179
food 241
foot 135, 224
forbid 254
four 152
- glad* 144
glow 150
got 150
gown 256^F
grab 144
guest 217
- hard* 138
hare 224
heart 148
helm 169
hornet 209
hundred 195
- Ken* 135
king 169
knee 149
- land* 197
lick 186
light 136, 158
lip 187
- mane* 30
mare 123
marsh 18
mead 184
mean 184
mere 18
mid(dle) 184
milk 245, 260
mind 195
mist 144
molten, ptc. perf. pas. 198
month 240
moon 240
morning 256^F
mother 122, 221
mouse 122, 173, 209
murder 198
- name* 123
new 185
night 185
nine 129, 195
nose 122
- one* 251
ox 184
 oxen, pl. 184

pen 135
penny 139

quean 156
queen 135, 156, 157
quick 209

red 142, 255

saint 123²
seed 240
seven 138, 173
sister 122, 186
sleep 209
snow 158
son 209, 247
sow 209
stand 173
star 245
steer 227
stick 140
sun 122
sweet 241
swine 122

tear 213
ten 129, 135, 195
that 136
thin 123, 136, 208
think 143^F
thorn 123, 136
thou 136
three 123, 186
thursh 123
tide 140^F
timber 139
tomorrow 256^F
tongue 123, 201
tooth 139
two 122

wasp 218
water 24, 122, 140^F
weal 153^F
weigh 188
west 73^F
what 154
wheel 153^F
when 153^F
who 153^F, 154
widow 142
wool 209

word 143^F
worm 198
wulf 152, 178, 197

year 193
yeast 193
yoke 140
young 191

7.8. Starovisokonjemački

ahsa 239

berg 166
biotan 254

giwiss 266

ei 223

haban 226
hasan 224
havan 224
hornaz 206
houvan 247
hwaz 154

jesan 193

Keisur 253
kund 205
kundig 205

lēhan 251
liut 245

metu 184
mūs 173

phaffo 220

rēho 194

snur 201
spīwan 247

toum 143

7.9. Njemački

Achse 239
acht 240
Acker 149
Apfel 139
Au 239

Bart 143
bauen 142

- bewegen* 188
bieten 254
bin, 1. l. jd. ind. prez. akt.
 142
Bruder 138, 142
Buch 75
Buche 75

das 136
Dorn 136
drei 186
du 136
dünn 136

Ecke 239
ein 251
Elle 187
essen 238

Fuß 135
fünf 138, 154

Gast 144, 217
genug 148
glühen 150
Gott 150
graben 144

hart 138
Hase 224
Helm 169
Herz 148
Hornisse 206
hundert 195

ist, 3. l. jd. ind. prez. akt
 238

Jahr 193
Joch 140
jung 191

Kaiser 253
Kamm 142
keck 209
Kerl 149
Knie 149
Koch 138
kochen 140
König 169

Korn 206
Krahn 140
Kuh 156

Lachs 18
Lauch 256
lecken 186
leicht 158
Leute 245
Licht 136

Maus 173, 209
meinen 184
melken 245
Met 184
Mitte 185
Monat 240
Mond 240
Mutter 221

Nacht 185
Nebel 185
Neffe 213
neu 185
neun 195

Ohr 257
Ost 73^F, 256

Pfennig 139

rot 142, 255

Sau 209
Schirm 174
Schnee 158
Schnur 177, 201
Schwein 209^F
Schwester 186
sieben 138, 173
Sohn 209
Stecken 140
stehen 173
Stern 245
Stier 227
Süß 241

tief 139
Tochter
Tun 240^F

Vater 135, 138
verbieten 254
vier 152

was 154
Wasser 140^F
werden 188
West 73^F
wissen 31
Witwe 142
Wolf 154, 178, 197
Wolle 206
Wort 143^F
Wurm 198

Zahn 139
zehn 195
zehren 213
Zeit 140
Zimmer 139
zimmern 139

7.10. Švicarski njemački *Kchoch* 138

7.11. Srednjonizozemski *noemen* 195^F

7.12. Frizijski *pall* 139

8. GRČKI

8.1. Mikenski

a-to-ro-ḡo 46
e-e-si, 3. l. mn. ind. prez.
 akt. 245
i-ḡo 148^F
ko-no-so 46
ko-wo 46
pa-te 46
to-pe-za 199
tu-ka-ta-si, d. 199
wo-ro-ne-ja 199

8.2. Homerski grčki

γένεος, G. jd. 176
εἰνάτερες, N. mn. 191

ζειαί, N. mn. 193
κεκμη(F)ώς, part. perf. 204
κῆρ 199
κόρFος 46
κραδίη 198
μέσ(ο)ς 194
μώνυχες, N. mn. 204
νυός 201
πόσις 217
χώρη 242

8.3. Klasični grčki

ἄγιος 193
ἄγρός 149, 225, 272
ἄδελφός 159
ἀδὴν 157
ἄδμητος 204
ἄεσα, 1. l. jd. ind. aor. akt.
 246
ἄησι, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 245
ἀθάνατος 205
αἶθω 252
αἶζ 254
ἄκμων 165
ἀκούω 264
ἄκρος 182, 239
Ἀλέξανδρος 40
ἄλς 227
ἄλφός 182
ἀμαλδύνω 198
ἀμέλγω 245
ἀνδρεῖος 186
ἄνεμος 243
ἀνήρ 186, 246
ἀπάτωρ 270
ἄπατορ, V. 270
ἄρκτος 180, 198, 267
ἄροτρον 239, 244
ἄρώω 239
ἄρπη 163
ἄστηρ 245, 265
ἄστός 190
ἄστνυ 189, 190
ἄττα 221^F
Ἀττικός 169
αὐλή 182
αὐλός 182
αὐλών
αὐός 178, 225

- αῦτος* 178
αὔριον 256
ἀντόματος 195
Ἀχαιοί 41, 42
βάκτρον 226
βαρὺς 157, 208
βάσις 195, 196
βελτίων, komp. 139
βίος 157, 209
βλαδύς 140^F, 198
βλητός, glag. pridjev I. 206
βορέᾱς 156
βοῦς 156, 157, 258
γάλα 163
γάλακτος, G. jd. 163^F
γένεσις 205
γενέτωρ 243
γέρανος 140, 163
γέρων 149
γεύομαι 149
γιγνώσκω 238, 243
γνήσιος 205
γνωτός 205
γόμφος 142, 163
γόνυ 149, 218
γραῦς 166
γυνή 156, 157
δαήρ 227
δάπτω 224
Δαναοί 42
Δαρδάνιοι 40
δειράς 156
δέκα 148, 195, 216
δεξιός 139
δέρω 213
δεσπότης 217
δίδωμι 235, 242
Διόγνητος 205
δολιχός 206
δόμος 139
δόρυ 218, 271
δοτός, glag. pridjev I. 235, 244
δῶ 139
δώρον 224
ἔδνα, N. mn. 189
ἔδος 178
ἔδω 238
εἶδε, 3. l. jd. ind. aor. akt. 190
εἶδον, 1. l. jd. ind. aor. akt. 249
εἰμί 201
ἐστί, 3. l. jd. ind. prez. akt. 176, 238
εἶμι 249
ἐκατόν 195
ἐκυρός 272
ἐλαφος 238
ἐλαφρός 158
ἐλαχύς 158, 187, 193
ἐλεύθερος 245
ἐμέω 243
ἐνάτηρ 191
ἐνεγκεῖν, inf. aor. akt. 148
ἐννέα 195
ἐπτά 138, 173, 176
ἔρεβος 246
έρυθρός 142, 264
ἔσπερος 189
Ἐτεοκλῆς 41
ἕτερος 248^F
ἔτος 190, 216
εὐ- 245, 264
εὖω 254
Ἔφρος 40
ἔχω 176
ἔξω, 1. l. jd. fut. I. akt. 176
ζεύγνυμι 192
ζεῦγος 254
Ζεύς 258
ζέω 193
ζῆλος 194
ζόρξ 194
ζυγόν 140, 185, 270
ζῦμη 191
ζω(F)ός 209, 210
ζωμός 191
ἠδύς 241
ἠίθεος 142
ἠπαρ 193
θείνω 158
θεός 244^F, 270

- θεοῦ, G. jd. 270
 θεοί, N. mn. 270
 θέσις 241
 θετός, glag. pridjev I. 235
 θήκη 240
 θυγάτηρ 181, 201, 243
 θυμός 143, 211^F

 Ίέρνη 67
 Ἴλιος 40
 ἵππος 148
 ἴστημι 173
 ἴστωρ 189
 ἰχθύς 51, 163

 Καῖσαρ 253
 κάμπος 58^F
 κάπη 224
 κάπτω 163
 κάρᾱ 163, 208
 καρδιά 148, 198
 κάρκαρον 58^F
 καρκίνος 264
 καρπός 226
 κασίγητος 205
 καυλός 227
 κανχάομαι 150
 κῆρ 148
 κλάσις 137
 κλείς 136
 κνήμη 207
 Κνωσ(ο)ός 46
 κόλος 137
 κραδίᾱ, v. καρδίᾱ
 κρατύς 138, 199
 κάρτιστος, sup. 199
 κράτιστος, sup. 199
 κρέας 162, 246
 κῦδος 254
 κύκλος 152, 156, 187
 κύων 223
 κυνός, G. 223

 λαιός 252
 λάκκος 156
 λέγω 216
 λέγειν, inf. prez. akt. 250
 λείπω 153
 λείπει, 3. l. jd. ind. prez.
 akt 153, 188

 λείχω 186
 λευκός 136, 163
 λῆνος 206
 λίμνη 187
 λόω 218
 λύκος 270
 λύκου, G. jd. 270
 λύκωι, D. jd. 258
 λύκοι, N. mn. 270
 λύκοις, d. 258
 λωτός 210

 μαδάω 226
 μάμμη 221^F
 μάμμα, V. jd. 221^F
 -ματος 196
 μέγα 181, 244, 266
 μέγας 199
 μέθω 184
 μέλι 201
 μέλιτος, G. jd. 201
 μέμονα 184
 μέσ(ο)ος 184, 194
 μέτρον 241
 μή 222
 μῆλον 140
 μῆν 240
 μήτηρ 221
 Μίλητος 40
 Μότυλος 40
 μύρμηξ 217
 μύρμος 217
 μῦς 173, 209

 ναῦς 248
 νεῖφει, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 158
 νέος 176, 185, 189, 270
 νέφος 185
 νίφα, A 158
 νῦν 269
 νύξ 185
 νυκτός, G. jd. 185

 ξαίνω 265
 ξέω 265

 ὄγκος 148, 218
 ὀδός 175

- οἶδα*, 1. l. jd. ind. perf. akt.
 189
οἶκος 148, 189, 251
οἶνος 251
οἶς 239
ὀκτώ 240
ὀμίχλη 144
ὄνειδος 245
ὄνομα 195, 246
ὄνουξ 204^F, 218
ὄξυη 181
ὀπτικός 239
ὀπωπή 239
ὄρμικας 217
ὄρνις 180, 215
ὄρχις 181
ὄς 193
ὄσσε, Ndu. 239
ὄστέον 179^F, 181
οὐς 257^F
 ὠτός, G 257^F
ὀφέλλω 245
ὄφρις 158
ὀφρύς 246^F
- πᾶς* 242
πατήρ 46, 135, 138, 244,
 270, 271, 272
 πατρός, G. jd. 270
 πάτερ, V. jd. 270
πέδον 220
πέλεκκον 156
πέλεκυς 156
πέντε 138, 153, 168, 216
πέσσω 136
πεύθομαι, 1. l. jd. ind. prez.
 medpas. 146, 254
πέυκη 255
πλατύς 181, 198
πλεύμων 255
ποιμήν 248
ποινή 152, 169
πόλος 152
πολύκμητος 204
πόσις 218
ποτερός 218^F
ποτός 244
πούς 135^F, 270
 ποδός, G. jd. 135^F, 270
 πόδα, A. jd. 270
- πρόσωπον* 210

ρατάνη 188
ρέω 176, 186

σκαίος 253
σκαίρω 175
σκήνη 253
σπέρμα 195
στατός, glag. pridjev I. 235
(σ)τέγος 140, 179
στρωτός 206
σῆς 176, 209

ταναός 136, 208^F
τανύς 136
ταῦρος 45, 227
ταυτό 248^F
 -τε 62, 154
τέλος 153
τέρναξ 136
τέτταρες 152
Τευκριοί 51
τίθημι 235, 240, 241
τίνω 152
τίσις 152
τό 136
τρεῖς 15, 186, 192
Τροία 40
Τυρσηνοί 51

ὔδωρ 271
 ὔδατος, G. jd. 203
υἱός 209
ὑπνος 201, 203
ῦς 176, 209
ὑσμῖνη 193

φαγεῖν, inf. aor. akt. 227
φάσκος 226
φέρω 129, 142, 213
φηγός 17
φημί 241, 242
φονεύω 158
φόρος 235
φράττηρ 129, 138, 142
φύλλον 218
φύσις 142
φύω 142

- χεῖμα* 150
χειμών, v. χεῖμα
χείρ 151
χέω 144
χθών 223, 267
χιών 150
χλωρός 150
χώρα 242
- ώιον* 192, 223, 258
ώλένη 187
ώρα 193
- 8.4. Arkadijski**
δέκο 196
ηεκοτόν 196
κόρζα 198
- 8.5. Beotijski**
μεττος 194
- 8.6. Eolski**
βροτός 198, 199, 270
έδοντες, n. 139
- 8.7. Dorski**
άδύς 241
Ενυμακρατίδας 195^F
θνατός 205
ίαρός 243
κλαίς 136
λᾱνος 206
μᾱ μᾱ! 221^F
νεόδμᾱτος 204
πώς 135
τύ 269
φᾱμί 241, 242
- 8.8. Lezbijski**
δέκοτον 196
πέμπε 153
πώνω 243
- 8.9. Pamfilijski**
Feχέτω 188
κορζια 198^F
- 8.10. Katarevusa**
ιχθυοπωλείο 51
- παντοπωλείο* 51
- 8.11. Dimotiki**
μπακάλικο 51
ψαράδικο 51
- 9. INDOIRANSKI JEZICI**
- 9.1. Vedski**
ajras 272
aratní- 188
āsat- 263
áyukta, 3. l. jd. ind. aor.
 medpas. 192
- bhrátā* 271
- cákra-* 188
- dádhdhāmi* 144^F
devás 273
dhita-, ptcp. perf. pas. 144^F
- hu-* 144
- ištás*, ptcp. perf. pas 168
- katarás* 272
kṛp- 198
- máhi* 181, 244
- návas* 270
- pru-* 188
pūrṇás 188
- raghúš* 158, 187, 193
rāt 149^F
rédhi 186
rih- 188
rihati 186
riṇákti 187
fjūnas- 228^F
- sūnús* 270
sūnós, G. jd. 270
sūnávās, N. mn. 270
svasā 272

śrávas 188
śváśuras 272

urūṇasá- 228^F

vanitā 244
vantāras, N. mn. 244

vijāte, 3. l. jd. ind. prez.
medpas. 168
viktás, ptcp. perf. pas. 168
viśvānara- 246
vṛkas 270, 273
vṛkasya, G. jd. 270
vṛkās, N. mn. 270

yājate, 3. l. jd. ind. prez.
medpas. 168

yakṣt 193
yás 193
yāvan- 194
yugám 270

9.2. Staroindijski

adāt 266
ádmi 139^F, 238
ahám 181
áhi- 158
ájras 149, 225
ákša- 173, 239
ákši, Ndu. 239
ániti 243
aṅkás 218
ápas 218^F
āraṇyake 32
aratní- 187, 188
áritram 239, 240
ārya- 31^F
ásat- 239
ásmi 124, 201
ási, 2. l. jd. ind. prez.
akt. 124
ásti, 3. l. jd. ind. prez.
akt. 124, 170, 238
sánti, 3. l. mn. ind. prez.
akt. 244
ásthi 178, 180, 181
aśmā 165, 262, 237^F
aśman- 165
aśnoti 148
ásris 182, 239

ásvas 148, 238
aštā 244
āta 207
atharva- 31
atirekas 251
aviká 239
áviš 239

bálam 139
bhájati 227
bhaktá- 227
bhárāmi 129
bhárati 142, 213
bhávati 142
bhrātā 129, 138, 142
bhṛtīš 235,
bhūtás 247
bódhati 146, 254
bodháyati 255
brāhmaṇa 32
bravīti 264
bṛhánt- 166, 196
budh- 268
buddha- 268

-ca 62, 154, 214
cakrás 152, 187, 214
cárman 174
catváras 152, 265
cáyate, 3. l. jd. ind. prez.
medpas. 152

dádāmi 235, 242
dádhāmi 235
dāham 224
dahati 159
dákšinas 139
damas 139
dāmtás 204
dán 139
dántam, A. 139
dar- 213
dáru 218, 220
darva- 268
dása 148
dehī 151
devár- 227
devás 74^F, 190, 249
dhūmás 143, 210
dhvāntás 205

- dīnam* 201
dīrghás 206
ditás, ptcp. perf. pas. 182,
 235, 244, 265
drumás 268
duhitá 143, 181, 201, 243,
 244
dyauš 170, 258

edhas 252
éka- 30, 251
émi 249

gacchati 197
gátiš 195, 196
gáuš 156, 257, 269
 goš, G. jd. 258
 gām, A. jd. 269
 gāvas, n. 218^F
gáyas 209^F
gharmás 159
ghnánti, 3. l. mn. ind. prez.
 akt. 158
girí- 156, 168, 208
gīrṇas 207
gnā 156
grīvā 209
grbhñāti 144
grhás 166
gurúš 157, 208

haṃsá- 227
hánti 158, 168
hasta- 151
hávate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 150
heman 150
hemantás 150
hiraṇyam 150
hitas, ptcp. perf. pas. 235
hyd 148

icchati 166
īrmás 206
iširás 243, 263

jámbhas 142
jáni- 156
janitá 243
jánu 149

járatī 149
jātas 205
jīvás 209, 210, 247
jīvati 168
jóša- 149
joštar-, v. *jóša*

kapúccchala- 226
karkaṭas 264
kás 214
katarás 218^F
kekara- 252
klam- 166
kḷp- 198
kravíš 162, 246
kṛmíš 198
kṛṣṇás 197^F, 198^F
kšām 267
kšñáuti 265
kšudrás 174

lahguš (skr.) 187
lajyate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 188
léḍhi (skr.) 186
lih- (skr.) 188
lihati (skr.) 186
lohás 255
lóhita- 188

mā 222
mad- 226
mádhu 184
mádhyas 168, 184, 194
maghá- 30
máhi- 266
maṇḍala 31
maní- 30
manyate 184
māršti 245
márya- 30
más 240
matíš 195, 196
meghás 144
mešás 174
mṛdúš 198
mṛjāti 245
mṛtás 198
mūrdhan- 206
mūš 173, 209

- ná* 269
nábhas 185, 216
nak 185
 náktam, A. 185
nāma- 45, 195, 246
nápāt- 213
napātam 218^F
nāras 186, 246
nāsā, N. dv. 228
 nasós, G. dv. 228
naśati 148
nāva 30, 195, 269^F
nāvas 185
nidānās 245
nīdās 172
nīndati 245
nú 269

ójas 257
óśati 254

pácati 136
pāli 33
palita 30
pāñca 30, 53, 138, 155, 168
pāt 135^F, 228^F
 pads, G. jd. 135^F, 228^F
 pādam, A. 228^F
pāti 140, 180, 243
pātiś 171, 217, 218^F
patráam 146
phéna- 179
píbat 140, 180
pingala 30
pitá 135, 138, 244, 265
plu- (skr.) 188
plúṣi- (skr.) 188
prākṛta, ptc. perf. pas. 30
prátika 210
pr̥thúś 181, 198
pūrnās 188
pūrvās 207

rájas 246
rajyate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 188
rasā 186
rāṭ 222
riṇákti 187
rocíś 168

ródhati 245
róhita- 188
rokás 136, 168
ruc- 166
rudhirás 142, 188, 264
ruk- 166
ruśant- 166

ṛc 31
ṛkśas 198
ṛta- 29

sabhā 241
sácate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 168
sagarbhya- 157
sal- 227
sāman 31
saṃhita 31, 32
sanitá 244
saptá 30, 138, 173, 175, 197
snih- 158
sneha- 158
snuśá 173, 201
srávati 176, 186, 264
stár- 245
stāyú- 179
sthagayati 140
sthitás, ptc. perf. pas. 235,
 244, 265
stīrṇás 206
su- 245, 264
sūkta 31
sūnúś 174, 209, 247
sūtra 32
svādúś 241, 242
svápnas 201^F
svárat 175
svasā 243

śākhā- 182
śams- 155
śāmtás 204
śápas 163
śasás 224
śatám 195
śéte 251
śiras 163, 208
śloka- 188
śmáśru- 165

śośas 174, 175, 225
śraddhā 148^F
śram- 166
śrávas 188
śróṇiś 255
śúśyati 225
śvá 156, 163
śvasati 156
śvaśrū- 165
śváśuras 175

tád 136
tanúś 136, 208
tāṣṭi (skr.) 221
tāyú- 179
tíśthāmi 235
tíśṭhati 173
tráyas 186, 191, 192
tryás 30
tṛnam 136

ud-gūrṇas 206
údrā 132
ukšan- 184
upaniśad 32
úrdhvás 207
úrṇā 206
ušās 173

vadhū 189
valmíka- 188
vamiti 243
varmás 188, 217
vártati 30, 188
 vártate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 248
vártman 260
vásati 246
védate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 249
veśas 251
véti 208^F
vidhāvā 142
vilināti 187
viṃśati- 196
vipula- 188
vírás 203, 208, 216, 247
viś- 148
vittás 266
vratám 265

vṛkas 168, 175^F, 197
 vṛka, V. jd. 168
 vṛkaiś, i. 258
vṛkātāt- 197^F
yájati 193
 yajate, 3. l. jd. ind. prez.
 medpas. 31
yajuś 31
yog- 192
yugám 140, 163, 185
yúś 191, 210
yuvaśá- 191

9.3. Pali

supina- 201

9.4. Gatha-avestički

kumnānar- 246
pitar- 135, 244
ptā 135, 244

9.5. Avestički

aḍā'ti 238
aēsmā- 252
aē'ti 249
aēva- 251
ahmi 201
aogah- 257
aojah- 257
apāvaya- 223
arəšō 198
aspa 148
aša- 239
aši 239
ašta 240
baodaye'ti 255
bara'ti 142, 213
brvat- 246^F
čaθwārō 152
čaxra- 152
daēva- 249, 249^F
dantan 139
dasa 148
dašinō 139
daṃ(i) 139
dugədar- 143, 201, 243, 244
duydar-, v. *dugədar-*

- fədrōi* 244
ga'ri- 156
gaona- 256
gāuš 156
grab- 144
hač'a'ti 168
haošātaē- 225
haptā 173, 175
hišta'ti 173
hu- 245
huška 175, 225
ja'nti 158, 168
ju'a'ti 168

kaēnā 152
kəhrp- 198

mađu- 184
maēya- 144
ma'δya- 184
ma'ti- 195, 196
marəza'ti 245
mərətā 270
mərətō 198
mā 240
minye'te 184

nāma 195, 246
napāt- 213
nar 186
nasa'ti 148
nava 185, 195

pač'a'ti 136
pad- 135
pa'ti- 217
pitar- 244
ptā 244

raēza'te, 2. l. mn. ind. prez.
 akt. 186
rayu- 158, 187
raočah- 136
raoδa'ti 245

satəm 195
snaēža- 158
spā 223
sraoni- 255
staora- 227

tat 136

θrəyō 186

vāta- 181, 245
vəhrka- 258, 270
vəhrkō 197
viδavā 142
vis- 148
vistō 266

yākarə 193
yaona- 254
yarə 193
yō 193

zān- 243
zānu 149
zaranya- 150
zāta- 205
zava'ti 150
zā 223
zyā 150
 zimō, G. jd. 150
- 9.6. Staroperzijski**
- aiva-* 30, 251

baga- 37^F

daθa- 148
dān- 243
daraniya- 150
dārayavahuš 36
dauštar 149

stān- 37^F

χāya 223
χšayārša 36

viθ- 148
- 9.7. Srednjoperzijski**
- duxt* 143
- 9.8. Perzijski**
- arašni-* 187^F
bæd 123
div 249^F

- hōš* 257
lab 187
lištan 187
mām(ā) 221^F
- 9.9. Hotanski**
ttura- 227
- 9.10. Kati**
duć 148
- 10. ITALSKI JEZICI**
- 10.1. Starolatinski**
aser 180
Castorei, D. jd. 56
duenos 214
fhefhaked, 3. l. jd. ind. perf.
 akt. 55
IOVXMENTA 254
Leucesie 254
loucom, A. 254
Manios 55
med, A. jd. 55
Numasioi, D. jd. 55
oinos 251
Papisios 177
Podlouquei, D. jd. 56
Popliosio, G. jd. 56
 -*que* 56
qurois, D. mn. 56
Valesiosio, G. 56, 177
- 10.2. Latinski**
absarum 220
acetum 170
aciēs 239
acus 182, 239
aestus 252
ager 149, 225
albōna 260
albus 182
alnus 181
angustum 150^F
angustus 150^F
animus 243
ānser 144^F, 227
antae 207
ante 170
- āra* 176
arātrum 239, 244
arba 260
arbor 133, 177
arboris, G. jd. 177
arduus 207
armus 207
arō 239
Atta 221^F
augeō 257
auis 181, 221, 240
auris 257
aurōra 177, 256
aurum 256
axis 173, 239
- baculum* 226
barba 143, 219
bibō 140, 180
bonus 214
bōs 156
- caecus* 252
Caesar 253
campus 58^F
cancer 264
canis 156, 163, 219
canō 226
capiō 163, 226
capis 224
caput 226
carcer 58^F
carpō 163, 226
cāseus 156
caulis 227
censeō 155
centum 167, 171, 195
clāuis 136
clāuus 136
clīuus 252
clūnis 255
cognōmen 195^F
cognōscō 195^F
colus 153
conuentus 195
coquīna 154
coquō 136
cor 148, 162
cordis, G. jd. 148
cornū 166

- corpus* 198
crābro 206
credō 148
cruor 162

daps 224
datum, ptcp. perf. pas. 235, 236, 240
deambulō 139
dēbilis 139
decem 129, 148, 195, 196, 216
defendō 158
dēns 139, 197
dentis, G. jd. 139, 197
dexter 139
dingua 163
disertus 177
dīuus 249
domus 139
dōnum 224, 242

ebulus 143
edō 24, 139^F, 238
egō 181^F
equus 148, 156, 238
equi, G. jd. 156
excellō 163

faba 144^F, 219
fābula 241
factus, ptcp. perf. pas. 235, 236
fāgus 17, 256
fāma 241
farīna 219
fascis 226
febris 159
fēcī, 1. l. jd. ind. perf. akt. 240
ferō 127, 129, 142, 213, 235
foedus, adi. 174, 252
foedus, subst. 251, 252
foeteō 252
folium 218, 219
formīca 188, 217, 219
formus 159
foueō 218
frāter 127, 129, 142, 143
frendō 157

fūmus 143
fundō 144
fūr 235
futurus, ptcp. fut. akt. 247

genitor 243
gente- 171
genu 149
glaber 144
gnārus 205
(g)nātus 205
gnōscō 238
gradior 144
grānum 150, 206
gravis 157
grex 163
grūs 140
gustus 149

haba, v. *faba*
habilis 139
hānser, v. *ānser*
hiems 150
hospes 217
hospitis, G. jd. 217
hostis 144, 217
humus 267, 218

ianitrix 191
ianitrīcēs, nav. 191
iecur 193
ignis 263
ignōtus 197, 224
ille 123
impūne 251
inguen 157
ire 249
is 214, 263
iubeō 143
iugum 140, 163, 185
iūmentum 254
iūs 191, 210
iutta 191
iuuencus 191

labium 187
labor 208
lac 163
lactis, G. jd. 163^F
lacus 156

- laevus* 252
lāna 190, 206
lapis 199
lauō 218
lēuir 227
leuis 159
līber 245
linquō 153
 linquit, 3. l. jd. ind. prez.
 akt. 153, 188
līra 173
lītus 187
līuor 209
lūcum, A. 254
lupus 154, 197^F
lūx 136
 lūcis, G. jd. 136

madeō 226
magis 181^F
mālum 140
mamma 221^F
mare 18, 219
margō 219
māter 221
māteriēs 204
medius 168, 184, 194
melior, komp. 141
meminī, 1. l. jd. ind. perf.
 akt. 184
mēns 195
 mentis, G. jd. 195, 196
mēnsis 222, 240
miser 177
moenia 251
molīna 219
mollis 140^F, 199
moneō 219
mors 198
 mortis, G. jd. 198
mortuus, ptcp. perf. pas.
 198, 199
mulgeō 245
multa 218
mūniō 252
mūs 173, 208, 266
 mūris, G. jd. 173

nancīscor 148, 199
nāris 228
Nāso 228

nātus 207
nāuis 248
nē 269
nebula 185
neque 269
nepōs 213
Nerō 186
nīdus 172, 176
ninguit 159
nix 17, 158
 niuis, G. jd. 17, 158, 159
nōmen 45, 195, 246
nonenaria 195^F
nouem 129, 195
nouus 176, 185, 214, 218
 noctis, G. jd. 185, 266
nox 185, 266
nunc 269
nūndinae 201
nurus 176, 201

octō 240
oculus 239
odium 220
odor 233
opus 218^F
os 178, 220
Ostrogothi, n. 73^F
ouis 239
ōuum 223, 240

pāscō 241
pater 135, 226, 244
 patre(m), A. 146^F
percellō 137
pēs 135^F
 pedis, G. jd. 135^F
piscis 137
plānum 185^F
plānus 174^F
plēnīs, D. mn. 177
proelium 251
popīna 154
porcus 149^F
potens 217
pōtiō 243
potis 217
pōtō 180, 243, 268
pūniō 251

quattuor 152, 265

- que 62, 154
 queror 156
 quīnque 53, 218
 quis 154, 162
 quod 154
 relinquo 153
 relictum, ptcp. perf. pas.
 153
 rēx 222
 rōs 186
 rosa 146^F
 ruber 142, 143, 264
 rūdus 144
 rūfus 255
 sāl 227
 salis, G. jd. 227
 Salōna 220
 sarp(i)ō 163
 scaena 253
 scaeuus 253
 secundus 153^F
 sedeō 233
 sēmen 240
 senex 178
 senior, komp. 178
 sequitur, 3. l. jd. ind. prez.
 pas.153^F
 septem 173
 sistō 173
 somnus 201^F
 soror 176
 spūma 179
 stabulum 143^F
 stella 245, 265
 stō 143^F, 173
 stāre, inf. prez. akt. 143
 status, ptcp. perf. pas.
 235, 236, 244
 strātus 206
 suāuis 241, 242
 suīnus 209^F
 sum 124
 ēs, 2. l. jd. ind. prez. akt.
 124
 est, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 124, 170, 176, 238
 esse, inf. prez. akt. 142^F
 fuī, 1. l. jd. ind. perf. akt.
 142
 sūs 176
 tectum 174^F
 tegō 140
 temere 176
 tenuis 136, 208
 torreō 178
 tōstum, ptcp. perf. pas.
 178
 trēs 15, 186, 192
 tū 269
 Tuscī, n. 59
 uehō 144, 151, 188
 uēxī, 1. l. jd. ind. fut. akt.
 221
 ueniō 197
 -uentus 196
 uēntus 171, 223, 245
 uermis 198^F
 uerto 188, 248
 uespa 218
 uesper 189, 218
 uestis 178
 uīcus 148, 189, 251, 252
 uidua 142, 143
 uīgintī 196
 uīnum 252
 uir 190, 208, 215, 247
 uīs 208
 Uisigothī, n. 73^F
 uīsus, ptcp. perf. pas. 249,
 266
 uiuus 157, 208, 247
 ulna 187, 215
 uncus 218
 unda 184, 203
 unguis 197, 204^F
 ūnus 251
 uomitus 243
 ūrō 254
 ursus 154^F, 180, 198, 267
- 10.3. Faliskički**
 haba 144^F
 Kaisiosio, G. jd. 56
 neven 195
- 10.4. Oskički**
 anamúm, A. jd. 243

bivus 247
fütír 181^F, 201
íív 181^F
mais 181^F
niir 186, 346
patir 135

10.5. Sabinski
ausum 256

10.6. Umbrijski
alfu 182
bum, A. 156^F, 157
plener, D. mn. 177
rufu 255
veir- 247

10.7. Francuski
bonbon 128
cent 167
lande 197
rose 146^F

10.8. Logudorski
kentu 167

10.9. Portugalski
cento 167

10.10. Rumunjski
sticlä 202

10.11. Španjolski
árbol 133
ciento 167
estadística 132
gracias 176^F
mañana 256^F
padre 146^F

10.12. Talijanski
cento 167
guanto 135
padre 146^F
piano 174^F
quando 135
rosa 146^F

11. KELTSKI JEZICI

11.1. Keltiberski
e-Ku-a 148
Ka-n-To-m 195, 196, 197
Ko-n-Te-Pi-a 63
-Ku-e 62, 154
Te-i-u-o- 249, 250
Te-i-u-o-re-Ki-s 63, 190
Ti-ri-ś 186

11.2. Galski
Arduenna silua 207

-bena 156
Brigant- 196

canto- 195, 196
Cintugnātus 205

δεκαντ- 195, 196
dēuo- 249
Dīuorīx 190
Dubno- 139
duxtir 201, 243

edi, 3. l. jd. ind. prez. akt.
 238
Epo 148, 155

Iouantucarus 191
Iouincillus 191

-lānum 185^F
litano- 198

materem, A. 196, 197
Mediolānum 184

Novio(dūnum) 185, 214

petuar- 152

-rix 222
roudus 255

su- 245
Suadgenus 241
Suadrīx 241

TARVOS 227

11.3. Lepontijski

-pe 62

TETU 216

venia 156

11.4. Ogamski staroirski

MAQI, G. jd. 154

11.5. Staroirski

áed 252

a(i)cher 239

á(i)lid 194

airim 239

aiss 239

anmae 266

arathar 239, 244

ard 207

ás 242

ath(a)ir 135, 244

áu 257

ba, 2. l. jd. imp. 142

balc 139

bé 156

ben 156

béo 209

berid 213

bligim 245

bó 156

bráthir 142

brúad 246^F

cáech 252

caích 227

canid 226

cét 195, 197

ceth(a)ir 152

-ch 62, 154

clár 137

cló 136

cnáim 207

cóic 53

cretim 148

críde 148

cruim 198

cú 223

cul 153

dán 224, 243

deichⁿ 195

dess 139

dét 139, 197

día 190, 249

dú 223

ech 148, 155

elit 238

Ériu 67

esse 238

fedb 142, 190

fén 188

fer 190, 208, 247

fertes 188

fess 266

flesc 190

géiss 228

gimred 150

glan 150

gonid 158, 159

grán 206

gúaire 256

íasc 137

ibid 63, 140, 180

ingen 197

ingnad 197

is 238

ís 135

íth 191

la(i)the 241

land 197

lethan 198

ligid 186

loch 156

lúach 136

maicc 154

marb 190, 198

máthir 221

mí 240

mían 184

mid 184

míde 185

mláith 207

moirb 220

muir 219

- nau* 248
necht 216, 214
ní 269
nïa 213
 nïath, G. jd. 213
nocht 185
noíⁿ 195
nél 144
nem 185
núa 185

ó 257
oac 191
ochtⁿ 240
ói 239
oín 251, 252
olc 197

rí 222
roboth 247
roicc 148
rúad 142, 255

salann 178
scu(i)chid 175
sechtⁿ 173
sen 178
síl 240
siur 186
smech 165, 199
snigid 158
su- 245

tanae 136, 208
tarb 227
tech 174^F
tó 136
trí 186, 191, 192
tromm 123
Tú 269

ubull 139
uillind 187
uirge 181

11.6. Srednjoirski
basc 226
cap(p) 224
cin 152
cinad, G. jd. 152

cuaille 227
laigiu 158
moirb 217

11.7. Velški
blydd 140^F
byw 247
cant 195, 197
carw 166
dant 139
elfydd 182
elin 187
garan 140
halen 178
iwrch 194
klun 255
ner 246
-p 154
pedwar 152
wy 223

11.8. Srednjovelški
gwest 246
hed(d) 178
ieuanc 191
-p 62
sed(d) 178

11.9. Starokornički
haloin 178

11.10. Bretonski
holenn 178
kant 195

12. TOHARSKI

12.1. Toharski A
äre 239

knān 243
kri 148
kuña 158

lew- 187
luk- 136, 171

malk 245

nokte 185*pā-* 241*pācar* 171*pāsantār* 241, 242*pats* 171, 217*po* 242*śāk* 171*śām* A 171*śärme* 171*špät* 171, 173*tsäk* 171*twe* 143*want* 171, 223*wärt-* 188**12.2. Toharski B***āke* 239*āre* 239*ek* 239*eñk-* 148*känte* 195, 197*keme* 142*keu* 156*knān* 243*-knātsa* 205*kokale* 153*luk-* 136, 171*lyam* 187*lyuke* 171*mācer* 221*malk* 245*meñe* 240*mit* 184*ñu* 171*ñuwe* 185*okt* 240*pācer* 135, 171, 244*pai* 135*parwāne* 246^F*petso* 171, 217, 221*plewe* 221*po* 242*ratre* 142*ste*, 3. l. jd. ind. prez. akt.

173

śak 171, 195*śana* 156*śano*, A. 171*šem* 216^F*ś(t)wār* 152*šer* 185*špäne* 201*šukt* 171*tāpp-* 224*trey* 186*tsäk* 171*warme* 217*yakwe* 148, 155*yal* 238*yente* 171, 223**13. FRAGMENTARNO****POSVJEDOČENI JEZICI****13.1. Frigijski***αββερετ*, 3. l. jd. ind. prez.

akt. 213

αυρ 186, 246*δεο-* 244^F*ονομαν* 246*οτυ* 240**13.2. Luzitanski***porcom*, A. 149^F*tavros* 227**13.3. Macedonski***αβροῦφες*, n. 246^F*αδης* 252**13.4. Mesapski***benna* 156

- 13.5. Novofrigijski**
ianatepa, A. jd. 191
ios 193
- 13.6. Trački**
Azerates 150^F
eantilezy 115^F
ēlta 115^F
ereneatil 115^F
ptamiēe 115^F
raz 115^F
razeadom 115^F
rolisteneasn 115^F
teaněskoā 115^F
- 13.7. Venetski**
zonasto 243
- 14. NEINDOEUROPSKI JEZICI**
- 14.1. Akvitanski**
Andere 116
Cison 116
Nescato 116
Sahar 116
- 14.2. Arapski**
kāfir 39
nūr 39
sabſat^{un} 173^F
taw^{un} 227
- 14.3. Baskijski**
andere 116
gizon 116
neskato 116
zahar 116
- 14.4. Egipatski**
aḳaiwaša 51
drdny 40
knš 42
ktr 42
lwkkā 51
mkn 42
pwlisati 51
šekleš 51
šerden 51
- tny* 42
twrša 51
tyekeryw 51
wyry 42
yhws 42, 51
- 14.5. Etrurski**
mi 59
mina, G. jd. 59
mini, G. jd. 59
- 14.6. Finski**
ainoa 251
akkuna 220
huomen 256^F
huomenna 256^F
kymmenen 123
- 14.7. Havajski**
‘ekahi 175
- 14.8. Hebrejski**
goyim, pl. 123
šōr 227
- 14.9. Hurijski**
*babru-*nnu**, v. *papru-*nnu**
*maka-*nni** 30
*mani-*nnu** 30
*marya-*nnu** 30
*papru-*nnu** 30
*parita-*nnu** 30
*pinkara-*nnu** 30
- 14.10. Japanski**
asa 256^F
ashita 256^F
chichi 167
gaijin 123
kumi 123
namae 123
shimasu 167
uma 123
- 14.11. Kineski**
mǎ 123
māma 123
- 14.12. Malgaški**
vorona 123

14.13. Maorski*kotahi* 175**14.14. Samoanski***tasi* 175**14.15. Semitski****sabŕatum* 173^F**tawru(m)* 227**14.16. Sumerski***dingir* 25*sal* 25*uru* 25**14.17. Svahili***ile* 123*yai* 123**14.18. Tonganski***taha* 175**14.19. Turski***arşın* 187^F*bakkal* 51*bayrak* 132*çay* 124*çelik* 124*çorap* 124*div* 249^F*istatistik* 132**15. NEPOSVJEDOČENI OBLICI*****βεύθωμα* (grč.) 146***esti* (ie.) 262***Fίλνος* (grč.) 41***kamān* (stsl.) 237^F***komy* (stsl.) 237^F***krěšati* (hrv.) 130***mirer* (lat.) 177***ošb* (psl.) 173^F***plěšati* (hrv.) 130***taruus* (lat.) 227

KAZALO GLASOVNIH ZAKONA I PRAVILA

- Bartholomaeov zakon 268
Brugmannov zakon 128^F, 218
Cowgillov zakon 218
Grassmannov zakon 146, 176,
264
Grimmov zakon 137, 138, 149,
150, 153^F, 154, 157, 159, 160,
271
Havlíkov zakon 202
jotacija 170
 grčka jotacija 194
Lidénov zakon 190
Osthofov zakon 258
palatalizacija 167-172
 albanska 170-171
 arijska 167-168, 217
 armenska 171
 baltijska 172
 slavenska 168-170
 1. 168, 169b, 252
 2. 94, 168, 169-170, 252
 3. 168, 169
 toharska 171
Pedersenov zakon 155
Pinaultov zakon 246
pravilo Rozwadowskoga 215
rotacizam 176-177
RUKI-pravilo 173-175
Saussureov zakon 128^F
sibilarizacija, v. 2. palatalizacija
Sieversov zakon 267
Stangov zakon 269
starovisokonjemački glasovni
 pomak 138
Sturtevanov zakon 146-147
Vernerov zakon 137-138, 153^F,
154, 160, 177, 242, 270, 271
Verschärfung 247
Winterov zakon 142^F, 219, 230,
233, 234, 238, 239, 244^F
zakon Thurneysena i Haveta
218

KAZALO POJMOVA

- afereza 131
aliteracijski stih 78, 80, 82
alofon 135, 144^F, 172, 175, 184,
267
analogija 129, 130-131, 174,
215^F, 224, 227
anaptiksa 132
anusvāra 204
apokopa 131
arabica 113^F
aramejsko pismo 34
arapsko pismo 38
aršakidsko pismo 85
asimilacija 132-133, 154^F, 204,
219, 224, 264^F
brāhmī 34, 88, 89
crta Kalinjingrad – Krim 17
ćirilica 102, 104, 105, 106
determinativ 24, 25
devanāgarī 34
dīgamma 189
diglosija 50-51
disimilacija 133, 152^F, 153^F
dopunbena razdioba 162, 184
ekskrescencija 132
epenteza 122, 132
feničko pismo 34
fonotaktika 262
gajica 104
genealoško stablo 126-127
glagoljica 102, 104
glasovni zakon 127, 128-130
glotalna teorija 141
glotalni zatvor 180, 181
gotsko pismo 77
grčki alfabet 40, 77, 102, 113^F,
114
hebrejsko pismo 80
Heterosilabički položaj 248
hiragana 25
ibersko pismo 25, 63-64, 117
ideogram 24, 45
indoeuropeistika, v. poredbeno-
-povijesna lingvistika
indoeuropska pradomovina 17-18
indoeuropski prajezik 15, 16, 17,
123
iota subscriptum 258
italokeltska hipoteza 53
izoglosa 126, 127
jezgra sloga 262, 265
jezici potomci 15
jezična porodica 15, 122, 126,
127
jezični savez 53, 54
kanji 25
kharoṣṭhī 34
klinopis 23, 24, 25, 36, 44, 64,
146
koda sloga 262, 266
kovnē 49, 67, 91, 92, 104, 203
konsonantska mutacija 178
kretska pismo 45
kurganska teorija 18
latinica 63, 66, 77, 81, 82, 102,
104, 113

- leksička difuzija 129-130
 lenicija 178
 linear
 linear A 44, 45, 46^F
 linear B 25, 40, 42^F, 43, 44-46, 46^F, 63, 64
lingua franca 92
 lomljene laringala 210-211
l-pinguis 218
 lugansko pismo 59, 64, 65

 metateza 132, 174, 267,
 metateza laringala 268
 metateza likvida 186, 187,
 248, 259

nāgarī 34
 naglasak 137, 138
 slobodni naglasak 138
 vezani naglasak 138
 neposvjedočeni jezici 122, 124

 ogamsko pismo 66, 117

 pismo diska iz Festa 45
 poredbenopovijesna lingvistika
 16, 121, 122, 192, 203
 poredbenopovijesna metoda
 124, 125, 126, 127, 128
 posvjedočeni jezici 122, 127
 prefiks 45
 prijevoj 234, 269

 pristup sloga 262, 264
 proteza 132, 238, 24b5, 246
 psiloza 176

 redukcija 219
 reduplikacija 45, 152^F, 180
 rima 262
 rune 74-75, 77

 sandhi 175^F, 179, 233
scriptio plena 45
 semitistika 122
 sinkopa 122, 131
 slog 262
s-mobile 165^F, 178-179, 227
 sociolingvistika 130
spiritus
 spiritus asper 176, 189, 192,
 203
 spiritus lenis 189
Stammbaumtheorie, v.
 genealoško stablo
 sufiks 45
 supletivizam 142^F
svarabhakti, v. anaptiksa

 tautosilabički položaj 248

 visarga 175^F

 zijev 183^F

KAZALO JEZIKA I DIJALEKATA

- abazinski 231
abhaski 229
abhasko-adigejski 21, 186^F
afganski 39
afrazijski 128
afrikaans 80
ahejski 47, 48
akadski 21, 23^F, 24, 37, 147^F,
180^F
akvitanski 116-117
alanski 38
albanski 15, 16, 53^F, 58, 143
112-113, 144, 149, 150^F, 151,
152, 155, 159, 161, 162, 166,
167, 170, 178, 180, 191, 197,
206, 216, 220, 223, 224, 225,
230, 242, 251, 252, 254, 255,
256, 257, 259
algonkijski 125
anatolijski 16, 19-28, 115, 127,
139, 140, 147, 151, 157, 159,
161, 162, 167, 180, 186, 197,
216, 220, 220^F, 222, 223, 224,
225, 226, 234^F, 240, 241,
252, 254, 255, 256, 257, 271
anglijski 78
arapski 128, 141, 185
araratski 86
ardhamagadhi 33
argolidski 46
arkadijski 47, 48, 153^F, 196
arkadijsko-ciparski 43, 47^F, 48,
153, 198
armenski 16, 85-87, 124, 136,
137, 139, 140, 142, 144, 145,
149, 150^F, 151, 152, 155, 158,
159, 161, 162, 167, 171, 173^F,
175, 178, 180, 181, 182, 185,
186^F, 190, 193, 197, 216, 217,
220, 222, 224, 225, 226, 230,
236, 242, 245, 246, 251, 252,
255, 256, 257, 259
arumunjski 61, 112^F
aškunski 39
atički 47, 153, 199
aukštaitiski 99
zapadno aukštaitiski 99
aurunkanski 57
austroazijski 31^F
austronezijski 145^F
avestički 16, 29, 36, 142, 148,
149, 167, 168, 181, 189^F, 258,
270
azerski 15
baktrijski 38
balkanski savez 53^F, 92^F, 105
baltijski 90, 91^F, 92^F, 94-101,
166, 173, 174
baltoslavenski 15, 16, 90-111,
127, 139, 140, 142^F, 143,
144^F, 148, 149, 155, 167, 190,
196, 199, 205, 205, 206, 207,
214, 217, 219, 221, 222, 223,
224, 225, 227, 233, 237, 238,
239, 241, 242, 243, 244^F, 247,
248, 250, 252, 253, 254, 256,
257, 258, 269, 271
baluči 38
baskijski 15, 116, 117, 121
bengalski 31
beotijski 47, 48
berberski 61
bizantijski grčki, *v. srednjogrčki*
bjeloruski 92, 106, 107, 170, 190
bokmål *v. riksmål*
bosanski, *v. bošnjački*
bošnjački 92, 103, 105
bretonski 62, 63, 70, 72
britski 62, 63, 70-72, 175
bugarski 53^F, 92^F, 93^F, 105
burgundski 75
cakonski 49, 189^F

- cincarski, *v.* arumunjski
 ciparski 47
 cisalpinski 55
cockney 143^F
 crkvenoslavenski 102^F
 crnogorski 92, 103, 105
- čakavski 92^F, 103, 104, 190,
 202^F
 južno čakavski 103
 sjeverno čakavski 103
 češki 15, 92^F, 93^F, 104^F, 108,
 109, 237, 238, 260
- dački 16, 55, 114
 dakorumunjski, *v.* rumunjski
 dalmatski 61, 167
 danski 75, 78, 81, 83^F, 162^F,
 203^F
 dardski 39
 delmato-panonski 114
 dimotiki 50-51
 donjolitavski, *v.* žemaitiski
 donjoluzički 92, 108-109, 260
 donjonjemački, *v.* niskonjemački
 dorski 46, 47^F, 48, 189, 198, 242
 otočni dorski 47^F
 dravidski 31^F, 32
- ekvijski 54, 55, 57
 elamski 37
 elidski 47, 48
 elimijski 59
 engleski 15, 16, 65^F, 68, 69, 71,
 75, 78-79, 78, 154, 157, 167,
 191, 253^F
 enijanijski 46
 eolski 46, 47^F, 48, 153, 198
 epirski 46
 eretrijski 177
 estonski 15, 121
 etolski 46
 etrurski 54, 55, 59, 64
 etruščanski, *v.* etrurski
 eubejski 47
- faliskički 54, 144^F
 farerski, *v.* farski
 farski, *v.* novoperzijski
 farski 75, 81, 82
- fenički, *v.* punski
 ferojski, *v.* farski
 finski 15, 121, 173^F, 185
 flamanski 80^F
 fokidski 46
 francuski 15, 60, 61, 78^F, 81,
 126
 frigijski 16, 85, 116, 185, 186,
 193, 245, 246
 novofrigijski 116
 starofrigijski 116
 frizijski 75, 79
 furlanski 61
- galicijski 60
 galatski 65
 galindski 94, 97
 galski 16, 58, 62, 63, 64, 65, 70
 gatha-avestički 36, 180, 181
 gegijski 112-113, 150^F, 220, 551
 gelski, *v.* goidelski
 germanski 15, 16, 58, 73-84,
 114, 131, 136, 137^F, 138^F,
 139, 140^F, 143, 144, 145, 149,
 150, 152^F, 154, 155, 157, 159,
 160, 177, 178, 191, 196, 197,
 205, 206, 207, 215, 217, 219,
 220, 222, 224, 225, 233, 242,
 243, 244, 247, 250, 251^F,
 253, 256, 257, 268, 271
 goidelski 62^F, 65-70, 154
 gornjolitavski, *v.* žemaitiski
 gornjoluzički 92, 108-109, 260
 gornjonjemački, *v.*
 visokonjemački
 gotlandski 82
 gotski 16, 75^F, 77, 124, 136^F,
 138^F, 142^F, 149^F, 177, 178,
 182, 215, 216, 222, 224, 250,
 252, 253, 255, 256, 259
- grabar*, *v.* staroarmenski
 grčki 15, 16, 40-52, 53^F, 54, 55,
 58^F, 59, 62, 67, 91^F, 113, 115,
 116, 138^F, 140^F, 142, 143,
 145, 146, 153, 154, 155, 156^F,
 157, 159, 160, 167, 173^F, 175,
 176, 185, 186^F, 189, 192, 193,
 194, 196, 197^F, 198, 199,
 203, 206, 207, 210, 214, 217,
 218, 221, 223, 225, 226, 235,

- 236, 239, 241, 241, 244, 246,
249, 250, 251, 253, 254, 255,
256, 257, 258, 263, 270
grčki dijalekti 48-49, 57, 153^F
grekanski 50, 58
gruzijski 177, 262
gudžuratski 36
gutnijski, *v.* gotlandski
- hatski 21
hausa 128
havajski 175
hebrejski 80, 128
hernički 57
hetitski 16, 19^F, 21^F, 23^F, 24, 25,
26, 29, 30, 41, 45^F, 46, 63,
64, 89, 124, 136, 139, 140,
142, 143, 144, 145, 146, 147^F,
167, 170, 180^F, 185, 186, 216,
217, 220, 222, 224, 225, 229,
234, 236, 237, 239, 241, 245,
246, 251, 252, 254, 255, 256,
257, 259, 263
hijeroglifski hetitski 19
hijeroglifski luvijski 19, 20, 21
hindi, *v.* hindski
hindski 31, 34, 145^F
hindustanski 34
histsarski 114
horazmijski 38
hotansko sakanski, *v.* sakanski
hrvatski 15, 16, 90^F, 92, 93^F,
102^F, 103, 104, 105, 108, 123,
125, 129, 190, 241, 262
hurijski 21, 30
- iberski 117
ilirski 16, 55, 58, 112, 114
indijski 29, 31
indoarijski 29-35, 145^F, 187
indoeuropski 15, 23, 53, 59, 86,
88, 89, 112, 114, 121, 122,
124, 125, 126, 127, 127-128,
134-135, 136, 137, 138^F,
140^F, 141, 142^F, 143^F, 144,
145^F, 146, 147, 149, 151, 152,
153, 156, 164, 168, 173, 178,
185, 186, 187, 189, 191, 194,
196, 206, 207, 209, 213, 214,
217, 217^F, 219^F, 225, 228,
230, 231, 232, 233, 234, 235,
237, 262, 269
sjeverno indoeuropski 140
indohetitski 19
indoiranski 15, 16, 29, 53, 127,
142, 143, 144, 146, 148, 149,
151, 155, 167, 168, 173, 173,
174, 181, 187, 196, 214, 217,
218, 221, 223, 225, 242, 244,
246, 249, 251, 253, 254, 255,
257, 268
iranski 29, 35-39, 85, 142, 144,
148, 149, 151, 158, 175, 187,
256^F
irski 62, 63, 65, 66-69, 70, 71
islandski 75, 82, 104^F, 136^F
istočnoarmenski 87
istriotski, *v.* istroromanski
istromletački 61^F
istroromanski 61
italokeltski 53
italski 15, 53-61, 62, 136, 145,
146, 207, 247, 271
italski savez 177
- jadertinski 61^F
jagnopski 37, 38
japanski 25, 144^F
jatvinski 92, 94, 96-97
jagulamski 39, 162^F
jezik Arzavskih pisama 23
jidiš 80, 81
jonski 47, 176, 177
maloazijski jonski 47
otočni jonski 47
jonsko-atički 46, 47^F, 48, 189
jutski 78
južnopicenski 58, 59, 114
- kafirski, *v.* nuristanski
kajkavski 92, 103, 104
kannada 32
kantonski 15
karijski 19, 21
kartvelski 186^F
kastiljski 60
kašmirski 39
kašupski 92, 108, 109, 110, 260
katalonski 61
katarevusa 50-51

- kati 39
 katomilumeni 50-51
 kazaški 15
 kelabitski 145^F
 keltiberski 25, 55, 62, 63-64,
 154, 250
 keltski 16, 53, 58, 62-72, 114,
 136, 139, 140, 142, 143, 144,
 154, 155, 157, 160, 175, 196,
 207, 216, 217, 220, 222, 224,
 225, 226, 242, 243, 247, 249,
 252, 254, 255, 256, 257, 271
 kontinentalni keltski 62, 63,
 64-65
 otočni keltski 62, 63, 65-72
 kentski 78
 kentumski 144^F, 147, 149, 151,
 152, 155, 157, 162, 165-167
 kimrički, *v.* velški
 kineski 88^F, 122, 147^F
 klinopisni luvijski 19, 146, 147^F
 koptski 128
 korejski 186^F
 korintski 46
 kornički 62, 70, 71-72
 kretski 46
 krimskogotski 77
 kučanski, *v.* toharski B
 kurdski 38
 kurski 94, 96, 97, 101

 labeatski 61^F
 ladino, *v.* sefardski
 lakonski 46
 lakonsko-mesenijski, *v.*
 lakonski, mesenijski
 landsmål 83-84
 latgalski 100
 latinski 16^F, 21, 25^F, 31, 46, 54
 -56, 57, 59, 60, 64, 65, 70, 74,
 98, 108, 112^F, 122, 124, 131^F,
 142, 143^F, 144^F, 145, 152^F,
 153^F, 156^F, 157, 158, 160,
 177, 191, 196, 197^F, 199, 214,
 217, 218, 219, 219^F, 221, 223,
 224, 225, 226, 235, 236, 242,
 248, 253, 257, 258
 afrički latinski 61
 vulgarni latinski 59-60
 latinsko-faliskički 54
 latvijski 90, 91, 92, 94, 97, 108,
 148, 149, 151, 167, 172, 177,
 215^F, 224, 237^F, 238, 241,
 242, 250, 271
 leceburški, *v.* luksemburški
 lehitski 108, 260, 261
 lepontijski 55, 58, 59, 62, 63, 64
 lezbijski 47, 48, 176, 189
 liburnski 114
 lidijski 19, 20, 220, 222
 lifu 141^F
 ligurski 58, 114
 likijski 16, 155, 217, 220, 222
 likijski A 19, 20, 21, 149,
 150
 likijski B 19, 20, 21
 litavski 16, 90^F, 91, 92, 94, 97,
 98-100, 104, 108, 128^F, 149,
 167, 172, 174, 189^F, 191, 215,
 215 F, 219, 221, 223, 224,
 233^F, 238, 239, 241, 242,
 246, 247^F, 249, 250, 252,
 253, 255, 256, 259, 271
 livski 97
 logudorski, *v.* sardski
 lokridski 46
 luksemburški 81
 luvijski 16, 19, 20, 21, 23^F, 26,
 41, 149, 150, 151, 152, 155,
 158, 162^F, 180, 186, 220,
 222, 225, 240
 luzitanski 16, 55, 114, 117
 luzitanski A 149^F
 južno luzitanski, *v.*
 tartesanski
 lužički 92^F, 108-109
 lužičkosrpski, *v.* lužički

 macedonski 16, 114, 246
 mađarski 15, 121
 magadhi 33, 187
 maharaštri 31, 33, 34
 makedonski 16, 92, 102^F, 105,
 135, 169, 177
 malajalamski 32
 mandarinski 15
 manski 62, 65, 70
 maorski 175
 marsijski 54, 55
 marucinski 54, 57

- mazovski 110
 mazurski, *v.* mazovski
 medijski 37
 megarski 46
 meglenorumunjski 61
 mersijski 78
 mesapski 54, 58, 114, 217
 mesenijski 46
 mikenski 25, 40, 42-44, 47^F, 48,
 63, 64, 153^F, 176, 189, 192,
 194, 196
 milijski, *v.* likijski B

 naško-dagestanski 21, 186^F
 navaho 141
 neindoeuropski 116-117
 nesijski 21^F
 niskonjemački 75^F, 79, 80, 81,
 111, 138
 nizozemski 75, 79, 80, 138,
 180^F, 191^F
 sjevernonizozemski 191^F
 normandski 78^F
 normski 75, 83
 northumbrijski 71
 norveški 75, 78, 81, 83, 162^F,
 203^F
 novoanatolijski 19, 20, 21
 novoarmenski 86
 novogrčki 50, 176, 189^F, 256
 novoiindijski 31, 34-35
 novoiranski 35, 38-39
 novoirski 65, 66, 67
 novokornički 72
 novoperzijski 37
 nuristanski 29, 39, 148^F
 nynorsk *v.* landsmål

 njemački 75, 81, 92^F, 94, 101,
 108, 109, 140^F, 147^F, 191
 austrijski njemački 138^F
 švicarski njemački 138^F

 okcitanski 61
 općeslavenski 91^F
 osetski 38
 oskički 16, 54, 55, 62, 177
 oskičko-umbrijski 54, 153, 154,
 156, 157
 ostrogotski 75

 pahlavi, *v.* srednjoperzijski
 pajšaći 33
 palajski 19, 20, 21, 146, 147^F,
 186, 220, 222
 pali 31, 33, 89
 pamfilijski 46, 47
 pamirski 39
 partski 37
 pašto, *v.* afganski
 pehlevi, *v.* srednjeperzijski
 pelazgijski 115
 pelignijski 54, 57
 perzijski 16, 38, 187
 piktski 117
 pisidijski 19, 21
 polapski 92, 108, 109-110, 260
 polinezijski 175, 262
 poljski 92^F, 97, 98, 104^F, 107,
 108, 109, 110, 260
 malo poljski 110
 veliko poljski 110
 pomoranski 92, 108, 109, 110,
 260
 portugalski 60
 pragermanski 24, 74, 75, 137^F,
 138^F, 271
 praindoiranski 167
 praitalski 53, 142, 143, 144, 254
 praktvelski 232^F
 prakeltski 53, 141, 154, 157,
 159, 161, 191, 250
 prakrti, *v.* srednjoiindijski
 prapolinezijski 175
 praslavenski 15, 91^F, 93, 101,
 190, 202, 219, 237^F, 242, 250,
 251 F, 255, 256, 259
 prastaroslavenski 102
 prasunski 39
 pratoharski 197, 216^F, 217, 221,
 224
 prauralski 186^F
 predamničanski 57
 protosardski 59
 provansalski, *v.* okcitanski
 pruski 90
 punski 59
 puštu, *v.* afganski

 raguzejski 61

- retoromanski 61
 retski 59
 řg-vedski 36
 riksmål 83-84
 rodski 46
 romanski 15, 55, 60, 122, 144,
 167, 191, 202^F
 rumunjski 53^F, 61, 202
 rusinski 92, 107
 ruski 15, 16, 92, 104, 105, 106,
 107^F, 170
 sjeverozapadno ruski 106
- sabelijski, *v.* oskičko-umbrijski
 sabinski 54, 55
 sakanski 38
 saksonski 78
 sambijski 96
 samnorsk 83-84
 samoanski 175
 samojedski 196^F
 sanskrt 16, 21, 29, 30, 32-33,
 34, 89, 124, 142, 144, 145,
 182, 187, 188, 231, 232, 236
 sardski 61^F, 167
 sarikolski 39
 saronski 46
 satemski jezici 147, 148, 149,
 150, 152, 155, 157, 158, 159,
 162, 165-167
 scots 65^F, 69, 78, 79
 sefardski 61
 selonski 94, 101
 semitski 21, 59, 122, 125, 141^F,
 147^F
 sidetski 21
 sikulski 58, 59
 sindhi 31
 sirski 85^F
 sjevernopicenski 58, 59
 sjeverozapadni blok 114
 skitski 37^F, 38
 slavenski 15, 37^F, 80, 90, 91^F,
 92^F, 93, 94, 99, 106, 101-111,
 125, 128^F, 130, 148, 167, 168,
 169, 174, 175^F, 185, 191^F,
 202^F, 215, 215 F, 217 F, 219,
 220, 223, 224
 istočno slavenski 93^F, 105-
 108, 169^F, 260, 261
 južno slavenski 93^F, 94, 101-
 105, 169^F, 260, 261
 zapadno slavenski 93^F, 94,
 108-111, 169^F, 260
 slavjanosrpski 104
 slovački 92, 102^F, 104, 108, 260,
 261
 slovenski 15, 93, 103, 104, 108,
 190, 237, 238, 241, 260
 slovinski 92, 111
 sogdijski 37
 srednjoarmenski 86, 87
 srednjogrčki 50, 85
 srednjoidijski 31, 33-34, 144^F,
 158^F, 188^F
 srednjoiranski 35, 37
 srednjoirski 65, 66
 srednjojužnoslavenski 103-104
 srednjokinseki 232^F
 srednjokornički 72
 srednjolatvijski 100
 srednjoperzijski 36, 37
 srednjovelški 71
 srpski 53^F, 92, 93^F, 103, 104
 srpskohrvatski 93
 staroanatolijski 19, 21, 146, 147
 staroarmenski, *v.* 85, 86, 87
 staroasirski 26
 starobjeloruski 98
 starobugarski, *v.* staroslavenski
 (102^F)
 staroengleski 75, 78-79, 136^F
 starofranački 79, 80
 starofrancuski 78
 starofrizijski 75, 79
 staroindijski 31-33, 36, 124,
 144^F, 149, 151, 158^F, 173,
 175, 187, 189^F, 232, 235, 244,
 246, 248, 249, 251, 253, 254,
 258, 268
 staroiranski 35
 staroirski 16, 65, 66, 67^F, 70,
 117, 136^F, 137^F, 161, 190,
 216, 249, 250, 252, 252^F,
 254, 255, 256, 257, 259
 staroirski ogamski 154
 staroislandski 75, 81, 82
 starokineski 15, 122
 starokornički 72

- starolitavski 124
 staroniskofranački 75, 80
 staronizozemski 78
 staronordijski 75, 81, 223^F
 staronorveški 75, 81
 staroperzijski 29, 36, 148, 149,
 249, 251, 253, 254
 staropoljski 110
 staropruski 91, 92, 94-96, 148,
 215^F
 staroruski 93, 105-106, 107,
 242, 252, 253, 256
 staroruska redakcija 105^F
 starosaski 75, 79
 staroslavenski 15, 82, 101-102,
 105^F, 106, 124, 151, 189^F,
 215, 221, 230, 239, 242, 244,
 252, 253, 255
 starošvedski 75, 81
 starovisokonjemački 80, 136^F,
 138, 140^F, 143, 255
 sumerski 21, 24, 25^F, 45^F
- šauraseni 31, 33, 34
 škotski 62, 63, 65, 69, 70, 79
 šleski 110
 španjolski 60, 132, 137, 173^F,
 175, 176^F
 štokavski 92^F, 93^F, 103, 104,
 129, 190
 istočno štokavski 93^F
 zapadno štokavski 93^F, 103²
 švedski 24, 75, 81, 82, 83^F, 162^F,
 173^F, 175^F, 177, 191, 203^F
- tadžički 38
 talijanski 15, 61, 112^F, 126³
 tamijski 100
 tamilski 32
 tartesanski 117
 telugu 32
 tesalijski 47, 48
 tesalijsko-beotijski 48
 tirolski 61
 toharski 16, 17, 38, 88-89, 139,
 140, 142, 143, 144, 152, 155,
 158, 159, 161, 166, 167, 171,
 197, 216, 217, 223, 224, 225,
 226, 230, 231, 251, 252, 254,
 255, 256, 259
 toharski A 16, 88-89
 toharski B 16, 88-89
 tonganski 175
 torlački 92^F, 103
 toskanski 61
 toskijski 112-113, 221
 trački 16, 115, 150^F
 tunguski 186^F
 turfanski, v. toharski A
 turkijski 15, 37
 turski 15, 113, 123, 132, 177
- ukrajinski 92, 106, 107, 170
 ulsterski 70
 umbrijski 16, 54, 55, 57, 62, 177
 uralski 15, 97, 122, 125, 164
 urartski 21
 urdu 34
- vahanski 39
 vajgalski 39
 vandalski 75
 vedski 29, 31-32, 36, 46, 138^F,
 144^F, 187, 188, 198, 270
 velški 16, 62, 63, 70, 71, 140^F,
 157
 veljotski 61
 venetski 54, 55, 58, 114
 vesečki 78
 vestinski 54, 57
 visokolatvijski, v. latgalski
 visokonjemački 75^F, 79, 80, 138^F
 vizigotski 75^F
 volščanski 54, 55, 57, 58
- zapadnoargolidski 46
 zapadnoarmenski 87
 zembalski 94, 101
 žemaitiski 99

Kazala sastavio *Orsat Ligorio*

BILJEŠKA O AUTORU

Mate Kapović rođen je 5. kolovoza 1981. u Zagrebu, gdje je i maturirao. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je 2003. lingvistiku i kroatistiku.

Godine 2007. doktorirao je kod profesora Ranka Matasovića s tezom o rekonstrukciji baltoslavenskih osobnih zamjenica na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zadru.

Radi kao viši asistent na Odsjeku za lingvistiku Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, gdje predaje povijesnu indoeuropsku fonologiju i morfologiju.

Objavio je više od dvadeset znanstvenih članaka u domaćim i inozemnim časopisima i sudjelovao na brojnim domaćim i međunarodnim skupovima.

Bavi se poredbenopovijesnom lingvistikom (ponajviše slavistikom i indoeuropeistikom), akcentologijom, dijalektologijom i sociolingvistikom.

KAZALO

Predgovor	5
Pokrate i znakovi	8

PREGLED INDOEUROPSKIH JEZIKA

Uvod	15
Anatolijski jezici	19
Indoiranski jezici	29
Indoarijski (indijski) jezici	31
Iranski jezici	35
Grčki jezik	40
Grčki dijalekti	46
Italjski jezici	53
Keltski jezici	62
Kontinentalni keltski jezici.	64
Otočni keltski jezici.	65
Britski jezici	70
Germanski jezici	73
Istočnogermanski jezici	77
Zapadnogermanski jezici	78
Ingveonski jezici.	78
Istveonski jezici	79
Erminonski jezici	80
Sjevernogermanski (skandinavski) jezici	81
Istočni sjevernogermanski jezici	81
Zapadni sjevernogermanski jezici.	82
Armenski jezik.	85
Toharski jezici	88
Baltoslavenski jezici	90
Baltijski jezici.	94
Slavenski jezici	101
Južnoslavenski jezici	101

Istočnoslavenski jezici	105
Zapadnoslavenski jezici	108
Albanski jezik	112
Slabo posvjedočeni jezici.	114
Neindoeuropski jezici stare Europe.	116

POREDBENA FONOLOGIJA

Uvod	121
Poredbena indoeuropska fonologija	134
Indoeuropski okluzivi	135
Indoeuropski tjesnačnici	172
Indoeuropski sonanti	183
Indoeuropski samoglasnici	213
Indoeuropska fonotaktika	262
Fonološka pravila u ie. prajeziku	266
Prijevoj.	269
Indoeuropski naglasak	270
Izgovor u pojedinim jezicima	274
Literatura	281
Kazala	291
Bilješka o autoru.	365

MATICA HRVATSKA
BIBLIOTEKA THEORIA / ΘΕΩΡΙΑ

Mate Kapović

Uvod u indoeuropsku lingvistiku

Za nakladnika *Igor Zidić*
Likovno oblikovanje *Luka Gusić*
Priprema *Tehnička priprema MH*
Tiskanje dovršeno u lipnju 2008.
u tiskari *GZH, Zagreb*

ISBN 978-953-150-847-6